

ЗМІСТ

Україна і Польща: шлях до порозуміння

Спільна заява	5
Другий міжнародний семінар «Українсько-польські стосунки у 1921-1947 рр.»	8
<i>Кулаковський П., Шаповал Ю.</i> Спільне українсько-польське видання «Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»	9
Оперативний приказ народного комісара внутрішніх дел Союзу С. С. Р. Закрите письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР	15 18

Трагічні дати історії

<i>Пристайко В.І., Пшенніков О.М., Шаповал Ю.І.</i> Шлях на Соловки	45
--	----

На перехресті подій

<i>Савченко Г.П.</i> Боротьба більшовицьких військово-революційних комітетів з українським військовим рухом на Північному фронті (листопад — грудень 1917 р.)	80
<i>Подкур Р.Ю.</i> «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ)	90
<i>Бут О.М., Бут Г.О.</i> Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність	109
<i>Бондарчук Ю.П.</i> Каральні операції на українських залізницях в першій половині 30-х рр.	119
<i>Жезицький В.Й.</i> Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.)	128
<i>Кокін С.А., Пшенніков О.М.</i> Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Вітьково-фашистської змови в Червоній Армії»	135
<i>Николаєць Ю.О.</i> Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни	169

З недалекого минулого

<i>Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.</i> Правда про «Справу Віктора Погружальського» або Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР	177
---	-----

З матеріалів «окремої папки»

- Вербіленко Г.* Діяльність Всеукраїнської Академії наук за документами вищого політичного керівництва України другої половини 20-х — першої половини 30-х років 186

Голгофа для віруючих

- Войналович В.А.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х-50-ті роки ХХ ст.) 207
- Ченцов В.В.* Штрихи до портрету одного в'язня 227

Під прицілом — інтелігенція

- Очеретянюк В.І.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) 240
- Кияк Б., Проскура О.*
Доля академіка Олександра Гольдмана 253
- Маньковська Р.В.* Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. 263
- Бонь О.І.* Олексій Петрович Новицький як історик, краєзнавець, дослідник національної культурної спадщини 272
- Михайленко О.М., Лошицький О.А.* Належить до негайного виконання. (Слідча справа Кирила Коршака) 285
- Сахно А.І.* Розстріляний романс, або Чи міг Хрущов не знати правди 294
- Давидюк А.І.* Репресований джаз 302

З літопису колишніх спецслужб

- Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР. (Январь-июнь 1922 года) 317
- Семистяга В.* З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху 384

На книжкових меридіанах

- Вєденєєв Д.* Документальна спадщина Українських спеціальних служб 391

Довідковий відділ

Листи наших читачів

- Могили Биківні чекають... 432
- Нас запитують 437
- Нам дякують 440

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: ШЛЯХ ДО ПОРОЗУМІННЯ

СПІЛЬНА ЗАЯВА

*Президентів України і Республіки Польща
“До порозуміння і єднання”*

Президент України і Президент Республіки Польща,
усвідомлюючи історичну відповідальність перед нинішнім і майбутнім поколіннями українців і поляків, роль України і Польщі у зміцненні безпеки й стабільності у Центрально-Східній Європі, а також враховуючи важливість поглиблення стратегічного партнерства між ними, виходячи з Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 року, у переконанні, що майбутнє українсько-польських відносин слід будувати на правді і справедливості, а також глибокому і щирому порозумінні і єднанні, висловлюючи спільне прагнення до остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини і заради того, щоб тіні минулого не затьмарювали сьогоднішніх дружніх і партнерських відносин між обома країнами й народами,

заявляють:

Багатовікова історія українсько-польського сусідства знає чимало хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги і співробітництва між обома народами. Вона відзначена і братерством по зброї, і взаємозбагаченням культур, і сусідською доброзичливістю.

Проте не можна оминати також і трагічних її сторінок — військово-політичне протистояння у XVII-XVIII століттях, прояви антиукраїнської політики польської влади у 20-30 роках XX століття, переслідування польського населення в Радянській Україні у період сталінських репресій. Не можна забувати польську кров, пролиту на Волині, зокрема у 1942-1943 роках, жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція “Вісла”, що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи односторонній виклад цих фактів у наш час не пом'якшить болю скривджених і їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами.

Шлях до щирої дружби та єднання пролягає, насамперед, через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильству, застосуванню принципу колективної відповідальності. Водночас пам'ятаємо, що іноді витoki цих конфліктів знаходилися за межами України та Польщі і часом були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків, а також нав'язані нашим

народам поза їх волею недемократичними політичними системами. Складаємо шану безвинним — закатованим, полеглим і примусово переселеним українцям та полякам. Засуджуємо винуватців їхніх страждань. Разом з тим, висловлюємо вдячність всім, хто впродовж тих важких років сприяв українсько-польському зближенню.

Сьогодні Україна і Польща є суверенними державами, добрими сусідами, стратегічними партнерами. Тому вкрай важливо подолати гіркоту, що залишилась в історичній пам'яті багатьох українців і поляків. До цього нас спонукає не лише спільна відданість демократичним цінностям, повага до прав людини, основних принципів та норм міжнародного права, а й бажання бачити Україну і Польщу в об'єднаній Європі.

Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які у атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки.

Для кращого взаєморозуміння між українським і польським народами слід стимулювати діалог між тими, хто впливає на формування громадської думки в наших суспільствах. Необхідно ширше використовувати і можливості польських громадян українського походження та українських — польського, які своєю працею роблять вагомий внесок у економічний та культурний розвиток наших держав. Вони повинні виступати активними провідниками ідеї якнайтіснішого співробітництва між Україною і Польщею. Зі свого боку, обидві держави мають опікуватися й всіляко підтримувати розвиток української громади в Республіці Польща і польської — в Україні.

Україна і Республіка Польща докладатимуть зусиль, щоб свідомість молодих українців і поляків не була обтяженою спогадами про трагічні періоди спільної історії. Нехай наступні покоління живуть у спільному європейському домі, в якому не буде місця упередженості і недовірі.

З цим переконанням ми, Президенти України і Республіки Польща, беремо під свій патронат утвердження ідеї українсько-польського порозуміння і єднання.

У давні часи наші предки виливали на шаблі воду на знак миру, зближення і братерства. І сьогодні ми — поляки й українці — маємо назавжди влити в наші серця почуття приязні і солідарності.

На порозі ХХІ століття пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє!

Президент України
Л.КУЧМА

Президент Республіки Польща
А.КВАСЬНЄВСЬКИЙ

Київ, 21 травня 1997 р.

ДРУГИЙ МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР “Українсько-польські стосунки у 1921-1947 рр.”

19-23 березня у Варшаві відбувся II міжнародний науковий семінар “Українсько-польські стосунки у 1921-1947 рр.”, в якому взяли участь провідні вчені України і Польщі. Вчені обмінялися думками і поглядами, дали оцінку сучасного стану досліджень історії взаємостосунків обох народів у 20-40-х рр. ХХ сторіччя.

Гострі і зацікавлені дискусії викликали обговорення проблем “Політика Другої Річ Посполитої щодо українців у міжвоєнний період”, “Український національний самостійницький рух в Західній Україні в 1939-1945 рр.”, “Польське підпілля в Західній Україні в 1939-1944 рр.” На їх основі було вироблене і підписане спільне комюніке, в яких відображені позиції українських і польських дослідників.

В ході конференції вказувалось на необхідність глибокого і всебічного осмислення і введення в обіг наукових джерел, пов'язаних з висвітленням українсько-польських стосунків, з'ясування причин і наслідків трагічних сторінок, що мали місце в спільній історії обох народів.

З цього числа редколегія журналу “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” розпочинає публікацію документів, які нададуть можливість зрозуміти трагічні моменти в історії українського і польського народів, глибоко усвідомити їх причини і наслідки.

*Петро Кулаковський,
Юрій Шаповал*

СПІЛЬНЕ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВИДАННЯ

“Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття.
Невідомі документи з архівів спеціальних служб”

Видання, про яке йдеться, упродовж наступного часу планує здійснити спільний українсько-польський колектив упорядників. Цей колектив, до складу якого увійшли працівники Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі, Служби безпеки України та Національної Академії наук України, розпочав свою роботу кілька років тому.

Безпосередній імпульс до початку спільної діяльності було дано ще 1991 року. Саме тоді за запитом польської сторони працівниками української спецслужби розпочався пошук матеріалів про долю заступника Прокурора міста Рівне Станіслава Мільчановського, заарештованого 1939 року. Ці пошуки призвели до того, що в архіві колишнього КГБ УРСР було виявлено список на 3 435 осіб, заарештованих упродовж 1939-1940 років у західних областях України. Список було передано польській стороні, а згодом ці матеріали увійшли до надрукованої 1995 року у Варшаві книжки “Український слід Кагані” (1998 року перевидана із значними доповненнями під назвою “Слідом катинського злочину”).

У грудні 1995 року було досягнуто домовленості між Міністром внутрішніх справ Республіки Польщі і Головою Служби безпеки України про необхідність проведення подальшої спільної роботи по пошуку документальних матеріалів щодо репресованих у 1939-1941 роках польських громадян, заарештованих НКВД у Західній Україні.

В квітні 1996 року на запрошення Міністерства внутрішніх справ Республіки Польщі до Варшави приїхала українська делегація. Саме тоді було вирішено створити спільну робочу групу СБУ і МВС РП, до складу якої увійшли: заступник Голови СБУ В.Пристайко, начальник Держархіву СБУ О.Пшенніков, заступник начальника ДА СБУ П.Кулаковський, доктор історичних наук Ю.Шаповал, директор Центрального архіву МВС і А РП Г.Якубовський, Віце-директор ЦА МВС і А РП Є.Тухольський, головний спеціаліст цього архіву І.Гайовнічек.

Робоча група мала здійснювати систематичні дослідження з метою розшуку у своїх відомчих архівах, а також в інших архівних установах, матеріалів, які є актуальними для обох держав.

При цьому українська сторона мала здійснювати тематичне виявлення документальних даних щодо:

- долі польських громадян — співробітників МВС (Державна поліція. Корпус охорони прикордоння. Прикордонна охорона), тюремної охорони, службовців прокуратури, судів, жандармерії, державної адміністрації, а також Другого відділу Генштабу Польської армії;
- вивезення польських громадян у період 1939-1941 років із західних областей України;
- підпільної боротьби польських організацій у 1939-1941 роках.

Польська сторона взялася за виявлення матеріалів щодо:

- діяльності українських політичних партій, громадських об'єднань на території Польщі у 1920-1940 роках;
- Організації Українських Націоналістів (ОУН) на території Польщі, боротьби між Українською Повстанською Армією (УПА) та польськими збройними формуваннями;
- розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів Української Галицької Армії, Української Народної Республіки, а також стосовно переселення українців з Польщі у 1944-1947 роках.

Тоді ж було передбачено спільне видання збірників документів та інших публікацій, а згадані вище домовленості і практичний обмін архівними матеріалами між МВС і А РП та СБУ, власне, і визначили зміст запланованого видання.

У лютому 1997 року, під час чергової робочої зустрічі, було затверджено загальну назву спільної видавничої серії: **“Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”**, а також ухвалено присвятити перший том документам і матеріалам про польське підпілля в Західній Україні у 1939-1941 роках.

У червні 1997 року робоча група затвердила план-проспект другого тому, який матиме назву **“Польсько-українські переселення 1944-1947 років”** підготовка якого має завершитись у 1998 році.

З самого початку спільної роботи було узгоджено основні принципи, якими керувалися упорядники. Насамперед ми не прагнули нав'язувати будь-кому якісь думки або власне бачення доволі непростих українсько-польських взаємин у 30-40-х роках ХХ століття.

Добре відомо, що напередодні другої світової війни відбулися події, які, на жаль, зовсім не сприяли зменшенню того негативного потенціалу, який накопичився упродовж багатьох століть в історичній

свідомості українців і поляків. 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня частини Червоної Армії вступили на територію західноукраїнських і західнобілоруських земель. У відповідності із секретними протоколами до нацистсько-радянської угоди від 23 серпня 1939 року та до договору про “Дружбу і кордон” від 28 вересня 1939 року існувала межа, далі якої нацистські війська не йшли на схід, а радянські війська не просувались на захід. Внаслідок домовленостей Гітлера і Сталіна території, населені переважно українцями і білорусами, відійшли до УРСР і БРСР.

З самого початку ці події були розцінені і коментувалися офіційною пропагандою в СРСР як процес зміцнення західного кордону. Як справедливо зауважують дослідники, проблема радянсько-польського кордону стала гострою не тільки у стосунках двох країн, але й всередині антигітлерівської коаліції, учасниками якої були Польща і СРСР. Сама ця проблема визначала розстановку сил і орієнтації різних прошарків польського суспільства воєнного і повоєнного часу.

Однак у колишньому СРСР і, зрозуміло, в УРСР, про це не можна було говорити вголос. Як не можна було всебічно і об'єктивно оцінювати, що само, крім возз'єднання, приніс “золотий вересень” 1939 року народам західноукраїнських земель, чим він ще став для багатьох українців і поляків.

У новостворених західних областях УРСР ще у передвоєнний час розпочалися перетворення, які мали на меті “зрівняти” устрій на цих теренах із соціально-економічним ладом на території тодішнього СРСР. Повсюди почали створюватись партійні і державні органи, які насаджували комуністичний лад.

Однак тільки тепер ми можемо сказати: ще напередодні вступу радянських військ у Західну Україну, 15 вересня 1939 року, Лаврентій Берія своєю суворо таємною директивою чітко регламентував функції оперативних груп НКВД на приєднаних територіях. Насамперед керівники цих груп входили до складу тимчасових органів влади, що створювались. Перед цими групами було поставлено завдання займати приміщення установ зв'язку, державних і приватних банків, казначейств, всіх сховищ цінностей, сприяти політвідділам армії у контролі над друкарнями, редакціями газет, складами паперу тощо, а також над архівами (в першу чергу жандармерії і органів польської розвідки).

Разом з тим вже ця директива, дана до вступу військ на територію, що перед тим була у складі тодішньої Польської держави, містила вказівки на необхідність застосування репресивних заходів, а серед них арешти і оголошення злочинниками “найбільших представників з поміщиків, князів, дворян і капіталістів”, арешти представників польської адміністрації (жандармів, воєвод, поліцейських тощо, діячів українських

і польських політичних партій, об'єднань, інших організацій).

Вже ця директива несла в собі зародок майбутніх трагедій, серед яких Катинський і Харківській розстріли, знищення ув'язнених у тюрмах західних областей тощо. Маючи величезний досвід у боротьбі з “ворогами народу”, відомство Лаврентія Берії почало в буквальному смислі цього слова масово розправлятися з тими, кого за таємними наказами і інструкціями НКВД було визнано “ворожими” або “соціальне небезпечними” елементами. Зокрема, 5 березня 1940 року Л.Берія надіслав до ЦК ВКП(б) доповідну записку, в якій просив згоди на розстріл “заклятих ворогів радянської влади”, які, на його думку, “тільки і чекають звільнення, щоб мати можливість активно включитися у боротьбу проти радянської влади”. До цих ворогів було віднесено колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремщиків, осадників, розвідників, а також в'язнів тюрем у Західній Україні та Білорусії. І такий дозвіл було дано ¹.

Почалися депортації мешканців краю у східні райони СРСР, у гула-гівські табори та поселення, де люди зазнавали жорстоких поневірянь, знущань та мук, потерпаючи від холоду, голоду, варварського ставлення до них. З осені 1939 по осінь 1940 року було репресовано за політичними ознаками, головним чином депортовано без суду і слідства і навіть без письмових доказів будь-якого злочину з боку жертв, 312 тисяч сімей, або 1 мільйон 173 тисячі 170 чоловік, що становило близько 10% населення Західної України і Західної Білорусії ². Жертвами депортацій ставали всі, хто хоча б вірогідно у майбутньому міг чинити опір комуністичному режимові ³.

Становище значною мірою ускладнювалось тим, що місцеві партійні, державні та інші організації очолювали приїжджі уповноважені з центральних і східних областей України, а також, зрозуміло, з Росії. Вони не тільки не знали в багатьох випадках мови, звичаїв, традицій, але й не бажали всього цього знати, бодай для проформи рахуватись з тим, що місцеве населення довгий час жило за інших соціально-політичних, культурних, побутових умов. Тим самим, по суті, провокувалась громадянська війна, коли українці змушені були воювати проти українців, що приносило братовбивчі жертви.

В Західній Україні було заборонено всі колишні українські політичні партії, громадські, культурні, наукові, торговельні та промислові товариства і установи, зокрема “Просвіта”, Наукове товариство імені Тараса Шевченка тощо.

Нова влада розпочала війну проти духовенства і віруючих, були закриті всі католицькі друкарні і часописи. Почалися арешти священників різних конфесій.

Самоправство, беззаконня, свавілля репресивно-каральних і пар-

тійно-державних органів — все це викликало невдоволення мешканців краю. Вони явно або приховано протестували проти нової влади, на яку ще зовсім нещодавно покладали надії як на захисника і гаранта від цілковитої полонізації. Тепер люди цілком закономірно протестували проти радянізації і русифікації.

Це засвідчують численні документи та свідчення безпосередніх учасників тих подій. Ці документи допомагають зрозуміти, чому багато українців вважали захисниками своїх інтересів Організацію Українських Націоналістів (ОУН), а згодом — Українську Повстанську Армію (УПА), які активно діяли на цих теренах. Особливо відчутно це виявилось у 1944-1947 роках під час брутально здійснюваних переселень включно із сумнозвісною антиукраїнською акцією “Вісла”.

Уже ці, навіть конспективно позначені проблеми пояснюють, якою складною була ситуація на західноукраїнських землях, що перед тим входили до складу Польської держави. Всю цю різнобарвну історико-політичну амальгаму не досягнути за допомогою фрагментарного підходу. Тут потрібна всебічна дослідницька робота, а не пристосування до політичної кон'юнктури.

Про це прагнули не забувати упорядники цього видання, в якому ви не знайдете тверджень або положень, що не ґрунтуються на відповідній джерельній базі, на архівному матеріалі. Все це дає можливість ніби почути голоси з минулого. Голоси, не “змікшовані” авторськими інтерпретаціями, а справжні, аутентичні. Все це дозволяє також читачеві самому оцінити той чи інший факт, ту чи іншу подію, а це, на нашу думку, в свою чергу, сприятиме тому, щоб без упереджень і непотрібних ламентаций позбутися непорозумінь, неясностей, стереотипів в історії українсько-польських стосунків.

При підготовці цього видання було вирішено включити до нього документи, що зберігаються у Центральному Архіві Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі у Варшаві і Державному архіві Служби безпеки України у Києві та інших містах України, а також матеріали деяких інших архівів, які мають безпосереднє відношення до порушеної теми. Однак ми свідомо прагнули обмежитись саме документами спецслужб, які ще ніколи не друкувались або були доступні вузькому колу осіб, пам'ятаючи про те, що чимало фахівців вже написали чи пишуть твори (в тому числі науково-документального жанру) про українсько-польські стосунки у ХХ столітті.

Абсолютна більшість документів і матеріалів у цьому виданні відтворюється повністю за архівними текстами. При цьому зберігається орфографія і політична термінологія відповідного періоду. Оскільки видання двомовне, всі тексти подаються відповідно у польському або українському перекладі. Разом з тим ми вважали за потрібне в разі, якщо

той чи інший документ був підготовлений російською мовою, зберегти мову оригіналу з метою максимально повного донесення до читача тогочасної стилістики і лексики.

Нумерація документів і заголовки належать упорядникам, якими було також підготовлено коментарі довідкового характеру, іменний покажчик, перелік надрукованих у кожному конкретному томі документів і матеріалів, фотоілюстрації. Все це дозволить зробити зручним користування цим виданням.

Президенти України і Республіки Польща у спільній заяві “До порозуміння і єднання”, підписаній 21 травня 1997 року, підкреслили: “Шлях до щирої дружби та єднання пролягає, насамперед, через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильству, застосуванню принципу колективної відповідальності... Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які у атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки”⁴. Гадаємо, ці слова могли б стати своєрідним епіграфом до нашої праці.

Особливою честю для всіх нас є те, що Президенти Олександр Квас-невський і Леонід Кучма високо оцінили нашу працю, підкреслили значення такого роду спільних видань для процесу взаємопорозуміння між польським і українським народами. Разом з тим така оцінка зобов'язує до подальшої інтенсивної роботи, до пошуків істини, до всього, що відроджує історичну правду, а відтак сприяє зближенню народів, а не розбрату і конфронтації. Сподіваємось, що саме цьому допоможуть і зусилля нашого спільного українсько-польського колективу.

Примітки:

¹ Вопросы истории. — 1993. — № 1. — с. 17-18.

² Парсаданова В.С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — с.36.

³ Докладніше див.: Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1996. — Т. 1.

⁴ Урядовий кур'єр. — 1997. — 24 травня.

ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ
народного комиссара внутренних дел
Союза С.С.Р.

11 августа 1937 г.

г. Москва

№ 00485

Рассылаемое вместе с настоящим приказом закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР, а также материалы следствия по делу "ПОВ" вскрывают картину долголетней и относительно безнаказанной диверсионно-шпионской работы польской разведки на территории Союза.

Из этих материалов видно, что подрывная деятельность польской разведки проводилась и продолжает проводиться настолько открыто, что безнаказанность этой деятельности можно объяснить только плохой работой органов ГУГБ и беспечностью чекистов.

Даже сейчас работа по ликвидации на местах польских диверсионно-шпионских групп и организации ПОВ полностью не развернута. Темп и масштаб следствия крайне низкие. Основные контингенты польской разведки ускользнули даже от оперативного учета (из общей массы перебежчиков из Польши, насчитывающей примерно 15.000 человек учтено по Союзу только 9.000 человек. В Западной Сибири из находящихся на ее территории около 5.000 перебежчиков, учтено не более 1.000 ч.). Такое же положение с учетом политэмигрантов из Польши. Что касается агентурной работы, то она почти совершенно отсутствует. Больше того, существующая агентура, как правило, двойническая, подставленная самой польской разведкой.

Недостаточно решительная ликвидация кадров польской разведки тем более опасна сейчас, когда разгромлен московский центр "ПОВ" и арестованы многие активнейшие его члены. Польская разведка, предвидя неизбежность дальнейшего своего провала, пытается привести, а в отдельных случаях уже приводит в действие свою диверсионную сеть в народном хозяйстве СССР и, в первую очередь, на его оборонных объектах.

В соответствии с этим основной задачей органов ГУГБ в настоящее время является разгром антисоветской работы польской разведки и полная ликвидация незатронутой до сих пор широкой диверсионно-повстанческой низовки "ПОВ" и основных людских контингентов польской разведки в СССР.

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. С 20 августа 1937 года начать широкую операцию, направленную к полной ликвидации местных организаций “ПОВ” и, прежде всего, ее диверсионно-шпионских и повстанческих кадров в промышленности, на транспорте, совхозах и колхозах.

Вся операция должна быть закончена в 3-х месячный срок, т.е. к 20 ноября 1937 года.

2. Аресту подлежат:

- а) выявленные в процессе следствия и до сего времени не разысканные активнейшие члены “ПОВ” по прилагаемому списку;
- б) все оставшиеся в СССР военнопленные польской армии;
- в) перебежчики из Польши, независимо от времени их перехода в СССР;
- г) политэмигранты и политобменные из Польши;
- д) бывшие члены ППС и других польских антисоветских политических партий;
- е) наиболее активная часть местных антисоветских националистических элементов польских районов.

3. Операцию по арестам провести в две очереди:

- а) в первую очередь подлежат аресту перечисленные выше контингенты, работающие в органах НКВД, в Красной Армии, на военных заводах, в оборонных цехах всех других заводов, на железнодорожном, водном и воздушном транспорте, в электросиловом хозяйстве всех промышленных предприятий, на газовых и нефтеперегонных заводах;
- б) во вторую очередь подлежат аресту все остальные, работающие в промышленных предприятиях не оборонного значения, в совхозах, колхозах и учреждениях.

4. Одновременно с развертыванием операции по арестам начать следственную работу. Основной упор следствия сосредоточить на полном разоблачении организаторов и руководителей диверсионных групп, с целью исчерпывающего выявления диверсионной сети.

Всех проходящих по показаниям арестованных шпионов, вредителей и диверсантов — **НЕМЕДЛЕННО АРЕСТОВЫВАТЬ.**

Для ведения следствия выделить специальную группу оперативных работников.

5. Все арестованные по мере выявления их виновности в процессе следствия — подлежат разбивке на две категории:

а) первая категория, подлежащая расстрелу, к которой относятся все шпионские, диверсионные, вредительские и повстанческие кадры польской разведки;

б) вторая категория, менее активные из них, подлежащие заключению в тюрьмы и лагеря, сроком от 5 до 10 лет.

6. На отнесенных в процессе следствия к первой и второй категории, каждые 10 дней составляются списки с кратким изложением следственных и агентурных материалов, характеризующих степень виновности арестованного, которые направляются на окончательное утверждение в НКВД СССР.

Отнесение к первой или второй категории на основании рассмотрения агентурных и следственных материалов производится Народным Комиссаром Внутренних Дел республики, начальником УНКВД области или края, совместно с соответствующим прокурором республики, области, края.

Списки направляются в НКВД СССР за подписью Народного Комиссара Внутренних Дел республики, начальников УНКВД и Прокурора соответствующих республик, края и области.

После утверждения списков в НКВД СССР и Прокурором Союза приговор немедленно приводится в исполнение, т.е. осужденные по первой категории — расстреливаются и по второй отправляются в тюрьмы и лагеря, согласно нарядов НКВД СССР.

7. Прекратить освобождение из тюрем и лагерей оканчивающих срок заключения осужденных по признакам польского шпионажа. О каждом из них представить материал для рассмотрения на Особое Совещание НКВД СССР.

8. Всю работу по разгрому “ПОВ” и всех остальных контингентов польской разведки умело и обдуманно использовать для приобретения новой агентуры по польской линии.

При отборе агентуры особо тщательное внимание обратить на меры, обеспечивающие органы НКВД от проникновения в сеть двойников-агентов польской разведки.

Списки всех намеченных к вербовке агентов, с исчерпывающей характеристикой на них, направлять на утверждение начальника ГУГБ НКВД тов. ФРИНОВСКОГО.

9. О ходе операции телеграфно доносить каждые 5 дней, т.е. 1, 5, 10, 15,

20, 25 и 30 числа каждого месяца.

*п.п. НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
ГЕНЕРАЛЬНЫЙ КОМИССАР ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ — ЕЖОВ
С подлинным верно: ОПЕРСЕКРЕТАРЬ ГУГБ НКВД СССР
Комбриг (УЛЬМЕР)*

Н.К.В.Д. С. С. С. Р.
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

СТРОГО СЕКРЕТНО
Хранить наравне с шифром

Экз. № _____

ЗАКРЫТОЕ ПИСЬМО
о фашистско-повстанческой, шпионской,
диверсионной, пораженческой
и террористической деятельности
польской разведки в СССР

№ 59098

11 августа 1937 г.

г. Москва

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

**НАРОДНЫМ КОМИССАРАМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗНЫХ
РЕСПУБЛИК, НАЧАЛЬНИКАМ УПРАВЛЕНИЙ НКВД
АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК, ОБЛАСТЕЙ И КРАЕВ**

НКВД Союза вскрыта и ликвидируется крупнейшая и, судя по всем данным, основная диверсионно-шпионская сеть польской разведки в СССР, существовавшая в виде так называемой “Польской организации войсковой” (П.О.В.).

Накануне Октябрьской революции и непосредственно после нее ПИЛСУДСКИЙ создал на советской территории свою крупнейшую политическую агентуру, возглавлявшую ликвидируемую сейчас организацию, а затем из года в год систематически перебрасывал в СССР, под видом политэмигрантов, обмениваемых политзаключенных, переезжчиков, многочисленные кадры шпионов и диверсантов, включавшихся в общую систему организации, действовавшей в СССР и дополнявшейся здесь за счет вербовок среди местного польского населения.

Организация руководилась центром, находившимся в Москве — в составе УНШЛИХТА, МУКЛЕВИЧА, ОЛЬСКОГО и других, и имела мощные ответвления в Белоруссии и на Украине, главным образом, в пограничных районах, в ряде других местностей СССР.

К настоящему времени, когда ликвидирована в основном только

головка и актив организации, уже определилось, что антисоветской работой организации были охвачены — система НКВД, РККА, Разведупр РККА, аппарат Коминтерна — прежде всего польская секция ИККИ, Наркоминдел, оборонная промышленность, транспорт — преимущественно стратегические дороги западного театра войны, сельское хозяйство.

Активная антисоветская работа организации велась по следующим основным направлениям:

1. Подготовка, совместно с левыми эсерами и бухаринцами, свержения советского правительства, срыва Брестского мира, провоцирование войны РСФСР с Германией и сколачивание вооруженных отрядов интервенции (1918 г.).
2. Широкая всесторонняя подрывная работа на Западном и Юго-Западных фронтах во время советско-польской войны, с прямой целью поражения Красной Армии и отрыва УССР и БССР.
3. Массовая фашистско-националистическая работа среди польского населения СССР в целях подготовки базы и местных кадров для диверсионно-шпионских и повстанческих действий.
4. Квалифицированная шпионская работа в области военной, экономической и политической жизни СССР, при наличии крупнейшей стратегической агентуры и широкой средней и низовой шпионской сети.
5. Диверсионно-вредительская работа в основных отраслях оборонной промышленности, в текущем и мобилизационном планировании, на транспорте, в сельском хозяйстве; создание мощной диверсионной сети на военное время как из числа поляков, так и, в значительной степени, за счет различных непольских элементов.
6. Контактирование и объединение диверсионно-шпионских и иных активных антисоветских действий с троцкистским центром и его периферией, с организацией правых предателей, с белорусскими и украинскими националистами на основе совместной подготовки свержения советской власти и расчленения СССР.
7. Прямой контакт и соглашение с руководителем военно-фашистского заговора предателем ТУХАЧЕВСКИМ в целях срыва подготовки Красной Армии к войне и для открытия нашего фронта полякам во время войны.
8. Глубокое внедрение участников организации в компартию Польши, полный захват в свои руки руководящих органов партии и польской секции ИККИ, провокаторская работа по разложению и деморализации партии, срыв единого и народного фронта в Польше, использование партийных каналов для внедрения шпионов и диверсантов в СССР, работа, направленная к превращению ком-

партии в придаток пилсудчины, с целью использования ее влияния для антисоветских действий во время военного нападения Польши на СССР.

9. Полный захват и парализация всей нашей разведывательной и контрразведывательной работы против Польши и систематическое использование проникновения членов организации в ВЧК-ОГПУ-НКВД и Разведупр РККА для активной антисоветской работы.

Основной причиной безнаказанной антисоветской деятельности организации в течение почти 20-ти лет является то обстоятельство, что почти с самого момента возникновения ВЧК на важнейших участках противопольской работы сидели проникшие в ВЧК крупные польские шпионы — УНШЛИХТ, МЕССИНГ, ПИЛЯР, МЕДВЕДЬ, ОЛЬСКИЙ, СОСНОВСКИЙ, МАКОВСКИЙ, ЛОГАНОВСКИЙ, БАРАНСКИЙ и ряд других, целиком захвативших в свои руки всю противопольскую разведывательную и контрразведывательную работу ВЧК-ОГПУ-НКВД.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И МЕТОДЫ ВНЕДРЕНИЯ ПОЛЬСКОЙ АГЕНТУРЫ В СССР

“Польская организация войскова” возникла в 1914 году по инициативе и под личным руководством ПИЛСУДСКОГО как националистическая организация активных сторонников борьбы за независимость буржуазной Польши, вышколенных в боевых организациях польской социалистической партии (ППС), на которую, главным образом, опирался ПИЛСУДСКИЙ, и в специальных военных школах, создававшихся им для подготовки костяка будущей польской армии.

Эти школы создавались ПИЛСУДСКИМ в 1910-14 гг. в Галиции, где они носили полуконспиративный характер и пользовались субсидиями и практическим содействием со стороны разведывательного отдела австро-венгерского генерального штаба. Еще до империалистической войны в распоряжении ПИЛСУДСКОГО находился ряд офицеров австро-венгерской разведывательной службы, обучавших пилсудчиков военному делу, а также технике разведки и диверсии, так как кадры, образовавшие несколько позднее “ПОВ”, предназначались для действий в союзе с австро-германской армией на тылах русских войск и для комплектования польских легионов в предвидении войны с царской Россией.

Поэтому, уже тогда, помимо территории царской Польши, члены “ПОВ” посылались в Россию, вербовались здесь на месте, исходя из принципа создания своих организаций, где только можно, преимущественно в крупных городах, для учета и мобилизации своих людей в целях связи и разведки.

Одновременно “ПОВ” являлась орудием для политической мобили-

лизации ПИЛСУДСКИМ сил, участвующих под его руководством в борьбе за независимость Польши. В связи с этим “ПОВ” тайно проникла во все польские политические партии — от крайних левых до крайних правых, всюду вербуя активных деятелей этих партий в свои ряды на базе признания непререкаемости авторитета и личной воли ПИЛСУДСКОГО и идеи борьбы за великодержавную Польшу в границах 1772 года.

По этой линии “ПОВ” еще с довоенных лет накапливала богатую практику внутрипартийной и межпартийной провокации, являющейся основным методом пилсудчины в ее борьбе с революционным движением.

Во главе “ПОВ” тогда находился центральный штаб, носивший название “Коменда начельна” (сокращенно — “КН”), который руководил деятельностью местных пилсудчиковских организаций, носивших то же название, с добавлением порядкового номера, например: в Белоруссии — “КН-1”, на Украине — “КН-3” и т.д. Каждая из этих местных “коменд” представляла собой областной территориальный округ “ПОВ”, делящийся на местные комендатуры, “ПОВ”, и количество которых на данной территории определялось в зависимости от местных условий и задач, преследуемых пилсудчиной в данном районе.

В конце 1918 года, в связи с образованием Польши, возглавленной ПИЛСУДСКИМ как единоличным диктатором со званием “начальника государства”, главное командование “ПОВ”, в полном своем составе вошло в генеральный штаб Польши и образовало разведывательный отдел штаба.

В период временного отстранения ПИЛСУДСКОГО от власти в Польше (1922-1926 гг.) главное командование “ПОВ”, в целом устраненное тогда эндеками из правительственных органов Польши и только частично сохранившее свое влияние в разведывательном отделе генерального штаба, продолжало свою диверсионно-разведывательную работу на территории СССР независимо от официальных органов польской разведки и подготавливало новый приход к власти ПИЛСУДСКОГО.

После так называемого майского переворота 1926 года, снова приведшего ПИЛСУДСКОГО к власти, руководящая головка и актив “ПОВ” заполнили собой всю государственную верхушку и фашистский правительственный аппарат Польши; значительная же часть актива “ПОВ” сохранилась в подполье для борьбы с революционным движением в Польше методами провокации и политических инспираций, а также, главным образом, для нелегального внедрения различными путями в СССР.

Деятельность конспиративной организации Пилсудского на нашей территории значительно активизируется в 1917 г., когда в связи с событиями империалистической войны в различных пунктах нашей страны скопились значительные квалифицированные кадры прибли-

женных ПИЛСУДСКОГО из среды военнопленных легионеров (легионы ПИЛСУДСКОГО, сформированные “ПОВ”, входили в состав австро-венгерской армии) и беженцев с территории царской Польши, оккупированной тогда немцами.

Таким образом, уже ко времени Октябрьской революции ПИЛСУДСКИЙ имел в России значительные кадры участников “ПОВ” как из среды местного польского населения, так, главным образом, из среды поляков, эвакуированных из Польши.

Поскольку, однако, основные кадры “ПОВ” времен империалистической войны состояли из людей, более или менее известных своими открытыми польско-патриотическими убеждениями, и учитывая победоносный рост влияния большевистской партии, ПИЛСУДСКИЙ летом 1917 года предпринял специальные вербовочные меры для проникновения в РСДРП (большевиков). В этих целях, по личному указанию ПИЛСУДСКОГО, его приближенные развернули широкую вербовочную работу среди польских социал-демократов и в ППС-левице, позднее слившихся и образовавших компартию Польши.

В течение 1917 года находившиеся тогда в Москве и Петрограде члены центрального руководства “ПОВ” — ПРИСТОР (впоследствии польский премьер-министр), ПУЖАК (секретарь ЦК МПС), МАКОВСКИЙ (член московского комитета ППС, впоследствии пом. нач. КРО ОГПУ и резидент ИНО ОПТУ по Польше), ГОЛУВКО, ФЕРСКИЙ (волинский воевода), МАТУШЕВСКИЙ (позднее начальник 2-го отдела польского генерального штаба) — вовлекли в “ПОВ” ряд польских социал-демократов и членов ППС-левицы, проникших позднее на видные посты в советский государственный аппарат: УНШЛИХТА (быв. зам. пред. ОГПУ и РВС), ЛЕШИНСКОГО (секретарь ЦК Компартии Польши), ДОЛЕЦКОГО (руководитель ТАСС), БРОНКОВСКОГО (зам. нач. Разведуправ РККА), МУКЛЕВИЧА (нач. морских сил РККА, зам. наркома оборонной промышленности), ЛОНГВУ (комкор, нач. управления связи РККА) и ряд других, образовавших в 1918 году московский центр “ПОВ” и возглавивших руководство всей деятельностью “ПОВ” на территории СССР.

Одновременно, в начале 1918 года, ПИЛСУДСКИЙ дал директиву ряду персонально подобранных членов “ПОВ”, состоявших в ППС и находившихся в СССР, внедриться в советский государственный аппарат посредством инсценировки своего разрыва в ППС и перехода на советские позиции. К числу таким способом внедрившихся в советскую систему польских агентов относятся: бывший член Московского комитета ППС ЛОГАНОВСКИЙ М.А. (перед арестом зам. наркома пищевой промышленности), МАКОВСКИЙ, ВОЙТЫГА (проникшие в КРО и ЕКО ОГПУ-НКВД), БАРАНСКИЙ (начальник отделения ИНО ОГПУ-НКВД) и

ряд других.

Стремясь захватить в свои руки нашу разведывательную и контрразведывательную работу против Польши, ПИЛСУДСКИЙ, наряду с внедрением в ВЧК указанных выше членов “ПОВ”, предпринимает в течение 1919-20 гг. и в последующее время ряд мер к внедрению в ВЧК высококвалифицированных кадровых разведчиков — офицеров 2-го отдела польского главного штаба, которые, при содействии УНШЛИХТА, ПИЛЯРА, МЕССИНГА, МЕДВЕДЯ и других крупных польских агентов, проникли на руководящие должности в советской разведке и контрразведке.

Так, И.И. СОСНОВСКИЙ (перед арестом зам. нач. Управления НКВД по Саратовской области), являвшийся в 1919 году эмиссаром ПИЛСУДСКОГО и резидентом 2-го отдела польского главного штаба на территории Советской России, получил тогда директиву начальника 2-го отдела майора МАТУШЕВСКОГО внедриться в аппарат ВЧК. Используя свой арест Особым Отделом ВЧК летом 1920 года, СОСНОВСКИЙ, при содействии ПИЛЯРА, инсценировал свой разрыв с польской разведкой и “ПОВ”, руководящим деятелем которой он являлся, выдал с разрешения 2-го отдела ПГШ ничтожную часть своей сети и внедрился на работу в центральный аппарат ВЧК. Вскоре же СОСНОВСКОМУ удалось внедрить в ВЧК целую группу крупных польских офицеров-разведчиков: подполковника 2-го отдела польгенштаба ВИТКОВСКОГО (занимавшего должность начальника польского отделения Особого отдела ВЧК, перешедшего затем на работу в Наркомтяжпром), КИЯКОВСКОГО (нач. англо-романского отделения КРО ВЧК), РОЛЛЕРА (перед арестом — нач. Особого отдела Сталинградского края), БЖЕЗОВСКОГО (зам. нач. Особого отдела Украины) и других.

Ряд других членов “ПОВ”, начиная с БРОНКОВСКОГО, проникшего при содействии УНШЛИХТА на должность зам. нач. Разведупра РККА, внедрились во всю систему Разведупра, захватили в свои руки и парализовали всю разведывательную работу против Польши (БУДКЕВИЧ — нач. отдела и заграничный резидент), ЖБИКОВСКИЙ, ШЕРИНСКИЙ, ФИРИН, ПОДЛОВСКИЙ, УЗДАНСКИЙ, МАКСИМОВ и др.).

Одним из видов использования этих крупных польских шпионов на заграничной работе ИНО и Разведупра была широкая подстава двойников в состав наших резидентур за границей. В дальнейшем, посредством инсценировок провалов подставленные разведкой двойники перебрасывались в СССР для шпионско-диверсионной работы.

На ответственные руководящие посты в Красной Армии в разное время проникли и работали польские агенты: УНШЛИХТ — зам. пред. РВС, МУКЛЕВИЧ — нач. морских сил, ЛОГВА — нач. Управления связи РККА, КОХАНСКИЙ — комкор, КОЗЛОВСКИЙ — комиссар ряда частей

и многие другие польские агенты, проникшие в самые различные части РККА.

Основной кадр польских агентов, проникших в Наркоминдел, создал работавший в нем в период 1925-31 гг. ЛОГАНОВСКИЙ, причем и здесь польская агентура концентрировалась на участке работы НКВД, связанной с Польшей (референтами по Польше были шпионы МОРШТЫН, КОНИЦ), и ряде других важнейших направлений (полпред БРОДОВСКИЙ, полпред ГАЙКИС, полпред КАРСКИЙ).

Захватив с давних пор руководящие органы компартии Польши и польскую секцию ИККИ в свои руки, “ПОВ” систематически перебрасывала своих участников — шпионов и диверсантов в СССР под видом политических эмигрантов и обмениваемых политзаключенных, специально инсценируя аресты и осуждения членов “ПОВ”, проникших в компартию.

Независимо от “ПОВ” метод переброски шпионов в СССР под видом политэмигрантов широко использовался польской политической полицией (дефензивой), имеющей в компартиях Польши, Западной Украины и Западной Белоруссии значительные по количеству кадры своей провокаторской агентуры из среды польских, белорусских, украинских националистов, проникших в различные революционные организации.

Одновременно, различные органы польской разведки (преимущественно местные аппараты 2-го отдела Польшглавштаба — виленская и львовская экспозитуры, пограничные разведывательные пункты-разведплючувки, политическая полиция тыловых и пограничных районов Польши) систематически, в массовом масштабе, перебрасывают в СССР шпионов и диверсантов под видом перебежчиков.

Преступные цели своего прибытия в СССР эти “перебежчики” прикрывали различными мотивами и предложениями (дезертирство с военной службы, бегство от полицейского преследования, от безработицы — в поисках заработка, для совместного проживания с родственниками и т.д.).

Как сейчас выясняется, польские шпионы и диверсанты, перебрасываемые в СССР под видом перебежчиков, несмотря на наличие у них самостоятельных путей связи с Польшей, в ряде случаев связывались на нашей территории с участниками “ПОВ”, действовали под их руководством, а масса перебежчиков в целом являлась для организации источником активных кадров.

Ряд квалифицированных польских шпионов, переброшенных в СССР под видом перебежчиков — солдат, дезертировавших из польской армии, оседали в Саратовской области, где действовали польские агенты ПИЛЯР и СОСНОВСКИЙ.

Политэмигранты и перебежчики образуют костяк диверсионной сети поляков в промышленности и на транспорте, комплектующий диверсионные кадры из среды местных национал истов-поляков и, что

наиболее важно, за счет самых различных польских, глубоко законспирированных антисоветских элементов.

Организацию “ПОВ” на Украине возглавлял ЛАЗОВЕРТ (Госарбитр УССР), под руководством которого находился частично ликвидированный в 1933 г. центр “ПОВ” на Украине (СКАРБЕК, ПОЛИТУР, ВИШНЕВСКИЙ), а в Белоруссии — БЕНЕК (наркомзем БССР), который, также как и ЛАЗОВЕРТ, являлся участником московского центра “ПОВ” с 1918 г.

ПОДГОТОВКА АНТИСОВЕТСКОГО ПЕРЕВОРОТА В ПЕРВЫЙ ПЕРИОД РЕВОЛЮЦИИ

Первый этап активной деятельности “ПОВ” в Советской России включает в себя действия, направленные в начале 1918 года на срыв Брестского мира и подготовке вместе с бухаринцами и левыми эсерами антисоветского переворота, с целью втянуть Советскую Россию в продолжение войны с Германией, поскольку к тому времени Пилсудский уже переориентировался на Антанту и направлял деятельность своих организаций по директивам французского штаба.

Члены организации — УНШЛИХТ, ЛЕШИНСКИЙ и ДОЛЕЦКИЙ, вместе с БУХАРИНЫМ и левыми эсерами разработали планы ареста Совнаркома, во главе с ЛЕНИНЫМ. В этих целях ПЕСТКОВСКИЙ, по поручению УНШЛИХТ А, установил связь с представителем французской разведки в Москве генералом ЛЯВЕРНЬ и руководством левых эсеров; БОВИНСКИЙ сколачивал вооруженные отряды для участия в левоэсеровском восстании; в польских частях, сохранившихся от времени КЕРЕНСКОГО, велась работа по подготовке их провокационного военного выступления против немецких войск на демаркационной линии.

Потерпев неудачу в осуществлении плана антисоветского переворота и возобновления войны с Германией, московская организация “ПОВ”, действуя по директивам ЛЯВЕРНЯ и нелегально прибывшего на советскую территорию адъютанта ПИЛСУДСКОГО — видного члена “ПОВ” ВЕНЯВЫ-ДЛУГОШЕВСКОГО, переключилась на подготовку интервенции против Советской России, создавая под видом формирования польских частей Красной Армии свою вооруженную силу.

Сформировавшаяся в конце 1918 г. так называемая Западная стрелковая дивизия, укомплектованная преимущественно поляками, была в своей командной головке целиком захвачена членами “ПОВ” (комдивы МАКОВСКИЙ и ЛОНГВА, комиссары ЛАЗОВЕРТ и СЛАВИНСКИЙ, комбриги МАЕВСКИЙ и ДЛУССКИЙ, комиссары бригад СПИБОР, ГРУЗЕЛЬ и ЧЕРНИЦКИЙ, командиры полков, — все без изъятия были членами “ПОВ”), создававшими группы “ПОВ” в различных частях

дивизии.

ПОРАЖЕНЧЕСКАЯ РАБОТА В ПЕРИОД СОВЕТСКО-ПОЛЬСКОЙ ВОЙНЫ

Основным полем деятельности московской организации “ПОВ” с начала 1919 года становится Западный фронт, где организация, используя пребывание ряда своих участников на руководящих постах в штабе фронта (УНШЛИХТ — член РВС фронта, МУКЛЕВИЧ — комиссар штаба фронта, СТАШЕВСКИЙ — начальник разведывательного отдела штаба фронта, БУДКЕВИЧ — комиссар штаба 16-й армии), в Особом отделе фронта (МЕДВЕДЬ, ОЛЬСКИЙ, ПОЛИЧКЕВИЧ, ЧАЦКИЙ), в правительственных органах Белоруссии (ЦИХОВСКИЙ — председатель ЦИКа Литбелреспублики), — широко развернула работу, направленную к поражению Красной армии и облегчению захвата поляками Белоруссии.

Первым, наиболее крупным актом деятельности организации на фронтах была сдача Вильно полякам, совершенная УНШЛИХТОМ, захватившим в свои руки руководство обороной Литбелреспублики.

В различных частях Западного фронта организация сконцентрировала значительное количество своих сторонников, собрав их из различных местностей страны, под видом мобилизации поляков-“коммунистов” на фронт, насадила своих людей в различные советские учреждения фронта и возглавила работу местной организации “ПОВ” в Белоруссии (“КН-1”), созданной поляками независимо от московского центра.

В дальнейшем, во все время советско-польской войны, организация под руководством УНШЛИХТА не только снабжала польское командование всеми важнейшими сведениями о планах и действиях нашей армии на Западном фронте (УНШЛИХТ передал полякам план наступления на Варшаву), но проводила планомерную работу по влиянию на оперативные планы фронта в нужном для поляков направлении и развернула широкую диверсионно-повстанческую работу на тылах Западного фронта.

В свете установленных сейчас следствием фактов совершенно несомненно, что ликвидируемая организация “ПОВ” во главе с УНШЛИХТОМ сыграла крупную роль в деле срыва наступления Красной Армии на Варшаву.

ФАШИСТСКАЯ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКАЯ РАБОТА СРЕДИ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СССР

В период гражданской войны, наряду с активной диверсионно-повстанческой деятельностью, широкую националистическую работу

среди местного польского населения вели созданные независимо от московского центра “ПОВ” местные организации “ПОВ” в Белоруссии (“КН-1”), на Украине (“КН-3”), в Сибири и др. местах.

После окончания советско-польской войны, местные организации “ПОВ” перестраиваются в соответствии с условиями мирного времени и руководство всей их антисоветской деятельностью сосредотачивается в московском центре “ПОВ”, который развернул широкую, ведущуюся до сих пор фашистскую националистическую работу среди польского населения СССР.

Особенно активно с конца 1920 года начинается широкое внедрение польской агентуры на руководящие посты всей системы партийно-советских учреждений по работе среди польского населения СССР и использование этой системы для проведения работы “ПОВ”.

Члены “ПОВ” ГЕЛЬТМАН и НЕЙМАН проникают на должности секретарей польбюро при ЦК ВКП(б), ВНОРОВСКИЙ, ВОНСОВСКИЙ, МАЗЕПУС — в польбюро ЦК КП(б) Белоруссии, СКАРБЕК, ЛАЗОВЕРТ и другие — в польбюро ЦК КП(б) Украины, ДОМБАЛЬ — редактором газеты “Трибуна Радзецка” в Москве, ПРИНЦ и ЖАРСКИЙ — редакторами польской газеты в Минске, другие члены “ПОВ” захватывают руководство в редакциях польских газет на Украине, в польсекциях Наркомпросов, польские издательства, техникумы, школы и клубы в различных местностях СССР.

Пользуясь по своему служебному положению правом распределения кадров, ГЕЛЬТМАН и НЕЙМАН направляли из Москвы членов “ПОВ”, прикрывшихся партбилетом, на партийную, культурно-просветительскую, педагогическую, хозяйственную работу в самые различные районы СССР, где только есть польское население, не только на Украину, в Белоруссию и Ленинград, но и на Урал, в Сибирь, ДВК — где польская разведка ведет активную, не вскрытую до сих пор работу в контакте с японской разведкой.

Свое внедрение в эту систему партийно-советских учреждений организация активно использовала для создания местных низовых групп “ПОВ” и разворачивания широкой шовинистической и полонизаторской работы, продолжающейся до сих пор и имеющей своей целью подготовку прежде всего диверсионно-повстанческих кадров и вооруженных антисоветских выступлений на случай войны.

Эти же цели преследовались созданием под воздействием “ПОВ” польских национальных сельсоветов и районов в пограничной полосе, зачастую в местностях с меньшинством польского населения, что также обеспечивало “ПОВ” одну из возможностей полонизаторской работы среди украинцев и белоруссов — католиков.

Свое проникновение в систему советско-партийных учреждений по

работе среди польского населения “ПОВ” широко использовала для проведения всесторонней шпионской работы через свою массовую агентуру в различных местностях страны.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКОЙ ТРОЦКИСТСКОЙ И ИНЫХ АНТИСОВЕТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

В своей практической диверсионной, шпионской, террористической и пораженческой работе на территории СССР польская разведка широко использует прежде всего троцкистских наймитов и правых предателей.

В 1931 году УНШЛИХТ и МУКЛЕВИЧ, связавшись с антисоветским троцкистским центром, в лице Пятакова, а затем и с КАМЕНЕВЫМ, договорились с ними о совместной вредительской подрывной работе членов “ПОВ” и троцкистов-зиновьевцев в народном хозяйстве страны и, в частности, в военной промышленности.

В сентябре 1932 года УНШЛИХТ вошел в контакт также с центром правых предателей, получив согласие БУХАРИНА на объединение диверсионно-вредительской работы правых и “ПОВ”.

Наконец, в 1933 году, с ведома ПЯТАКОВА, УНШЛИХТ связывается с изменником ТУХАЧЕВСКИМ, получает от него информацию о его сношениях с германскими фашистами и договаривается с ним о совместных действиях, направленных к ликвидации советской власти и реставрации капитализма в СССР. УНШЛИХТ договорился с ТУХАЧЕВСКИМ о снабжении последним польской разведки важнейшими шпионскими сведениями по РККА и об открытии полякам нашего Западного фронта в случае войны.

Все местные организации “ПОВ” вели антисоветскую работу в теснейшей связи с троцкистами, правыми и различными антисоветскими националистическими организациями на Украине, в Белоруссии и др. местах.

ШПИОНСКАЯ РАБОТА ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКИ В СССР

Независимо от шпионской работы своей низовки, московский центр “ПОВ” осуществлял вплоть до ликвидации систематическое снабжение польской разведки всеми важнейшими сведениями о военном, экономическом и политическом положении СССР, включая оперативно-мобилизационные материалы штаба РККА, к которым УНШЛИХТ, МУКЛЕВИЧ, БУДКЕВИЧ, БРОНКОВСКИЙ, ЛОНГВА и другие участники московского центра имели доступ по своему служебному положению.

Параллельно этому московским центром “ПОВ” и резидентами 2-го отдела ПГШ велась крупная вербовка шпионов из среды непольских

элементов. УНШЛИХТ, например, в 1932 году завербовал для польской разведки начальника Артиллерийского управления РККА ЕФИМОВА и получал от него исчерпывающие сведения о состоянии артиллерийского вооружения Красной армии. Другой участник московского центра “ПОВ” — ПЕСТКОВСКИЙ провел ряд вербовок в Коминтерне, научных институтах и других учреждениях, причем вербовал большей частью неполяков непосредственно для польской разведки, как таковой, и только в некоторых случаях прямо в “ПОВ”, поскольку варшавский центр санкционировал организацию включить в отдельных случаях в “ПОВ” также и непольские элементы (русских, украинцев). Крупную шпионскую сеть в Наркоминделе создал ЛОГАНОВСКИЙ.

Особенно большую вербовочную работу провели резидент 2-го отдела ПГШ И.СОСНОВСКИЙ и его заместитель по резидентуре подполковник 2-го отдела В.ВИТКОВСКИЙ.

СОСНОВСКИЙ завербовал и использовал для польской разведки пом. нач. Разведупра РККА КАРИКА (оказавшегося немецким агентом с 1916 года), пом. нач. Разведупра РККА МЕЙЕРА, помощника прокурора СССР ПРУССА, зам нач. Дмитровского лагеря НКВД ПУЗИЦКОГО и ряд других лиц, занимавших ответственные должности в РККА, ОГПУ-НКВД и центральных правительственных учреждениях.

В.ВИТКОВСКИЙ, внедренный СОСНОВСКИМ в ВЧК в 1920 году, был позднее переброшен для шпионской работы на транспорте и руководящих органах народного хозяйства, где он ко времени ареста создал крупную диверсионно-шпионскую сеть, состоявшую преимущественно из специалистов.

Серьезным каналом проникновения в Красную армию польской шпионской агентуры, сохранившейся в ней до сих пор, была существовавшая в Москве с 1920 по 1927 года так называемая школа “Красных коммунаров” (именовавшаяся перед расформированием объединенной военной школой им. Уншлихта).

Эта военная школа, особенно в первый период своего существования, комплектовалась за счет поляков, направляющихся в нее, главным образом, польским бюро при центральных и местных партийных органах.

Проникшие в политбюро члены “ПОВ” направляли в школу участников организации, а также кадровых агентов польской разведки, оставшихся в СССР под видом не желающих возвращаться в Польшу военнопленных периода советско-польской войны или прибывших под видом перебежчиков; в самой же школе существовала крепкая группа “ПОВ”, проводившая самостоятельную вербовочную работу.

Школа готовила командный состав пехотной, кавалерийской и артиллерийской специальностей, направлявшихся в самые различные части РККА, куда, естественно, попадали и оканчивавшие школу польские

шпионы.

Связь с Варшавой осуществлялась организацией регулярно, с применением самых различных и многообразных способов.

В СССР систематически приезжали видные представители варшавского центра “ПОВ” и 2-го отдела Польшглавштаба, которые связывались здесь с УНШЛИХТОМ, ПЕСТКОВСКИМ, СОСНОВСКИМ, ВИТКОВСКИМ, БОРТНОВСКИМ и другими.

Эти представители приезжали в СССР под разными официальными предложениями (в качестве дипкурьеров, для ревизий польских дипучреждений, по коммерческим делам), под личными прикрытиями (в качестве туристов, для свидания с родственниками, транзитом), а также нелегально. Специально для постоянной связи с СОСНОВСКИМ и ОЛЬСКИМ в составе польского военного атташата в Москве находились командированные из Варшавы приближенные к ПИЛСУДСКОМУ офицеры 2-го отдела ПГШ КОВАЛЬСКИЙ и КОБЫЛЯНСКИЙ, встречи с которыми были легализованы путем проведения фиктивных вербовок их ОЛЬСКИМ и СОСНОВСКИМ для ОГПУ.

Ряд членов организации имел конспиративную связь с польским военным атташатом в Москве и другими членами посольской резидентуры (ВИСЛЯК, БУДКЕВИЧ, ЛОМБАЛЬ, НАУИОКАЙТИС, КОШИЦ и др.).

Другие участники “ПОВ”, пробравшиеся на должности, дававшие им возможность официальных встреч с составом иностранпосольств, пользовались этими встречами для разведывательной связи (ЛОГАНОВСКИЙ — на официальных приемах, МОРШТЫН — по работе в НКВД, ПЕСТКОВСКИЙ — в различных польско-советских комиссиях и т.д.).

Члены организации, находившиеся на заграничной советской официальной или негласной работе, связывались там с представителями “ПОВ” и 2-го отдела ПГШ (ЛОГАНОВСКИЙ, БАРАНСКИЙ и др. в Варшаве, БОРЖОЗОВСКИЙ Г. — в Финляндии, Чехословакии и Японии, ЛЕЩИНСКИЙ — в Копенгагене, БУДКЕВИЧ — во Франции и т.д.).

Наконец, у ряда крупных резидентов (СОСНОВСКИЙ, ПЕСТКОВСКИЙ) существовали сложные шифры и пароли для связи.

Через все эти каналы связи в Варшаву систематически передавались все добывавшиеся шпионские сведения и информация о деятельности организации, а из главного центра “ПОВ” и 2-го отдела ПГШ получались денежные средства и директивы о направлении активной деятельности организации.

ВРЕДИТЕЛЬСКАЯ И ДИВЕРСИОННАЯ РАБОТА ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКИ В НАРОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ СССР

Сразу же после окончания гражданской войны, польская разведка через московский центр “ПОВ” и по другим параллельным линиям начала вредительскую работу, направленную в первый период к срыву восстановления промышленности СССР.

В 1925 году приезжавший в Москву представитель варшавского центра “ПОВ” М.СОКОЛЬНИЦКИЙ передал УНШЛИХТУ директиву об усилении вредительской работы, дополненную вскоре указанием о переходе к диверсионным действиям.

В соответствии с этими директивами московский центр “ПОВ” развернул и осуществлял вплоть до своей ликвидации широкую диверсионно-вредительскую деятельность, направленную к подрыву обороноспособности СССР.

Ряд виднейших членов “ПОВ” был внедрен в руководящие органы РККА и РККФ, а также в гражданские учреждения, ведавшие вопросами обороны страны (штаб РККА, Управление военно-морских сил, сектора обороны, транспорта и металлургии Госплана СССР, Главморпром и др.).

В 1925 году при штабе РККА был сформирован военно-экономический отдел мобилизационного управления.

На руководящую работу в этот отдел был внедрен член “ПОВ” БОТНЕР С., являвшийся одновременно участником действовавшей на военно-научном участке польской шпионско-вредительской группы ГОРБАТЮКА.

Совместно с последним БОТНЕР С.О. развернул в Мобупре штаба РККА серьезную вредительскую работу, рассчитанную на подготовку поражения Советского Союза в предстоящей войне.

Так, при разработке мобилизационных проблем, группа посредством перенесения центра внимания на вопросы обеспечения тыла вредительски срезала заявки самой армии на военное время, как якобы завышенные. Сроки мобилизационного развертывания промышленности удлинялись до года и более, что, по существу, оставляло ряд предприятий неподготовленными к обороне. Разрешение вопросов обеспечения Красной армии военной техникой и усовершенствования последней — систематически срывались.

В 1927 году был создан Сектор Обороны Госплана СССР, которому принадлежит крупнейшая роль в деле подготовки обороны страны, мобилизации промышленности и транспорта.

Чтобы захватить в свои руки этот важнейших участок, московский центр “ПОВ” внедрил на руководящую работу в Сектор обороны Госплана сначала упомянутого выше БОТНЕРА, а затем, при его и УНШЛИХТА содействии, туда проникли члены “ПОВ”: КОЛЕСИНСКИЙ В.А., МУКЛЕВИЧ Анна, ШИРИНСКИЙ Заслав и другие, а в 1931 году и сам

УНШЛИХТ, занимавший пост зам. председателя Госплана СССР. Эти лица, в свою очередь, вовлекли вновь в организацию ряд ответственных работников Сектора обороны.

В своей практической деятельности организация стремилась прежде всего подорвать развитие военной промышленности.

Первоначально члены организации открыто выступали против строительства военных заводов под прикрытием того, что это дорого и непосильно, вредительно рекомендуя военное производство налаживать в гражданской промышленности.

В этой своей деятельности УНШЛИХТ, КОЛЕСИНСКИЙ, БОТНЕР и другие блокировались с антисоветской троцкистской группировкой в ВСНХ.

В дальнейшем, от рискованных открытых выступлений против военного строительства организация перешла к более замаскированным методам подрыва советской оборонной базы.

При проработке в Секторе обороны Госплана СССР планов капитального строительства военной промышленности члены организации умышленно распыляли средства по многим строительным объектам и не обеспечивали нужными средствами решающие стройки. В результате — строительство военных заводов растягивалось на длительные сроки, создавалась некомплектность в мощности отдельных цехов, поощрялась практика беспроектного строительства.

В этом отношении особенно характерен срыв строительства и реконструкции снарядных заводов, направленный в сочетании с другими вредительскими действиями к созданию “снарядного голода” на время войны.

В ряде районов, например на Урале, были построены только снарядные заводы, снарядные же отсутствовали. Это приводило и приводит к тому, что производство корпусов снарядов находится на расстоянии нескольких тысяч километров от мест, где они могут получить снаряжение. В тех же случаях, когда строительство снарядных заводов все-таки велось, разворот его сознательно тормозился, а обслуживающее снаряженные заводы хозяйство (вода, пар, энергия, канализация) дезорганизовывалось.

Также намеренно срывалось строительство и реконструкция заводов производства корпусов снарядов. УНШЛИХТ, КОЛЕСИНСКИЙ, БОТНЕР в практическом контакте с троцкистской организацией в промышленности (ПЯТАКОВ, СМИЛГА, ЕРМАН, КРОЖЕВСКИЙ) намеренно запутывали мощность этих заводов, затягивали их строительство и реконструкцию.

Аналогичное положение имело место и с производством порохов. При проработке в Секторе обороны Госплана плана строительства новых пороховых заводов, УНШЛИХТ, КОЛЕСИНСКИЙ, БОТНЕР принимали и

проводили в жизнь вредительские установки РАГАЙЧАКА, в частности расчеты мощностей по устаревшим нормам. Одновременно с этим, вредительство шло по линии задержки строительства новых объектов (например, Алексинского порохового комбината Московской области), дезорганизации обслуживающего хозяйства пороховых заводов и срыва реконструкции старых пороховых заводов (Казанского № 40, им. Косякова, № 14 и др.).

По линии планирования же организация проводила умышленное занижение планов потребности в металлах для военных заказов, давала ложные, заведомо преуменьшенные сведения о производственных мощностях военной промышленности, доказывая, что планы заказов Военведа для военной промышленности невыполнимы, и максимально сокращала мобилизационные заказы Военведа и НКПС, в результате чего из года в год росло невыполнение программ оборонного строительства и недобор мобилизационных запасов.

Планы обеспечения мобилизуемой промышленности рабочей силой вовсе не разрабатывались в течение ряда лет.

Несмотря на дефицит в обеспечении военных производств цветными металлами в военное время, мероприятия по замене цветных металлов тормозились, так же, как и развитие промышленности редких металлов.

Отдельные участки мобилизационной подготовки в Секторе обороны Госплана СССР намеренно оставлялись заброшенными, в частности мобилизационная подготовка в области здравоохранения и в области сельского хозяйства.

Лично УНШЛИХТ, при помощи завербованного им для польской разведки троцкиста ЕМЧАНОВА, провел значительную вредительскую работу в транспортном секторе Госплана СССР.

Эти вредительские действия были направлены к дезорганизации завоза сырья на заводы, срыву вывоза готовой продукции и осуществлялись путем установления намеренно заниженных норм и показателей. Необходимый ремонт транспорта систематически срывался путем урезки заявок НКПС на металл. Ликвидация узких мест транспорта искусственно тормозилась путем вредительского распределения ассигнований при утверждении титульных списков капитальных работ на транспорте.

План мобилизационных перевозок на железнодорожном транспорте в течение длительного периода времени составлялся так, что с объявлением войны хозяйственные перевозки должны были почти вовсе прекратиться, что означало срыв мобилизации промышленности и нормальной жизни тыла страны

Серьезнейшая вредительско-диверсионная работа была проведена в системе военно-морского флота и Главморпрома одним из руководителей "ПОВ" МУКЛЕВИЧЕМ Р.А.

С момента своего назначения начальником морских сил РККФ в 1925 году, МУКЛЕВИЧ начал энергично сколачивать антисоветские кадры для использования их в работе “ПОВ”.

МУКЛЕВИЧ привлек к вредительской работе своего заместителя зиновьевца КУРКОВА П.И., входившего в антисоветскую организацию в морском флоте и через него использовал эту группировку в интересах “ПОВ”.

Вредительская работа МУКЛЕВИЧА во флоте началась с торможения строительства торпедных катеров, сторожевых кораблей и первой серии подводных лодок. Проектирование этих судов МУКЛЕВИЧ поручил ИГНАТЬЕВУ, возглавлявшему группу вредителей в научно-техническом комитете. Утвержденные Реввоенсоветом сроки проектирования и строительства этих судов самовольно нарушались и изменялись. Заложенные на стапелях суда по несколько раз расклепывались и перекладывались заново. Заказы на оборудование размещались несвоевременно и некомплектно.

Перейдя в 1934 году на должность начальника Главморпрома, МУКЛЕВИЧ и там сформировал вредительно-диверсионную организацию, не теряя одновременно контакта с антисоветской организацией в РККФ.

Во вредительскую организацию в системе морского судостроения МУКЛЕВИЧ вовлек более 20 руководящих работников судостроительной промышленности из числа троцкистов, зиновьевцев и антисоветски настроенных специалистов. С их помощью МУКЛЕВИЧ развернул широкую вредительскую и диверсионную деятельность в Главморпроме и на заводах судостроительной промышленности.

В результате этой деятельности задержано строительство и сдача Военведу ряда судов и подводных лодок. В частности, путем задержки производства дизелей сорвана сдача в текущем году подводных лодок для Дальнего Востока. В подлодке “Малютка” вредительно увеличен габарит, лишаящий возможности перевозить ее по железной дороге. Сорвано строительство серийных эсминцев. На лидерах-эсминцах корпус корабля сделан слишком легким, что мешает использованию кормовой артиллерии. На крейсерах зенитная артиллерия размещена так, что не может быть одновременно введена в бой. Сорвана подготовка стапелей для закладки линкоров на Николаевских заводах.

По договоренности с антисоветской организацией в РККФ испытание уже готовых кораблей систематически тормозилось и они не вводились в строй.

Наряду с широким вредительством МУКЛЕВИЧ подготовлял и диверсионные акты.

Так, в частности, по указанию МУКЛЕВИЧА члены организации в

промышленности морского судостроения СТРЕЛЬЦОВ и БРОДСКИЙ должны были организовать вывод из строя больших стапелей Балтийского судостроительного завода. Эту диверсию намечено было осуществить либо путем устройства замыкания электрических проводов, которые в большом количестве имеются на окружающих стапеля лесях, либо путем организации взрыва. Однако осуществить эту диверсию МУКЛЕВИЧУ не удалось.

Также готовился вывод из строя ряда крупных военных заводов в Ленинграде, в том числе часть агрегатов Кировского завода, помощник директора которого, Леон МАРКОВСКИЙ, также являлся членом “ПОВ”.

Диверсионные группы на крупнейших авиационных (завод № 22, Пермский авиазавод и др.) и артиллерийских заводах (им. Молотова, “Баррикады”, Тульский, Киевский арсенал) и в химической промышленности были созданы ЛОГАНОВСКИМ, БУДНЯКОМ, АРТАМОНОВЫМ, БАРАНСКИМ и др.

Крупнейшую базу для диверсионной сети в промышленности составляют перебежчики и эмигранты из Польши, осевшие преимущественно на Урале и в Сибири. Поскольку, однако, за последние годы велась чистка основных оборонных предприятий от этих категорий, польская разведка и “ПОВ” в целях создания особо законспирированной диверсионной сети вербовала различные непольские элементы, работающие в оборонной промышленности и не разоблаченные до сих пор.

Диверсионная работа польской разведки на транспорте концентрировалась преимущественно на железных дорогах Западного театра войны и Сибирской магистрали, главным образом на Уральском участке, с целью отрезать Дальний Восток от центральной части Союза. Однако вскрытие польских диверсионных групп на транспорте до сих пор совершенно не развернуто.

В ряде случаев, в целях проверки готовности созданной на военное время диверсионной сети, организация производила в ряде мест диверсионные акты. Так, участник организации “ПОВ” в Днепропетровской области ВЕЙХТ, по директиве украинского центра “ПОВ”, произвел диверсионный акт на Каменской электростанции, при котором станция была полностью уничтожена.

ТЕРРОРИСТИЧЕСКАЯ РАБОТА ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКИ

По директивам из Варшавы УНШЛИХТ, ПЕСТКОРСКИЙ, МАКОВСКИЙ, ДОМБАЛЬ, ВИСЛЯК, МАТУШЕВСКИЙ и другие, вместе с троцкистами, вели подготовку центральных террористических актов.

Так, например, МАТУШЕВСКИЙ создал в аппарате московской милиции группу “ПОВ”, вовлек в нее вместе с ШИПРОВСКИМ (быв.

секретарь парткома милиции) большое количество работников милиции (в том числе и не поляков), проводивших свою подрывную деятельность на различных участках милицейской службы (наружная служба, связь, охрана метро, комвуз милиции).

По директивам ДОМБАЛЯ, МАТУШЕВСКИЙ и ШИПРОВСКИЙ готовили центральные террористические акты, используя нахождение участников группы на охране объектов, посещаемых членами правительства.

Завербованный СОСНОВСКИМ в Саратове польский агент КАСПЕРСКИЙ (редактор областной газеты “Коммунист”) входил в состав троцкистской организации, был связан с саратовским краевым троцкистским центром и, наряду с участием в его диверсионно-вредительской работе (диверсионная группа на заводе комбайнов, свинцовых аккумуляторов, заводе — 195 и др.), включился в подготовку центральных террористических актов.

В деловом контакте с краевым троцкистским центром находились также СОСНОВСКИЙ и ПИЛЯР, сам участвовавший в подготовке террористических актов.

Саратовская группа “ПОВ”, через того же КАСПЕРСКОГО, находилась в связи с антисоветской организацией правых в Саратове.

Ликвидируемый сейчас филиал “ПОВ” в Днепропетровской области вел подготовку центральных терактов совместно с троцкистско-эсеровской организацией в Днепродзержинске, с которой контактировал также свою диверсионно-вредительскую работу.

Наряду с террористической работой в настоящее время, московский центр “ПОВ” имел директиву подготовить ряд боевых групп для совершения центральных террористических актов в момент военного нападения на СССР.

Работу по созданию таких групп вел член московского центра “ПОВ” ПЕСТКОВСКИЙ.

ВРЕДИТЕЛЬСТВО В СОВЕТСКОЙ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ И КОНТРАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ

После окончания советско-польской войны, основной кадр организации возвращается в Москву и, используя пребывание УНШЛИХТА на должностях зампреда ВЧК-ОГПУ, а затем зампреда РВС, разворачивает работу по захвату под свое влияние решающих участков деятельности ВЧК-ОГПУ (ПИЛЯР — нач. КРО ВЧК, СОСНОВСКИЙ и его группа в КРО ВЧК, ОЛЬСКИЙ — пред. ГПУ Белоруссии, ИХНОВСКИЙ — нач. ЭКУ ОГПУ, МЕДВЕДЬ — председатель МЧК, позднее сменил МЕССИНГА на посту ПП ОГПУ в ЛВО, ЛОГАНОВСКИЙ, БАРАНСКИЙ

и ряд других в системе ИНО ВЧК-ОГПУ-НКВД) и Разведупра РККА (БОРТНОВСКИЙ и др.)

Работа по организации в системе ВЧК-ОГПУ-НКВД и Разведупре РККА в течение всех лет направлялась в основном по следующим линиям:

1. Полная парализация нашей контрразведывательной работы против Польши, обеспечение безнаказанной успешной работы польской разведки в СССР, облегчение проникновения и легализации польской агентуры на территорию СССР и различных участках народно-хозяйственной жизни страны.

ПИЛЯР, ОЛЬСКИЙ, СОСНОВСКИЙ и другие в Москве, Белоруссии, МЕДВЕДЬ, ЯНИШЕВСКИЙ, СЕНДЗИКОВСКИЙ и другие в Ленинграде систематически срывали мероприятия наших органов против польской разведки, сохраняли от разгрома местные организации “ПОВ”, предупреждая группы и отдельных членов “ПОВ” об имеющихся материалах, готовящихся операциях, консервировали и уничтожали поступающие от честных агентов сведения о деятельности “ПОВ”, заполняли агентурно-осведомительную сеть двойниками, работавшими на поляков, не допускали арестов, прекращали дела.

2. Захват и парализация всей разведывательной работы НКВД Разведупра РККА против Польши, широкое и планомерное дезинформирование нас и использование нашего разведывательного аппарата за границей для снабжения польской разведки нужными ей сведениями о других странах и для антисоветских действий на международной арене.

Так, член “ПОВ” СТАШЕВСКИЙ, назначенный УНШЛИХТОМ на закордонную работу, использовал свое пребывание в Берлине в 1923 году для поддержки БРАНДЛЕРА в целях срыва и разгрома пролетарского восстания в Германии, действуя при этом по прямым директивам УНШЛИХТА.

Член “ПОВ” ЖБИКОВСКИЙ, направленный БРОНКОВСКИМ на закордонную работу Разведупра РККА, вел провокационную работу в целях осложнения взаимоотношений СССР с Англией. По директивам УНШЛИХТА, члены организации ЛОГАНОВСКИЙ и БАРАНСКИЙ использовали свое пребывание по линии ИНО в Варшаве в период отстранения ПИЛСУДСКОГО от власти для создания под прикрытием имени ОПТУ диверсионных пилсудчиковских организаций, действовавших против тогдашнего правительства эндеков в Польше, и готовили от имени резидентуры ИНО провокационное покушение на французского маршала ФОША во время его приезда в Польшу, в целях срыва установления нормальных дипломатических отношений между Францией и СССР.

3. Использование положения членов “ПОВ” в ВЧК-ОГПУ-НКВД для глубокой антисоветской работы и вербовки шпионов.

Эмиссар ПИЛСУДСКОГО и резидент 2-го отдела ПГШ И.СОСНОВСКИЙ широко использовал свое положение в органах для установления контакта с различными, преимущественно националистическими антисоветскими элементами и возглавил их подрывную деятельность в Закавказье, Средней Азии и других местах.

Однако едва ли не самый большой вред нанесла нам теория и практика пассивности в контрразведывательной работе, упорно и систематически проводившаяся польскими шпионами, проникшими в ВЧК-ОГПУ-НКВД.

Пользуясь захватом в свои руки руководящих постов в нашем контрразведывательном аппарате, польские шпионы сводили всю его работу к узко-оборонительным мероприятиям на нашей территории, не допускали работы по проникновению нашей контрразведывательной агентуры в центры иностранных разведок и других активно-наступательных контрразведывательных действий.

Срывая и не допуская основного метода контрразведывательной работы, заключающегося в перенесении нашей борьбы против иностранных разведок на их собственные территории, польские шпионы в наших органах достигли такого положения, при котором советская контрразведка из органа, которому пролетарским государством поручена борьба против иностранных разведок и их деятельности в целом, была на ряд прошедших лет превращена в беспомощный аппарат, гонящийся за отдельными мелкими шпионами.

В тех же случаях, когда попытки контрразведывательного выхода за кордон делались, они использовывались польской разведкой либо для внедрения своей крупной агентуры в СССР (дело ____ НКОВА), либо для установления контакта с деятельностью антисоветских элементов и их активизация (дело МОСКВИЧА-БОЯРОВА, проф. ИСИЧЕНКО и др.).

ПРОВОКАТОРСКАЯ РАБОТА ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКИ В КОМПАРТИИ ПОЛЬШИ

Проникновение крупной польской агентуры в компартию Польши, польскую секцию ИККИ и в аппарат Коминтерна предопределилось тем обстоятельством, что при образовании в конце 1913 года компартии Польши, в ее руководство автоматически включился ряд крупных членов “ПОВ”, ранее состоявших в ППС-левице и польской социал-демократии, объединившихся при образовании компартии.

Независимо от этого, руководящая головка “ПОВ” на протяжении

всех последующих лет систематически внедряла свою агентуру в ряды компартии посредством различных провокационных мероприятий, одновременно вербовала новую агентуру из числа националистически настроенной интеллигенции, примкнувшей к коммунистическому движению, продвигала эту агентуру в руководящие органы партии, в целях ее разложения и использования в своих интересах, и широко использовала политэмиграцию и обмен политзаключенными для массового внедрения своей агентуры в СССР.

Примером крупнейшей политической провокации пилсудчины является созданная “ПОВ” в 1919 году так называемая “оппозиция МПС”, руководство которой, во главе с ЖАРСКИМ, ЛЯНДЕ-ВИТКОВСКИМ, Витольдом ШТУРМ-де-ШТРЕМОМ, состояло из крупнейших провокаторов-первяков. Имея первоначально своей задачей не допустить отход революционизирующихся элементов от ППС к компартии, “оппозиция”, не будучи в состоянии удержать под своим влиянием рабочие массы, отклонившиеся от ППС в 1920 году, влилась вместе с ними в компартию Польши и захватила там ряд руководящих постов.

Другим, наиболее крупным актом широкой политической провокации уже внутри компартии Польши со стороны пилсудчиков, проникших в ее руководство, является использование влияния компартии в массах во время майского переворота ПИЛСУДСКОГО в 1926 году, когда эти провокаторы выдвинули и осуществили политику поддержки компартией пилсудчиковского переворота.

Предвидя, что та часть членов “ПОВ”, проникших в руководство компартии Польши и прямо работавших над использованием компартии Польши для содействия пилсудчиковскому перевороту (БАРСКИЙ, КОСТРЖЕВА, КРАЕВСКИЙ, ЛЯНДЕ-ВИТКОВСКИЙ), будет этим скомпрометирована и отстранена от руководства, “ПОВ” держала в резерве другую группу членов “ПОВ” (во главе с ЛЕЩИНСКИМ), которая внешне находилась в стороне от содействия перевороту 1926 года и предназначалась для захвата руководства КПП после провала группы БАРСКОГО.

После майского переворота, в целях отвлечения рабочих масс от противодействия установлению ПИЛСУДСКИМ нового фашистского режима и для ослабления и разложения компартии изнутри, “ПОВ” разработало и провело план широкой фракционной борьбы между группой ЛЕЩИНСКОГО (т.н. “меньшинство” в КПП) и группой Варского-Костржевы (т.н. “большинство”). Обоим группам “ПОВ” удалось втянуть в фракционную борьбу партийные массы и надолго парализовать работу партии.

В итоге, руководство партией удалось захватить группе “ПОВ”, возглавляемой членом московского центра “ПОВ” ЛЕЩИНСКИМ,

сосредоточившим свою работу над дальнейшим разложением партии и торможении революционного движения в Польше.

В последние годы все усилия варшавского и московского центров “ПОВ” в отношении их работы внутри компартии Польши были направлены к срыву единого и народного фронта в Польше и, главным образом, к подготовке использования компартии для антисоветских действий во время военного нападения Польши на СССР.

В этом направлении УНШЛИХТОМ и ЛЕЦИНСКИМ велась специальная работа по использованию партийных каналов для службы связи польской разведки во время войны и был разработан план ряда политических провокационных мероприятий (предъявление ультиматумов Коминтерну и ВКП(б) от имени компартии Польши о неприкосновенности “польской независимости”, выпуск антисоветских воззваний к рабочему классу Польши, раскол партии и т.д.).

Начиная с 1920 года и особенно широко после майского переворота, “ПОВ” использует каналы компартии и польской секции Коминтерна, в которую проникли такие крупные члены “ПОВ”, как СОХАЦКИЙ-БРАТКОВСКИЙ, ЛЕЦИНСКИЙ, ПРУХНЯК, БЕРГИНСКИЙ, БРОНКОВСКИЙ и ряд других, для систематической широкой переброски в СССР диверсионно-шпионской агентуры различного масштаба под видом политэмигрантов и политзаключенных. Так, под видом политзаключенных в СССР были переброшены польские шпионы ПИЛЯР, БУДЗИНСКИЙ, НАУИСКАЙТИС, ВЫСОЦКИЙ, ДОМБАЛЬ, БЕЛЕВСКИЙ; в качестве политэмигрантов — ВИСЛЯК, Генрих ЛЯУЭР (руководил сектором металлургии Госплана СССР), ЗДЗЯРСКИЙ, ГЕНРИХОВСКИЙ, БЖОЗОВСКИЙ и многие десятки и сотни других шпионов, проникших на самые различные участки государственного аппарата, промышленности, транспорта и сельского хозяйства СССР.

Не только одна компартия Польши использовалась как прикрытие для шпионов и диверсантов. Агентура польской разведки перебрасывалась в СССР также и под прикрытием принадлежности к компартиям Западной Белоруссии, Западной Украины и других революционных организаций, в самое возникновение которых польская разведка активно включалась в провокационных целях.

Так, например, существовавшая в свое время т.н. “Белорусская Громада” — массовая крестьянская организация в Западной Белоруссии — была активно использована польской разведкой и фашистской организацией белорусских националистов, существующей в Вильно, для разгрома крестьянского движения в Западной Белоруссии и переброски своей агентуры в СССР.

Такая же массовая организация, как “независимая крестьянская партия” (“незалежна партия хлопска”) в коренной Польше была создана

крупнейшим провокатором — офицером 2-го отдела ПГШ ВОЕВУДСКИМ специально для перехвата движения революционизирующегося польского крестьянства и также использована для переброски агентуры в СССР под видом “крестьянских” деятелей, спасающихся от полицейского преследования.

Все материалы следствия по настоящему делу с исчерпывающей несомненностью показывают, что подавляющее, абсолютное большинство т.н. политэмигрантов из Польши являются либо участниками “ПОВ” (выходцы из коренной Польши, в том числе польские евреи), либо агентами 2-го отдела ПГШ или политической полиции (поляки, украинцы, белоруссы и др.).

АНТИСОВЕТСКАЯ РАБОТА ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКИ В БЕЛОРУССИИ И ДРУГИХ МЕСТНОСТЯХ СССР

Организация “ПОВ” в Белоруссии, возглавлявшаяся в последнее время членом московского центра “ПОВ” БЕНЕКОМ, членами минского центра “ПОВ” ВОНСОВСКИМ, КЛЫСОМ, кроме того, по многим каналам руководимая ПИЛЯРОМ, СОСНОВСКИМ, ГЕЛЬТМАНОМ, ДОМБАЛЕМ, установила органические связи с организацией белорусских национал-фашистов, троцкистским подпольем и антисоветской организацией правых, в результате чего в Белоруссии существовал единый антисоветский заговор, во главе с ЧЕРВЯКОВЫМ, ГОЛОДЕДОМ, БЕНЕКОМ.

Объединенное подполье развернуло в Белоруссии широкую вредительскую и разрушительную работу, увязанную с военными планами польско-немецких генеральных штабов.

Подрывной работой объединенного подполья были поражены все отрасли народного хозяйства Белоруссии: транспорт, планирование, топливно-энергетическое хозяйство, строительство новых предприятий, все отрасли легкой промышленности, сельское хозяйство, строительство совхозов.

На протяжении нескольких последних лет объединенное подполье, путем искусственного распространения инфекционных заболеваний (менингит, анемия, чума), провело большую работу по уничтожению поголовья свиней, конского поголовья в Белоруссии, в результате чего только за один 1936 год было уничтожено по БССР свыше 30000 лошадей.

В процессе своей работы по подготовке захвата БССР поляками, объединенное подполье выдвинуло и пыталось осуществить вредительский проект осушения полесских болот, являющихся естественным препятствием против наступательных действий польской армии. В то же время ДОМБАЛЬ, проводивший разработку проектов “Большого Днепра”

во вредительском духе, включил в план работы прорытие в Белоруссии глубоководного канала, предназначенного для открытого доступа военным судам поляков на советскую территорию.

Одновременно с вредительской работой в сельском хозяйстве БССР, объединенное подполье вело активную работу по подготовке повстанческих кадров и вооруженного антисоветского восстания, широко практикуя различные методы искусственного возбуждения недовольства населения против советской власти (планомерные “перегибы” при проведении различных хозяйственных кампаний на селе, переобложение, незаконные массовые конфискации за неуплату налогов и т.д.).

Осуществляя связь с Польшей по многим каналам (через московский центр “ПОВ”, Минское польское консульство, виленский центр белорусских национал-фашистов и со 2-м отделом Польглавштаба непосредственно), объединенное подполье вело в БССР всестороннюю шпионскую работу, имея ряд своих связей в частях Белорусского военного округа и контакт с военно-фашистской группой изменника ТУ-ХАЧЕВСКОГО, в лице участника этой группы УБОРЕВИЧА.

По прямому поручению ЗИНОВЬЕВА, троцкист ГЕССЕН организовал из участников объединенного подполья террористическую группу, которая готовила покушение против Т.ВОРОШИЛОВА во время его пребывания в Минске осенью 1936 года.

Свою работу по ликвидации руководящей головки антисоветского объединенного подполья в Белоруссии НКВД БССР развернул на основе минимальных данных, полученных в начальной стадии следствия в Москве, и передопроса арестованных ранее белорусских национал-фашистов, показав этим умелое оперативное использование небольших исходных данных для разгрома организующих сил врага.

Совершенно неудовлетворительно шла до сих пор работа по ликвидации “ПОВ” в ДВК, Сибири, Свердловской и Челябинской областях и на Украине. Имея в период 1933-35 гг. исключительно большие возможности для вскрытия первяцкого подполья (аресты группы СКАРБЕКА, СТАСЯКА-КОНЕЦКОГО), аппарат НКВД Украины не развернул тогда следствия до необходимого предела полного разоблачения деятельности “ПОВ” на Украине, чем и воспользовался сидевший тогда в Особом отделе центра шпион СОСКОВСКИЙ для локализации провала вообще.

Рассылая при этом сборники протоколов допроса УНШЛИХТА и других арестованных, ПРЕДЛАГАЮ ознакомить с настоящим письмом всех начальников оперативных отделов ГУГБ и руководящих работников III-х Отделов.

n.n. НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР —

ГЕНЕРАЛЬНЫЙ КОМИССАР ГОСУД. БЕЗОПАСНОСТИ (Н.ЕЖОВ)
ВЕРНО: ОПЕРСЕКРЕТАРЬ ГУГБ НКВД СССР — Комбриг (УЛЬМЕР)

Трагічні дати історії

Володимир Пристайко
Олександр Пшенніков
Юрій Шаповал
(Київ)

ШЛЯХ НА СОЛОВКИ (Виповнилось 60 років розстрілов соловецьких в'язнів)

*Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися
мистецтву... політичної поліції, що ГПУ
у нас працює вельми непогано...*

З доповіді Л.Кагановича на ІХ з'їзді КП(б)У. 1926 рік.

*До середини 1937 року на Соловках було
зібрано весь цвіт української
підсоветської інтелігенції та українських
комуністичних кіл.*

**С.Підгайний. Українська інтелігенція
на Соловках. Спогади 1933-1941 років.**

1997 рік приніс нові відомості про таку, здавалося б, у загальних рисах розроблену тему, як “Репресовані українці на Соловках”. Історія (особливо радянського часу) поволі віддає свої таємниці. Ось чому — хоча це, можливо, здається на перший погляд парадоксом — не тільки майбутнє, а й минуле обіцяє нові відкриття. Звичайно, тим, хто хоче їх зробити, а не тим, хто прагне не помічати щось неприємне або політичне “невигідне” в історичній ретроспективі.

Сталося так, що саме цього року, коли виповнилося шість десятиріч з часу масових соловецьких розстрілів, працівники Служби безпеки України, українські історики-дослідники та ентузіасти з Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” об'єднали свої зусилля у з'ясуванні нових обставин загибелі в'язнів з України. Пошукова група СБУ та видавництва “Сфера” привезла з Архангельська та з Соловків цінні матеріали, з якими читачі матимуть змогу ознайомитись у двох томах видання “Остання адреса”.

Воно міститиме нововіднайдені працівниками Санкт-Петербурзького “Меморіалу” документи, що стосуються розстрілів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія), а також ті зловісні протоколи

засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області, на підставі яких, власне, відбулися розстріли.

Крім того, будуть вперше оприлюднені документи (в тому числі оперативного характеру) з тюремних справ соловецьких в'язнів. На початку цих справ знаходимо короткі довідки, складені начальником Соловецької тюрми Іваном Апетером і його помічником Петром Раєвським (обидва репресовані відповідно 1937-го і 1939-го року). Ці документи й були “основою” згаданих вище “розстрільних” протоколів. Тюремні справи ніколи не друкувались, а відтак становлять надзвичайну цінність для наступних досліджень.

До обох томів увійшли не тільки архівні матеріали, а й невеликі аналітичні розвідки, які, на нашу думку, необхідні, щоб увести читача в суть проблеми, акцентувати увагу на її найбільш значущих аспектах. Виходячи з цього, ми вирішили на початку бодай коротко окреслити основні віхи того шляху, який, зрештою, привів багатьох наших визначних земляків, у першу чергу представників інтелігенції, до їх останньої земної адреси, її для них визначила система, що сама себе довгі роки декларувала найпрогресивнішою й найгуманнішою. Недаремно чимало в'язнів — колишніх комуністів не могли повірити, що сидять не випадково. Один з них, відомий діяч Компартії Західної України, вже на Соловках у квітні 1937 р. так оцінював ситуацію: *“Це не лінія партії, партії це непотрібно, а слід посадити тих, хто нас посадив, бо він скоїв злочин, і тяжкий злочин, оскільки тримати чесного комуніста у в'язниці можуть тільки злочинці, пілсудчики... Ось хто мене посадив, а не партія”*¹.

Щоправда, у багатьох в'язнів прозріння все-таки відбувалося. Один з характерних прикладів — колишній ортодоксальний історик-марксист Матвій Яворський, свого часу науковий антипод Михайла Грушевського. Потрапивши на Соловки за абсолютно брехливим обвинуваченням в участі в “Українському національному центрі”, він ніби переродився. Збереглося чимало повідомлень таємних інформаторів про його поведінку й розмови на Соловках. Він давав безжально влучні й точні оцінки тодішній політичній системі. Більше того, він кинув відвертий виклик цій системі, написавши 30 червня 1936 року заяву до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГу. Він відмовився від залік робочих днів і відверто висловив все, що думав про антина-родну і антиукраїнську сталінську політику. 26 грудня 1936 р. на прохання одного із в'язнів допомогти написати заяву про помилування він відповів: *“Щиро вам раджу не принижуватись перед червоними варварами. Вас все одно не помилують, а якщо б і помилували, то коли б я був на вашому місці, я б відмовився від цієї пільги. Особисто я написав заяву-лист, в якій заявив, що сам я з табору не вийду. Я не хочу перебувати на волі, знаючи, що кращі сини України знемагають у соловецькому мішку. Я поділяю з ними чашу горя до кінця як вірний син*

своєї неньки-України”².

Ми навели дві різні оцінки, але однаковим був фінал життя тих, хто їх висловлював. І таких прикладів серед соловецьких жертв багато.

Сучасники називали Соловецьку каторгу “Радянським Союзом у мініатюрі”. І це було правдою не тільки з огляду на те, що на Соловках були представлені всі нації й народності тодішнього СРСР, вся його географія — “от Москвы до самых до окраин”, — а й з огляду на те, що ситуація на острові повною мірою відбивала поточну ситуацію в країні: інтенсивність здійснюваних репресій миттєво позначалася на кількості в'язнів і на ставленні до них.

“Соловецкий лагерь особого назначения”, “Северные лагеря особого назначения”, “Соловецкая тюрьма особого назначения Главного управления безопасности НКВД СССР” — навіть самі ці назви відбивають значення Соловків для комуністичного режиму. Створення й підтримування цього грандіозного комбінату смерті не було випадковістю чи даниною російській традиції. Це була нагальна потреба, одна з “підсистем страху”, завдяки якій могла успішно функціонувати вся система, вибудовувана більшовиками після Жовтневого перевороту 1917 року на теренах колишньої Російської імперії.

“Соловецькі табори — країна мук і відчаю. Переважну більшість з тих, хто туди потрапляв, чекала загибель. У запліснявілих мурах монастиря, де колись ченці кадили фіміам покори всевишньому, тепер фабрикували романтичну брехню про любов-ненависть і царство Боже на землі” — ось так писав один із сучасників про Соловки³. Мешканці цієї “країни мук і відчаю” працювали на лісозаготівлях, прокладали залізничні колії, будували горезвісний Біломорсько-Балтійський канал, який забрав життя близько ста тисяч “зеків”. Не було в СРСР, де, як тоді співали, “так вольно дышит человек”, такої соціальної верстви, представники якої б не опинялись на Соловках. Це було справжнє єднання всіх трудящих — робітників, селян і, зрозуміло, “прошарку” — інтелігенції. Не забував режим і про релігійних діячів. До того ж на острові утворився абсолютний Інтернаціонал: серед в'язнів опинялися люди різних національностей. Значний відсоток серед них завжди становили українці.

“Українізація” Соловків почалася ще на початку вісімнадцятого століття, а найвизначнішим в'язнем за часів Катерини II був останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, який пробув тут 25 років у камінному мішку і 9 років в окремій камері, а помер на 112 році життя, так і не виїхавши з острова після відбуття строку. Однак наступники царської імперії, творці першого у більшовицькій червоній імперії концтабору фактично вже нікому не давали шансу на таке довголіття. Учасники всіх соловецьких зеківських потоків — спочатку діячі Української Народної Республіки, вояки та отамани численних

повстанських загонів, згодом — незадоволені рабським становищем робітники та доведені до відчаю колгоспним “раєм” селяни, зацьковане духовенство, потім “специ”, тобто представники старої інтелігенції, яких оголосили “шкідниками” й “націоналістами” і, нарешті, ті, на кого влада ще вчора спиралася й кого використовувала, а тепер оголосила “ворогами народу” — комуністичні партійні й державні діячі, письменники, науковці, митці, — всі вони, як правило, вже ніколи не поверталися назад.

В грудні 1935 р. один з в'язнів у розмові з таємним інформатором констатував посилення антиукраїнського курсу політики, оскільки “останнім часом почали з етапами на Соловки прибувати українці”⁴. Ця думка підтверджується фактами, засвідченими різними джерелами.

За точним зауваженням Семена Підгайного, одного з колишніх соловецьких в'язнів, якому пощастило вижити, до середини фатального 1937 року на Соловках було зібрано найкращих представників “української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл”. Тоді в цьому концтаборі були представники найрізноманітніших політичних партій і угруповань. Тут можна було побачити і монархістів-гетьманців, і федералістів, правих і лівих есерів, комуністів і соціал-демократів.

“Радянська влада”, ота “радянська держава”, про яку говорив академік Кримський, що вона нагороджує всіх рівно й однаково (його самого, так само, як і його “ворога” Грушевського), справді таки вдарувала всіх однаковими концтаборами. Опинившись на Соловках (чи в інших таких же значних місцях) перед єдиною для всіх небезпекою, багато в'язнів забули про давні політичні чвари й незгоди, браталися між собою і з гірким жалем та болем думали про перейдений шлях”⁵. Особливо гірким був цей шлях для представників інтелігенції, на яку комуністичний режим здійснював перманентне прицільне полювання. І це не було випадковістю.

Засновник більшовицької держави В.Ленін неодноразово підкреслював, що залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва є специфічною формою класової боротьби⁶. А без насильства класової боротьби він собі не уявляв. Разом з тим, він вдавався й до гнучкої тактики, пропонуючи використовувати спеціалістів “по-старому”, “по-буржуазному”, тобто приваблюючи їх вищою, ніж у інших, заробітною платнею⁷.

Однак залишилось дуже багато свідчень того, який з цих методів був для нього головним. Ще в березні 1919 р. у розмові з американським журналістом Лінкольном Стефенсоном він відверто говорив: “Якщо ви хочете досягнути мети, яку ставить перед собою революція, то абсолютну, інстинктивну опозицію старих консерваторів і навіть твердих лібералів треба примусити замовкнути”⁸.

Не випадково одну з найбрутальніших за змістом і лексикою ленінських праць “Як організувати змагання?” вперше було надруковано в

рік “великого перелому”, 1929 року, коли Сталін розпочав “революцію згори”. Це був не тільки тотальний наступ на селянство, а й черговий, жорсткий тур наступу на інтелігенцію. Потрібно було “незаперечне” виправдання дій режиму й це виправдання знайшли у більшовицькій “біблії” — творах Леніна. В надрукованій праці він називав “панів інтелігентиків”, які виступали проти насильства, “сльотою”, а інтелігенцію, яка саботувала Радянську владу (вважаючи її незаконною), — “ворогом народу”, прирівнюючи її до шахраїв, трутнів і хуліганів.

Ленін не дуже шанував і тих, хто співпрацював з режимом, вважаючи, що цій частині інтелігенції притаманні такі риси, як нехлюйство, недбалість, неохайність, неакуратність, нервова поспішність, схильність підмінити справу дискусією, роботу — розмовами. Далі читаємо: *“Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними, — але неминучими у даний момент — властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатнього контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників”*⁹.

Вже навіть на момент написання цієї ленінської праці, а тим більше, на час її публікації, більшовицькою владою було досягнуто значних успіхів в організації того контролю, про який ішлося. І значну роль у цьому відіграла комуністична спецслужба, організаційне становлення якої завершилося на початок 20-х років.

6 лютого 1922 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет у Москві вирішив скасувати Всеросійську Надзвичайну Комісію (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия — ВЧК) і створити при НКВД РРФСР Державне Політичне Управління (Государственное Политическое Управление — ГПУ). На ці зміни відреагували і в Харкові, тодішній столиці УСРР: постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 22 березня 1922 р. скасовувалась Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами та її місцеві органи (російська аббревіатура — ВУЧК). При НКВД УСРР було організовано Державне політичне управління УСРР, місцевими органами якого були його губернські відділи, що створювалися при губернських виконкомах і діяли на підставі особливого положення, затвердженого Президією ВУЦВК.

Голова ГПУ УСРР (а ним став тоді колишній голова ВУЧК, відряджений в Україну ще 1919 р. московський чекіст В.Манцев, якого розстріляють 1938 р.) за узгодженням з ГПУ РРФСР був повноважним представником останнього в Україні. Йому підпорядковувались особливі та транспортні відділи, які повинні були вести боротьбу зі злочинами в армії й на транспорті в межах території УСРР, а також війська ГПУ в Україні.

Розпочата реформа офіційно мала на меті трансформувати органи безпеки з тимчасових та надзвичайних у такі, які б включалися через Наркомат внутрішніх справ у загальну систему влади тодішньої комуністичної держави. Не випадково Голова ГПУ водночас став і наркомом внутрішніх справ. Діяльність ГПУ повинна була відбуватися під наглядом прокуратури, що створювалася. Однак саме з цього моменту, як зауважує, зокрема, колишній впливовий чекіст (він, до речі, народився в Україні й тут розпочав кар'єру) Павло Судоплатов у книзі спогадів, “ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва”¹⁰. Так воно й сталося.

15 листопада 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління (Объединенное государственное политическое управление — ОГПУ) при Раді Народних Комісарів СРСР з метою об'єднання зусиль тодішніх республік у боротьбі з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом. Головою ОГПУ став Ф.Дзержинський. В УСРР відповідно до московських реформ 13 серпня 1924 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили положення про ГПУ УСРР. Було закріплено, що ГПУ засновується при РНК УСРР, а його Голова (він же уповноважений ОГПУ СРСР) входить до складу Уряду з правом вирішального голосу. ГПУ повинно було виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а в своїй оперативній діяльності керуватися директивами та розпорядженнями ОГПУ СРСР. Нагляд за справами, що їх відкривало ГПУ УСРР, повинен був здійснювати Прокурор УСРР через спеціально призначеного з цією метою помічника в межах, обумовлених окремими законодавчими актами.

Головою ГПУ УСРР з серпня 1923 р. був Всеволод Балицький, а в листопаді того самого року він став членом Колегії ОГПУ СРСР. З березня 1924 р. він очолив і НКВД УСРР. Пов'язані з його діяльністю факти й документи (в тому числі ті, що оминалися в офіційних дослідженнях історії комуністичних органів безпеки, як наприклад у книжці *“Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг.”* (Харьков, 1990), автори якої жодного разу не згадують імені Балицького) засвідчують, що ЧК-ГПУ завжди вели наполегливу й цілеспрямовану боротьбу за розширення сфер свого впливу.

Офіційно основними напрямками роботи чекістських підрозділів були такі: збирання інформаційних відомостей про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином про ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба з саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом у різних формах;

боротьба зі злочинами в економічній сфері.

Основною формою роботи чекістів була робота з агентурою. Сітка інформаторів створювалася в кожному колективі. Ось що говорилося про принципи вербування інформаторів в одній із суворо секретних директив-інструкцій з агентурної роботи: *“Взагалі слід враховувати, що за звичай наші об'єкти йдуть на вербовку тільки шляхом певного тиску на них в результаті використання наявних обставин. Спроби вербувати “на авось”, що практикуються часто, у більшості випадків закінчуються невдачами. Як правило, не слід зловживати викликами на вербовку тих взятих на облік, на яких немає компрометуючих матеріалів або не виявлено таких даних, які сприяли б успішній вербовці)”*¹¹.

Зрозуміло, що окрема увага зверталася на інтелігенцію. Ось що, зокрема, говорилося в інструкції про налагодження інформаційної роботи окружних відділів ГПУ УСРР у 1930 р.:

“6. Інтелігенція.

По цьому об'єкту сітка будується в основному за наступним принципом:

1) Обов'язкове насадження інформаторів у місцях концентрації різних груп інтелігенції, особливо учительства, на селі та в місті.

2) Практикувати вербовку служилої інтелігенції з окружних і районних центрів, яка має широкі зв'язки з низовими кадрами інтелігенції (інструкторський склад відділів народної освіти і закладів охорони здоров'я)”¹².

Окремо слід підкреслити, що органи безпеки в Україні завжди діяли під жорстким контролем центру, що, власне, й робило їх слухняним знаряддям у руках московського керівництва. Нагадаємо, що в Україні Всеукраїнську надзвичайну комісію (Всеукраїнская чрезвычайная комиссия — ВУЧК) було створено 3 грудня 1918 р. На початку 1919 р. організуються надзвичайні комісії в тодішніх губерніях України відповідно до постанови більшовицького уряду України *“Про всеукраїнську, фронтову і місцеві надзвичайні комісії”*. А вже 23 липня 1919 р. спеціальною постановою ВЧК було скасовано ВУЧК. Це обумовлювалося низкою факторів, серед яких одним з головних було прагнення постійно й реально контролювати ситуацію в Україні з боку московського керівництва, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках. Ось якою була згадана постанова:

“1. ВУЧК розпускається.

2. Всі місцеві ЧК на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями і вказівками ВЧК.

3. ВЧК делегує до Києва одного із своїх членів для інформації Раднаркома України і контролю за виконанням місцевими Надзвичайними комісіями розпоряджень ВЧК.

Курський, Красін, Держинський”¹³.

З того часу всі кадрові переміщення, всі принципові питання діяльності органів безпеки в Україні розв'язувалися тільки за згодою або за прямими директивами ленінсько-сталінського керівництва. Разом з тим, надзвичайно симптоматично, що досить рано органи однозначно заявили, що не будуть дозволяти будь-кому здійснювати реальний контроль за своєю діяльністю. Звернімося у зв'язку з цим лише до одного прикладу.

В колишній офіційній історіографії досить багато писалося про те, як над ВЧК здійснювала контроль Робітничо-селянська інспекція. Проте дійсна картина була дещо іншою. Це, зокрема, засвідчує наказ № 11 від 4 березня 1921 р. по Центральному управлінню надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Центральное управление чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности — ЦУПЧРЕЗКОМ) при Раді Народних Комісарів УСРР (створене 17 березня 1920 р.). В одному з його параграфів читаємо: *“Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загостреної громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й нещадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стерегтися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства, яке готує бурчати з приводу роботи ЧК...”*¹⁴.

Проте “бурчати з приводу роботи ЧК”, в арсеналі діяльності якої з самого початку були такі антизаконні методи, як взяття заручників, масові розстріли тощо, виявилось досить важко. Ця установа вміла приховувати свої дії під маскою таємниці й державної необхідності. До того ж вона узгоджувала свою роботу з партійними органами, виступала знаряддям останніх у розв'язанні життєво важливих для становлення комуністичного режиму проблем. Не даремно Ф.Держинський повторював: *“ЧК повинна бути органом Центрального Комітету, інакше вона виродиться в охранку або орган контрреволюції”*¹⁵.

У лютому 1919 р. ЦК РКП(б) відзначав, що *“ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії (підкреслення наше — Авт.), за її директивами і під її контролем”*¹⁶.

Таким чином, з самого початку поставлені партією у виняткове становище, органи ЧК-ГПУ ніби отримали “індульгенцію” за свої вчинені та можливі “гріхи”. Збереглося надзвичайно багато документів, що підтверджують та яскраво ілюструють багатоаспектність та взаємну корисність партійно-чекістського “тандему”.

29 травня 1920 р. ЦК КП(б)У розповсюдив звернення *“Всім губкомітетам і політвідділам армії і флоту”*, в якому підкреслювалося, що після поразки у збройній боротьбі *“контрреволюціонери перенесли свою*

*боротьбу з Радянською владою в іншу площину, вони прагнуть проникнути у всі апарати військового, господарського і адміністративного управління, щоб, сидячи там, гальмувати й руйнувати всі зусилля Робітничо-селянського уряду налагодити громадсько-економічне життя Республіки”*¹⁷.

Далі у зверненні зазначалося, що оскільки “боротьба з цією формою контрреволюції особливо важка”, то ЦК КП(б)У “по-перше, зобов'язує всіх комісарів і комуністів, які працюють в армії, бути постійними інформаторами особвідділів. По-друге, пропонує всім політвідділам армії і фронту, а також Політуправлінню Республіки і значний партійним організаціям для роботи Особвідділу відрядити найбільш відповідальних, випробуваних і старих партійних працівників”¹⁸.

Відзначені риси діяльності ЧК-ГПУ, насамперед тісний альянс з партійними органами і навіть готовність підмінити їх у певних ситуаціях, ореол секретності, створення думки, що цей орган вдається до будь-яких методів винятково у державних інтересах, нарешті реальна можливість використовувати важелі насильства (яке завжди можна було виправдати все тими ж “державними інтересами”) — все це підштовхувало чекістів до того, щоб відігравати дедалі більшу, помітну роль у громадсько-політичному житті, дедалі вагомніше впливати на процес прийняття важливих рішень керівними партійними органами. В Україні ці процеси були пов'язані насамперед з діяльністю Всеволода Балицького, який очолював ГПУ-НКВД в Україні (з невеликою перервою) до травня 1937 р., а потім був репресований. Саме з його ім'ям пов'язане й постійне формування негативного ставлення до всього українського як до “буржуазно-націоналістичного”, а до української інтелігенції як до джерела “контрреволюції”.

Документи й факти свідчать, що з самого початку ключову роль у процесі формування думки партійно-політичного керівництва про тенденції й стан громадського життя відігравало Секретно-оперативне управління, яке було створене наказом № 20/114 по ВУЧК від 6 травня 1921 р. До цього управління (його очолив відомий чекіст Юхим Євдокимов, також знищений пізніше) в той час входили політичний відділ, особливий відділ, відділ для боротьби з бандитизмом, оперативний відділ (допоміжний) і канцелярія¹⁹. Першому з цих відділів було віддано роботу по “політичних партіях і політичних угрупованнях контрреволюційного характеру”²⁰.

В Києві, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України) збереглося багато оперативно-інформаційних зведень, що надсилалися до ЦК КП(б)У. У 1919-1921 рр. вони були присвячені переважно питанням боротьби з тим явищем, яке іменувалося

бандитизмом. До речі, дослідникам варто було б уважніше придивитися до того, що саме і за якими критеріями вважалося в той час бандитизмом. Ці зведення в основному мали оперативний характер і не претендували на якісь політичні узагальнення. Разом з тим вже в документах згаданого періоду знаходимо й рекомендації ширшого змісту, до яких прислухалися партійно-державні керівники.

Неабияке зацікавлення викликають бюлетені політичного відділу ВУЧК, в яких давалися звіти про політичні настрої у зв'язку з тією чи іншою подією в громадському житті. Зокрема, збереглося чимало таких бюлетенів, присвячених звітно-виборчій кампанії в Харкові у зв'язку з виборами до Харківської міської ради в жовтні 1921 р. Як правило, у додатках до цих бюлетенів можна знайти документи, що засвідчують наявність альтернативних більшовикам-комуністам політичних партій й течій. Так, наприклад, під час виборів, що проводились у Харківських вагонних майстернях і Головному депо 28 жовтня 1921 р., були висунуті кандидатури від оголошеної пізніше “націоналістичною” й розгромленої (за тодішньою термінологією такою, що “саморозпусталася”) Української комуністичної партії (УКП). Серед тих, чий імена перелічені, знаходимо і тих діячів, які доволі скоро стануть “клієнтами” чекістів, зокрема Андрія Річицького, Юрія Мазуренка (його розстріляють у 1937-му під Медвеж'егорськом) та ін.²¹

Надзвичайно цікаво зіставити цей документ з датованою вереснем 1923 р. спеціальною доповіддю ГПУ про стан УКП. Її тональність більш категорична, створюється враження, що її автори точно знали: до їхньої думки прислухаються. В цьому документі, зокрема, відзначалася наявність “ліквідаторів” — угруповання, що діяло в Києві й критикувало керівництво УКП. Називалися шість осіб, а серед них і якась Савченко, “старий член партії, яка працює поки що дуже обережно у контакті з місцевим губвідділом ГПУ та Губкомом...”²². Далі йшлося про поглиблення “ліквідаторської” течії у Києві та про перекидання її на Катеринославщину й інші місця: “Рух ліквідаторів у Києві необхідно всіма засобами підтримувати й поглиблювати, використовуючи цю течію у всеукраїнському масштабі. Підпільну роботу групи “ліквідаторів” продовжувати, допоки на їхньому боці не опиниться абсолютна більшість, після чого можливим буде винести цю роботу відкрито, така робота приведе до остаточної ліквідації УКП. Що стосується злиття з КП(б)У..., то це питання необхідно обійти, оскільки в лавах УКП є велика кількість петлюрівського елемента”²³.

Чимало документів аналогічного характеру підтверджують посилення прагнення чекістів формувати певну думку про політичних противників більшовизму, а також вбачати потенційних ворогів навіть у тих силах, які в принципі не відмовлялися від співпраці з більшовиками. Це

прагнення збіглося із ще однією могутньою і, як з'ясувалося пізніше, непоборною тенденцією до фабрикації різного роду “справ”, формуванню “контрреволюційних” організацій, до беззаконь за умов, коли у чекістів опинялося в руках дедалі більше влади.

Характерно, що на прагнення працівників ЧК перебирати на себе функції, далекі від тих, які їм визначалися, доволі рано вказали самі більшовицькі керівники. Особливо чітко це відбив наказ № 2 по ЦУПЧРЕЗКОМУ від 15 січня 1921 р., підписаний В.Манцевим. Тут, зокрема, зазначалося:

“За останній час спостерігається, що деякими надзвичайними комісіями і особливими відділами у боротьбі з контрреволюційними та іншими організаціями застосовується т(ак) зв(аний) метод входження чи введення в акт організації своїх агентів з метою висвітлення й встановлення дій як окремих осіб, так і всієї організації. І здавалося б, що при застосуванні цього методу роль агента повинна була б обмежуватись розвідувальною роботою, але часто агенти з ролі пасивної, спостережної, що кладе край злочинам, переходять до активних дій, займаючись створенням організації, згуртуванням окремих осіб організації і часом підштовхуючи пасивний антирадянський елемент і обивателя до активної роботи.

*А старші товариші, відповідальні керівники, дивляться на такого роду роботу крізь пальці і заохочують, вводячи цю тактику у принцип”*²⁴.

Зрозуміло, в наказі засуджувалася такого роду практика і підкреслювалося, що погоня за відкриттям організацій, “роздмухування справ або створення організації, хоча б з метою відкриття підозрюваного заклоту — злочинні, бо такого роду діяльність веде до певного виродження наших революційних органів Надзвичайної боротьби у старі, жандармські, сискні відділення”²⁵.

Та, як засвідчують історичні факти й документи, політична реальність виявилась сильнішою за будь-які накази: “справи” та “контрреволюційні” організації росли як гриби, фабрикувалися з величезним розмахом, особливо коли з огляду на певну політичну кон'юнктуру потрібно було “затаврувати” представників тієї або іншої політичної категорії, “націоналістичної інтелігенції”, “шкідників” і навіть представників певної національності. Це підтверджують документи, що розкривають механіку роботи органів ЧК-ГПУ-НКВД, що поступово перероджувалися в більшовицьку політичну поліцію, яка в роки “великого терору” 1936-1938 рр., зрештою, була успішно використана проти самих багатьох її фундаторів.

Після створення 10 липня 1934 р. НКВД (Народный комиссариат внутренних дел) до складу Головного управління державної безпеки — Главное управление государственной безопасности — ГУГБ (на місцях —

УГБ) увійшли такі відділи: оперативний, економічний, секретно-політичний, особливий, транспортний, іноземний, обліково-статистичний, тюремний і спецвідділ. Надзвичайно важливу роль у боротьбі з інтелігенцією відігравав Секретно-політичний відділ (раніше — Секретний відділ), такі самі відділи у місцевих управліннях НКВД. Зауважимо, що практично в усі часи в їх структурі приділялась увага “українській контрреволюції”. Так, наприклад, влітку 1938 року Секретно-політичний відділ УГБ УНКВД Харківської області мав такі відділення: правотроцькістське; антирадянські політпартії; українська контрреволюція; сільське; радянське господарство; вузівське; церковне; обліково-статистичне. Зрозуміло, у СПО УГБ НКВД УРСР відділень було більше, але завжди серед них було таке, якому довірено було протидіяти “націоналістичній” інтелігенції.

Серйозної і спеціальної розробки потребують питання моральних критеріїв, за якими діяли чекістські органи. Тут можна вказати на одну характерну рису: з року в рік інструкції з добору кадрів все менше нагадували про відданість справі пролетаріату. Керівників ЧК, а згодом ГПУ-НКВД, хвилювало насамперед інше — вміння працівників бути дисциплінованими, виконувати всі доручення, зберігати секретність у будь-якій справі. Одна з інструкцій початку 20-х років вимагає: *“Бути акуратним, чистоплотним, щоб ваша зовнішність приваблювала до вас клієнтів і надавала можливість вынудить* (так у російському оригіналі. — Авт.) *з них все необхідне...*

*Слід завжди пам'ятати прийоми єзуїтів, які не галасували на всю площу про свою роботу й не виставляли її напоказ, а були скритними людьми, які про все знали і вміли лише діяти”*²⁶.

Разом з тим самі чекістські документи, зокрема накази, залишили дуже багато свідчень того, що свавілля, казнокрадство, прояви аморальності були постійними супутниками всієї історії існування органів ЧК-ГПУ-НКВД. Про це не згадувала колишня офіційна історіографія в СРСР, яка виконувала завдання романтизації органів безпеки. Тільки нині опубліковані деякі документи 20-30-х років, що відбивають реальний стан речей, показують, кому саме було доручено вести війну проти інтелігенції.

Ось невеличкий уривок з листа групи комуністів-чекістів до ЦК РКП(б) від 18 березня 1921 р.:

“Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно. Навіть механічно мислить, бо в нього відібрали право не тільки вільно говорити, але й вільно індивідуально мислити... Тепер, якщо ми подивимося на комуністів, які знаходяться у пролетарських каральних органах, то ми побачимо, що вони стоять поза політичним життям Республіки, оскільки

завдяки довгому перебуванню в каральних органах, завдяки одноманітній, черствій, механічній роботі, що полягає тільки у розшукуванні злочинців і в знищенні, вони поступово проти власної волі стають індивідами, які живуть окремим життям. В них розвиваються погані нахили, як пихатість, честолюбство, жорстокість, черствий егоїзм тощо, і вони поступово, для себе непомітно, відколюються від нашої партійної сім'ї, створюючи свою особливу касту, що страшенно нагадує касту колишніх жандармів... Будучи броньованим кулаком партії, цей самий кулак б'є по голові партії”²⁷.

Багато чого автори цього листа визначили дуже влучно. Тенденції, що виявилися ще на початку 20-х років, не тільки не зникли, а навпаки зміцнилися в наступні роки. І бив “броньований кулак” у першу чергу не по голові партії, а по представниках інтелігенції, насамперед — старої української інтелігенції”. Всебічне нагромадження “компромату” проти неї почалося досить рано, як і досить рано розпочалося розгортання політичних процесів за наперед підготовленим сценарієм. Першим з них в Україні був **процес над членами колишнього найпотужнішого конкурента більшовиків — Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у травні 1921 р.** Цей процес почали готувати з 1920 р. Він відомий ще під назвою “справа Голубовича” (від імені колишнього прем'єр-міністра УНР Всеволода Голубовича). Всі обвинувачення мали виключно політичний характер і були підпорядковані задуму “затаврувати” уряд Української Народної Республіки (за укладення миру з німцями у 1918 р., організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Матеріали у цій справі збирали чекісти. Попереднє слідство здійснював заступник начальника Особливого відділу ВУЧК С.Дукельський, а В.Балицький очолював, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р., спеціальну комісію, створену у зв'язку з процесом²⁸. 9 квітня того самого року він доповів на засіданні Політбюро про підготовку процесу. В ухвалі цього вищого партійного органу було “підказано”, як готувати обвинувальний акт: “В обвинувальному акті відзначити зв'язок з бандитами та білогвардійцями, як на Україні, так і за кордоном”²⁹. 17 травня 1921 р. своїм рішенням Політбюро ЦК КП(б)У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес: “Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції”³⁰.

Так воно й трапалося, хоча вирок у справі колишніх членів ЦК УПСР виявилися м'якими. Влада ніби демонструвала свою “гуманність”, хоча на початку 30-х років дехто з учасників цього процесу знов буде “клієнтом” ГПУ у зв'язку зі сфабрикованою справою “Українського національного центру” і їхній життєвий фінал буде трагічним. А тоді, 1921 року, партійні органи й чекісти робили все, щоб розколоти українську

інтелігенцію. Саме так сформулювало завдання Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 4 червня 1921 р.³¹

До речі, свідками на згаданому процесі були В.Затонський, колишні члени УПСР П.Любченко, О.Шумський, І.Кулик, В.Еллан-Блакитний, Ю.Мазуренко. Лише В.Блакитний помре власною смертю, а решта діячів (які належали до лівого крила УПСР, а згодом створили партію “боротьбистів”, що 1920 року увійшла до КП(б)У і передала їй значну кількість провідних політичних, а особливо культурних сил), хоча вони й посідатимуть керівні позиції у комуністичному керівництві, були знищені. Олександра Шумського, наркома освіти України у 1924-1927 роках, навіть було оголошено лідером “національного ухилу” (разом з письменником Миколою Хвильовим та економістом Михайлом Волобуєвим). На початку 1927 року його усунуто з посади й відправлено працювати в Росію. 1933 року його заарештовано, відправлено на Соловки, потім — на заслання у Красноярський край. 1946 року, коли він повертався в Україну, його вбито за особистим розпорядженням Сталіна й Кагановича³².

Цікаво, що у вже згаданому рішенні Політбюро ЦК КП(б)У у пункті “Про українську інтелігенцію” було записано: *“а) У легалізації УПСР відмовити. Дозволити в'їзд на Україну для радянської або вченої (так у тексті. — Авт.) роботи окремим членам УПСР, які заявлять про свій вихід з партії та її засудять.*

*б) Доручити т. Затонському зібрати на свій розсуд кілька найбільш примітних громадських українських політичних діячів та запропонувати їм звернутися із закликом до української інтелігенції чесно слугувати радянській владі...”*³³.

У передмові до стенограми процесу (видана у Харкові видавництвом ВУЧК окремою книжкою) спроба української інтелігенції створити власну державу оцінювалась як *“ярмаркові прийоми хитрого хохла, який обдурює цигана”*³⁴. Якщо вірити організаторам процесу, *“трагедія української інтелігенції полягала ще й в тому, що вона не зрозуміла, що єдиний порятунок української культури, мови, полягає у торжестві Радянських Республік”*³⁵. У передмові підкреслювалось, що *“київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української “самостійницької” інтелігенції”*³⁶.

Таку “підсумкову ризикою” більшовицька влада підводитиме ще не раз, допоки не досягне головної мети — **знищення або деморалізації найбільш визначних представників української інтелігенції.**

Звертає на себе увагу й те, що “процес Голубовича” відбувся до відомого московського процесу над соціалістами-революціонерами 1922 р. По суті, в Україні вперше відпрацьовувалася “модель” показового політичного фарсу, покликаного, за точним висловом голандського

дослідника М.Янсена, *“показати народним масам, що соціалісти не мають права на існування в Росії; що лише комуністи мають право і здатні керувати країною; що зв'язуватися із соціалістами — значить прирікати себе на небезпеку. Іншими словами, процес повинен був одночасно закликати під прапори комунізму і залякати широкі прошарки населення”*³⁷.

На початку 20-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися “поставити на коліна” не лише за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 р. за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, серед них були і представники України. Як відомо, саме цього року В.Ленін запропонував власне формулювання статті Кримінального кодексу РРФСР про контрреволюційні злочини з вимогою найвищої міри покарання за контрреволюційні дії, до яких, на його думку, належали антирадянська агітація та пропаганда. У записці наркомові юстиції Д.Курському він вимагав *“відкрито виставити принципове і політична правдиве (а не тільки юридична вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність і межі. Суд мусить не усувати терор; обіцяти це було б обманом чи самообманом, а обґрунтувати й узаконити його принципово, ясно, без облуди і без прикрас”*. Тут же пропонувалося розширити сферу дії такої міри покарання, як розстріл, з правом його заміни на вислання за кордон³⁸.

Характерно, що ці ленінські пропозиції адепти комуністичного режиму не друкували до 1937 року, і лише 1991 року вперше були оприлюднені матеріали, що засвідчують: головним ініціатором ганебної акції 1922 року був саме Ленін. До речі, в одному з його листів до Сталіна є такі слова: *“Арестовать несколько сот и без объявления мотивов — выезжайте, господа!... Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас “заграница”. Чистить надо быстро...”*³⁹.

Однак почистили не тільки Харків. 23 червня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання “Про політичні виступи професури”, запропонувало наркомату освіти та ГПУ *“застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації”*⁴⁰.

До 3 серпня 1922 р. українська частина списку була підготовлена ГПУ. До неї увійшли 77 осіб, серед них 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). 9 вересня 1922 р. цей “список антирадянської інтелігенції, складений ГПУ України”, було розглянуто й затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) в Москві⁴¹. В ніч з 17 на 18 серпня чекісти здійснили арешти.

Водночас у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки, на їх думку, українська еміграція може із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще міцніше згуртується і тоді ГПУ буде значно складніше вести роботу щодо її дезорганізації. Цю думку підтримали у ЦК КП(б)У, секретар якого (це був Д.Лебідь) 7 вересня 1922 р., доповідаючи Й.Сталіну, В.Куйбишеву та В.Молотову про арешти, писав, що “висилати українських професорів за кордон” взагалі недоцільно, оскільки там і так склалося досить потужне емігрантське угруповання й звертався з проханням обмежитися висилкою у віддалені райони СРСР⁴². Врешті, багато кандидатів на вислання за кордон так і залишились кандидатами. Серед них були, зокрема, і одні з головних дійових осіб на майбутньому процесі “Спілки визволення України” — Сергій Єфремов та Володимир Чехівський.

Однак ГПУ продовжувало збирати проти них, а також проти інших представників української інтелігенції “компромат”, ініціювало прийняття в січні 1923 р. ухвали Політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової “чистки” вищих навчальних закладів “від політичне шкідливих та антирадянських елементів”⁴³.

ГПУ і партійне керівництво були переконані в необхідності й ефективності саме показових процесів, оскільки вони дозволяли не тільки демонструвати інтелігенції, що може трапитися з тими, хто бодай подумки протистоїть владі, а показували, що джерелом всіх труднощів є не політика режиму, а дії його ворогів або навіть тих, хто зовні поводить себе лояльно. 1924 року відбувся новий показовий процес — **“Київського обласного центру дії” (“КОЦД”)**. Його учасниками стали представники так званої зміновіхівської інтелігенції, тобто представники тієї частини старої інтелігенції, які за умов нової економічної політики (непу) відмовилися від конфронтації з більшовиками. Серед них найбільш прикметним був академік Микола Василенко — міністр народної освіти за правління гетьмана Скоропадського. 1921 року його обрали Президентом Української Академії наук, але більшовицький Раднарком України його не затвердив з огляду на минуле.

Цікаво, що в справі “КОЦД” у 1923 р. було заарештовано понад 100 осіб, але чекісти за відсутністю доказів “злочину” змушені були багатьох звільнити: офіційно у справі проходило 26 осіб, а засудили лише 18. По суті, справа “КОЦД” була потрібна її організаторам для того, щоб показати неприпустимість будь-якого інакомислення, будь-якої незгоди з владою, навіть у думках, адже ті, кому приписували участь у “КОЦД”, власне, не встигли нічого зробити, все обмежувалося критичними розмовами⁴⁴. Хоча серед інших вироків були й розстріли, їх замінили 10-річним засланням, а М.Василенко за клопотаннями представників наукової громадськості 1925 року був звільнений.

У зв'язку зі справою “КОЦД” варто окреслити ще одне цікаве питання, яке, поза сумнівом, потребує окремого дослідження. Йдеться не про вигадані чекістами організації, а про *реальні*, такі, які насправді існували. Збереглося чимало матеріалів, що підтверджують: опір більшовицькій владі, зокрема в Україні, мав зовсім не міфічний характер, а тому використання ЧК-ГПУ-НКВД комуністичним режимом у своїх політичних розрахунках ніби легімітизувалося розкриттям і знищенням тих сил, які насправді боролися з режимом.

Наприклад, у 1924-1925 рр. групою молодих людей, переважно студентів (В.Артеменко, І.Шумигора, В. і А.Басович, М.Поліщук-Савченко, Л.Недерський, М.Кулінич та ін.), було створено *Українську національно-козацьку партію (УНКП)*. Її члени серед інших документів підготували навіть демократичну Конституцію Української республіки. УНКП було викрито. 1927 року розстріляли В.Артеменка та І.Шумигору, решта учасників також була піддана репресіям⁴⁵.

1929 року у Києві було викрито підпільну організацію *Комітет визволення України (КВУ)*. Серед її організаторів — також переважно представники інтелігенції, зокрема, М.Левицький, В.Бондаренко, Б.Бондаренко, М.Брацлавський, В.Іщенко, Т.Дем'янчук, М.Ніколаєв, Марія Леонтович, Н.Павлушкова (племінниця академіка С.Єфремова) та ін. Члени КВУ підготували й розповсюдили “Заклик до всіх пригнічених Московщиною людей України”, в якому підкреслювалося, що прийшов час “будувати власне життя. Час прийшов піклуватися про свободу рідного краю. Хай живе самостійна Україна!”

Зрозуміло, що за умов тотального доносительства про існування Комітету стало відомо ГПУ і того самого 1929 року відбувся погром: у липні троє учасників КВУ були розстріляні, а решта (крім Н.Павлушкової) отримали різні терміни ув'язнення⁴⁶.

Діяльність такого роду організацій може бути темою окремого дослідження, яке варто найближчим часом здійснити.

Позначимо ще одну надзвичайно цікаву тему, що не піднімалася дослідниками у минулі роки. Як засвідчують документи, під час більшовицької нової економічної політики чекістські органи, виховані за умов громадянської війни, відчули не просто дискомфорт, а серйозну небезпеку для власного існування. НЕП змінила фінансово-економічне становище “караючого меча революції”. Це, зокрема, зафіксувала довідка “До питання про становище органів ГПУ УСРР”, підготовлена у січні 1923 р. і підписана В.Балицьким. Наймовірніше, цей документ був складений для Москви, але копію надіслали, як годиться, до ЦК КП(б)У. “*Нова економічна політика, — зазначалося в ньому, — що погіршила стан значної частини органів, які перебували на держпостачанні, відбилася надзвичайно негативно і на становищі органів Держполітуправління.*

Позбавившись реальної підтримки інших державних організацій, що постачають нас предметами першої необхідності для секретної роботи до "непа" і які цілком відмовили нам в цій допомозі після переходу на самоокупаємість; введені у твердий бюджет, що цілком не відповідає реальній потребі, органи ГПУ змушені скоротити темп і характер роботи в тих областях, де це є, з точки зору захисту Республіки, прямо злочином”⁴⁷.

Вказуючи на проблеми ГПУ, В.Балицький торкнувся скорочення “чисельності центрального органу й підвідомчої йому периферії”, відзначив, що на 1 січня 1922 р. було 21970 гласних співробітників, а на 1 липня 1923 р. — 9737⁴⁸. В цьому ж документі названо чисельність гласних і таємних співробітників ГПУ — 16000⁴⁹. Відзначалася й “масова втеча”⁵⁰ співробітників з ГПУ, в т.ч. — членів партії: на 1 січня 1922 р. комуністів в органах було 7812, а на 1 липня того самого року — 3427 осіб. “Таким чином, — писав В.Балицький, — за першу половину 1922 року з органів ГПУ пішли понад чотири тисячі членів партії... Оскільки ця тенденція, що викликана головним чином поганим матеріальним становищем, не локалізована, а у наступних місяцях збільшилась, перед органами ГПУ стоїть як чергове й першорядне завдання припинити зменшення загальної кількості членів партії, тобто взяти всі заходи до поліпшення побуту й матеріального становища співробітників ГПУ”⁵¹.

І таких заходів, зрозуміло, було вжито, оскільки партія розглядала органи як опертя своєї влади. В свою чергу, чекісти ретельно відпрацьовували приділену їм увагу й одержані завдяки партії привілеї. 26 червня 1925 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В.Балицький доповідав про роботу ГПУ. За його доповіддю ухвалили рішення про зміцнення матеріального становища чекістів і про виділення додаткових коштів на “інформативну та контрдиверсійну роботу”⁵².

Балицький скористався цією ситуацією й знов привернув увагу партійного керівництва до української інтелігенції. Реакція була відповідною: “Створити комісію у складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького для вивчення питання про українську інтелігенцію, нашої тактики щодо неї, зокрема стосовно Академії та Грушевського, залучення до роботи тощо”⁵³.

22 лютого 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову повертається до питання “Про настрої серед української інтелігенції”. Одним із доповідачів був, зрозуміло, В.Балицький. Надані ним матеріали значною мірою вплинули на зміст прийнятої ухвали: “Вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому через місяць подати доповідь про подальші заходи по розкладу правих угруповань в середовищі української інтелігенції”⁵⁴.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, автор відомої книжки “Червона інквізиція” Борис Левицький зауважував: *“Позаду був “романтичний терор”, розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів”*⁵⁵.

Характерно, що у 1926 р. у політичному звіті Дев'ятому з'їзду КП(б)У Лазар Каганович, який очолював у 1925-1928 рр. ЦК КП(б)У, вирішив відповісти на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення Карла Маркса. *“Ми, — підкреслював Л.Каганович, — не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто. На цей рахунок ми не сперечаємось, бо Каутський не знає, що організація ГПУ не тільки не протистоїть, а й цілком впливає з вчення Маркса, бо ніхто інший як Маркс перший висунув ідею диктатури пролетаріату як ідею жорсткої диктатури, що придушує всякий спротив експлуаторських класів та їхніх лакеїв”*⁵⁶.

Справді, ЧК-ГПУ-НКВД чудово вписувались у ленінсько-сталінське розуміння марксизму. А те, що саме з цього випливало, яскраво ілюструє, зокрема, ще один документ. Цей суворо засекречений службовий обіжник з грифом ***“Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати нарівні з шифром під відповідальність начальника органу ГПУ”***, віддрукований у кількості 75 примірників, з'явився у самий розпал здійснення більшовицької політики “українізації”, у вересні 1926 року.

Як відомо, “українізація” була складовою частиною “коренізації” — політики в галузі національних відносин, прийнятої значною мірою під тиском “націонал-комуністів” та на вимогу В.Леніна десятим (березень 1921 р.) та дванадцятим (квітень 1923 р.) з'їздами РКП(б). Ця політика виходила з того, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну та культурну нерівність між російським і неросійськими народами. Саме тому було вирішено прискорити розвиток неросійських республік. Передбачалась їх індустріалізація, підготовка кадрів з представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. Оголошувалося, що партія має поборювати як російський шовінізм, так і місцевий націоналізм, але спочатку головний акцент було зроблено на необхідності боротьби з великодержавним (російським) шовінізмом.

Політика “коренізації” зробила значний вплив на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема українського народу, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Незважаючи на те, що

“українізація” була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була сприйнята представниками інтелігенції, в першу чергу тих її представників, які прагнули навіть в рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національну культуру. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки “українізації”, але не слід водночас ігнорувати тогочасні здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтва, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, значне поширення письменності та освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивчення гуманітарних, природничих та технічних наук.

Оцінюючі цю добу, професор Г.Грабович влучно зауважує: *“З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська Академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманітарний дискурс, хоч і перевантажений авторитарною, волюнтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в советській державі воно не мало жодного шансу на виживання) — суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань...”*⁵⁷.

Не випадково вона викликала такий шалений опір російських шовіністів, в тому числі з вищого партійного керівництва. Ставлення Сталіна до цієї політики з самого початку було амбівалентним, бо вона стимулювала національну самосвідомість великих та малих неросійських народів, а тим самим їхнє прагнення до реального суверенітету. Цю свою позицію генсек ЦК РКП(б) доволі чітко відбив у виступах на XII з'їзді партії у квітні 1923 р. та на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками республік і областей, яка відбулася у Москві 9-12 червня 1923 р.

Ось чому для Москви першорядного значення почав набувати не аналіз реальних національно-культурних процесів, а постійна боротьба з різного роду “національними ухилами” та проявами “буржуазного націоналізму”, під які за тих умов неважко було підвести навіть просто відданість національним традиціям і патріотизм.

Надзвичайно цікаво описував тодішню ситуацію один з найвідоміших соловецьких в'язнів з колишньої партійно-державної номенклатури Петро Солодуб (його розстріляють у листопаді 1937 р.). Колись він працював керуючим справами Раднаркому УСРР, а перед арештом очолював Сектор перспективного планування у союзному Наркоматі важкої промисловості. У квітні 1934 року у заяві (надзвичайно великій за

обсягом і цікавій за змістом) до Колегії ОГПУ СРСР він, згадавши про початок 20-х років, відверто напише: *“У державному будівництві проходили два процеси на Україні. З одного боку, група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму. З іншого боку — центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України”*⁵⁸.

Така лінія диктувалася й безперервним зростанням впливу росіян у партійно-державному керівництві, переходом до політики прискореної індустріалізації (що вимагало централізації влади), посиленням націоналістичних настроїв серед неросійських народів, спричинених асиміляційною політикою радянської та форсовано-примусовою колективізацією, від якої значно більше, ніж Росія, потерпіли тодішні неросійські республіки і яка ознаменувалася жахливим виплодом сталінської соціально-демографічної інженерії — голодом початку 30-х років. Радикальна зміна партійної лінії на “коренізацію” відбулася між XVI (1930) і XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1930-1934 рр. в усіх неросійських республіках було розгорнуто чистку місцевих комуністів і безпартійної, а згодом і партійної інтелігенції, репресовано значну частину управлінських кадрів, які сформувались під час “коренізації”.

А коли, власне, розпочалася контрукраїнізація? Довгий час дослідники вважали таким початком 1933-й рік, боротьбу з так званою скрипниківщиною, тобто з наслідками “національного ухилу”, лідером якого було оголошено колишнього наркома освіти УСРР Миколу Скрипника (під тиском брехливих обвинувачень він покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.). Проте документи засвідчують, що протидію політиці “українізації” було започатковано значно раніше. Причому до цього прямо була причетна комуністична спецслужба.

4 вересня 1926 р. заступник Голови ГПУ УСРР Карл Карлсон, помічник начальника Секретного відділу (СВ) Ошер Абугов і тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення СВ Борис Козельський підписали службовий обіжник під назвою “Про український сепаратизм”. Стрижень цього важливого документа орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників “українізації”, насамперед з числа представників “правої” української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої “українізації”. Автори цього закритого листа відверто пояснюють, чому це слід робити:

“Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперешнім станом речей і щиро відмовились

від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін “культурної роботи” заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

“Культурна боротьба” набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр(аїнської) контрреволюції”⁵⁹.

В листі названо найбільш небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови “українізації” у своїх розрахунках. В першу чергу це — Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), “могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя”, Веукраїнська академія наук (ВУАН), яка “зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР”⁶⁰.

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це заради того, щоб зробити висновок, що “на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу”⁶¹, та підкреслити зростання активності “ворожих нам соціальних і політичних прошарків”⁶².

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на “українізацію” розгортало (зрозуміло, з відома того самого парткерівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали “небезпечними” для комуністичного режиму. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично точно ГПУ-НКВД пізніше, вже з кінця 20-х років, буде трошити українську інтелігенцію.

І тут виникає питання, яке ще потребує уваги дослідників: наскільки справді небезпечними для комуністичного режиму в Україні були дії щирих прихильників “українізації”, в першу чергу представників інтелігенції? Якою мірою, скажімо, діяльність академіка Михайла Грушевського, який повернувся з еміграції навесні 1924 р., могла шкодити більшовицькій верхівці?

Об'єктивно — значною мірою, оскільки Грушевський своєю історичною школою працював на утвердження ідеї української державності, тобто тому, що у пропонованому документі названо українським “сепаратизмом”. Приклад з Грушевським, який відразу після приїду до Києва потрапив під пильний багаторічний нагляд ГПУ⁶³, яскраво засвідчує увесь трагізм ситуації під час оголошеної більшовиками “українізації”. Трагізм, зрозуміло, для тих, хто сприйняв цю політику як довгострокову й принципову.

“Ріст шовіністичних тенденцій, — читаємо в листі ГПУ, — ставить перед органами ГПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першоступеневої ваги”⁶⁴. Цей постулат пе-

режив його творців. І в усі періоди комуністичного панування в Україні спецслужби приділяли увагу насамперед боротьбі з українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати українські національні традиції.

Що стосується М.Грушевського, то ключовий фактор надавав всьому періоду його життя в більшовицькій Україні трагічного забарвлення: фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 року, на нього було заведено справу-формуляр (яка акумулювала всі інформації про вченого), він був взятий на облік як “неблагонадійний” разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина з яких також повернулася в Україну. Відтоді Грушевський став постійним “клієнтом” ГПУ, співробітники і агенти якого постійно пильнували за його життям і діяльністю, його контактами і навіть за його науковою роботою.

Ретельно перлюструвалося його листування. Частина листів він так ніколи й не одержав, оскільки чекісти з власних міркувань не рекомендували передавати йому ці листи. Під підозру й стеження потрапляли й ті особи, які писали Грушевському або перебували в колі його знайомств, висловлюючи йому підтримку. У справі-формулярі, яка містить переважно оперативні, а тому унікальне важливі документи, збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ГПУ-НКВД (через тодішнє партійно-державне керівництво) вирішували долю можливих закордонних відряджень вченого, інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Не можна не згадати тут слова Сергія Мельгунова про червоний терор: *“Моральний жах терору, його розкладаючий вплив на людську психіку зрештою не в окремих вбивствах, і навіть не в кількості їх, а саме в системі”*⁶⁵. Зміст згаданих вище документів підтверджує точність наведених слів одного з найперших дослідників природи більшовицької таємної поліції.

Саме тому ситуацію, в якій опинився Михайло Грушевський в останнє десятиліття свого життя, можна назвати справді трагічною. З самого початку повернення академіка в комунізовану Україну, незважаючи на підкреслену лояльність Грушевського і видані йому владою напередодні приїзду “охоронні грамоти” (аж дві!), його надії на можливість плідної праці були цинічно розтоптані комуністичною системою та її репресивно-каральними структурами.

Підсумком широкомасштабного й постійного збирання “компромату” на Грушевського став його арешт у Москві (під час наукового відрядження) 23 березня 1931 р. і спроба зробити з нього лідера розгалуженої антирадянської підпільної *організації “Український національний центр (УНЦ)”*. Спроба ця була невдалою через “непередбачувану”

поведінку самого академіка, який у Москві спростував власні попередні “свідчення”, слухняно дані ним під диктовку співробітників ГПУ УСРР у Харкові, куди його відправили після арешту у Москві. А для багатьох діячів, “вписаних” у справу “УНЦ”, вирок у цій справі, винесений у закритому порядку в лютому 1932 р., став початком шляху на Соловки.

По-своєму спрацював і “компрогат” проти Грушевського: з нього до кінця життя не було знято тавро “латентного” націоналістичного контрреволюціонера. Звичайно, коли знайомишся з вищезгаданим “компрогатом”, часом треба бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, заздрісників, які готові були до використання будь-яких методів для дискредитації видатного вченого. Навряд чи треба пояснювати, що тодішня пануюча система надавала такі можливості: починаючи від збирання доносів про те, що академік гуртує навколо себе “класове ворожі елементи”, і закінчуючи твердженнями про те, що він керує “контрреволюційною організацією”.

Окремо скажемо про ще один момент. З появою у ВУАН Грушевський, на жаль, включився у академічну “вендетту”, у виснажливу боротьбу проти академіків С.Єфремова, А.Кримського та їх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось осуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки ми тепер добре знаємо, що ні Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицький режим. Відомо й те, якої шкоди заподіяла ця ворожнеча розвиткові ВУАН, а також, чим все закінчилось: у лютому 1928 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи Комісії з вивчення роботи ВУАН, яка рекомендувала не допустити до керівництва академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалися чекісти, які уважно аналізували тенденції внутрішньоакадемічного життя. Нині з'ясовується те, чого ніколи не знав Грушевський, довіряючи обіцянкам керівників комуністичного режиму, що його оберуть Президентом ВУАН (вперше таку обіцянку йому дали ще під час його перебування в еміграції, у Відні 1923 року). Виявляється, ці надії з самого початку мали дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 року до начальника контррозвідувального відділу ГПУ УСРР В.Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ГПУ. Автори цього документа всерйоз міркували над тим, як використовувати Грушевського:

“Для його використання є дві принципові лінії — політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити академію в апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

*Якщо ГПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть проводити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагодю і ворожнечу”*⁶⁶.

На цьому документі знаходимо таку резолюцію: *“Тов. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим. Решта — “філософія”. В.Іванов”*⁶⁷.

26 березня 1924 року до Київського губернського відділу ГПУ надходить відповідь на цитований лист з ГПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: *“На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її”*⁶⁸.

Ця стратегія ГПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН у 1928 році та фабрикації справи “Спілки визволення України”, за якою був заарештований академік С.Єфремов. У листопаді 1929 року він скаже своєму співкамернику (який був інформатором ГПУ): *“Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись”*⁶⁹.

Цікаво, що коли наприкінці 1927 — у 1928 році Грушевський висловив прагнення до примирення з групою Єфремова-Кримського, це викликало занепокоєння партійних органів і ГПУ. Було вжито відповідних заходів до роздмухування конфлікту. І цей розкол приніс владі бажані результати у її зусиллях, спрямованих на “приручення” й комунізацію ВУАН.

Надзвичайно цікаве питання про те, як саме фабрикувались обвинувачення проти Грушевського. Абсолютно точно писав свого часу професор О.Оглоблин про те, що Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для *“продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки”*⁷⁰.

І справді, Грушевський досить ефективно використовував цю “зброю науки”. На свій лад це зафіксували в документах функціонери ГПУ-НКВД. Вивчення цих документів дозволить уточнити багато моментів біографії самого Грушевського. З-поміж них особливо цінні ті, що стосуються 1934

року, останнього року життя Грушевського, його перебування в Москві, де за ним продовжувало пильнувати НКВД, підозрюючи його у зв'язках із засланими українськими діячами, а також у спробі організувати власну втечу за кордон. До речі, надзвичайно цікаво, що у співпраці з “націоналістом” обвинувачували і комуністів. Характерні свідчення у зв'язку з цим залишив вже згаданий П.Солодуб: *“За визначенням слідства, мене було втягнуто у організацію, до якої входили усі контрреволюційні націоналістичні угруповання, від Єфремова-Грушевського до комуністів включно.*

*Я вже казав, що до вступу у партію я нічого спільного не мав з українським націоналізмом і вів з ним боротьбу у всіх різновидах...”*⁷¹.

П.Солодуб пише, що С.Єфремова він бачив лише один раз, а М.Грушевського тричі. Щодо останнього в цій заяві є надзвичайно цінні штрихи: *“Грушевського бачив тричі у житті: перший раз у Наркомпросі, він зайшов до мене з низкою прохань. При цій розмові я запропонував йому написати статтю про те, що Україна зобов'язана своїм існуванням комуністичній партії... Грушевський відмовився, заявивши: “Я не юний піонер і не завжди готовий...”*⁷².

Приклад з академіком М.Грушевським — лише один з багатьох прикладів тієї доби. У аналогічний спосіб ГПУ відстежувало й поступово формувало думку про “контрреволюційність” багатьох інших діячів. Загострення соціально-економічної ситуації наприкінці 20-х років стимулювало невдоволення й спротив у найширших верствах населення, насамперед серед селянства. Характерно, що вони викликали появу опозиції й серед самої партійної інтелігенції, навіть серед комуністичних керівників. У Москві в сталінському оточенні складалася думка про те, що ці внутрішні труднощі у поєднанні з низкою криз у міжнародних відносинах послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації “шкідницьких”, “контрреволюційних”, а особливо націоналістичних сил. На це треба було реагувати, тим більше, що чекісти безперервно постачали відповідну “інформацію до роздумів”. Не випадково саме наприкінці 20-х років постійно виникають “справи”, в центрі яких опиняються представники інтелігенції, які працювали в промисловості, сільському господарстві. Саме на них режим списує всі недоліки й наслідки власної авантюристичної політики. Тут, скажімо, достатньо згадати відому “Шахтинську справу” 1928 року, на процесі якої таврували “старих спеців”.

Та, зрозуміло, не забули й про “буржуазних націоналістів”, які вже давно були в агентурній розробці. “Розрахуватися” з ними було вирішено без зайвої дріб'язковості, по великому рахунку: розпочалася підготовка грандіозного політичного спектаклю — *процесу в справі “Спільки визволення України” (“СВУ”)*, що мав стати свого роду гаслом для

наступу проти національного відродження України, уособленням якого була інтелігенція та діячі Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Не даремно слідчий С.Брук, як згадував один з підсудних, на допитах повторював: *“Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо перестріляємо!”*⁷³.

Тим самим процес “СВУ” перетворювався в трагічну інтродукцію не тільки фізичного, а й морального винищення української інтелігенції. І знову (як і у випадку з українськими есерами у 1921 році) це мав бути не просто суд, а суд над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Окремі підсудні, яких добирало ГПУ, мали символізувати цей період, його філософію, світоглядні засади.

Основними діючими особами на процесі, що проходив у Харківському оперному театрі з 9 березня по 19 квітня 1930 р., були 45 осіб: 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священик УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники, 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 — колись входили до різних українських політичних партій, 1 був прем'єром, 2 — міністрами Уряду УНР, 6 — членами Центральної Ради. Ще 700 (а не 400, як вважалось раніше) осіб було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу “СВУ” було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

Ключове питання, яке завжди виникає, коли йдеться про справу “СВУ”: що у обвинуваченні відповідає дійсності, а що існувало лише у головах чекістів, які, використовуючи індивідуальні методи шантажу, примушували свої жертви давати свідчення?

З одного боку, існує чимало свідчень того, що проти більшовицького режиму велася бескомпромісна боротьба. Ось що, наприклад, свідчив священик УАПЦ Володимир Хуторянський, заарештований як учасник “СВУ” 1 січня 1934 р. Засуджений на п'ять років ув'язнення, він відбував термін на Соловках і був розстріляний, як і багато інших в'язнів-українців, 3 листопада 1937 р. Збереглося, однак, донесення інформатора про одну з розмов, під час якої В.Хуторянський сказав, що *“не дивлячись на арешти серед українців.., там, на Україні залишилося ще багато народу, який працює. Там є ще багато наших братів-українців, які за всяких сприятливих умов здійснюють свою роботу. Ми через Українську автокефальну церкву здійснювали консолідацію своїх сил і я особисто працював у колишньому Брацлавському повіті, а потім мене перекинули на польський кордон...”*⁷⁴.

З іншого боку, збереглося чимало свідчень того, що у такому вигляді, як це подавалося у 1929-1930 рр., “СВУ” не існувало. Ось, наприклад,

уривок із заяви, написаної у березні 1957 р. Всеволодом Ганцовим на ім'я тодішнього Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова: *“Всього в ув'язненні та на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої “злочини” і за приналежність до організації “СВУ”. Як я вже згадав вище, до організації “СВУ” я не належав і про існування такої організації не знав. Але у своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація “СВУ” існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я дізнався, що організації “СВУ” взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі без винятку засуджені по процесу особи, в тому числі і ті, яким приписувалась роль лідерів, як наприклад Єфремов, Ніковський, говорили, що організації “СВУ” не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені були до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів”*⁷⁵.

Підтверджується це й багатьма секретними службовими документами ГПУ, що збереглися. Суттєвим є насамперед те, що ще 1928 року ГПУ завербувало кількох молодих людей, яким було запропоновано входити в контакт з “націоналістично настроєними” особами, подаючи відповідну інформацію. Саме ці молоді люди були серед тих, кого заарештувало ГПУ в період з 18 травня по 18 червня 1929 р. у Києві. Свідчення саме цих осіб використали для того, щоб примусити студентів М.Павлушкова і Б.Матушевського свідчити проти віце-президента ВУАН, визначного літературознавця, академіка С.Єфремова, заарештованого у липні 1929 р., та інших майбутніх учасників процесу.

В грудні 1929 р. підготовка процесу “СВУ” вступає у вирішальну фазу. Тоді в надрах ГПУ готується низка документів, що надходять до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОГПУ СРСР. З ними знайомиться особисто Сталін. 2 січня 1930 р. він надсилає до Харкова С.Косіору і В.Чубарю таку шифровку: *“Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде”*⁷⁶.

І справді, всі деталі процесу “СВУ” узгоджувалися з московським керівництвом, хоча ГПУ УСРР пропонувало й свою “драматургію” процесу, її містили, зокрема, вже згадані секретні документи, підписані переважно начальником секретного відділу ГПУ УСРР Валерієм Горожанином (свого часу він мав безпосереднє відношення до фабрикації справи “Київського обласного центру дії”, з 1930 р. працював у Москві в ОГПУ-НКВД, знищений в листопаді 1937 р.) і начальником Другого відділення секретного відділу Борисом Козельським (причетний до

фабрикації багатьох справ, застрелився в Києві у службовому кабінеті в січні 1936 р.). Саме їх можна вважати основними “диригентами” процесу “СВУ”.

“Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом “СВУ”, “Меморандум по делу Одесской филии “Спілки визволення України””, “Докладная записка о деятельности медицинской линии “СВУ”, “Ориентировочный список арестованных по Киеву, которые подлежат представлению на процесс” та інші документи, що раніше не аналізувалися дослідниками, переконливо засвідчують сфабрикований характер справи “СВУ”, розкривають “кухню” роботи ГПУ проти української інтелігенції, підтверджують, що ця справа формувалась як рішучий крок на шляху дискредитації політики “українізації”, яку чекісти ніколи не сприймали як принципову і довготривалу лінію⁷⁷.

Отже, розробляючи справу “СВУ”, ГПУ підводило базу для наступних тотальних погромницьких акцій, що будуть масово започатковані у 1932-1933 рр. Саме тоді Сталін вирішив остаточно покінчити з “українізацією”. Це не було випадковістю, оскільки усунення О.Шумського з посади наркома освіти (який де-факто відав сферою культури, науки, національних відносин) не принесло бажаних результатів. М.Скрипник жорстко критикував свого попередника, а при цьому виступав ревним захисником української культури, утопічно вірячи у можливість синтезу просякнутих інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням.

Однак інакше думали в Москві. 14 грудня 1932 р. Сталін разом з В.Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР у зв'язку із проведенням хлібозаготівельної кампанії. Разом з тим, цей документ вимагав “правильного проведення українізації” в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими “контрреволюційними” елементами. По суті, це означало смерть “українізації”. 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов підписали телеграму-директиву аналогічного змісту для місцевих керівників.

24 січня 1933 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б), якою передбачалися кадрові зміни в більшовицькому керівництві України і за якою на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У призначили Павла Постишева. Сталінське керівництво доручило йому шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, а також довершити остаточно погром українського відродження. Символами цього погрому стали самогубства М.Скрипника та письменника Миколи Хвильового у травні 1933 р.

Останній з 1930 р. перебував на формулярному обліку ГПУ УСРР, хоча його постать ще значно раніше привертала увагу спецслужби.

Навколо Хвильового завжди гуртувалося багато цікавих, талановитих людей, які сприймуть його самогубство як трагічний сигнал. Збереглася записка начальника секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Олександровського з приводу цього самогубства, в якій, зокрема, наведено слова Майка Йогансена, підслухані інформатором: *“Смішна аналогія йде мені у голову: є трафаретик — ”9 січня цар розстріляв самодержав'я”. У травні Хвильовий теж розстріляв, але не себе, а децю більш важливе і значне...”*⁷⁸.

Не за власним бажанням соловчанами стануть невдовзі багато з тих, з ким Хвильовий свого часу спілкувався, скажімо засновники Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ): Михайло Яловий, Олекса Слісаренко, Григорій Епик, а також Микола Куліш та багато інших.

Об'єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У прийняв за доповіддю Постишева резолюцію, в якій було записано, що *“в даний момент головною небезпекою є місцевий націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”*⁷⁹. Цей “даний момент” розтягнувся на кілька років і означав послідовне винищення інтелектуальних сил в Україні, погром в системі науки й освіти. При чому цього разу репресивна хвиля зачепила і комуністичну інтелігенцію, тих, хто ще вчора трошив “націоналістів”, а сьогодні сам був оголошений ворогом системи, якій віддано слугував.

В цей період найбільш ефективно спрацював “вибуховий” матеріал, роками накопичуваний більшовицькою таємною поліцією не тільки проти тих, кого вважала потенційним або реальним ворогом, а й проти вчорашніх adeptів системи. Цьому значною мірою сприяли події після вбивства 1 грудня 1934 р. у Ленінграді С.Кірова, після чого Сталін особисто підготував “хартію” терору — постанову Центрального Виконавчого Комітету СРСР “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”. Згідно з цією постановою строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді провадився без участі адвоката й прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення.

Режим скористався загибеллю Кірова. Повною мірою це відчувалося в Україні. Ось що згадував у зв'язку з цим відомий літературознавець Григорій Костюк: *“Вже 4 грудня “Правда” повідомила про викриття двох великих груп “терористів-білогвардійців”. Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П.Петренко, Г.Майфет, Г.Піддубний, В.Поліщук, В.Підмогильний, О.Влизько, Д.Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати стало важко”*⁸⁰.

У цей час повною ходою йшла партійна “чистка”, ось чому за такими справами, як *“Український національний центр” (1932), “Українська*

військова організація” (1933), “Об’єднання українських націоналістів” (1934), “Контрреволюційна боротьбистська організація” (1935, 1937), “Українська контрреволюційна націоналістична організація” (1936) та ін. проходили вже не тільки представники української інтелігенції, а й діячі з партійного й державного керівництва. Разом з іншими вони почали інтенсивно “українізувати” Соловки, Сибір, Середню Азію.

У різноманітний спосіб формувалися справи, за якими людей позбавляли волі, а потім, як правило, й життя. Архіви зберегли чимало свідчень про “механіку” роботи ГПУ-НКВД. Одне з них, наприклад, стосується справи, за якою було засуджено Миколу Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Бориса Пилипенка, Марка Вороного у лютому 1936 р. Разом з ними засудили педагога Леоніда Митькевича. Йому пощастило вижити й ось що він писав до Верховного Суду УРСР 19 липня 1956 року:

“Від мене вимагали, щоб я оббрехав себе та інших, нібито я належав до “терористичної організації”, на чолі якої стояв Максим Рильський... Я твердо вирішив померти, але не підписувати жахливої брехні на себе та інших... Я на суді винним себе не визнав, як не визнав і Лебідь А.Д. Решта визнавали себе винними, але коли ставилося питання конкретно, то нічого конкретного сказано не було... Цікавий сам факт встановлення “терористичної організації”. На суді було оголошено, що на квартирі Максима Рильського у присутності Зерова, Филиповича і якогось молодого поета було прочитано вірш, здається, Франка “Так посідаймо на голих лавах, та подумаймо по вбитих братах...”, а оскільки це було після розстрілу 16 письменників, які визнали себе терористами, то значить і люди, які знаходились у кабінеті Максима Рильського, також терористи... Після суду мене викликав начальник особливого відділу... і почав: “Ми, зрозуміло, не віримо жодному слову Пилипенка, але вас необхідно ізолювати...”

*Мені зараз зрозумілий процес суду. Це була ставка на знищення української інтелігенції...”*⁸¹.

Саме таку мету переслідувала й тотальна “чистка” системи освіти в Україні, започаткована у 1933 р. За змістом і масштабами це була беспрецедентна каральна операція, за допомогою якої режим домігся головного — примусив виховувати покоління, що покірно повторювало партійні догми, яким, хоча й не вірили, але не могли про це відверто говорити.

Зрозуміло, “чистки” не обмежувалися сферою освіти. Не було практично такої ділянки життя, яку б обминула кривава хвиля репресій. З приходом у 1936 р. до керівництва НКВД СРСР колишнього партійного працівника Миколи Єжова стало зрозуміло, що не обмине вона й тих, хто, здавалося, вже “одержав своє” — багаточисельну армію радянських зеків, а серед них і соловецьких в’язнів з України. Та про це — у наступній статті.

(Далі буде)

Примітки

- ¹ Региональное Управление Федеральной Службы безопасности России по Архангельской обл., далі — РУ ФСБ России по Архангельской области. — Дело П-6911. — Л. 90.
- ² Державний архів Служби безпеки України, далі — ДА СБУ. — Спр. 59881-ФП. — Т. 2. — Арк. 133.
- ³ Гришин-Гришук І. Останні дні поета // Дніпро. — 1990. — № 2. — С. 122-123.
- ⁴ РУ ФСБ России по Архангельской области. — Дело П-11369. — Л. 12.
- ⁵ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. — Новий Ульм, 1947. — С. 29-30.
- ⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 39. — С. 248; Т. 45. — С. 96.
- ⁷ Там само. — Т. 36. — С. 179; Т. 34. — С. 296 та ін.
- ⁸ Цит. за: Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. — М., 1996. — С. 205.
- ⁹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 195.
- ¹⁰ Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. — М., 1996. — С. 14.
- ¹¹ ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Директива-инструкция по агентурной работе. — Харьков, 1930. — С. 5.
- ¹² ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Отдел информации и политконтроля. Инструкция о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР. — Харьков, 1930. — С. 25.
- ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 30. — Арк. 106.
- ¹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 33 зв.
- ¹⁵ Цит. за: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг. — Харьков, 1990. — 2-е изд. — С. 94.
- ¹⁶ Там само. — С. 95.
- ¹⁷ Там само. — С. 75.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 35 зв.
- ²⁰ Там само. — Спр. 641. — Арк. 25.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — Спр. 1757. — Арк. 188 зв.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — Спр. 640. — Арк. 21.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ ВЧК-ГПУ. Составитель Ю.Фельштинский. — Бенсон (Вермонт), 1989. — С. 132.
- ²⁷ Неизвестная Россия. XX век. — М., 1992. — С. 45.
- ²⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 14. — Арк. 55 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 76.
- ³⁰ Там само. — Арк. 120.
- ³¹ Там само. — Арк. 130 зв.
- ³² Докладніше див.: Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К, 1994. — С. 134-152.
- ³³ Там само.

- ³⁴ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социалистов-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. Под редакцией Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского. — Харьков, 1921. — С. 5.
- ³⁵ Там само. — С. 6.
- ³⁶ Там само. — С. 4.
- ³⁷ Янсен М. Суд без суда. 1922 год. Показательный процесс социалистов-революционеров. — М., 1993. — С. 221.
- ³⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 45. — С. 179-180.
- ³⁹ Латышев А.Г. Вказ. праця. — С. 205.
- ⁴⁰ Гусев В. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури виселення за межі Федерації" // Віче. — 1994. — № 10. — С. 124-125.
- ⁴¹ Там само. — С. 125.
- ⁴² Латышев А.Г. Вказ. праця. — С. 221.
- ⁴³ Гусев В. Вказ. праця. — С. 128.
- ⁴⁴ Жертвы репрессий. — К., 1993. — С. 144-145.
- ⁴⁵ Абраменко Л. "Козацька партія" та її доля // Вечірній Київ. — 1994. — 20 вересня.
- ⁴⁶ Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. — 1995. — № 46.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 2.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 3.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 178.
- ⁵³ Там само. — Арк. 179 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 2. — Арк. 136.
- ⁵⁵ Lewytzkyi V. Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. — Frankfurt-am-Main, 1967. — S. 58.
- ⁵⁶ Каганович Л.М. На путях строительства социализма. — Харьков, 1926. — С. 12.
- ⁵⁷ Грабович Г. Советизація української гуманістики // Критика. — 1997. — № 1. — С. 19.
- ⁵⁸ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-6911. — Арк. 131.
- ⁵⁹ Об украинской сепаратизации. Циркулярное письмо Государственного Политического Управления Украины. — Харьков, 1926. — С. 3.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само. — С. 11.
- ⁶² Там само. — С. 12.
- ⁶³ Докладніше див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996.
- ⁶⁴ Об украинской сепаратизации. — С. 1.
- ⁶⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 6.
- ⁶⁶ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М.Грушевського, № 7537, т. 4. — Арк. 8-9.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 8.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁹ Там само. — Т. 5. — Арк. 314.
- ⁷⁰ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. — Нью-Йорк–Торонто–Київ–Париж, 1993. — С. 38.
- ⁷¹ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-6911. — Арк. 138.

⁷² Там само.

⁷³ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. — К., 1990. — С. 110.

⁷⁴ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-14799. — Арк. 6.

⁷⁵ ДА СБУ. — Спр. 67098-ФП. — Т. 67. — Арк. 315-316.

⁷⁶ Замятина Т. Йосиф Сталин: "Виновных судить ускорено. Приговор – расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. — 1992. — 11 июля.

⁷⁷ Докладніше див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. "Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995.

⁷⁸ ДА СБУ. — Спр. С-183. — Арк. 112.

⁷⁹ Червоний шлях. — 1933. — № 8-9. — С. 267-268.

⁸⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1997. — Кн. 1. — С. 465.

⁸¹ ДА СБУ. — Спр. 48570-ФП. — Т. 7. — Арк. 357-358.

НА ПЕРЕХРЕСТІ ПОДІЙ

Григорій Савченко
(Київ)

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИЦЬКИХ ВРК З УКРАЇНСЬКИМ ВІЙСЬКОВИМ РУХОМ НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ (листопад — грудень 1917 р.)

Жовтневі події 1917 року в Петрограді дали підстави замислитись мільйонам людей. Постало питання, якими шляхами рухатись далі і для українців, що служили у російській армії. Гасла миру і землі були занадто привабливими. Одночасно манила й ідея національної державності, якою щиро перейнялися значні маси українців-воjakів з фронтових і тилкових частин.

Неприйняття Центральною Радою петроградського перевороту, сформованого внаслідок цього уряду народних комісарів отримало схвалення у військах. Останнє давало їй підстави діяти впевненіше і активніше.

Особливо важливою для Центральної Ради була думка військ, які перебували на Північному фронті, поблизу «колиски революції» — Петрограду. Північний фронт був одним із найчисельніших, складався з 1, 5, 12 армій та 42 корпусу, налічував понад 1 мільйон чоловік, з них більше 300 тисяч українців. Безперечно, він міг служити своєрідним камертоном настроїв українців-фронтовиків.

Останні з реакцією на події не забарились. 29 жовтня 1917 року Виконавча Рада українців Північного фронту висловила свою підтримку Центральній Раді. У телеграмі до Києва вона підкреслювала, що тільки завоювання реальної влади дозволить позбутися анархії, «позаяк уряд російський, протягом всього свого існування, міняючись декілька раз, але залишаючись увесь час централістичним, не міг утворити до цього часу ладу бажаного революційній демократії України». В свою чергу, в Петроград, Тимчасовому уряду повідомлялось, що «надалі всі розпорядження Тимчасового уряду, що торкаються внутрішнього політичного життя держави, Виконавчою Радою Північного фронту будуть одержуватись через Центральну Раду».

Протягом декількох днів, внаслідок калейдоскопічного перебігу подій, позиція української Ради фронту не тільки не зазнала змін в ставленні до петроградського уряду, а стала ще більш відвертішою і жорсткішою. Для фронтової Ради російський уряд, який би він не був (старий коаліційний чи новий радянський), з політичної точки зору не існував¹. Звичайно, що така позиція українців Північного фронту давала ЦР не тільки можливість маневру, а й обумовлювала здійснення більш радикальних дій.

Не проти були розіграти українську карту на Північному фронті і

різноманітні російські політичні сили. На засіданні української Виконавчої Ради фронту 1 листопада обговорювався випадок, який трапився у Псковському гарнізоні. Тоді українців, погрожуючи зброєю, примушували «йти на якийсь штурм». Так, чи то «комітети порятунку революції», чи то революційні прагнули використати силу організованих українців. Рада звернулася до революційного комітету фронту і до комітету порятунку революції із зверненням, зазначивши негативне ставлення до російського уряду і підтвердивши визнання розпоряджень тільки Центральної Ради².

Ухвала III Універсалу ще більше загострила суперечності між Києвом і Петроградом. С.Петлюра, звертаючись 11 листопада 1917 року до воїнів-українців, наголошував: «Заклику до війська народних комісарів Петрограду в особі Леніна і інших, як правительства, якого не визнала більшість людності, не треба слухатись». Керівник українського військового секретарства висловлював надію, «що в цей момент всі українські частини, пособлять правительству Української Республіки виповнити свій обов'язок перед рідним краєм і не допустять до розгрому її супротивником»³. Наступного дня в радіограмі всім військам С.Петлюра підкреслював, що у Росії немає центрального уряду, «з яким можна було б ввійти в контакт в правах, що торкаються українського війська поза межами республіки»⁴.

Іншої думки були народні комісари. Сповідуючи право націй на самовизначення лише на словах, вони самі визначали якою дорогою має рухатись колесо історії. Шалена ідеологічна антиукраїнська атака більшовиків все більше і більше переростала в площину практичних дій – підготовки воєнного походу проти норовливих українців. Залишалося опанувати армією. Але тут були певні перепони. Ставка Верховного Головнокомандування і український уряд з кожним днем все краще розуміли одне одного. Більше того, на засіданні Генерального Секретаріату 18 листопада 1917 року було прийняте рішення про можливий переїзд Ставки в Україну⁵.

З Ставкою більшовики покінчили досить швидко. Переможно звучала телеграфна реляція більшовицького верховного головнокомандуючого М.Криленка від 20 листопада 1917 року: «Ставка оточена з усіх сторін революційними військами, виділений Військово-революційний комітет...»⁶.

Наступав період апогею дій ВРК на фронті. Вони, зокрема, були покликані виконувати і роль спеціальних органів, які мали «подавляти ворогів революції». Саме це стало одним із головних завдань ВРК після жовтня 1917 року⁷.

Ставка Криленка, армійські ВРК активно повели роботу серед особового складу українізованих частин Північного фронту. Вони намагались під різними приводами припинити формування українських полків Криленка. Головнокомандуючий 28 листопада 1917 року видав наказ про порядок формування національних полків. На перший погляд, здавалось, що характерна ознака цього наказу — невід'ємне право кожної нації на

формування національних частин. Проте, за витіюватим камуфляжем слів про демократичність приховувалась головна ідея: національний – значить радянський⁸.

Окрім проблем формування українських частин ВРК непокоїли питання пересування українських військ в Україну. Теза оголення українцями фронту стала на цей час однією з домінуючих.

Наскільки це відповідало дійсності, можна судити з телеграми (26.11.1917 р.) С.Петлюри військовому командуванню і українським організаціям Північного фронту про перевезення згідно плану українізації 21 армійського корпусу в район Жмеринки. Доцільність цих заходів він мотивував тим, що необхідно запобігти сепаратним виступам окремих частин, які можуть дезорганізувати фронт, внести безпорядки на залізницях. Замінити 21 корпус на Півночі мав 2 гвардійський корпус Південно-Західного фронту⁹.

Інакше, з поглядом на перспективу оцінювали такі дії С.Петлюри більшовики. Рокіровка корпусів не входила в їх плани. У разі її здійснення позиції революційного Петрограду в Україні різко погіршувались. Позбутись авангардного в боротьбі за Київ збільшовиченого 2 гвардійського корпусу, а натомість зміцнити Центральну Раду українізованим 21, була для них занадто великою розкішшю.

Спроби українців перекинути війська 21 корпусу не мали успіху. У Режиці був затриманий (1.11.1917 р.) курінь корпусу. Військовий революційний комітет 5 армії віддав наказ про його роззброєння¹⁰.

Українська Рада 5 армії вимагала від ВРК пропуску ешелонів, погрожуючи в противному разі викликати на захист українські ешелони. Голова Ради поручик Антончук, повідомляючи фронтову раду про розгортання подій, наголошував: «Можливе кровопролиття. Всі заходи для попередження. Будьте готові активно підтримати на всьому фронті нашу боротьбу»¹¹. Армійська рада сповіщала, що визнає тільки владу Центральної Ради і Генерального Секретаріату тому, що «в Російській республіці дві урядові інституції, котрі ведуть між собою боротьбу і фронт залишається без вищої влади»¹².

Головнокомандуючий Криленко, як представник вищої влади, звернувся 1 грудня 1917 року до українців фронту з своїм тлумаченням політичного моменту, гріхів Центральної Ради і шляхів полагодження всіх назрілих, на його думку, справ. Водночас, маховик ідеологічного тиску на українців набирив своїх нових обертів. Більшовицький виконавчий комітет Північного фронту надіслав директиву армійським комітетам із завданням «повести широку усну і письмову агітацію в українських частинах проти контрреволюції, шовіністичних прагнень буржуазних Рад». Вони мали «роз'яснити» трудовому українству «хто його друзі, а хто вороги», хто хоче миру, братства і повного самовизначення націй¹³.

Відповідь українців була адекватна заяві Криленка. Голова української

Ради 12 армії Піскун навіть дивувався як Криленко бере на себе сміливість «звертатись до народу, який має свою республіку». На заяві прапорщика – головнокомандуючого про свободи він зазначав, що українцям не дають виділяться в свої полки, а в 49 корпусі навіть б'ють за це. Негативною була оцінка висловлювань Криленка і з інших питань: про ЦР («Ви хочете, щоб вона складалась з одних більшовиків»), про заборону пересування більшовицьких військ на Дон («вони граблять і розорюють країну»), про оголення українцями Північного фронту («хочете, щоб воювали одні українці») ¹⁴.

Намагаючись стримати небажаний перебіг подій, більшовицькі органи Північного фронту неодноразово наголошували на тому, що комісарами частин можуть бути тільки ті товариші, які визнають Раду Народних Комісарів. На початку грудня 1917 року про це ще раз нагадувалось військам 12 армії ¹⁵.

З цими вказівками не зовсім погоджувались українські організації. Українська рада Північного фронту, в свою чергу, телеграфувала радам про необхідність негайного призначення з свого складу корпусних комісарів ¹⁶.

Тим часом, попри всі перешкоди, у частинах створювались спеціальні комісії для проведення українізації. Досить часто вони складались як з українців, так і росіян. Так, на засіданні комісії (3.XII.1917 р.) 45 корпусного артилерійського дивізіону комісія з 10 чоловік (5 українців і 5 росіян) було одногolosно ухвалено про перехід росіян в іншу частину ¹⁷.

Така домовленість, порозуміння тих, кого роками поєднували окопи, не стали прикладом для військових командувачів і політиків. Вибухонебезпечний матеріал, який накопичувався більше місяця в українсько-російських стосунках, прогримів 4 грудня ультиматумом Ради Народних Комісарів Центральній Раді. На початку грудня на Північному фронті перипетії конфлікту набрали своєї особливої гостроти.

Більшовики безпідставно вважали, що запорукою виконання ультимативних вимог може стати збільшовичення, чи, принаймні, нейтралізація зукраїнізованих частин Північного фронту. Для них вони несли серйозну небезпеку. Свідченням цьому можуть служити слова генерала Будберга, якого з його монархістською позицією важко запідозрити в проукраїнських настроях. Генерал зазначав: «Комісари оголосили війну Україні; можливо на цьому вони розквасять свої морди, українці як в 70 дивізії, так і в частинах 21 корпусу (майже повністю українізованого), різко виділялись серед решти товаришів своїм розумом і врівноваженістю і тримались відокремлено, не піддаючись більшовизму; один час я навіть думав покласти на них закріплення порядку в 70 дивізії, але по революційній недосвідченості чекав дозволу і спізнився; треба було, не чекаючи ніяких дозволів, українізувати полки, і тоді, мабуть, вони утримались би (хоч би тому, що тоді я не одержав би для дивізії ті жахливі хуліганські поповнення, які гноєм залили дивізію в серпні і вересні)» ¹⁸.

Які можливості були у Києва реалізувати скарги російським генералом? У даному випадку все, що стосувалось Північного фронту, знайшло відображення у наказі С.Петлюри, який він оголосив на засіданні Генерального Секретаріату 4 грудня¹⁹.

Генеральний секретар військових справ наказував: «Терміново організуйте український командний склад; займіть відповідну позицію як стосовно до більшовицьких революційних комітетів, так і до так званих народних комісарів, і покажіть, що той, хто підніме руку на молоду Українську Народну Республіку і її благополуччя, знайде у воїнів-українців Північного фронту рішучу і тверду відсіч. Доручаю Вам для проведення цього в життя прийняти всі заходи, які викликані Вашим географічним становищем по відношенню до Петрограду, звідки насувається на Україну ця велика загроза. Необхідно, щоб ви цю загрозу зупинили біля Петрограду»²⁰.

Автор далекий від думки, що наказ С. Петлюри носив реальну загрозу для Петрограду. Скоріше він був елементом психологічного тиску на РНК і більшовицьку Ставку з надією на їх відмову від ультимативних вимог. Стан українізованих частин не давав підстав сподіватись, що вони рушать на Петроград, а тим більше зможуть ним оволодіти .

З погляду на викладені обставини більшовицькі організації Північного фронту ще з більшою рішучістю продовжували свою роботу по придушенню українського військового руху. З часом все відвертіше і агресивніше звучали їх накази. В оцінках будь-яких дій українців, як правило, привалював контрреволюційний відтінок. Так, за розпорядженням комісара 37 корпусу, корпусний комітет вимагав від Ржецького ВВК (5.12.1917 р.) «вжити рішучих заходів для призупинення українського батальйону аж до роззброєння і розформування»²¹.

Ймовірно, що Криленко в Ставці, військово-революційні комітети на Північному фронті чекали активізації дій українців. У розмові по прямому дроту (6.12.1917 р.) з головою ВРК 5 армії І.Крігером головнокомандуючий цікавився українськими справами. Відповідь для нього, мабуть, була втішною: «Нічого певного немає, поки вони до цих пір нічого не зробили. Ми зі своєї сторони склали загони агітаторів, які роз'їжджаються по частинах і поведуть посилену боротьбу з Радою»²².

В арсеналі військово-революційних комітетів у цей період агітація посідала далеко не провідне місце. Більше розрахунків було на силу. Вістря удару спрямувались на керівні центри українських військових частин фронту. У листопаді організаційна комісія українців Північного фронту вирішила скликати фронтовий з'їзд 1-6 грудня 1917 року. Делегати мали розглянути хід українізації, дати оцінку політичного моменту, повести мову про Українські установчі збори, обговорити низку інших нагальних питань²³.

Робота з'їзду проходила в плані обговорення взаємовідносин Центральної Ради і Ради Народних Комісарів. Характеризуючи політичний момент, з'їзд відзначав, що «становище, в якому знаходяться народи Росії,

загрожує великою небезпекою для трудової демократії цих народів, під керуванням народних комісарів, які ведуть її до громадянської війни своєю двойственною політикою...».

Делегати з'їзду попереджали що не допустять «ніяких чужих втручань в наші рідні справи», а самі будуть «творити своє життя» і всіма заходами будуть «боронити волю вільного рідного народу від всяких насильників-чужинців». За рішенням з'їзду «українізація в сучасних політичних обставинах може провадитись далі і скінчитись тільки революційним шляхом»²⁴.

Такі резолюції з'їзду не могли не вплинути на поведінку військово-революційних комітетів. Неабияким подразником для них було і те, що почесним головою з'їзду делегати обрали С.Петлюру²⁵. Його ім'я для петроградських лідерів вже в той час асоціювалось лише з контрреволюцією.

У ніч на 6 грудня в Пскові під загрозою багнетів ВРК з'їзд припинив свою роботу. Фронтowa рада (близько 60 чоловік) була арештована. У знак протесту в Пскові відбулась маніфестація українців. До них приєднались національні організації Північного фронту, жителі міста²⁶.

Український комісар Північного фронту Бахмач у телеграфному зверненні до військ закликав «швидше зводити людей в частини бо можна спізнитись», наголошував на тому, що «потрібно вести рішучу боротьбу назустріч»²⁷. Мабуть, щоб уникнути чергових репресій, в наступній телеграмі комісар уточнював якою має бути ця боротьба — «організована боротьба без крові проти всіх узурпаторів»²⁸.

Дії ВРК викликали хвилю протестів у військах. Дивізійна рада 15 кавалерійської дивізії у своїй резолюції з цього приводу зазначала: «Де ваші гасла, панове більшовики, «миру і самовизначення народів», «мир, земля, воля». Чи не це саме визначення, коли ви розганяєте наші з'їзди, чи може це воля?»²⁹.

Телеграма-протест надійшла до Пскова від українців 3 армії Західного фронту. «Українці, не вірте лицемірним обіцянкам товариша Криленка», – зауважували вони³⁰.

Численні протести не завадили ВРК продовжувати арешти далі. У Пскові 8 грудня в приміщенні Виконкому українців Північного фронту був арештований караулом військово-революційного комітету його голова – 28-річний підпоручик Бесарабського полку І.Клочок. Не допоміг йому і мандат члена Всеросійських Установчих зборів. Таким чином більшовики продемонстрували своє ставлення як до українців, так і до Всеросійських Установчих зборів. Український комісар фронту назвав ці дії «чорним насиллям фальшивої демократії»³¹.

Пізніше, після звільнення з-під арешту, І.Клочок дав оцінку події, яка трапилась: «Ми вважаємо зайвим протестувати проти дій людей суспільне безграмотних і політичне несамовитих»³².

Іншої думки був генеральний секретар військових справ С.Петлюра.

Він надіслав М.Криленкові телеграму: «До мене дійшли відомості, що ваші військово-революційні комітети поарештували в Мінську, Полоцьку та Пскові українські фронтові та армійські Ради. Майте на увазі: 1) що на місця заарештованих стануть інші; 2) що українські вояки за кожне насильство, вчинене над тими їх товаришами, яких вони обрали для порядкування своїми справами, вміють дати таку відповідь, яку підкаже їм любов до братів; 3) коли ви маєте владу приказувати своїм військово-революційним комітетам, то звеліть зараз же випустити заарештованих і далі жодних насильств над ними не чинити. Для відповіді даю строк 36 годин. В противному разі буду знати, що робити. Відповідальність за наслідки впаде на насильників та на тих, хто призводить їх до цього своїми розпорядженнями»³³.

Телеграма С.Петлюри, масові виступи українських військових змусили ВРК звільнити арештованих. Відмінений був і арешт І.Клочка. Важливо, що повідомлення про це були передані в війська³⁴. Проте самі факти арештів, навішені ярлики контрреволюціонерів, негативно вплинули на авторитет українців у загальновійськовій масі. Особливо це торкалось тих, хто не визначився у власних політичних орієнтирах. Тим більше, що під гаслами боротьби проти контрреволюції репресії продовжувались і надалі. У місті Валка біля приміщення Ради 5 армії взагалі був виставлений караул ВРК, а 12 грудня 1917 р. військово-революційним комітетом був розігнаний армійський з'їзд українців, коли йшло обговорення питань про вибори до Українських Установчих зборів³⁵. У Пскові, після мітингу 10 грудня 1917 року більшовики увірвались в приміщення фронтової Ради і вщент розгромили його³⁶.

Поряд з арештами більшовики вживали превентивних заходів організаційного характеру. Постановою Виконкому Північного фронту 6 грудня 1917 р. було заборонено українізацію частин: «тимчасово припинити українізацію частин, заборонити переведення сконструйованих українських частин на Україну, щоб уберегти трудову демократію України в особі її військ від злочинного використання фізичних сил її проти своїх же братів по дорозі визволення від імперіалістичного іга». Виконком 12 армії вказував Комітетам частин армії, що «до особливого розпорядження заборонити як організацію в частинах українських рот, команд, сотень, батарей і т.д., так і перехід із одної частини в другу»³⁷.

Такими діями противники українства намагались покінчити з українським рухом в арміях Північного фронту. Особливо непокоїли ВРК намагання українців передислокувати свої частини в Україну. У таких випадках вони були особливо безпощадні. Військово-революційний комітет 13 грудня 1917 року продублював розпорядження Верховного головнокомандуючого: «За розпорядженням главковерха Військово-революційний комітет Північного фронту наказує не робити ніяких посадок українських військ і не допускати [відправки з фронту]. Арештувати голову української ради Добриніна і секретаря Кузнецова, також і всіх, які

прикриваються іменем українців, як п.п. керенські, лібери, дани і хто прикривались іменем всієї Росії, арештувати таких і доставити у Військово-революційний комітет Північного фронту»³⁸.

У той же час досить активно велась робота по формуванню і перекиданню військ в Україну, але під іншими прапорами і з іншими завданнями. Так Ставка бажала мати з Північного фронту (6.12.1917 року) дивізію з артилерією, але без українців. Інструкції повинні були надходити аж з Могилева³⁹. В армії летіли телеграми-накази терміново виділити полк чи загін для боротьби з Центральною Радою. Такими телеграмами, наприклад, бомбардував ВРК Північного фронту 5 армію 10 і 11 грудня⁴⁰.

Таким чином, для походу проти України важливо було переформувати, передислокувати війська. Українці ж для захисту Батьківщини цього права були позбавлені. Не зміг пробитися в Україну і допомогти Центральній Раді найбільш зукраїнізований 21 корпус.

Поодинокі військові частини, яким вдалось досягти рідних теренів або ж були розпущені у відпустки, або ж самі розчинилися в умовах революційної стихії.

Які ж наслідки дій проти українців Північного фронту Ставки Криленка, більшовицьких Військово-революційних комітетів? Ми не можемо стверджувати, що пролилася кров, що політичний терор перетворився там в фізичну розправу. Наслідки були більш далекосяжними. Більшовицькі стратеги прекрасно розуміли, що виграний час – запорука успіху в майбутньому. Внесена дезорганізація в українські війська Північного фронту шляхом арештів керівних органів призвела до втрати їх боєздатності. Заборона пересування українських військ в Україну залишила Центральну Раду віч-на-віч з муравйовською лавиною.

Примітки

¹ Український голос. – 1917. – 5 листопада (ноября).

² Там само.

³ Нова Рада. – 1917. – 14 листопада.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 125.

⁵ Там само. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁶ Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Сборник документов. – М., 1977. – С. 96.

⁷ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг. – Сборник документов. – М., 1958. – С. IV.

⁸ Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 50.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 67, 69.

¹⁰ Там само. – Арк. 58.

¹¹ Там само. – Арк. 58, 74.

¹² Український голос. – 1917. – 5 листопада.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 22.

¹⁴ Там само. – Арк. 25; Нова Рада. – 1917. – 5 листопада.

-
- ¹⁵ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – С. 252.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 43.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 2. – Арк. 217.
- ¹⁸ Будберг А. Дневник // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 12. – С. 259.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 53.
- ²⁰ Киевская мысль. – 1917. – 5 января.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 93.
- ²² Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 214.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф. 4592. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
- ²⁴ Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 11.
- ²⁵ Киевская мысль. – 1917. – 5 декабря.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15-16; Нова Рада. – 1917. – 9 грудня.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 28.
- ²⁸ Там само. – Арк. 15.
- ²⁹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 221.
- ³⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 15.
- ³¹ Рижский фронт. – 1917. – 28 ноября; ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 13.
- ³² Там само. – Арк. 55 зв.
- ³³ Народна воля. – 1917. – 10 грудня.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 44.
- ³⁵ Там само. – Арк. 75, 76.
- ³⁶ Киевская мысль. – 1917. – 12 декабря.
- ³⁷ Военные комитеты действующей армии. Март 1917 г. – Март 1918 г. – М., 1982. – С. 463, 579.
- ³⁸ Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 224.
- ³⁹ Там само. – Арк. 110.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 54.

Роман Подкур
(Вінниця)

**«ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ВІДДІЛ ДПУ ПОВІДОМЛЯЄ...»
(Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років
за матеріалами ДПУ)**

Демократичні зміни, що відбулися у нашому суспільстві дали змогу розсекретити численні архівні документи, які протягом тривалого часу перебували під застережливими грифами «Таємно», «Цілком таємно» тощо. Останнє стосується, в першу чергу, масиву документів Всеукраїнської надзвичайної комісії – Державного політичного управління України. До згаданих документів десятиріччями існував єдиний підхід – їм довіряли, на них спиралися дослідники самого широкого кола проблем історії України.

В умовах сучасного розвитку джерелознавства, удосконалення методик обробки та опрацювання нових документальних масивів, інтерес до вище означеного кола джерел як об'єктів дослідження цілком закономірний. Розкриття їх генезису, наукового значення, основних змістовних компонентів дозволить визначити їх місце серед інших джерел, а головне – більш повно і ефективно використати закладену в них інформацію.

Уже сьогодні дослідники зіткнулися з ситуацією, коли документи ДПУ створювалися завідомо з метою фальсифікації історичних подій. В таких випадках об'єктом дослідження повинен стати сам момент фальсифікації, визначення тенденційності джерела.

Разом з тим в ряді випадків документи спецслужб чи не єдині містили в собі об'єктивну інформацію про ті процеси, що відбувалися в країні в цілому та її окремих регіонах. Очевидно, що питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в джерелі, рівень його достовірності є складним. Вирішення його можливе лише на основі дотримання таких основних принципів.

Перший принцип об'єктивності в джерелознавстві передбачає:

- повне і різнобічне залучення джерел різного типу, характеру і походження при дослідженні історичної проблеми;
- вивчення джерела в цілому, у сукупності всіх його сторін, розкритті внутрішніх зв'язків і протиріч.

Другий принцип пізнання історичних подій і явищ – історизм – передбачає такий підхід до джерела, який дозволяє бачити в ньому продукт конкретного етапу суспільного розвитку, дає можливість фіксувати процеси народження, становлення і розвитку джерела, а також його зв'язок з іншими джерелами.

У поданій статті зроблено спробу висвітлити окремі сторони суспільно-політичного життя Поділля на початку 30-х років через призму документів Вінницького обласного відділу ДПУ.

Зростання національної самосвідомості українського народу закономірно супроводжується сплеском інтересу громадськості до історичного минулого, особливо до тих його сторінок, які невинувато замовчувалися. До них, безперечно, належить проблема суцільної колективізації та пов'язаного з нею голоду першої половини 30-х рр. З погляду на це, у архівах України здійснюється інтенсивний пошук документальних свідчень страшної трагедії.

У багатьох офіційних документах ми навіть не знайдемо щонайменшої згадки про голод. Цього терміна намагалися всіляко уникати, сором'язливо замінюючи його такими визначеннями, як «продовольчі труднощі», «прорив на господарському фронті», «бідкування населення від недороду» тощо. До таких документів слід підходити особливо критично. Коли вони готувалися, спрацьовував хибний механізм замовчування правди про справжнє становище голодуючих селян і ті причини, що призвели до трагедії.

Водночас, наявні архівні документи у своїй сукупності все-таки досить об'єктивно розкривають сутність тогочасної аграрної політики. В цьому плані особливу увагу заслуговують документи обласного відділу Державного політичного управління УСРР з грифом «таємно», «цілком таємно», «не підлягає оголошенню», їх автори не розраховували на стороннє око дослідника й досить відверто змальовували ситуацію, називаючи речі своїми іменами.

Прискорена постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року, колективізація мала закінчитися в Україні у стислі строки – восени 1931 року або навесні 1932 року. Цей процес відразу взяв шалений старт, тим більше, що листом від 24 лютого 1930 року ЦК КП(б)У вважав за можливе здійснити згадану кампанію ще раніше – до осені 1930 року. Неабияку роль в означеному процесі повинні були відіграти органи ДПУ. Адже їм, центральним, окружними, районними партійними комітетами, було доручено під час масової колективізації розробити інструкцію про порядок складання списків розкуркулених, подати на розгляд механізм виселення їх з місць постійного проживання, контрольні цифри депортованих, і саме головне, здійснити цю масштабну операцію по переселенню населення¹.

З інструкції по проведенню роботи по розкуркуленню і виселення куркульства по Вінницькому округу:

«...Совершенно секретно. По окончании работы данная инструкция подлежит уничтожению комиссией в составе бюро РПК с присылкой акта в ОПК.

25 января 1930 г.

<...>

2. В целях руководства всей оперативной практической работой по раскулачиванию и выселению кулаков в округе создана тройка под

председательством секретаря ОПК, члены: пред. окрика * и начальник ГПУ. Вся работа по указанным мероприятиям является политически боевой и проводится в боевом ударном порядке...

9. Практическая работа на селах проходит следующим образом:

- параллельно с проведением массовой работы мобилизованные товарищи, совместно с узким кругом вполне надежных активистов составляют списки на обе категории кулаков. Эта часть работы до определенного времени должна быть полностью конспиративной.

- при проведении подготовительной и массовой работы население ориентируется в общих чертах, не обговаривая и не вынося никаких решений персонального порядка.

- после составления списков с обсуждением их партячейкой и ячейкой КСМ, мобилизованный товарищ сдает списки в РПК.

- ...после санкционирования окртройкой списки прорабатываются на батрацко-средняцком активе по кутковым собраниям. Окончательно утверждаются списки общим собранием колхоза или общим собранием села.

В тех районах, где сельсоветы не содействуют проводимым мерам против кулачества, решения утверждаются райисполкомами.

10. Все товарищи, проводящие работу, а в особенности секретари РПК, председатели райисполкомов держат самую тесную связь и контакт с уполномоченным ГПУ, находящимся в районе, и с уполномоченным ОПК. Все материалы на лиц контрреволюционно и антисоветски себя проявляющих, передаются немедленно на месте же уполномоченному ГПУ. Если таковой по каким-либо причинам отсутствует, то сведения сообщаются или по телефону или нарочным в окротдел ГПУ...

20. Раскулачиванию подлежит все кулачество индивидуально и экспертно обложенное. Раскулачиванию подлежит и та часть кулачества, на которую отсутствуют антисоветский компрометирующий материал... На лиц, могущих скрыться при выселении или возглавить бандитское движение в связи с выселением, составлять особый список и немедленно направлять в ГПУ.

21. В момент проведения подготовительной работы строго наблюдать за возможной утечкой кулаков из сел и срочно о всех замеченных случаях сообщать в ГПУ.

22. При составлении списков строго придерживаться классового принципа и не включать бедняков и середняков. При наличии на них контрреволюционного материала немедленно передавать в ГПУ для принятия мер...».

За контрольными цифрами ДПУ лише з Вінницького округу потрібно було розкуркулити та виселити 2959 сімей, з них за межі України – 1328².

Спіраючись на цю розроблену ДПУ інструкцію та контрольні цифри на

* Окружний виконавчий комітет.

кожний округ, район, сільраду, село, визначалась розрядка на необхідну кількість розкуркулених. Документи свідчать, що середняків, які вийшли під час «відлиги» з колгоспів, примусили повернутися туди знову за допомогою розкуркулення.

Одночасно органи ДПУ інформували обласний партійний комітет та ІДК КП(б)У про хід розкуркулення, колективізації, реагування населення на ці переломні події на селі. З оперативного зведення № 44 Козятинського дорожньо-транспортного відділу ДПУ: «...На сьогоднішній день ОДТО ОГПУ Казатин отмечает ряд недовольств и суждений рабочих и служащих антисоветского характера по вопросу выселения кулаков, что это не единовременная мера, а это будет продолжаться до того времени, пока не выселят более половины честных людей. Это видно из того, что в марте 1930 г. выселялись головы семейств, а теперь выселяются члены их семейств.

Отмечены высказывания со стороны рабочих и служащих, которые говорят, что помещики давно пришли в СССР, но они хотят сделать выдержку, чтобы рабочие и крестьяне еще более набрались горя и когда они придут в СССР, то каждый будет рад, что бы большевиков больше не было.

Монтер СЦБ Голанский отмечал: «...Печальная картина, как этот народ стонет, выглядывают через люки дети. Разве они доедут? По дороге позамерзают. Это тех выселяют, которые в трудную минуту поддерживали Красную Армию, у них было что взять. Я так думал, что ликвидируют кулака как класс, заберут все и сделают с него пролетариат. А они их всех в Сибирь. Жестоко выселять в зиму, при чем здесь дети, где они найдут своих отцов или квартиры, чтобы перезимовать, там на месте где-нибудь и позамерзают...»³.

Найсистематизованіший характер у висвітленні процесів колективізації носять інформаційно-аналітичні зведення обласного відділу ДПУ. їх можна класифікувати за ознаками:

- приналежності:
 1. інформаційні зведення Вінницького обласного відділу ДПУ;
 2. інформаційні зведення дорожньо-транспортного відділу ДПУ;
 3. інформаційні зведення окремих підрозділів ДПУ;
- часу – періодичні одно-п'яти-семиденні, декадні, двотижневі, щомісячні інформаційно-аналітичні зведення Вінницького обласного відділу ДПУ;
- предмету – проведення розкуркулення, колективізації, виселення селян, голод серед населення області тощо.

Слід відмітити, що інформаційні повідомлення носять певний суб'єктивний характер. Адже уповноважені відділів ДПУ – члени РКП(б), і їх аналіз поточних подій виходив з ідеологічних позицій партії. Але суб'єктивність у сприйнятті дійсності автором джерела не означає ілюзорність останнього, неадекватність дійсності, недостовірність у передачі історичних подій. При всій неповторній сукупності індивідуальних рис і можливостей людей, при помітній відмінності класових, політичних поглядів, всі вони

невідворотно відбивають в своїх уявленнях, образах різні сторони об'єктивної реальності. Таким чином, в будь-якому інформаційному зведенні може бути виявлено відбиток тих історичних явищ, які були зафіксовані всупереч волі автора джерела.

У інформаційно-аналітичних довідках Вінницького обласного відділу ДПУ подаються зведені статистичні відомості про проведення розкуркулення в районах області. Так, на червень 1932 р. в Любарському районі нараховувалось 17160 господарств. З них куркульських господарств, за повідомленнями райвиконкому – 1137. Розкуркулено і розпродано у 1930 році 564 господарства, у 1931 р. – 284 господарства. У Чечельницькому та Немирівському районах розпродано по 700 господарств, у Тиврівському районі – 265 господарств, з них 50 % – бідняцько-середняцьких. У Літинському районі з 15172 господарств було розкуркулено 446, у Іллінецькому районі з 15282 господарств розпродано у 1931 році 126, за шість місяців 1932 року – 241, з них 149 – середняцьких. У Старокостянтинівському районі у 31 сільраді було розкуркулено 425 господарств, з них куркульських – 74, у Липовецькому районі з 20584 господарств було виявлено 194 сімей куркулів, але було розкуркулено всього 66 – інші втекли з села або вже були засуджені. Натомість місцевою владою було розпродано 291 господарство повністю, 148 – частково.

Як бачимо, під розкуркулення потрапила значна кількість середняцьких господарств. Такий же висновок зробив і заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ Рахліс, підписуючи доповідну записку про ситуацію з розкуркуленням у Вінницькій області на адресу обкому партії⁴.

Інша ситуація склалась у Держинському районі. Тут з 8006 господарств було розкуркулено і розпродано лише 42. З них: у 1930 р. – 10 господарств, у 1931 р. – 32. А на червень 1932 р. у районі нараховувалось 154 твердоздавці. Перевіркою органів ДПУ було встановлено, що «...Ці господарства у більшості є куркульськими, але вони не обкладені експертним податком, користуються виборчими правами. Значна кількість куркулів пролізли в колгоспи, де ведуть розкладницьку роботу, а районне керівництво нічого не робить для того, щоб видалити їх з колективу». Звичайно, після такої доповідної записки можна собі уявити як інтенсивно почалася чистка Держинського району⁵.

Документи свідчать, що розкуркулювали буквально за все: за невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафів. Весь цей процес супроводжувався жахливими беззаконними діями представників місцевої влади. На місцях намагалися виправдати власне самоуправство і всіляко замаскували дійсність. Селянину досить було елементарно висловити свій протест проти свавілля або в запалі обізвати конкретного представника місцевої влади, як він зараховувався до антирадянських елементів.

Ліквідація непу й сталінська аграрна політика спрямовувались передусім на те, щоб вилучити більше хліба з колгоспів та односібників для

потреб держави. Ні колгосп, ні селянин-індивідуальник вже не були господарями своєї продукції. У вжиток увійшло слово «план», який доводився до кожного колгоспу, села як обов'язковий. Розкладка хлібозаготовельного плану означала повернення до політики воєнного комунізму. По суті, з хлібозаготівлями були пов'язані всі головні події на селі, бо заради цього проводилась блискавична колективізація, накладався підвищений план, застосовувалися репресії за його невиконання. В багатьох документах відбито складне переплетіння цих проблем.

Інформаційні повідомлення обласного відділу ДПУ змальовують яскраву картину беззаконня, яке відбувалася на селі. Так, у квітні 1932 року секретар Вінницького обкому партії був проінформований, що ряд сільрад Погребищанського району схвалюють на своїх пленумах та загальних зборах постанови про виселення за межі району або України осіб, які ведуть антирадянську агітацію. Свої постанови мотивують так: «Громадянин такий-то веде шалену агітацію проти засівної кампанії, чим веде розкладницьку роботу. Тому просити вислати його за межі району чи України». Останні надсилалися до райвиконкому з проханням про затвердження.

Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ Лєвоцький писав, що подібні постанови лише шкодять загальній справі: «...Когда ставится вопрос открыто на пленуме сельсовета или общем собрании, то лица, в отношении которых выносятся постановления, узнавая об этом и боясь этих репрессий не ждут пока их вышлют, а просто удирают из села. Этим создается пополнение рядов антисоветского элемента. На лиц, о выселении которых ходатайствуют сельсоветы, в большинстве случаев компрометирующих материалов нет. Считаем целесообразным дать указание Погребищенским райпарткому и райисполкому, чтобы они запретили сельсоветам таким порядком поднимать вопрос о выселении граждан»⁶.

Обласний відділ ДПУ постійно інформував партійне керівництво області про всі зловживання представників влади на місцях, часто з своїми рекомендаціями щодо подальших дій стосовно того чи іншого керівника. Обком партії мав повну картину подій, що відбувалися на селі. Так, за типовою інформацією у с. Слободище Бердичівського району: «...находящаяся в селе рабочая бригада под руководством уполномоченного районного партийного комитета Купермана занималась систематическими обысками и изъятиями хлеба у всех без исключения контрактантов. Куперман, вместо политмассовой работы, запугивал крестьян арестами, отправкой их в ДОПР и другими репрессиями. Обращался с крестьянами грубо. 27 декабря 1931 года на пленуме сельсовета в своем выступлении заявил: «Нужно взять гада (тобто селянина. – Авт.) за глотку и тогда он даст хлеб...». Благодаря преступному отношению к проведению хлебозаготовительной кампании со стороны уполномоченного РПК Купермана и ранее там бывавшего Беренштейна, партийное и сельское руководство в составе председателя сельсовета Мельничука – член КП(б)У,

председателя колхоза Орла – член КП(б)У, Гравчука – секретаря ячейки ЛКСМ и других, незаконно продавали имущество контрактантов, расхищали его и присваивали.

За невыполнение хлебозаготовок вместо назначенных 18 хозяйств распродано 21. Продажа имущества производилась без составления актов, в результате от вырученных 10875 рублей за проданное имущество оприходовано только 3819 рублей, остальную сумму Мельничук присвоил.

Продаваемое имущество закупалось членами партии – Орлом, Ковалем, Сторжецом, часть имущества была присвоена председельсовета Мельничуком. Из изъятых 15 голов рогатого скота оприходовано лишь 7 голов.

Зафиксированы также случаи нанесения побоев контрактантам. За несдачу хлеба Мельничук избил до бессознательного состояния середняка-единоличника Кулиша Григория. В результате вышеизложенного среди крестьян отмечено недовольство. 27 декабря 1931 года возле школы собралась толпа женщин, требуя от представителя района возврата изъятого имущества. Толпа высказывалась: «Голову йому треба розбити, ходімо до сільради, там будемо балакати».

Несмотря на то, что план хлебозаготовки выполнен по селу лишь на 85 %, сельсовет дальнейшую работу по выполнению плана прекратил в связи с создавшимся нездоровым настроением среди крестьян.

Вследствие неправильного применения репрессий, допущенных искривлений наблюдается массовое бегство крестьян, преимущественно мужчин. По имеющимся у нас данным за последнее время из с. Слободище скрылось 160 человек»⁷.

Деякі секретарі райкомів партії, зокрема Любарського, зверталися до Вінницького обкому партії з заявами про неможливість виконання такого великого плану хлібозаготівлі. Валовий збір всіх зернових району склав 23500 т, видатки ж склали – 20967,4 т. Секретар райкому Должиков писав, «...що в 1931 році вже загинуло в районі біля тисячі коней, велика кількість колгоспників опухла від недоїдання, були випадки смерті. При виконанні районом плану у 14000 т у цьому році ситуація різко погіршиться. По одержанні плану хлібозаготівлі керівний актив району надто погано настроений, заявляючи, що «...постанови партії не виконуються. Постанова ЦК КП(б)У каже про те, що треба у хлібозаготівлю брати від 1/4 до 1/3, а в нашому районі беруть 53,4 %. Ведуться розмови про те, що треба посилати представника до ЦК КП(б)У. Тому, прохаю обком негайно переглянути наш план в бік зменшення. Прошу також негайно прислати в район члена бюро обкому, який би разом з РПК вивчив дійсний стан району»⁸.

Обком партії задовольнив прохання Должикова і надіслав уповноваженого бюро обкому Самутіна. Він, проаналізувавши ситуацію, зробив висновок «про добре організований куркульський саботаж і активний опір хлібозаготівлям». Самутін виявив, що голови колгоспів давали занижені цифри валового збору зерна. Так, по с. Вигнанка за офіційними відомостями

він складав 4700 цнт, перевірка ж показала – 8089 цнт. А голова колгоспу с. Ст. Чарторія «всупереч запереченням уповноваженого роздав 1000 п.зерна, по 300 грамів на трудовень, деякі колгоспники отримали по 14 пудів. План по вивозу пшениці виконав лише наполовину. Цього голову (кандидата партії) ми допитували на бюро РПК 19 листопада 1932 року. Навіть своїм зовнішнім виглядом, усім ставленням це закінчена фігура злісного класового ворога, куркуля і бандита»⁹.

Така ситуація, на думку Самутіна, стала можлива лише при слабкій партійно-виховній роботі і слабкому кадровому складі районних органів.

Звичайно, план хлібозаготівель не був зменшений, а з призначенням секретарем Вінницького обкому партії Чернявського тиск щодо виконання хлібозаготівель посилювався. В телеграмі від 8 грудня 1932 року він категорично вимагав від секретаря райкому особисто перевірити виконання директив щодо заготівель¹⁰.

Відчувши на собі недоїдання 1931 року, селяни почали чинити опір такій аграрній політиці партії. Тема опору майже не висвітлена в історичній літературі. Однак про бунтування і протести селян під час суцільної колективізації йдеться майже в кожному архівному документі.

Зміну настроїв селян відразу зафіксували у своїх спецповідомленнях органи Державного політичного управління України. У липневому 1932 року зведенні заступник начальника обласного відділу ДПУ Рахліс інформував, що у Любарському районі в с. Гордіївка, на загальних зборах колгоспників, при обговоренні плану збирання врожаю, група жінок висловила: «У цьому році жінки будуть домагатися того аби не залишитися голодними. Хліба не дамо вивозити до тих пір, поки нас не забезпечать як потрібно. Всіх тих, що будуть приїжджати у село по хлібозаготівлю, будемо організовуватися і виганяти з села, вони нашим життям не зацікавлені, бо підчас голодівки ніхто не звертав на нас уваги».

Селяни, які мали антиколгоспні настрої, підпадали під розряд куркулів і підлягали арешту. Так, «...кулаки Стасюк та Паламарчук систематически ведут агитацию среди крестьян о развале колхоза, распуская слухи о том, что если кто до 25 июля не выйдет из колхоза, то в дальнейшем они лишатся этого права. В результате начали поступать в колхоз заявления о выходе.

В Чудновском районе в с. Рачках зажиточные середняки-индивидуальники Шатило и Рудик, возвратившись из Москвы, куда ездили за хлебом, распространяли провокационные слухи, что колхозы будут распущены.

В с. Бабушки жены раскулаченных Манило и Кучерявых пришли в сельсовет с требованием возвращения им земли и всего имущества, мотивируя тем, что в других селах это уже сделали».

Звичайно, такі «контрреволюційні дії» викликали репресії з боку владних структур: Стасюк і Паламарчук були заарештовані, а по Чуднівському району розпочалася агентурна розробка¹¹.

Одночасно з антиколгоспними настроями, інформаційні повідомлення органів ДПУ зафіксували «... різкий рост релігійності населення. В Тепликском районі посещаемость церкви в 1932 году значительно возросла. Церковь посещали колхозники, члены коммуны, рабочие сахарного завода, комсомольцы. В селе Соболенка во время поста на исповеди было до 7-8 тысяч человек. Священник принимал общие исповеди от групп народа в несколько очередей. В «вербное воскресенье» было нарезано 7000 лоз, но их не хватило для всех верующих. Такого религиозного подъема не было и в мирное * время... В с. Червона Гребля Чечельницкого района в первый день пасхи был значительный приток молящихся, причем посещаемость церкви увеличилась за счет лиц, которые уже длительный период не были в ней... В м. Тывров церковь посетили за пасхальные дни около 700 человек, что больше чем в прошлом году». Самі аналітики органів ДПУ таке різке зростання релігійності пояснювали те тільки відсутністю масової виховної роботи на селі, але і «...переживаемыми в настоящее время продовольственными затруднениями на селе»¹². Це теж було свого роду протестом проти заходів партії на селі.

Як відзначали інформаційні зведення, основною формою протесту став вихід селян з колгоспів, який мотивувався продовольчою незабезпеченістю. В одному з них говорилося: «...В селе Глинском Калиновского района подано 45 заявлений о выходе из колхоза с требованием выделения земли и возвращения обобщественного инвентаря. На созванном по этому поводу собрании выступали женщины с требованием выдачи хлеба на руки, закрытия столовой и ясель. При проверке выявлены инициаторы – 2 кулака, которые были арестованы... В селе Слобода Шлыковецкая Могилев-Подольского района 250 колхозников отказались выходить на работу, вследствие резкого ухудшения общественного питания». Винуватцями цих подій, за словами працівників СПВ обласного відділу ДПУ, були куркулі та місцеві колгоспні керівники, які не змогли забезпечити хлібом селян (адже хліб був вилучений у хлібозаготівлю 1931 року. – *Авт.*)¹³.

Іноді, доведені до відчаю селяни, чинили рішучий опір представникам влади. В с. Колки Чуднівського району колгоспник Горобець самочинно забрав з колгоспу своїх коней та усупільнений інвентар. Чекаючи покарання, він організував групу односібників, з якими вирішив чинити опір. При появі голів сільради та колгоспу, Горобець зустрів їх з сокирою в руках¹⁴.

В боротьбі за виживання селяни згуртовувалися і розпочинали грабувати склади із збіжжям, а то і приватні помешкання. У квітневому звіті 1932 року обласного відділу ДПУ повідомлялося, що у Любарському районі «...зафиксированы факты [создания – *Авт.*] организованных группировок, бежавших с высылки кулаков, которые поддерживают связь с местными кулаками и подготавливают вооруженные грабежи мест хранения зерна и

* Так у документі. – *Авт.*

отдельных граждан, что имело место в с. Борущкивцы, где произвели налет на мельницу, но были отогнаны сторожами. В с. Березки ограбили середняка. Отмечены случаи нападения на приезжающих граждан». Враховуючи настрої населення та прикордонний характер області, начальник обласного відділу ДПУ Лєвоцький рекомендував вжити невідкладних заходи щодо реального завезення хліба в найбільш непокійні райони¹⁵.

Розлючені селяни вдавалися і до здійснення терактів щодо представників влади. У Дзержинському районі у травні 1932 року троє селян спіймали голову сільради, члена партії Каленчука, уповноваженого РПК, кандидата в члени партії Пленікова та сільвиконавця. Перших двох одразу розстріляли, а сільвиконавця побили і наказали «з комуністами більше не ходити»¹⁶.

Соціально-політичну напруженість в області погіршували численні страйки робітників, які теж вимагали хліба. З спецповідомлення обласного відділу ДПУ секретарю Вінницького обкому партії: «... По имеющимся у нас материалам видно, что на Уладовском и Ждановском сахарных заводах имеются частые перебои в снабжении, а рабочие Уладовского завода за май 1932 г. совершенно не получили продовольственных пайков. Все ненормальности и перебои в снабжении вызывают среди рабочих резкое недовольство, которое выпивается в открытые выступления. Такое выступление было 4 июня 1932 года на Уладовском заводе. К администрации явилась делегация рабочих и потребовала созвать внеочередное собрание. На нем рабочие поставили вопрос об улучшении материального положения. Выступавшие рабочие жаловались на то, что их семьи голодают. Рабочий Хейлик Андрей, работает на заводе 12 лет, заявил: «Никто не виноват, что мы голодаем. Мы сами виноваты, нужно бросить работу и объявить забастовку. Тогда увидят, что нас надо удовлетворять и будет лучше». Часть рабочих была солидарна с ним».

До вересня 1932 року такі спецповідомлення частіше завершувалися рекомендаціями про поліпшення постачання робітників та посилення політико-виховної роботи. Надалі подібні рекомендації припинилися – ДПУ відразу проводило виявлення ініціаторів страйку і заарештовувало їх¹⁷.

В липні 1932 року Вінницький обласний відділ ДПУ надав інформацію, що всі заходи уряду та партії стосовно села проходять у напруженому стані. Його начальник – Лєвоцький звинувачував у цьому, в першу чергу, місцевих керівників за їх викривлення лінії партії під час проведення колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі тощо. Місцеві керівники, на думку начальника обласного відділу ДПУ, просто не враховували політичних особливостей Поділля, які полягали: «...в засоренности контрреволюционными элементами из числа бывших украинских национал-шовинистических деятелей и петлюровских кадров; близости границ Польши и Румынии, на территории которых сгруппировались остатки петлюровской армии и остатки белой эмиграции; активизации старых повстанческих кадров, остатков кулачества,

церковников, которые за последнее время проводили усиленную агитацию против мероприятий Советской власти, в основном стремясь к организации повстанчества. В результате имели место широкие массовые волынки и факты вооруженных восстаний».

За словами Лєвоцького, 1932 рік характеризувався значним зростанням антирадянських настроїв серед населення. Ці настрої проявлялися не тільки у вигляді поширення чуток, але часто переростали у відкриті форми протидії владі. Основні політичні гасла контрреволюціонерів: «Радянська влада без комуністів та колективізації. Самовизначення України і відновлення демократичного управління УНР». Для підтвердження цієї тези він наводив ряд прикладів по ліквідації цілого ряду контрреволюційних організацій по районах області.

Так, у квітні 1932 року була ліквідована повстанська організація під назвою «Інтернаціональне трудове братство». Вона проводила підготовку до широкого повстання з метою повалення Радянської влади і відновлення влади УНР. В ніч з 23 на 24 квітня організація підняла збройне повстання в селах Андрушівка та Парієвка Плисківського району. У виступі брало участь більше 150 осіб. Повстанці обеззброїли активістів, розігнали сільради, а замість них обрали сільські народні управи. Лєвоцький повідомляв, що в організацію було втягнуто на момент виступу кілька сот чоловік з сіл Плисківського, Липовецького, Іллінецького та інших районів.

Майже одночасно була ліквідована аналогічна організація у селах Муровано-Куриловецького, Копайгородського, Могилів-Подільського районів, внаслідок чого заарештовано до 100 чоловік. Повстання було призначене в ніч на 1 травня, але завдяки оперативним заходам було попереджено. Подібні повстанські осередки існували в селах Літинського, Меджибіжського, Гайсинського, Теплицького, Уманського районів. Крім «серйозних» контрреволюційних організацій ДПУ Вінницької області ліквідувало велику кількість дрібних повстанських груп, окремих осіб, які проводили «антирадянську роботу у вигляді агітації, підготовки терористичних актів»¹⁸.

Звичайно, викликає сумнів існування таких добре організованих та законспірованих осередків. А от у багаточисельності противників радянської влади на селі сумніватися не доводиться, що підтверджується документами партійних та виконавчих органів влади. Масова колективізація, хлібозаготівлі і викликані ними продовольчі труднощі вже в 1931 році спонукали селян на стихійну протидію владі.

В цей період на території Вінницької області з'явився з інспекційною поїздкою С.М.Будьонний. 19 червня 1932 року він побував у Любарському районі, в селах Н.Чарторія, Ст.Чарторія, Деревичка, Глезно, Борушківці, В.Деревичка. У своїх розмовах з колгоспниками та одноосібниками він визнав: «...Про ваше лихо, що ви сидите без хліба, влада не знає. Винні у цьому ваші українські та місцеві керівники. Вони висували зустрічні плани

хлібозаготівлі і забрали у вас весь хліб». У селі Глезно запропонував колгоспникам: «.. Як дадуть вам цього року плани хлібозаготівлі, і ви їх виконаєте, а потім будуть прохати зустрічний, то беріть коси і женіть всіх представників із колгоспу». В селі Борушківці комісії, що нараховувала сільськогосподарський податок, Будьонний заявив: «Ви складайте списки, а коли перекрутите, то я вас... постріляю». В селі Нова Чартория у голови колгоспу, члена партії Осадчука спитав: «Чому до цих пір вас не повбивали колгоспники?» На зустрічне запитання «За що?», Будьонний відповів: «За те, що забрали хліб і людей примусили голодувати». Семен Михайлович досить демонстративно заявляв про те, що він надішле телеграму тов. Сталіну і той виділить хліб для Правобережжя. Звичайно, після таких заяв Будьонного невдоволення колгоспників і одоноосібників було спрямоване проти місцевих керівництв.

Важкий стан обстежених районів в червні 1932 року підтверджували і секретарі райкомів партії. Вони писали, що в колгоспах відсутнє громадське харчування. Колгоспники відмовляються виходити на роботи по обробці буряків без забезпечення їх та сімей хлібом. В селах, в яких побував С.М.Будьонний, люди пекли хліб з бурякового насіння, а від нього у людей з'являлися шлункові хвороби, особливо у дітей. Багато колгоспників харчувалося жомом.

Аналогічну поведінку С.М.Будьонний продемонстрував також у Козятинському, Заславському, Ляховецькому, Ізяславському (зараз – Хмельницька область) районах. На партійній конференції в Ізяславському районі Будьонний заявив: «... Объезжая села повсюду видел ужасающие картины, когда крестьяне, благодаря запугиванию, за километр, снимают шапку перед начальством». Далі він піддав жорсткій критиці хлібозаготівельну кампанію в Україні, звинувативши у продовольчих труднощах місцевих комуністів та владу. Лише пізній час виступу Семена Михайловича не дав можливості, за словами уповноваженого обкому партії Гільбурда, піддати різкій критиці «куркульські формулювання» Будьонного. На нараді було вирішено, що наступного дня члени бюро райкому партії та актив виступлять на конференції з «правильною оцінкою всіх питань, які зачепив Будьонний, але не дискредитуючи його як особистість»¹⁹.

Всю інформацію про поїздку С.М.Будьонного по районах Вінницької області секретар Вінницького обкому партії Алексеев надіслав до секретного відділу ЦК КП(б)У. На нашу думку, така поведінка Будьонного була зумовлена бажанням Сталіна у черговий раз перекласти вину за перманентний голод на місцевих керівників. Якби останнє було особистою ініціативою Семена Михайловича, то незабаром численні збори громадян одностайно вимагали б смертної кари для «троцькіста, ворога народу, шпигуна, підлого зрадника Будьонного».

Звинувачуючи місцеве керівництво в усіх негараздах, вище політичне керівництво і надалі санкціонувало вилучення хліба. Останнє, врешті-решт, і

спричинило небачений в історії людства голодомор. Документи обласного відділу ДПУ та партійних органів чітко констатували наявність масової смертності серед населення регіону: «21 февраля 1933 г. Любарский район. В селе Браталово зафиксировано 20 семейств, пораженных недоеданием. В этих семействах имеется 62 человека опухших, из них: колхозников – 21, единоличников – 41. Среди опухших насчитывается 16 детей колхозников, 27 детей единоличников. Голоданием поражены также семьи, которые не выходят на работу. Это село и колхоз хлебозаготовок не выполнили, сейчас не хватает в колхозе 300 центнеров посевного материала.

В селе Маланка зафиксировано 10 семейств колхозников и 9 семей единоличников, переживающих продовольственные затруднения... В Дзержинском районе, в колхозе с. Мирополь зафиксировано 3 семьи колхозников, которые голодают. Умерло за последнее время 3 человека на почве голода. ...На 5 февраля в г. Бердичев зафиксированы 234 человека отечных больных по причине систематического недоедания. Больше всего больных на предприятиях: «Победа» – 56 человек; «Швейтрикотаж» – 60; Госкожзавод – 22; «Прогресс» – 12...»²⁰.

«Март 1933 г. ...Город Бердичев. Несмотря на помощь, оказанную обкомом партии... положение признать благополучным нельзя. Наличие отечных больных по основным предприятиям тому подтверждение: «Прогресс» – 44 человека, Госкожзавод – 80, Обувная фабрика – 31, Швейная фабрика – 22, артель «Красная звезда» – 30. Естественно, значительно острее положение мелких предприятий, кустарных артелей и среди деклассированной бедноты. Значительно увеличилось нищенство, растет беспризорность детей, падение посещения школы.

По состоянию на 27 марта в больницах имеется 43 отечных больных, умерло в больнице за март 23 человека. В течение марта поступило в больницу 42 трупа.

.. Село. Если в январе и феврале факты голодания имели место в части сел района и они не имели распространенный характер, то в марте случаи голодания резко возросли и охватывают уже значительное количество сел. В ряде сел факты голодания имеют массовый характер, причем значительно увеличались смертные случаи. Особенно тяжелое положение в с. Слободаше – голодает 100 семейств. В с. Райки голодающих 40 семейств, смертных случаев – 21, в том числе 6 детей; с. Скраглевка – 40 семейств, смертных случаев – 21, детей – 11; с. Пятигорка – голодает 60 семей, с. Маркуши – 30 семей, Иванковцы – 41 семья, с. Демчин – 10 семей. Среди голодающих примерно 50 % колхозников.

Когда факты голодания колхозников были единичны, помощь, которая оказывалась согласно нашим указаниям колхозами, давала некоторые результаты. В настоящее время из-за многочисленности этих случаев, большинство колхозов не в состоянии оказывать реальной помощи голодающим...

...Сейчас помощь, в связи с началом полевых работ, будет идти по линии общественного питания.

Если голодающим колхозникам частичная, далеко недостаточная, помощь оказывалась и оказывается через колхозы, то в отношении помощи единоличникам мы реально ничего не могли и не можем сделать. Сложность положения заключается в том, что скудные ресурсы, которые удается экономить и мобилизовать, нам приходится бросать на снижение остроты положения в городе (детдома, школы, больницы)...»²¹.

З метою отримання більш докладної інформації про стан м. Бердичева відділ охорони здоров'я здійснив обстеження населення міста. В основу визначення ступеня виснаження населення було покладено такі критерії:

- безнадійно хворі в зв'язку з повним виснаженням;
- хворі з безбілковими набряками;
- опухлі з ознаками на безбілковість.

Населення, яке не мало цих ознак, але жило в стані крайньої бідності, під час обстеження просто не враховувалось. У відповідності з цими ознаками населення було розбите на 3 категорії. Всього по місту була виявлена 2281 сім'я – 9500 голодуючих.

По першій категорії – безнадійно хворі – 385 чоловік;

по другій – хворі з безбілковими набряками – 570 чоловік;

по третій – опухлі з ознаками на безбілковість – 1326 чоловік.

За соціальними групами це:

- робітники – 208 чол.;
- кустарі – 492 чол.;
- інваліди та пенсіонери – 261 чол.;
- безробітні – 562 чол.;
- декласована біднота – 710 чол.;
- інші (не з'ясовані) – 48 чол.

В доповідній записці з цього приводу є навіть витяги з протоколів огляду сімей, які вражають своєю відвертістю: «...Сокол М. (ул. М.Иудейская, 8) работал на фабрике «Победа», в настоящее время безработный, лежит опухший... Камхе Еля Рахмилович (Кармелитанская, 41), работал на Госкоже, семья из 6 душ, 4 детей 10-8-6-2 лет. В настоящее время голодает, дети опухшие... Азакевич (Монастырская, 14), родители умерли, остались 3 детей 11-8-4 лет. Живут одни в квартире, ходят по домам и попрошайничают. ...Цуркис (Торговая, 19), глава семьи умер, осталась жена и 2 детей, семья голодает, дети поражены отеками...».

Не отримавши реальної допомоги на місцях, населення у масовому порядку зверталось до керівників партії та уряду: Сталіна, Калініна, Петровського, Крупської. Наведемо витяг з листа дружини робітника 9 Держшкірзаводу Шарбер на ім'я Надії Костянтинівни Крупської: «...Это письмо пишет Вам человек, который сидит в ожидании голодной смерти. Ох, что это за чувство, какие это муки, какой это ад – голодать и знать, что ничто

за исключением гнусно голодной смерти ничего не предстоит. Это темное как пергамент лицо, опухшее. Хоть бы кусочек хлеба... Если бы скорее смерть, лишь бы избавиться от этих невыносимых мучений. Я сама лежу вся иссохшая, с отеками лица и ног, желтая и меня ждет та же участь что и мужа – голодная смерть... Помогите нам. Мы хотим еще жить и трудиться. Мы не хотим умереть голодной смертью, не дайте голоду победить нас. Не оставьте нас без помощи...». Цей лист був повернутий міськраді із запискою від Н.К.Крупської: «Уважаемые товарищи. Пересылаю Вам полученное мною письмо Х.М.Шарбер. Человек работал с раннего детства. Нужна скорая помощь. Ее можно оказать лишь на месте. Просьба помочь. Н.К.Крупская». На жаль, не вдалося простежити, чи встигла отримати допомогу родина Х.М.Шарбер²².

Голод вбивав в людині всі людські риси. Іноді вона, доведена до відчаю, вдавалася до канібалізму. Так, в селі М.Радзивілівка Бердичівського району колгоспниця Богуцька споживала м'ясо померлої, її було заарештовано. Постраждав також і голова сільради Поліщук за те, що не перевірів факт поховання тіла. Після цього випадку всім головам сільрад було запропоновано при видачі довідок про смерть перевіряти їх правдивість, не допускаючи поховань без довідок сільради. Крім того, було встановлено суворий контроль за негайним похованням трупів²³.

Найчастіше при інформуванні Вінницького обкому партії про такі екстремальні події в області або про різке збільшення смертності серед населення облвідділ ДПУ користувався позачерговими спецповідомленнями, які в січні-травні 1933 року набули характеру майже щоденних. З спецповідомлення облвідділу ДПУ від 10 березня 1933 року: «...В Махновском районе в ряде сел продолжаем фиксировать увеличение случаев голодания: с. Мончинцы – 20 семей, с. Немиринцы – 70 семей. В Липовецком районе, в с. Зозов насчитывается около 200 семей. Среди умерших имеются колхозники, которые выработали по 300-500 трудодней»²⁴.

Іноді для більшої наочності та концентрації інформації про голод з відділення секретно-політичного відділу Вінницького облвіддщю ДПУ подавало її у вигляді таблиці по районах, селам області з кількістю голодуючих сімей колгоспників та одноосібників, кількістю смертних випадків серед них. У примітках вказувалися кількість опухлих селян, померлих дітей тощо²⁵.

Особливо цінним джерелом до вивчення настроїв населення можна вважати періодичні інформаційно-аналітичні повідомлення органів ДПУ. Останні давали найбільш характерні та типові висловлювання різних верств населення та динаміку їх зміни: «...Рабочий котельного цеха завода «Прогресс» Г.Бердичева Стефанский говорил: «Приближается 15 годовщина Октября, неужели в эти дни нам будут давать ту же кашу и постный борщ. Хорошо идти на демонстрацию, когда сытый, а голодному не до праздника...» Рабочий Короткий среди рабочих говорил, что... «наши верхушки все время

агитируют, что скоро будет лучше, а мы ждем это уже 15 лет и, наоборот – хуже становится. У крестьян все забирают, рабочим не дают»²⁶. Робітник Окунь з фабрики «Перемога» у розмові з іншими робітниками порівнював умови життя польських робітників із своїм становищем: «При Советской власти мы голодаем, обеды похожи на водичку, а рабочие на заводах Польши кушают белую булку и мясо. Разве мы хуже? В других государствах о рабочем просто заботятся»²⁷.

В 1933 році настрої населення на тлі масової смертності стали войовничими, голодні люди почали втрачати страх перед системою. В розмовах вони прямо вимагали істотних змін: «...Что Вы сами сделаете? Попробуйте что-нибудь сказать, то Вас сейчас посадят в ДОПР. Надо всем организоваться, тогда мы своего добьемся, а один человек ничего не сделает, расстреляют и все». Рабочий завода «Молот» (г. Винница); «Сталин довел рабочих до голода, народ умирает, во главе власти стоят аферисты». Рабочий Степан Лебедев; «Скорей бы война была, мы бы получили оружие в свои руки и знали против кого воевать». Рабочий семенного завода (г. Винница) Московец Василий».

З іншого боку, в цих же повідомленнях простежується зневіра окремих груп населення з ситуацією, яка склалася: «.. Когда молодые рабочие в цеху во время работы говорили: «...бросай работу и будем спасаться, ибо на заводе всем грозит голодная смерть», старый кадровый рабочий Мушинский ответил: «...пусть уже домучают, все равно не сегодня, так завтра подохнем. Нам спасенья уже нет»²⁸.

Особливе місце в інформаційно-аналітичних повідомленнях органів ДПУ займали повідомлення про настрої та найменші прояви діяльності колишніх представників інших політичних партій, адже вони, в разі виникнення непередбачуваних ситуацій, могли очолити рух протесту проти режиму. Але колишні політичні діячі тверезо оцінювали можливості народу, якому вже бракувало сил на боротьбу. Колишній бундовець Шлугіт з м. Бердичів говорив: «...Все делается по принуждению, без охоты. Разве так пролетариат готовился к революционным праздникам в царское время? Русский пролетариат дошел до такого психологического состояния, что его политическое лицо полностью обезличено. У него даже вырвали инстинкт защищать свое экономическое положение».

У повідомленнях рідко зустрічалися настрої, схожі на сподівання колишнього меншовика Сегала, який тішив себе надією про повернення до 2 Інтернаціоналу: «...Мы видим крах коллективизации. Существование 15 лет Советской власти ознаменовалось раздорами среди коммунистов, которые разбились на разные группировки. Рабочий класс угнетен политически и экономически. В перспективе можно надеяться на возвращение и признание свободы остальных социалистических партий, т.е. вернуться к 2 Интернационалу»²⁹.

Таким чином, викладені матеріали можуть служити переконливим

свідченням того, що документи ДПУ в сукупності з іншими матеріалами можуть служити цінним джерелом для вивчення суспільно-політичної ситуації на Поділлі початку 30-х років.

Примітки

¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 2, 13.

² Там само. – Арк. 6-9.

³ Там само. – Ф. П-714. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 131-134.

⁴ Там само. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 86.

⁵ Там само. – Арк. 87.

⁶ Там само. – Арк. 23, 24.

⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 1-4.

⁸ Там само. – Спр. 22. – Арк. 5-6.

⁹ Там само. – Арк. 8-9.

¹⁰ Там само. – Арк. 11.

¹¹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 48-49.

¹² Там само. – Спр. 6. – Арк. 12-14.

¹³ Там само. – Спр. 11. – Арк. 89,90.

¹⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 108.

¹⁵ Там само. – Спр. 10. – Арк. 44.

¹⁶ Там само. – Спр. 20. – Арк. 168.

¹⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 32, 33.

¹⁸ Там само. – Спр. 6. – Арк. 44-62.

¹⁹ Там само. – Спр. 31. – Арк. 1-8.

²⁰ Там само. – Спр. 80. – Арк. 6-8.

²¹ Там само. – Арк. 53-56.

²² Там само. – Арк. 57-61.

²³ Там само. – Арк. 64.

²⁴ Там само. – Спр. 74. – Арк. 52, 53.

²⁵ Там само. – Спр. 78. – Арк. 10.

²⁶ Там само. – Спр. 6. – Арк. 157.

²⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 104.

²⁸ Там само. – Арк. 9, 42.

²⁹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 167.

*Ганна Бут, Олександр Бут
(Донецьк)*

БУДЬОНІВСЬКІ ВОРОГИ (ДОНБАС): МІФИ ТА ДІЙСНІСТЬ

Навіть сьогодні, коли невинний потік інформації про політичні репресії здійснили справжній переворот в суспільній свідомості, правда про «Будьонівську справу», очевидно, нікого не залишить байдужим. Цілком ординарна на перший погляд, вона водночас містить в собі чимало того, що вирізняє її серед сотень тисяч кримінальних справ, зухвало сфабрикованих органами НКВС. По-перше, на лаві підсудних разом з колегами опинився керуючий трестом «Будьоніввугілля» Семен Павлович Володарський, знаний в шахтарському краї своїми новаторськими ідеями. По-друге, всупереч існуючої в 1937-1938 рр. практиці над шахтарями готувався відкритий судовий процес, а отже владні структури вбачали в ньому своєрідний «профілактичний засіб» попередження «шкідництва» на виробництві.

«Будьонівська справа» започаткована 6 жовтня 1937 року, коли органами НКВС був заарештований керуючий трестом. В ордері на арешт, санкціонований обласним прокурором Р.А.Руденко, відзначалося, що С.П.Володарський звинувачується за злочини, кваліфіковані за статтею 54-8, 54-10 та 54-11 Карного кодексу УРСР. Останні нібито виявлялися в діяльності «контрреволюційної правотроцькістської організації», за завданням якої С.П.Володарський проводив активну контрреволюційну діяльність, спрямовану проти політики ВКП(б) і Радянського уряду.

Перебуваючи під вартою в тюрподі * УНКВС, Володарський довідався, що начальник другого відділення четвертого відділу М.У.Рабинович під час розгляду слідчих матеріалів знайшов додаткові докази участі заарештованого у троцькістсько-диверсійній організації.

26 жовтня 1937 р. за розпорядженням начальника УНКВС по Донецькій області старшого майора держбезпеки Д.М.Соколинського лейтенант Рабинович узагальнив отримані «традиційним» методом зізнання. Вони полягали в тому, що підслідний був завербований у троцькістську організацію колишнім секретарем Будьонівського райкому партії Г.І.Геталло, а згодом і сам залучив до неї головного інженера тресту В.І.Мирясова та директора шахти «Капітальна»

І.М.Сладкомедова. Разом з ними займався шкідництвом у вугільній промисловості, зривав плани гірничопідготовчих робіт та їх концентрації, здійснював антимеханізаторську практику, займався саботажем стахановських методів управління виробництвом, створював аварійну ситуацію на шахтах тресту.

* Тюремний підвідділ. – *Редколегія.*

Подібне звинувачення давало підстави слідчому передати справу у третій (економічний) відділ УНКВС. Тут уже знаходились під арештом господарники, контрреволюційну діяльність яких можна було «пов'язати» з слідчою справою № 18894. Так і була зверстана групова «Будьонівська справа» на чолі з С.П.Володарським — талановитим господарником, грамотним інженером, теоретиком та практиком введення в дію диспетчеризації вугільного виробництва — принципово нової автоматизованої системи управління життєдіяльністю шахти.

Ще працюючи викладачем у Сталінському індустріальному інституті С.П.Володарський виношував ідею диспетчеризації шахт. Восени 1932 р., завдяки наполегливості молодого інженера, остання була підтримана Донецьким обкомом КП(б)У, який шукав шляхи виходу вугільного Донбасу із господарського прориву. Першою шахтою, де мала здійснюватися нова система управління виробництвом, стала шахта «Ново-Бутівка» Сталінського рудоуправління. Однак керівництво шахти не побачило користі в новачці і стояло на дідівських позиціях «вибивання» плану вуглевидобутку. Ось чому уже весною 1933 р. бюро обкому партії рекомендувало звільнити завідуючого шахти «Ново-Бутівка» Ізвекова і призначити С.П.Володарського.

В доповідній записці першому секретарю Донецького обкому КП(б)У І.О.Акулову (а він добре знав справи вуглевидобування, бо ще з початку 20-х років очолював профспілку працівників вугільної промисловості Донбасу) С.П.Володарський підкреслював, що найважливішим у диспетчеризації є докорінна перебудова всього комплексу управління шахтою. На місце існуючої анархістської за змістом організації виробництва і праці заступав чіткий плановий графік. Так складалася система оперативного керівництва та безперервного контролю за виробництвом, а диспетчерська служба ставала справжнім штабом управління шахтою.

Особистий приклад впровадження диспетчеризації на шахті «Ново-Бутівка» показав, наскільки ця корисна справа піднімала на новий щабель систему управління шахтою з високим економічним ефектом. За прикладом шахти «Ново-Бутівка» в 1934 р. було диспетчеризовано 23 шахти Донбасу.

Набутий досвід свідчив про технічну і економічну доцільність вибраного шляху розвитку вугільної промисловості. Виходячи з цього, Донецький обком партії порушив перед Головвугіллям Наркомтяжпрому СРСР питання про переведення всіх трестів Донбасу (включно антрацитових) на рейки диспетчеризації шахт. Одночасно на пропозицію заступника начальника Головвугілля В.М.Бажанова давалася згода на призначення С.П.Володарського керівником новоствореної Донецької бази Головвугілля по диспетчеризації шахт. Це було визнанням ролі інженера-новатора.

Ефективність нової системи управління шахтним виробництвом повністю довели результати вугледобування на шахті № 5-6 ім. Димитрова тресту «Постишеввугілля» (зараз – Червоноармійськ). Насичена новітньою дорогою технікою, шахта тривалий час не могла навіть наблизитись до

проектної потужності, її середньодобовий видобуток складав не більше 540 тонн вугілля. З впровадженням диспетчеризації він піднявся до 1900-2000 тонн. Аналогічних результатів досягли ще 12 великих шахт донецького краю.

З ім'ям С.П.Володарського, його новаторськими ідеями нерідко асоціювалася впевненість в успішному подоланні ряду негараздів вуглевидобутку в шахтарському краї. Тому, коли назріла необхідність виходу з скрутного становища тресту «Сталінвугілля», було схвалене рішення про виділення шахт Будьонівської групи в самостійний трест. Наказом № 785 Наркомважпрому СРСР від 8 травня 1936 р. керуючим новоутвореним «відбрунькованим» трестом «Будьоніввугілля» було призначено С.П.Володарського. Це був один із самих молодших за віком керівників великого і складного вугільного колективу.

Лише півтора року довелося попрацювати йому до арешту. З анкети заарештованого довідуємося короткі біографічні відомості: Семен Павлович Володарський, 1904 р. народження, уродженець с. Новофастово Київської губернії, з робітників, гірничий інженер, єврей, член ВКП(б) з 1924 р., батько чотирьох малолітніх дітей (за 5 днів до арешту народився син Володимир).

За арештом йшли допити. Виснажливі, тяжкі, з незрозумілим безглуздим обвинуваченням – «ворог народу». На безпідставні звинувачення слідчих в приналежності до якоїсь невідомої троцькістсько-диверсійної організації в системі тресту «Будьоніввугілля» Володарський рішуче переконував у зворотному. Доказів у слідства не було, а соціальне замовлення вимагало свого виконання. Під виглядом конкретизації звинувачення вирішили скористатися компроматом із допитів підлеглих – господарників, найближчих помічників. Тому й звели докупи цілу низку слідчих справ. Тепер за об'єднаною «Будьонівською справою» проходили головний інженер тресту В.І.Мирясов, помічник головного інженера тресту Й.Л.Штеренсон, виконуючий обов'язки головного інженера шахти № 9 «Капітальна» Д.І.Ярославцев, колишній головний інженер цієї ж шахти С.П.Толстиків та начальник найбільшої дільниці № 1 І.М.Шишков. За досить короткий час слідства оперуповноважений УНКВС Ткаченко зробив висновок, що в контрреволюційну організацію буцімто входило 35 чоловік. Причому, в розпорядженні слідства знаходились всі необхідні «особисті зізнання» заарештованих, покази свідків тощо. Про те, як вони добувалися, відкрито заговорили лише чотири десятиріччя тому.

«Я на перших декількох допитах показував правду, що ніколи ніяких злочинів не робив, – розповідав в листопаді 1956 р. після дострокового звільнення із ГУЛАГу І.М.Шишков. – Те, про що говорив, в протоколах допитів не записувалося. Мені весь час погрожували і потім... під диктовку слідчого я написав коротеньку заяву про визнання себе винним... Під час допитів і в камері в'язниці були створені гнітючі умови. Заарештованих слідчі били, внаслідок чого заарештовані свідчили брехню, брали на себе провину, до якої не мали ніякого відношення».

В достовірності слів Івана Михайловича, що пройшов всі найважчі випробування, можна переконатися, ознайомившись із зізнаннями колишнього оперуповноваженого Донецького УНКВС А.У.Солодухи, який брав безпосередню участь у проведенні слідства по «Будьонівській справі» восени 1937 р. «Абсолютна більшість заарештованих управлінням НКВС по Донецькій області, – писав він, – рано чи пізно визнавали себе винною..., оскільки потрапляла в такі умови, де не брати на себе звинувачення було неможливо». Якщо ж звинувачуваний на допитах у слідчого не зізнавався у злочині, «такого звинувачуваного, – продовжував розкривати професійну «кухню» Солодуха, — на деякий час брав до себе начальник відділу або управління і через 1-2 години викликав до себе слідчого, давав йому доручення написати протокол допиту, підкреслюючи при цьому, що заарештований в усьому визнав себе винним... Все створювало умови, завдяки яким заарештований міг обмовляти себе і інших».

Так, після кількох днів заперечувань своєї причетності до антирадянської троцькістської диверсійної організації та проведення шкідництва в тресті «Будьоніввугілля» (а це зафіксовано в протоколах допитів, які проводив М.У.Рабинович) на ім'я начальника облуправління НКВС Д.М.Соколинського і надійшла заява на 14 сторінках від заарештованого Володарського. В ній колишній керівник тресту стверджував: «Я визнаю себе винним».

Після такого перебігу подій сценаристи з УНКВС запланували і провели ще два допити. Другий, до речі, як свідчить протокол на 18 сторінках, проводили особисто Соколинський зі своїми підлеглими Гольдманом та Рабиновичем. Сценарій передбачав – компрометацію С.П.Володарського негараздами і в господарських справах. Через два тижні раптово з'явилася його нова заява на ім'я Соколинського про те, що сьогодні (26 жовтня 1937 р.) начальник відділення з економічного відділу НКВС задав йому ряд технічних запитань щодо роботи шахт тресту «Будьоніввугілля» і що він обіцяє дати відповіді на ті питання, котрі буцімто були пропущені, а зараз перед ним будуть поставлені. Сценаристи з УНКВС пов'язували таке «бажання» С.П.Володарського з результатами допитів інших господарників тресту, спланованих економічним відділом.

В архівно-слідчій справі привертає увагу заява про щиросердне визнання своїх злочинів проти радянської влади на ім'я начальника третього відділу УНКВС Д.В.Орлова (Подольського) від М.О.Процикова від 10 жовтня 1937 р. До свого призначення за наказом С.П.Володарського головним інженером шахти № 9 «Капітальна» останній працював помічником головного інженера Сталінського рудоуправління і в тресті «Куйбишеввугілля». Слідчі УНКВС спрямовували допити, виходячи з «буржуйського походження» Процикова (батько закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, і до революції був державним чиновником, членом окружного суду). І звідси, буцімто, впливало його

невдоволення існуючим режимом і вороже ставлення до Жовтневої революції. До того ж були використані й інші анкетні дані. Сам Микола Олександрович служив в старій армії (бо він 1892 р. народження і тоді іншої армії не було!).

Щоправда, Проциков, не дивлячись на принизливе, з підозрою, ставлення до нього, повірив новій владі, погодився служити їй вірою і правдою, з повною віддачею своїх знань і вміння. В 20-ті роки, після закінчення Дніпропетровського гірничого інституту, він був направлений на роботу в Донбас. Молодий інженер почав трудову діяльність з відповідальної посади начальника дільниці по видобутку вугілля на шахті № 9 «Капітальна» Будьонівського рудоуправління.

Справа М.О.Процикова була доведена до логічного, за думкою слідства, кінця. Про це свідчить протокол допиту від 30 жовтня 1937 р., який проводив особисто обласний прокурор Р.А.Руденко. Слідчі УНКВС під час попередніх допитів шляхом «підказок», «роз'яснень» змогли переконати Процикова, щоб він на запитання прокурора відповідав ствердно: «завданням ставилося вести активну боротьбу з Радянською державою для повалення існуючого ладу і реставрації капіталізму».

Яким «зразком перлів» шилася «Будьонівська справа», переконливо видно на прикладі ще одного із заарештованих – Івана Михайловича Шишкова, який працював начальником вуглевидобувної дільниці № 1 шахти № 9 «Капітальна». Після кількох днів відмовлення від звинувачень він, як це свідчить особиста заява, прийшов до висновку в марності своїх «відмовлянь».

Про те, на якому хиткому ґрунті творилася режисерами УНКВС вистава про шкідництво та диверсії на шахтах, свідчить протокол перехресного допиту І.М.Шишкова і М.О.Процикова. На запитання про взаємодії і зв'язки між членами так званої контрреволюційної організації на шахті № 13/18, де вони раніше разом працювали, Проциков відповів: «Зв'язку по лінії організації з Шишковим не мав і він мені як співучасник організації зовсім не відомий». Так стверджував і Шишков, відповідаючи на запитання слідчих: «Про його (Процикова. – Авт.) участь в організації я повідомлений не був».

Неможливо не звернути увагу, що ці заперечливі відповіді слідчі одержали уже після «щиросердних заяв» обох заарештованих. Через декілька днів на допиті С.П.Володарського, не дивлячись на всілякі спроби слідчих спонукати його зізнатися у залученні в шкідницьку диверсійну організацію І.М.Шишкова, лунало у відповідь тільки одне: «Ні».

Другу гілку «Будьонівської справи» складала зв'язка раніше засуджених И.Л.Штеренсона – Д.І.Ярославцева, які звинувачувалися в диверсійній роботі на користь однієї з іноземних держав. Щоправда, на відміну від Штеренсона, Ярославцев заперечував будь-які звинувачення в співробітництві з іноземною розвідкою і свою причетність до шкідництва на шахті № 6 «Червона зірка» шляхом концентрації та консервації робіт на вугленосних шарах «Смоляннівський» і «Лівенський». І тільки наприкінці жовтня слідчим

вдалося «дізнатися» від Ярославцева про зриви стахановських методів праці на шахті № 9 «Капітальна».

Готуючи відкритий процес, його організатори прагнули «підстрахуватися» висновками авторитетної експертної комісії, куди входили начальник техвідділу комбінату «Донбасвугілля» професор В.П.Беліков, доцент Сталінського індустріального інституту П.С.Кучеров, начальник Донецької гірничотехнічної інспекції Б.Г.Турубінер.

Як свідчить аналіз змісту висновків експертної комісії, в їх основі лежать положення наказу по Наркомважпрому СРСР № 766 від 18 вересня 1937 р. «Про роботу тресту «Будьоніввугілля» за підписом Л.М.Кагановича. Привертає увагу схожість стилю висновків і наказу – жорстокого, вирково-карального. «Підготовчі роботи по тресту, – підкреслювалось в наказі, – пошкідницьки провалено... Керівники тресту, як злочинці, ставляться до справи боротьби з аваріями».

Ознайомлення з висновками експертної технічної комісії не може не викликати запитання: хто уповноважував експертів юридичне кваліфікувати діяльність заарештованих господарників? В цій технічній експертизі дуже часто зустрічаються юридичні оцінки господарських справ – «злочин», «злочинно-шкідливо», «шкідництво». Наприклад: «Керівництво шахти № 9 «Капітальна» і тресту шкідницьки недовикористовували геологічні багатства..., використовуючи шкідливу систему гірничих робіт..., саботували виконання дуже важливого рішення партії і уряду про кам'яновугільну промисловість Донбасу (від 28 квітня 1937 р.). Планове завдання видобутку злочинно не виконувалось... Шкідницьки зменшувалася лінія вибоїв... Здійснювалася на практиці шкідницька теорія концентрації» і т.д.

Тільки на 5 сторінках (із 60) тексту висновків спеціалістів 7 разів зустрічається така юридична кваліфікація, як шкідницька. Це свідчення того, що науково-технічний доказ експертизи, замість неупередженості, з самого початку підштовхувався режисерами слідства в суворо окреслене цілеспрямоване русло.

До «Будьонівської справи» додали також матеріали кримінальних справ інших, раніше заарештованих і засуджених керівних працівників комбінату «Донбасвугілля». Серед них, наприклад, протокол допиту від 28-29 липня 1937 р. заступника головного інженера комбінату О.І.Гусєва. Його матеріали свідчать про причетність В.М.Бажанова і А.В.Годзієвича, як керівників Головвугілля, до шкідницької організації в складі Наркомважпрому, яка ставила за мету реалізувати на практиці шкідницьку ідею концентрації гірничих робіт.

Після «ретельно» проведеного слідства всі обвинувачені, крім Д.І.Ярославцева, визнали себе винними. Це дозволило заступнику начальника обласного управління НКВС Г.Б.Загорському 31 жовтня 1937 р. затвердити звинувачувальний висновок у слідчій справі № 050896 по звинуваченню Володарського, Мирясова, Процикова, Шишкова, Толстікова в злочинах

згідно зі ст. 54-2, 4, 7, 11 Карного кодексу УРСР. Висновок було направлено обласному прокурору для розгляду в спеціальній колегії обласного суду. При цьому «значних доказів», як підкреслювалось, у «Будьонівській справі» так і не було. Наступного дня відбулось підготовче засідання, а 25 листопада – виїзна сесія спеціальної колегії Донецького обласного суду.

Головував на суді Радін. А проводили його як відкрито-показовий – у палаці культури Будьонівського району м. Сталіно. Не може не здивувати, що ще до відкриття суду, 1 листопада, в обласній газеті «Социалистический Донбасс» у повідомленні «В Донецькій обласній прокуратурі» наголошувалось, що «Донецьке управління НКВС викрило і заарештувало групу ворогів народу, колишніх працівників тресту «Будьоніввугілля». Всі вони були учасниками контрреволюційної троцькістсько-бухарінської організації. Діючи по прямому завданню викритих ворогів Саркісова, Калмановича, Гусева, ця група привела трест до глибокого прориву. Всі обвинувачені у вчинених злочинах зізналися».

Доповнювала офіційне повідомлення вечірня газета «Сталинский рабочий». Вона в цей день вмістила цілу добірку матеріалів під загальним заголовком «Знищити ворогів». Газета повідомляла, що наступного дня починається процес над троцькістсько-бухарінською шайкою, яка орудувала в «Будьоніввугіллі». Тут же були вміщені й вимоги трудових колективів гірників району – шахт № 6 «Червона зірка», № 9 «Капітальна». Не менш претензійно-зухвало лунали заклики зі шпальт газет і в наступні дні: «Знищити фашистських бандитів всіх до одного!» – закликала передовиця «Социалистического Донбасса» за 3 листопада, «Суд над контрреволюційно-троцькістсько-бухарінською бандою» – проголошували «Сталинский рабочий» та «Социалистический Донбасс» відповідно за 3 та 4 листопада. Таким чином, преса створювала атмосферу ненависті, психозу навколо підсудних, збуджувала трудові колективи.

В матеріалах слідчої справи знаходиться чимало протоколів загальних зборів, резолюцій мітингів, листів окремих громадян із скаргами, різким засудженням колишніх керівників шахт, тресту. Наскільки поспішно і невдало спрацювала режисюра судового фарсу, можна прослідкувати на фактах, які так і кидаються у вічі. Скарги на С.П.Володарського від начальника збагачувальної дільниці А.Писаренка, начальника дільниці Є.Петрова, парторга І.Воробйова чомусь були написані на одному і тому ж незвичному папері – зворотній стороні розрізаної шкільної географічної карти.

За єдиним сценарієм проходили і робітничі мітинги-протести. Так, загальні збори робітників шахти № 9 «Капітальна», що проходили 3 листопада 1937 р., на доповідь Тализіна «Про хід процесу над викритою контрреволюційною троцькістсько-бухарінською групою в «Будьонівці», прийняли рішення розстріляти ворогів народу.

Резолюція мітингу студентів Сталінського індустріального інституту

від 4 листопада за підписом старшокурсників В.Гейєра, В.Плужнікова, Ф.Єлісеєва, Борисенка та ін. закінчувалася словами: «Хай живуть органи НКВС та їх славний керівник, сталінський вихованець тов. Єжов! Викриття Володарського зобов'язує нас зі ще більшою пильністю перевіряти лави студентів та трудящих інституту».

А як же проходив сам суд? В зал палацу культури були етаповані всі звинувачені, з'явилися всі свідки (в справі маються розписи 8 чоловік), а також від колеги захисту – Й.О.Беркович, Б.М.Резніков. Головний обвинувачувач – обласний прокурор Р.А.Руденко. Під час суду С.П.Володарський визнав себе винним. І тоді для збудження присутніх в залі головуєчий на суді оголосив лист робітників шахти ім. Кагановича (шахта «Ново-Бутівка»), датований 2 листопада, де розповідалося про аварію з людськими жертвами, буцімто проведену з контрреволюційною метою. Щоправда, це сталося аж три роки тому. Не дивлячись на категоричне заперечення Володарським такого тлумачення давно розглянутої аварії, лист було прилучено до справи.

Ці процедурні несподіванки вбивали дух Володарського, його сподівання на поміркованість вироку. Не залишала надій і промова облпрокурора. Заключні його слова: «Рахую звинувачення за всіма статтями доведеним повністю стосовно всіх підсудних та прошу винести всім звинуваченим вищу кару – розстріл», були зустрінуті оплесками залу (і нерозумінням підсудних, яких орієнтували на збереження життя, якщо будуть погоджуватись в суді). Адвокати підсудних в своїх виступах просили замінити розстріл тривалим ув'язненням.

В заключному слові С.П.Володарський просив врахувати, що він «повністю роззброївся» і його, як радянського громадянина, нема необхідності знищувати. Підсудний Ярославцев підкреслював при цьому, що він сумлінно працював головним інженером протягом 13 років і не хотів би вмирати, не доживши двох днів до сорокаріччя. Заявляючи про щиросердне покаяння, Шишков просив суддів дати йому можливість і надалі працювати задля побудови соціалізму.

Після невеликої перерви головуєчий оголосив вирок – до всіх звинувачених, за винятком І.М.Шишкова, застосувати вищу міру покарання – розстріл без права на оскарження. Шишкова було засуджено до 25 років ув'язнення з позбавленням прав ще на 5 років після відбування карі.

Закономірно виникає питання, чому ж підсудні не заявили на суді, що вони під фізичним і моральним тиском слідства обмовили себе і інших, йшли на попереднє слідство за суворо окресленим, задовго спланованим сценарієм, що й завело їх у глухий кут? З'ясувати ситуацію сьогодні допомагає аналіз матеріалів і протоколів допитів. Так, залишений в живих І.М.Шишков через 20 років у спогадах підкреслював, що судові засідання проходили формально, без детального опитування підсудних, без будь-яких доказів. І саме найстрашніше, що напередодні суду слідчий УНКВС викликав

заарештованого і попереджав, що не дай боже хтось відмовиться від своїх свідчень під час зустрічі з прокурором або в суді, то підсудному потім створять такі умови, що він пізніше «все знову згадає».

Залишається ще одне питання – висновки експертної комісії. Адже він став одним із безперечних доказів слідства. І тут, в ході аналізу документів архіву Управління Служби безпеки України по Донецькій області, чітко вимальовується режисура керівництва УНКВС. Під час роботи по додатковому розгляду обставин судового процесу 1937 р. у справі С.П.Володарського та ін. один із тогочасних експертів, що став у післявоєнний час директором Інституту гірничої справи АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР П.С.Кучеров у своїх спогадах розкрив систему організації роботи експертної комісії, яку застосовував начальник відділу облуправління НКВС Шейніс. Відкидались будь-які спроби експертів особисто зустрітися із звинуваченим, додати часу експертам для обґрунтованого аналізу техніко-економічних показників роботи шахт, тресту. «Навіщо вам розмовляти із звинуваченим? – Познайомтесь з його свідченнями, і вам усе буде ясно», відповідав в такому разі Шейніс.

Висновки експертів робились, як згадував Кучеров, лише за матеріалами слідства, і до того ж у самому приміщенні управління НКВС. Про це свідчать матеріали допиту самого Кучерова через 20 років після сумнозвісної експертизи, коли в умовах хрущовської відлиги переглядали справу І.М.Шишкова. Після кількох годин ознайомлення членів комісії з матеріалами слідства в кабінеті Шейніса, останній опівночі нагадав експертам, що в разі відсутності висновків комісії до 5-ї години ранку, він поведе їх самих до камери. Коли Шейніс залишив свій кабінет, слідчий Ткаченко розтлумачив експертам, буцімто «писати висновки в камері» означало бути заарештованим за співчуття шкідникам.

Свідчення П.С.Кучерова, інших причетних до справи осіб, 31 травня 1957 р. розглянула судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка визнала всі звинувачення проти С.П.Володарського і його колег безпідставними.

*Юрій Бондарчук
(Кіровоград)*

КАРАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛІЗНИЦЯХ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр.

Великою, ні з чим не зрівняною, трагедією ознаменував собою для українського народу період 30-х років, коли на жертвовник були принесені сотні тисяч наших співвітчизників, яких безжалісно поглинула тоталітарна система.

Необхідно відзначити, що політичні репресії першої половини 30-х років торкнулися всіх без виключення соціальних верств, професійних та національних груп. Причому, в їх епіцентрі цілком закономірно опинилися працівники однієї з стратегічних господарських галузей – залізничного транспорту.

Українські залізниці від самого початку перебували під пильним оком органів ВУЧК-ДПУ-НКВС. Низька технічна оснащеність залізниць, відсутність необхідного числа висококваліфікованих працівників, складні матеріально-побутові умови залізничників обумовили серії негараздів на магістралях, які полягали: у зривах встановлених графіків руху, чисельних аваріях, невиконаннях державних планів, вантажних та пасажирських перевезень.

Катастрофічне становище на транспорті не зміг не визнати в своїй звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) Й.В.Сталін, який відзначав: «...Транспорт є тим вузьким місцем, об яке може спіткнутися та, мабуть, вже починає спотикатися вся наша економіка...»¹.

Кожна епоха відзначається своїм особливим підходом до вирішення народногосподарських проблем, а специфічною домінантою їх розв'язання є модель суспільно-політичного устрою. В умовах командно-адміністративної системи, невідповідності завдань і можливостей їх реалізації, основна провина за існуючі негаразди вбачалася в людському факторі. Продуктивність праці в умовах СРСР значною мірою залежала від фізичної сили робітників, на відміну від країн Заходу. А тому, продуктивність праці піднімалась, головним чином, за рахунок більш тяжкої фізичної праці, більшій відданості кожного робітника своєму робочому місцю, а також більш жорстокої дисципліни. І щоб домогтися результатів, використовувались будь-які форми впливу та примусу. Саме цим обумовлено схвалення цілого ряду партійно-урядових постанов, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни, викорінення шкідництва тощо. Лише в 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднаркомом було прийнято три постанови, які стосувалися безпосередньо залізничного транспорту. На їх основі, в листопаді 1932 р. були внесені поправки до законодавчих і нормативних актів, які передбачали ряд жорстких репресивних заходів щодо залізничників. Так, неявка на роботу без поважної

причини, хоча б на один день, призводила до звільнення і позбавлення житла. Відмова інженерно-технічного працівника від переходу на іншу роботу тягнула за собою примусову працю або ж штраф до 1000 крб. Порушення дисципліни залізничниками, як і іншими транспортниками, каралося позбавленням волі до 10 років, а при обтяжливих обставинах – розстрілом².

В першій половині 30-х рр. суттєві зміни вносилися до розділу «контрреволюційні злочини» Кримінального кодексу України. Наприклад, в 1930 р. він доповнився статтею, що передбачала покарання до 10 років позбавлення волі або розстрілом з конфіскацією майна за підлив транспорту, невжиття належних заходів до своєчасного відправлення поїздів, затримку з розвантаженням товарних поїздів, тощо. Трохи згодом, подібні правопорушення були віднесені до особливо небезпечних злочинів проти порядку управління³.

Якщо в наведеному випадку хоча б зберігалася видимість законності, то справжньою, нічим не прихованою сваволею можна вважати позасудові репресії серед залізничників. Наприклад, лише з 1 січня по 1 грудня 1931 року транспортними відділами ДПУ спільно з транспортними прокурорами в ході кампанії «по очищенню транспорту від контрреволюційного та соціально-чуждого і кримінального елемента» в позасудовому порядку було розглянуто більше 1500 справ залізничників. З них – 38 засуджено до розстрілу, 500 – до ув'язнення в концтаборах, 595 – до вислання, 72 – до вислання умовно⁴. Подібна практика знаходила схвалення вищого політичного керівництва та уряду країни.

Аналізуючи рішення партійного державного керівництва СРСР та УСРР, можна без перебільшення твердити, що всі вони передбачали комплекс репресивних заходів. Постанова ПБ ЦК КП(б)У від 25 січня 1933 р. «Про очищення залізничного транспорту і про заходи по зміцненню трудової дисципліни» констатувала наявність «...значної засміченості залізничного транспорту куркулями, петлюрівцями, колишніми жандармами і колишніми членами антирадянських партій, які безкарно ведуть серед транспортників розкладницьку контрреволюційну роботу, активно підтримують куркульський саботаж хлібозаготівель, зривають графіки товарних поїздів, організують невиробничі простой рухомого складу, створюють аварії, катастрофи, розкладають трудову і виробничу дисципліну на транспорті»⁵.

Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало транспортні організації протягом лютого «...очистити транспорт від куркульських контрреволюційних і дезорганізаторських елементів»⁶.

Яким чином це планувалось зробити, довідуємося з цієї ж постанови вищого політичного керівництва України. Так, Державному політичному управлінню УСРР пропонувалось в місячний термін «виявити і вислати» на Північ залізничників з числа «куркулів, петлюрівців та інших контрреволюційних елементів». В проекті постанови знаходимо і контрольні цифри, які не увійшли до остаточного варіанту документа. Наприклад, з

Південної та Катерининської залізниць планувалось «виявити і вислати» на Північ до 1000 фахівців, а з Південно-Західної — 1500⁷.

Згадану роботу мали проводити спеціальні комісії під головуванням директорів доріг, у складі: начальника дорожньо-транспортних відділів ДПУ, секретарів парткомів та голів профкомів, а також представників відповідних обкомів КП(б)У. Останні мали охопити ретельною перевіркою всі служби залізниць, особливо служби руху шляхів, зв'язку та будівництва, апарати дирекції доріг, тощо.

Своєрідними представниками ЦК КП(б)У в ході реалізації вище означеної постанови повинні були стати уповноважені ЦК на таких основних залізничних вузлах, як Дебальцево, Ясинувате, Красний Лиман та інших⁸.

Наскільки активно й оперативно виконувались вказівки вищого політичного істеблшменту засвідчують документи місцевих органів ДПУ, партійних та профспілкових організацій, політвідділів окремих доріг. Так, на початку грудня 1933 р. начальник політвідділу Катерининської залізниці Дехтярьов доповідав секретарям ЦК КП(б)У С.Косіору, П.Постишеву, М.Попову та голові ДПУ УСРР В.Балицькому про результати роботи на Ясинуватській дільниці дороги, що обслуговувала найбільш важливі промислові центри Донбасу. Як з'ясувалося, згадана дільниця була вкрай «засмічена класове чужими елементами». Внаслідок «ретельної» чистки, проведеної весною 1933 року, з дільниці було «вичищено» кількасот фахівців. Більше того, як повідомляв, спираючись на матеріали транспортного відділу ДПУ, вже згадуваний Дехтярьов, на обліку спецслужб перебувало ще 354 «куркульські родини», які підлягали репресіям⁹.

Не відставав від свого колеги і начальник політвідділу Південно-Західної залізниці Л.Мілх, який інформував С.Косіора та П.Постишева про те, що «...на дорозі викриті на багатьох ділянках петлюрівці та шкідники»¹⁰.

Винятково цілеспрямовано здійснювалась в 1932-1933 рр. масова кампанія по «виявленню та вичищенню церковно-куркульського елемента», внаслідок чого, органами ДПУ УСРР та політвідділами доріг, віднайдене близько 450 осіб з числа «церковників і сектантів». З них на Південній залізниці – 162, Катерининській – 165, Південно-Західній – 120. Ще більш вагомими були здобутки по «викриттю» на залізницях «куркульського елемента». В поле зору партійних органів і спецслужб потрапило 1218 осіб. З них по Південній залізниці – 709, Катерининській – 378, Південно-Західній – 131¹¹.

Характерно, що саме з діяльністю «церковно-куркульських елементів» органи ДПУ пов'язували будь-які збої в діяльності залізниць. Останні розглядалися як факти саботажу і шкідництва, яких вже в 1933 році було нараховано близько 50. На основі зібраних спецслужбами матеріалів за фактами саботажу та шкідництва було порушено кілька кримінальних справ, здійснені арешти залізничників¹².

Як свідчить статистика, з прийняттям партійно-урядових документів з

геометричною прогресією зростає кількість «викритих» на залізницях контрреволюційних груп, заарештованих залізничників. Наприклад, з спецповідомлення дорожньо-транспортного відділу ДПУ УСРР від 7 березня 1933 р. довідуємось про «викриття контрреволюційного куркульсько-жандармського угруповання» нібито створеного залізничниками ст. Дебальцево під керівництвом бухгалтера 8-го будбюро Нестора Афоніна. В згаданій порушеній кримінальній справі було заарештовано до 50 фахівців¹³.

Антирадянська контрреволюційна організація, приблизно в цей же період, була виявлена на першій будівельній ділянці містбудшляху ст. Ровеньки. В зв'язку з нею, було заарештовано 14 залізничників¹⁴. Майже одночасно, на цій же станції, органи ДПУ відзвітувалися й іншою «куркульсько-білогвардійською» організацією, яка налічувала 48 осіб¹⁵. Загалом, лише на цій станції в 1932-1933 рр. було виявлено 5 антирадянських угруповань¹⁶. Докладну інформацію щодо цього подав начальник дорожньо-транспортного відділу ДПУ УСРР Дебальцевського району Курпас, який зазначав, що в ході кампанії чистки, обумовленої постановою політбюро ЦК КП(б)У від 25.01.1933 р., було заарештовано і віддано до суду 900 залізничників, звільнено з роботи 300, окрім цього на перше півріччя 1933 року планувалось заарештувати і віддати до суду ще близько 80 осіб¹⁷.

Як правило, найбільш непоправної шкоди в ході згаданих кампаній завдавали чистки апаратів доріг та окремих експлуатаційних районів, представлених найбільш досвідченими і кваліфікованими фахівцями. Власне, дуже важко було сподіватися на поліпшення діяльності Південної дороги після «вичищення» з її керівного апарату понад 1100 спеціалістів¹⁸.

Одним з тих, чия доля згубилася в другій половині 30-х років, став голова Всеукраїнського комітету професійного союзу залізничників України Михайленко. Проте ще в липні 1932 р., звертаючись до ЦК КП(б)У та голови ДПУ УСРР В.Балицького, він вважав за необхідне «...найближчим часом організувати ряд показових судових процесів на транспорті України з широким висвітленням ходу процесів в усій робітничій пресі і поставити питання перед органами ДПУ про застосування рішучих заходів по боротьбі з вищезначеними шкідницькими заходами...»¹⁹.

Ідею відкритих судових процесів активно підтримував і секретар парторганізації Південно-Західної дороги Плачинда, який особливо пишався сумнозвісними, на той час, процесами над інженером Покришевським та групою співробітників електромереж Одеського району²⁰. А в липні 1937 р. ЦК КП(б)У «вичищає» його із своїх рядів як дворушника і контрреволюціонера²¹.

Провідна роль в проведенні подібних процесів відводилась лінійним судам, створеним в 1930 р.²² всупереч конституціям СРСР та УСРР та чинному законодавству. Навіть повністю підпорядкований вищому політичному керівництву нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР В.Поляков в своєму протесті вказував на неконституційність Постанови ЦБК

та РНК СРСР від 27 листопада 1930 року «Про залізничні лінійні суди». Його аргументи були настільки вагомими, що згаданий протест 15 грудня 1930 року своїм протокольним рішенням підтримала Президія ВУЦВК²³.

Жорстка репресивна політика нехтування конституційними нормами викликала серйозне невдоволення залізничників. На основі спецповідомлень транспортних відділів ДПУ можна простежити зростання антирадянських настроїв серед залізничників. Так, Південний окружний транспортний відділ ДПУ відзначав суттєве збільшення кількості антирадянських листівок, закликів, листів, резолюцій, анонімних записок. Лише в квітні 1932 року на найбільших станціях Південної залізниці було виявлено 11 листівок²⁴.

Характерною в цьому відношенні є листівка, виявлена на ст. Полтава, в якій говорилося: «Товариші! Подивіться, наскільки нахабно нас обдурила Комуністична партія, що веде за собою пролетаріат всього Радянського Союзу. В жодній країні, де править проклята буржуазія, не знущаються так жорстоко, як в Радянському Союзі... Зверніть увагу, як живе верхівка, яка задає завдання вам на загибель. Ще не пізно... боріться за себе так, як боролися за завоювання Жовтня, які вже давно продані»²⁵.

В іншому випадку, слюсар Полтавського паровозо-ремонтного заводу Шидорець з сумом і відвертим невдоволенням констатував: «...я вважаю, що партія є Кровопивцею, що висмоктує останні соки з робітничого класу...»²⁶.

Здавалося б, за таких умов, вище партійно-державне керівництво СРСР та УСРР мало докласти всіх зусиль для заспокоєння громадської думки, стабілізації ситуації серед працівників всіх народно-господарських галузей, в тому числі на залізничному транспорті. Однак, як переконуємось, в другій половині 30-х років маховик репресій набирав своїх страхітливих шалених обертів. Особливо це відчулося з призначенням наркомом шляхів сполучення СРСР в березні 1935 р. Лазаря Кагановича, який чи не найбільше уславив себе на теренах боротьби з класовим ворогом. Вже на одній із перших парадних нарад особистий емісар Сталіна на залізниці назвав боротьбу з ворогами одним з найголовніших засобів поліпшення діяльності залізничного транспорту²⁷.

Конкретну програму істотного поліпшення стану на залізницях Л.Каганович виклав на селекторній нараді директорів залізниць 27 жовтня 1935 року. «Я стверджую, – говорив він, – що у нас в шляховому господарстві більше ніж будь-де мерзотників, куркулів і білогвардійців. І якщо чесні шляховики не хочуть, щоб на них опустилася рука, яка накаже, вони повинні самі в прискореному порядку викривати цих мерзотників і замінювати їх іншими людьми... Необхідно розгорнути нову роботу по боротьбі з катастрофами. І в першу чергу, необхідно взятися за ворога. На транспорті у нас зараз така картина, яка свого часу була в промисловості і в сільському господарстві. У нас на транспорті надто багато ворогів... А наші люди? Де вони і що вони роблять? Що роблять наші політвідділи, що роблять професійні спілки, що роблять командири транспорту? Чому вони не

викривають цих мерзотників? Чому у них притупилося чуття? Треба згуртувати ядро і треба піти походом проти наявних на транспорті мерзотників»²⁸.

Характерно, що залізний нарком націлював підвладні йому апарати не лише на викриття відкритих і прихованих ворогів. Він закликав до ретельного виявлення «напівворогів, які начебто перебували в середовищі як безпартійних, так і партійців»²⁹.

Водночас, блискуче засвоївши лицемірну тактику своїх найближчих колег по політбюро ЦК ВКП(б), Каганович цинічно попереджав проти здійснюваної на місцях огульної практики масових безпідставних репресій, які наносили непоправної шкоди як самій галузі, так і вносили розбрід, недовіру та невпевненість в колективах залізничників.

І справді, останню вказівку Л.Кагановича деякі місцеві партійні, радянські та господарські керівники, командири та начальники політвідділів залізниць сприйняли як певну програму дій, що знаменувала собою послаблення репресій на залізницях.

Будь-які сумніви розсіяла постанова політбюро ЦК КП(б)У від 17 червня 1935 р., в якій вже недвозначно говорилося: «Багато хто почав викривлювати наказ т. Кагановича, трактуючи справу так, що здійснювана раніше практика певної підміни роботи огульними і масовими репресіями, змінилась повною відмовою від будь-яких репресій. Перестали зовсім застосовувати судові репресії. Також, до елементів злостивих і класове ворожих, які зумисне шкодять транспорту. Це викривлення наказу є показником розхристаності і м'якотілості серед командного складу і парторганізацій транспорту, що нічого спільного не мають з дійсною більшовицькою боротьбою з аваріями і катастрофами»³⁰.

Згадана постанова політбюро ЦК КП(б)У значною мірою активізувала масові кампанії по очищенню залізниць від класове ворожих елементів, шкідників і саботажників; розв'язала руки каральному апаратові, що вже відчув смак «моря крові» і який сам, незабаром, в значному своєму складі буде поглинутий ним в роки великого терору; не в останню чергу, стала прологом до масових репресій на транспорті; відіграла-свою роль в остаточному утвердженні командних, деспотичних методів управління залізничним транспортом. Цілком очевидним є той факт, що подібні постанови з приводу «вчищення» та «вилучення» штампувалися десятками.

Разом з тим, вважаємо за доцільне зупинитися на ще одній трагічній сторінці історії залізничного транспорту. В той період не лише справжні та удавані «петлюрівці», «куркулі», «троцькісти» та інші «дворушники» таврувалися довічно як вороги народу і не вкладалися в «прокрустове» ложе уявлень політичного істеблішменту про майбутній соціальний та ідеологічний моноліт, але й деякі національності, як виявилось, не влаштовували найбільш «інтернаціональну» державу. В цьому контексті і здійснювались кампанії по очищенню залізниць від німецького та

«польського контрреволюційного елемента», які набули не лише масового характеру, але й набрали найганебніших форм, оскільки здійснювались за національною ознакою.

Характерно, що антипольські кампанії на залізницях і, в першу чергу, на Південно-Західній викликали опір безпосередньо на місцях. Останній, викликав серйозне роздратування вищого політичного керівництва України, яке своєю постановою від 29 вересня 1935 р. констатувало: «Вказівки ЦК КП(б)У про очищення Південно-Західної залізниці, особливо її найважливіших вузлів, близьких до польського кордону (Коростень, Гречани, Казатин, Шепетівка, Вапнярка та ін.) від антирадянських польських елементів – ще не проведено в життя»³¹.

З метою реалізації прийнятих рішень ЦК КП(б)У своєю постановою утворювало спеціальну комісію у складі: Шергова, Олександровського, Зоріна, якій на протязі 5 днів доручалося внести пропозиції «про очищення прикордонних залізничних вузлів Південно-Західної залізниці від антирадянських польських елементів»³².

Прагнучи активізувати роботу в даному напрямку, ЦК КП(б)У звернулося за підтримкою до ЦК ВКП(б). В доповідній записці від 19 листопада 1935 року за підписом першого секретаря С.В.Косіора ставились і конкретні планові завдання «по вичищенню контрреволюційного польського елемента». Так, з Козатинського вузла передбачалось «вичистити» 487 поляків, ст. Гречани – 261, ст. Жмеринка – 251, ст. Фастів – 193, Новоград-Волинська – 140, Київського вузла – 151, Коростенського вузла – 151. Всього ж, на думку вищого партійного керівництва України, з Південно-Західної залізниці України потрібно було вичистити 1889 фахівців.

Ті наслідки, які вище означена акція могла мати для подальшого функціонування дороги, не важко було передбачити. Адже до політичне неблагонадійних було віднесено 5 досвідчених начальників станції, 13 чергових по станції, 13 начальників депо, 80 машиністів паровозів, 60 стрілочників, 43 головних кондуктори, 21 працівник електростанції, 27 працівників зв'язку. Отже, внаслідок цієї акції планувалось вилучити значну кількість найбільш кваліфікованого персоналу дороги³³. Відчуваючи це, С.В.Косіор звертався до ЦК ВКП(б) з проханням зобов'язати НКШС СРСР надіслати на Південно-Західну залізницю 150-200 належним чином підготовлених спеціалістів³⁴.

Цілком очевидно, що згаданими каральними акціями не вичерпувалися масові репресії працівників трьох українських залізниць. Починаючи з кінця 20-х – на початку 30-х рр. посилюється тенденція, що існувала і раніше, коли невдачі в промисловому будівництві розв'язувались пошуком в апараті управління бюрократів-шкідників, які були, буцімто, джерелом усіх бід та невдач. Слід відзначити, що формуванню таких поглядів сприяло не лише загальне політичне становище в країні, але й спроби більш швидкими та «ефективними» засобами розв'язати проблеми, що повсякчасно виникали

перед більшовицькими керманічами. Тому під гаслами боротьби з шкідництвом – саботажем, «вилучення політично-неблагонадійних елементів» вони здійснювались практично протягом усієї першої половини 30-х рр. Однак вони були лише преамбулою тієї, ні з чим не зрівняної трагедії, яка спіткала залізничників як і всіх громадян першої в світі соціалістичної держави в роки великого терору.

Примітки

¹ Сталін Й. Звітна доповідь XVIII з'їздові партії // Твори. – Т. 13. – С. 341.

² Жертвы репрессий. Репрессии 20-х – начала 50-х годов в Украине. – Киев: Юринформ, 1993. – С. 12-13.

³ Там же. – С. 15.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4583. – Арк. 18-19.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 183. – Оп. 4. – Спр. 580. – Арк. 48-49.

⁶ Там само. – Арк. 49.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 379. – Арк. 121.

⁸ Там само. – Арк. 122.

⁹ Там само. – Оп. 20. – Спр. 6255. – Арк. 33.

¹⁰ Там само. – Спр. 6254. – Арк. 93-94.

¹¹ Там само. – Спр. 6255. – Арк. 79.

¹² Там само. – Арк. 94.

¹³ Там само. – Спр. 6258. – Арк. 26.

¹⁴ Там само. – Арк. 28.

¹⁵ Там само. – Арк. 30.

¹⁶ Там само. – Арк. 34.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Державний архів Харківської області. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5356. – Арк. 34.

²⁰ Там само. – Спр. 5710. – Арк. 34.

²¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 438. – Арк. 2.

²² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 12-14.

²³ Там само. – Арк. 54-56.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5482. – Арк. 5.

²⁵ Там само. – Арк. 6.

²⁶ Там само. – Спр. 5484. – Арк. 157 а.

²⁷ Там само. – Спр. 6684. – Арк. 1-6.

²⁸ Там само. – Спр. 6683. – Арк. 53-55.

²⁹ Там само. – Арк. 56.

³⁰ Там само. – Оп. 6. – Спр. 391. – Арк. 209.

³¹ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 292.

³² Там само.

³³ Там само. – Оп. 20. – Спр. 6683. – Арк. 185.

³⁴ Там само. – Арк. 186.

Віктор Жезицький
(Кам'янець-Подільський)

МАСОВІ ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ **(друга половина 30-х рр. ХХ ст.)**

Одним з найбільш розповсюджених методів політичних репресій серед національних груп Поділля в досліджуваній період залишались масові депортації населення.

При цьому доречно відзначити, що депортації населення були зовсім не новою акцією владних структур в подільському регіоні. Під приводом очищення прикордонної смуги вони регулярно проводились в другій половині 20-х — першій половині 30-х рр. Однак в другій половині 30-х рр. за кількістю виселених сімей депортації не мали аналогій в усій попередній практиці.

Так, масова депортація польського і німецького населення з прикордонних районів Київської і Вінницької областей у східні райони країни здійснювалась з 20 лютого по 10 березня 1935 р. Тоді з Київської області було переселено 5475 сімей, а з Вінницької – 2854. З них за національним складом: поляків – 2866 сімей і німців – 1903 ¹.

Оцінюючи результати згаданої операції, нарком внутрішніх справ СРСР Г.Ягода в листі від 27 жовтня 1935 р. до голови Раднаркому СРСР В.Молотова цинічно писав: «Проведене переселення значною мірою очистило прикордонні райони... від контрреволюційних... націоналістичних (польських і німецьких) та антирадянських елементів.

Внаслідок того, що під час весняного переселення 1935 р. контингент переселених з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, в ряді прикордонних районів Вінницької області до цього часу залишились значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких в прикордонних районах, з точки зору зміцнення кордонів, треба визнати небажаним» ².

Позицію Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР повністю поділяв Вінницький обком КП(б)У. Його секретар В.Чернявський в листі до секретаря ЦК КП(б)У М.М.Попова наголошував: «На території Вінницької області, особливо в прикордонних і форпостних районах осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії наявні особи, підозрювані у шпіонажі, колишні контрабандисти, сім'ї втікачів із-за кордону, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, що є базою для роботи противника у нас. З метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлів, залізничних пунктів Вінницької області, обком КП(б)У просить санкціонувати проведення переселення в тиллові райони України 1500 польських сімей...» ³.

Політбюро ЦК КП(б)У, підтримавши пропозицію Вінницького обкому

партії, просило ЦК ВКП(б) дати дозвіл на переселення 1500 польських сімей з прикордонних районів Вінницької області з подальшим розселенням в Харківській, Донецькій, Дніпропетровській⁴ областях. Очевидно згода була швидко отримана, оскільки вже на початку грудня 1935 р. на місця були доведені порайонні ліміти виселення польських сімей (див. табл. № 1).

Таблиця № 1

Кількість польських сімей, виселених з районів Вінницької області в Харківську і Донецьку області в січні 1936 р.⁵

<u>№ п/п</u>	<u>Назва районів</u>	<u>Кількість сімей</u>
1.	Проскурівський	150
2.	Волочиський	151
3.	Ізяславський	100
4.	Козятинський	80
5.	Славутський	100
6.	Базалійський	50
7.	Городоцький	250
8.	Шепетівський	180
9.	Плужанський	100
10.	Жмеринський	39
11.	Сатанівський	100
12.	Антонінський	100
13.	Старокостянтинівський	100
	Разом	1500

Депортацією громадян польської національності з Вінницької області, яка здійснювалась з 5 по 15 січня 1936 р., керувала спеціально створена комісія ЦК КП(б)У в такому складі: Шелехес (голова), Попов, Литвин, Шувалов, Александровський, Левицький (наркомзем), Орлов (політуправління Київського військового округу)⁶. Виконавши доручення, комісія відзвітувалась перед ЦК КП(б)У про те, що «виселення польського елемента проходило без особливих ускладнень».

Не очікувалось ускладнень і при проведенні масової депортації з України 15000 польських і німецьких родин, яку планувалось здійснити весною-восени 1936 р.

Згадана операція планувалась у два етапи. На першому – в травні 1936 р., передбачалося виселення 5 тис. господарств, на другому – в серпні-вересні 1936 р. – 10 тис. господарств.

Про те, що чекає переселені родини, інформував у березні 1936 р. заступника Голови Раднаркому СРСР В.Чубаря нарком внутрішніх справ СРСР Г.Ягода: «З цього контингенту, – писав він, – 3000 господарств вселяються в існуючі трудпоселення НКВС Карагандинської області, з них на 1000 господарств будівництво житла здійснювати не треба; 2 тис. господарств

розселяються тимчасово в клубах, школах тощо. Ці переселенці будуть використані на будівництві для останніх переселенців, які по закінченні будівництва будуть поселятися в нові селища.

14 тис. господарств будуть розселені на відведених зем. фондах в Акмолинському і Сталінському районах Карагандинської області, для чого необхідно організувати нових 14 селищ і здійснити житлове, комунально-побутове і господарське будівництво.

Це будівництво, а також сільськогосподарське влаштування переселених буде здійснено ГУЛАГом * НКВС»⁷.

Для проведення депортації на першому етапі, як і в попередньому випадку, була створена спеціальна державна комісія, однак рівень включених до неї посадових осіб засвідчив виняткову масштабність запланованої акції. Так, комісія працювала в такому складі: Косіор (голова), Постишев, Любченко, Попов, Шелехес, Балицький, Якір, Ільїн, Василенко, Налимов, Шаров, Чернявський, Триліський, Соколинський, Паперний⁸.

Важко сказати, хто з названих членів комісії керував підготовкою інструкції по виселенню, яка за своїм змістом не відповідала елементарним нормам людської моралі.

Зокрема, в ній рекомендувалось повідомляти громадян, визначених для переселення далеко від рідних місць, не раніше як за 7 днів до завантаження, причому і цей короткий час витримувався на місцях далеко не завжди.

В інструкції висловлювалась також порада «...роз'яснити переселенцям, що вони переселяються у більш віддалені райони, як ті, що не виявили себе в зміцненні кордону і колгоспного ладу...»⁹.

Перший етап депортації польських сімей розпочався 20 травня 1936 р., охопив шість районів Поділля, 2047 польських сімей, їх розподілення по районах показане в табл. № 2.

Таблиця № 2

Кількість польських сімей, виселених з районів Вінницької області в травні-червні 1936 р.¹⁰.

№ п/п	Назва районів	Кількість польських сімей
1.	Проскурівський	249
2.	Волочиський	500
3.	Шепетівський	384
4.	Славутський	303
5.	Берездівський	237
6.	Плужанський	374
	Разом	2047

Значно жорсткіші ліміти були встановлені для Вінницької області на другому етапі операції по переселенню «польського контрреволюційного і

* Головне управління таборів НКВС СРСР.

націоналістичного елемента» в Казахстан, який розпочався в серпні 1936 р. (Див. таблицю № 3).

Таблиця № 3

Кількість польських сімей, виселених з районів Вінницької області в серпні-вересні 1936 р. в Казахстан ¹¹.

№ п/п	Назва районів	Кількість виселених сімей
1.	Плужанський	300
2.	Ляховецький	500
3.	Теофіпольський	500
4.	Ізяславський	300
5.	Поленський	300
6.	Антонінський	250
7.	Базалійський	300
8.	Волочиський	200
9.	Сатанівський	500
10.	Городоцький	250
11.	Ярмолинецький	200
12.	Кам'янець-Подільський	500
13.	Чемировецький	363
14.	Оринінський	270
15.	Смотрицький	200
16.	Старокостянтинівський	300
	Разом	5233

Таким чином, лише в 1935-1936 рр. з Поділля депортовано організованим порядком 11634 польські та німецькі родини, причому, враховуючи специфіку регіону, серед депортованих переважали поляки. Якщо вважати, що кожна сім'я в середньому налічувала 4 особи, то можна припустити, що у вищезазначений період з Поділля було депортовано 46500 громадян польської і німецької національностей.

Характерно, що укладаючи списки депортованих родин, партійні, радянські та правоохоронні органи неодмінно відзначали наявність резерву на виселення. Так, на їх думку, з Поділля в примусовому порядку ще можна було виселити 1322 польських сім'ї. З них: по Базалійському району – 94; Городоцькому – 129; Сатанівському – 91; Ярмолинецькому – 108; Смотрицькому – 128; Кам'янець-Подільському – 101; Оринінському – 45; Чемировецькому – 95; Антонінському – 300; Полонському – 60; Ляховецькому – 78; Ізяславському – 47; Ст.Костянтинівському – 46. Лише Теофіпольський район повідомив Вінницький обком КП(б)У, що він вже всі свої резерви вичерпав ¹².

Принагідно слід відзначити, що депортаціям підлягали не лише громадяни польської, німецької національностей. Як видно з документів,

принцип добровільності повністю порушувався при переселенні євреїв Вінницької області до Єврейської автономної області – Біробіджану. Зокрема, для виконання встановлених для цього лімітів – 400 родин і 450 однаків – в кожному випадку застосовувалися примусові заходи. Кількість переселених єврейських родин і однаків з Вінницької області показано в таблиці № 4.

Таблиця № 4

Кількість єврейських родин і однаків, визначених на переселення з Вінницької області до Біробіджану в 1936 р.¹³.

№ п/п	Назва округів, міст, районів	родин	одинаків
1.	Проскурів	45	45
2.	Кам'янець-Подільський	42	28
3.	Могилів	19	16
4.	Шепетівка	45	40
5.	Бердичів	26	44
6.	Вінниця	21	49
7.	Тульчин	7	23
8.	Піщанка	15	10
9.	Томашпіль	13	7
10.	Липовець	5	5
11.	Чуднів	9	6
12.	Гайсин	20	10
13.	Деражня	15	10
14.	Любар	5	10
15.	Бар	10	15
16.	Жмеринка	15	20
17.	Козятин	10	15
18.	Іллінці	8	12
19.	Старокостянтинів	10	15
20.	Хмельник	10	15
21.	Шаргород	5	10
22.	Бершадь	10	10
23.	Немирів	10	10
24.	Джунінка	5	10
25.	Теплик	10	10
	Разом	400	450

Таким чином, масові депортації населення стали на Поділлі однією з найбільш поширених форм політичних репресій. Цілком очевидно, що ці трагічні сторінки ще потребують свого докладного вивчення і, в першу чергу, на регіональному рівні.

Примітки

-
- ¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 5446-сс. – Оп. 16. – Спр.265. – Арк. 14.
- ² Там само. – Арк. 14-15.
- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 343.
- ⁴ Там само. – Арк. 314.
- ⁵ Державний архів Вінницької області. – ФП.-136. – Оп. 3. – Спр. 371. – Арк. 4.
- ⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 344, 354.
- ⁷ ДАРФ. – Ф. 5446-сс. – Оп. 12. – Спр. 209. – Арк. 72.
- ⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 346.
- ⁹ Там само. – Арк. 62.
- ¹⁰ Державний архів Вінницької області. – ФП.-136. – Оп. 3. – Спр. 371. – Арк. 4.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само. – Спр. 362. – Арк. 25-34.
- ¹³ Там само. – Арк. 16.

*Сергій Кокін, Олександр Пшенніков
(Київ)*

БЕЗ СТРОКУ ДАВНОСТІ

До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови в Червоній Армії»

У другій половині 50-х – на початку 60-х років, за часів хрущовської відлиги, як відомо, відбулося розвінчання «культу особи Й.В.Сталіна». В центрі уваги істориків і всього суспільства тоді опинилися масові репресії проти радянських громадян 1937-1938 рр. Серед найбільш відомих перших жертв цих репресій були названі військові – керівники Червоної Армії: маршал Радянського Союзу М.М.Тухачевський, командарми 1-го рангу Й.Е.Якір та І.П.Уборевич, командарм 2-го рангу А.І.Корк, комкори Р.П.Ейдеман, Б.М.Фельдман, В.М.Примаков, В.К.Путна та ін. (Див. док. № 1). Відновлення історичної справедливості щодо них містило в собі два основних моменти: по-перше, визнання їхніх заслуг як «героїв громадянської війни», а, по-друге, підкреслення притаманного ним прогресивного військового мислення на відміну від дилетантсько-ретроградських поглядів К.Є.Ворошилова, Г.І.Кулика, Ю.О.Щаденка та подібних до них керівників Червоної Армії.

Наприкінці 80-х років, за часів горбачовської перебудови, до теми масових репресій повернулися знову. Відбулася реабілітація нового прошарку репресованих – в першу чергу т.зв. «представників ленінської гвардії» з числа колишнього компартійно-державного керівництва (Г.Є.Зинов'єва, Л.Б.Каменєва, М.І.Бухаріна, О.О.Рикова та ін.). Причому хронологічні рамки масових репресій були обережно розширені і охоплювали період 30-х – початку 50-х років. При характеристиці існуючої тоді системи державної влади та управління словосполучення «культ особи Сталіна» замінили спочатку на «командно-адміністративну систему», а потім визнали правомірним вживання терміну «сталінізм», що протягом десятиліть широко використовувався на Заході. Отже, репресовані керівники Червоної Армії перетворилися на жертв не просто особистого свавілля Сталіна, а сталінізму, але при цьому залишилися «славною плеядою полководців громадянської війни».

Серед публікацій кінця 80-х років найбільшу наукову і історичну цінність, на наш погляд, мала публікація документальних матеріалів, надрукованих в журналі «Известия ЦК КПСС» (№ 4 за 1989 рік). Поява цих документів пов'язувалась з розглядом 5 березня 1988 р. питання про результати реабілітації репресованих військових на засіданні Комісії політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років (протокол

№ 3). Зокрема відзначимо, що в узагальнюючій довідці Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, КДБ СРСР, Прокуратури СРСР та Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Справа про так звану «антирадянську троцькістську військову організацію» у Червоній Армії» були використані майже недосяжні тепер для українських дослідників документальні матеріали з архівів усіх згаданих установ.

Окрім зазначеної довідки, в журналі були також опубліковані і деякі першоджерела: визначення військової колегії Верховного Суду СРСР від 31 січня 1957 р. про відміну вироку Спеціальної судової Присутності Верховного Суду СРСР від 11 червня 1937 р. стосовно до Тухачевського М.М., Корка А.І., Якіра Й.Е. та інших і припинення кримінальної справи за відсутністю в їх діях складу злочину; постанова президії ЦК КПРС від 6 серпня 1955 р. «Про справу Гамарника Я.Б.» і записка з цього питання до ЦК КПРС Генерального прокурора СРСР Р.А.Руденка від 22 липня 1955 р. Наводилися також і змістовні біографічні довідки про репресованих М.М.Тухачевського, А.І.Корка, Й.Е.Якіра, І.П.Уборевича, В.К.Путну, Р.П.Ейдемана, В.М.Примакова, Б.М.Фельдмана та скінчившого життя самогубством Я.Б.Гамарника. Однак оприлюднення у широкому масштабі документів саме 1937 року тоді так і не відбулося.

Мабуть, це пояснювалося тим, що після масованої серії публікацій 50-60-х і кінця 80-х років про репресії проти військових кадрів у суспільній думці склалося таке собі враження, що з цього приводу майже все вже сказано, остаточно розставлено всі крапки над «і», вшановано пам'ять безвинно загиблих. Подальші зусилля держави і суспільства в цьому напрямку набули суто буденного, практичного змісту згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років». (До речі, в Україні цей указ, трансформований до сучасного українського законодавства, має юридичну силу і неухильно виконується на державному рівні).

Але бурхливий розвиток подій, пов'язаний з розпадом СРСР та становленням України як незалежної держави, ініціював не менш бурхливий розвиток історичної науки. Передусім вона збагатилася методологічно і концептуально. Перед дослідниками відкрилися значні масиви недосяжних раніше архівних документів та інших історичних джерел. Від заповнення т.зв. «білих плям» історії та не позбавленої кон'юнктурних ідеологічних впливів історичної белетристики фахівці поступово перейшли до фундаментального, всебічного дослідження історичного процесу.

Темпи просування вчених на шляху від незнання до напівзнання, до все більш повного знання значно прискорилися. «Сталінізм», що як теорія і практика, протиставлявся раніше «ленінізмові», став разом з останнім лише складовою частиною більш узагальнюючого поняття «радянський

тоталітаризм». Хронологічні рамки масових політичних репресій в Радянській Україні автоматично розширились від початку 20-х до початку 70-х років, а в Радянській Росії визначаються ще й ширшим періодом.

Серед жертв тоталітарного режиму головну увагу почали приділяти представникам компартійно-державного керівництва УСРР, що зробили вагомий внесок у проведення політики українізації і національно-культурне відродження 20-х років (Г.Ф.Гринько, О.Я.Шумський, М.О.Скрипник та ін.); членам опозиційних до більшовицької влади політичних партій і рухів; представникам технічної інтелігенції, що проходили у сфабрикованих кримінальних справах («Шахтинська справа», справа «Промпартії», справа «Трудової селянської партії» та ін.); відомим і маловідомим діячам освіти, науки, культури, церкви, що становили головні кадри міфічних антирадянських центрів, організацій та спілок (справи «СВУ», «УНЦ», «УВО» та ін.); представникам різних національних меншин і релігійних конфесій та іншим категоріям радянських та іноземних громадян, репресованих за подібними ознаками; учасникам національно-визвольної боротьби та дисидентського руху.

На цьому тлі тема масових репресій наприкінці 30-х років проти військових кадрів Червоної Армії не привертала якоїсь особливої уваги з боку ані фахівців, ані суспільства. Майже єдиним винятком в сучасній науковій і науково-популярній літературі є колективна монографія «Жертвы репрессий», що вийшла друком у Києві у 1993 р. У книзі міститься окремий розділ «Репрессированные военные кадры», автор якого М.П.Павлов досить ґрунтовно, з використанням нових документальних джерел, але щоправда без посилань на місце їх знаходження, висвітлив цю тему. Він наголосив, що масові репресії торкнулися 44 тисяч командирів і політпрацівників Червоної Армії і флоту, причому понад третини репресованих (15 тис. чоловік) припадало на Київський військовий округ. У розділі вже не тиражувалися сюжети про «героїчні подвиги» під час громадянської війни репресованих військових керівників, але віддавалося належне їх професійним якостям.

Пояснюється це тим, що поглиблення наукових знань про події 1917-1921 рр. супроводжувалося і зміною суспільних уявлень про громадянську війну як справу «доблесті і героїзму» з боку одних – червоних та «криваву махрову контрреволюцію» з боку всіх інших. Наукове висвітлення та морально-етичне сприйняття громадянської війни у контексті історії Росії як братовбивчої, як трагедії народу, у контексті історії України та інших колишніх «національних окраїн» набуло іншого забарвлення, а саме – протистояння національно-визвольного руху одночасно білогвардійсько-російському та більшовицько-радянському військово-політичним таборам.

Об'єктивно можна лише констатувати, що майбутні т.зв. «керівники військово-фашистської змови» у Червоній Армії М.М.Тухачевський, Й.Е.Якір, І.П.Уборевич та ін. опинилися у роки громадянської війни та

визвольних змагань – в силу історичних умов, конкретних життєвих обставин та особистих якостей – по один з боків суспільного і військово-політичного протистояння, відстоювали як могли своє розуміння життя. Тим самим вони суттєво допомогли становленню і зміцненню тоталітарної системи, яка врешті-решт знищила їх самих.

Усвідомлення тією чи іншою мірою цього досить типового факту історії якось відразу відбило у багатьох бажання торкатися цієї «неблагодарної» теми. А навіщо тоді, запитає читач, зробили це автори? Нам здається, що для цього є декілька поважних причин.

По-перше, науково-дослідний процес повинен постійно продовжуватися, зокрема, в напрямку розширення і вивчення джерельної бази з історії України і всесвітньої історії 30-х років. Тим більше, що ліквідація «військово-фашистської змови» у Червоній Армії та наступні масові репресії проти військових кадрів стали важливим чинником не тільки у військово-політичній історії України чи СРСР, але і всього світу. Вони певною мірою сприяли зростанню зовнішньополітичної агресивності нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії і, як це не парадоксально, додали безпідставної самовпевненості і войовничого запалу радянському керівництву на чолі з Й.В.Сталіним. Одночасно ці репресії посилювали психологічне несприйняття радянської дійсності у Великобританії, Франції, США та інших країнах, підживляли їх розрахунки на доцільність можливої співпраці з СРСР.

По-друге, цей важкий історичний досвід має і зовсім інший аспект – повчальний. Адже ніякий зовнішній ворог в умовах мирного часу ніколи не зможе завдати більшої шкоди країні та її народу, ніж злочинні дії власного державного керівництва, наслідком яких може бути підлив військового потенціалу у будь-якому вимірі, в тому числі і в кадровому. За більш-менш одностайними висновками фахівців, здійснені протягом 1937-1939 років масові репресії проти військовослужбовців призвели до кількісного та якісного послаблення кадрового складу Радянських Збройних Сил. Це стало одним з поштовхів до нападу Німеччини та її союзників на СРСР, зумовило катастрофічні військові поразки Червоної Армії у 1941-1942 роках.

Отже, тема масових репресій 1937-го та інших років ще й досі не втратила наукової та суспільної актуальності. Тому не зайвим буде нагадати, що в архівах зберігається ще багато документів, які містять цінну, часом зовсім невідому інформацію про репресованих військових. Виходячи з цього, наводимо деякі важливі, на наш погляд, фрагменти документів з Державного архіву СБУ, досі відсутні у науковому обігу. Останні взяті з архівних кримінальних справ репресованих військових керівників Київського військового округу. Обрання саме цього об'єкта висвітлення пояснюється тим, що в історичній літературі відзначається велике військово-стратегічне значення КВО (що відображено у повній його назві з

епітетом «особливий» — КОВО), найбільш висока серед інших військових округів насиченість його механізованими та авіаційними з'єднаннями, цінність і стабільність його вищих командних кадрів та унікальність нагромадженого ними досвіду бойової підготовки.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

№ 1

**Довідка про припинення архівно-слідчої справи № 967581
від 5 липня 1957 р.**

**Справка
архивно-следственное дело № 967581**

ТУХАЧЕВСКОГО Михаила Николаевича – бывш. заместителя народного комиссара обороны СССР,
ЯКИРА Ионы Эммануиловича – командующего войсками Киевского военного округа,
КОРКА Августа Ивановича – начальника академии РККА,
УБОРЕВИЧА Иеронима Петровича – командующего войсками Белорусского военного округа,
ПРИМАКОВА Виталия Марковича – заместителя командующего войсками Ленинградского военного округа,
ПУТНЫ Витовта Казимировича – военного атташе при полпредстве СССР в Великобритании,
ЭЙДЕМАНА Роберта Петровича – председателя Центрального совета Осоавиахима,
ФЕЛЬДМАНА Бориса Мироновича – начальника управления РККА по начсоставу,
осужденных 11 июня * 1937 г. как участники так называемого «военно-фашистского заговора», определением Военной коллегии Верховного Суда СССР от 31 января 1957 г. прекращено за отсутствием в их действиях состава преступления.

ОСНОВАНИЕ: сообщение Главной военной прокуратуры от 22 февраля 1957 г. № 2/5-240-37/031349.

ПОМОЩНИК ВОЕННОГО ПРОКУРОРА КВО
ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

КОЗИН

* У тексті довідки замість «июня» помилково вказано «июля». – Авт.

Шмідт Дмитро Аркадійович.

Біографічна довідка.

Народився 19 грудня 1896 р. у м. Прилуки Полтавської губернії в сім'ї службовця, єврей. Під час 1-ї світової війни — рядовий, з 1916 р. — прапорщик російської армії (Південно-Західний фронт). За бойові заслуги нагороджений Георгієвськими хрестами всіх 4-х ступенів (повний георгієвський кавалер). У 1918-1920 рр. — командир полку, бригади, дивізії, командуючий групою військ херсонського напрямку Червоної Армії. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У 1933-1936 рр. — командир 8-ої окремої механізованої бригади КВО. Військове звання — комдив.

Затриманий, а фактично заарештований у Києві 5 липня 1936 р., відправлений до Москви, де офіційно заарештований за звинуваченням в участі у «троцькістсько-зінов'євській контрреволюційній терористичній організації». Одинадцять місяців знаходився під слідством. 1 червня 1937 р. визнав свою причетність до «військово-фашистської змови» у Червоній Армії. 19 червня 1937 р. у Москві Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу, наступного дня розстріляний. Реабілітований 6 липня 1957 р.

№ 2

З протоколу допиту Д.А.Шмідта від 9 липня 1936 р.

Вопрос: Вы являетесь участником к.-р. троцкистской организации. Дайте показания по существу вопроса.

Ответ: Ни в какую троцкистскую контрреволюционную организацию я не вхожу.

Вопрос: С кем из троцкистов Вы поддерживали связи до последнего времени?

Ответ: Я периодически встречался с ЗЮКОМ ¹, командиром Чапаевской дивизии, сейчас переведен на Украину...; КУЗЬМИЧЕВЫМ ², начальником штаба авиабригады в Запорожье, виделся с ним последний раз в Киеве осенью 1935 г. после маневров; ЛЕОНОВЫМ ³, где именно он работал я не знал, виделся с ним в последний раз в Москве на квартире у ДРЕЙЦЕРА ⁴ в 1933 г.; БЛИСКОВИЦКИМ, где он работал также не знал, встречался с ним до 1932 г. включительно на квартире у ОХОТНИКОВА ⁵.

Особенно тесно связан я был с Яковом ОХОТНИКОВЫМ и Ефимом ДРЕЙЦЕРОМ.

Вопрос: Что значит «тесно был связан» с ОХОТНИКОВЫМ и ДРЕЙЦЕРОМ?

Ответ: ОХОТНИКОВ и ДРЕЙЦЕР являются старыми моими друзьями по армии.

ОХОТНИКОВ и ДРЕЙЦЕР в 1927 году меня вовлекли в троцкистскую организацию. Впоследствии они, как и я, отказались от своих троцкистских взглядов, и я продолжал поддерживать с ними близкие отношения.

[...]

Вопрос: Как часто Вы встречались с ДРЕЙЦЕРОМ и ОХОТНИКОВЫМ?

Ответ: ...Встречался я с ОХОТНИКОВЫМ в Москве довольно часто вплоть до его ареста в 1933 году.

С ДРЕЙЦЕРОМ я встречался также обычно в Москве и останавливался у него на квартире вплоть до его ареста в 1936 году.

[...]

Вопрос: Сообщили ли вы партийной организации или командованию об аресте за контрреволюционную деятельность ОХОТНИКОВА, с которым вы были тесно связаны вплоть до его ареста?

Ответ: Нет, я никому об этом не сообщил, так как не знал, что я должен это сделать. Я считал, что я вне подозрений и должен откровенно сказать, что когда узнал от жены ОХОТНИКОВА об его аресте, я намеревался обратиться с письмом к председателю ОГПУ, в котором хотел поручиться за честность Охотникова и его преданность партии и советской власти. Только когда я узнал, что он осужден, я решил, что он действительно виновен.

Вообще в то время (это было в 1933 г., до убийства тов. Кирова) я еще не придавал аресту ОХОТНИКОВА такого большого значения.

Вопрос: А об аресте троцкиста ДРЕЙЦЕРА, с которым вы также были связаны вплоть до его ареста, вы сообщили кому-либо?

Ответ: Нет, я тоже никому об этом не сообщил.

Вопрос: Об аресте троцкиста ОХОТНИКОВА вы никому не сообщили по тем мотивам, что это было до убийства тов. Кирова и вы не придали этому значения, но ведь ДРЕЙЦЕР был арестован в 1936 году?

Ответ: Это моя ошибка.

Вопрос: Вы письмо ЦК ВКП(б) по всем парт. организациям, изданное после злодейского убийства тов. КИРОВА, читали? *

Ответ: Да, читал.

Вопрос: Как же вы – член ВКП(б), командир РККА, не сделали для себя никаких выводов и продолжали быть связанным с троцкистами?

* Йдеться про закритий лист ЦК ВКП(б) «Уроки событий, зв'язаних з злодейським убийством тов. Кирова» від 18 січня 1935 р.

Ответ: Повторяю, что я сделал непростительную ошибку, но я утверждаю, что не знал, что ОХОТНИКОВ и ДРЕЙЦЕР ведут троцкистскую работу.

Вопрос: Разве ДРЕЙЦЕР в последние годы не высказывал вам троцкистских взглядов?

Ответ: Наоборот, я утверждаю, что ДРЕЙЦЕР был честным членом ВКП(б), преданным линии партии.

Вопрос: Дело не в Вашей дружбе, а в том, что вы были связаны с ДРЕЙЦЕРОМ и другим троцкистами, так как сами оставались троцкистом.

Ответ: Я отрицаю не только свою принадлежность к троцкистам после 1927 года, но и то, что был связан с кем-либо на троцкистской основе.

Вопрос: Именно потому, что Вы оставались троцкистом и после 1927 года, ОХОТНИКОВ, ДРЕЙЦЕР и другие троцкисты вместе с Вами вели контрреволюционную работу.

Ответ: Я это категорически отрицаю.

Вопрос: ДРЕЙЦЕР дал исчерпывающие показания о своей контрреволюционной троцкистской деятельности до последнего времени и показал, что вы вместе с ним входили в троцкистскую организацию.

Ответ: Повторяю, что мне ничего неизвестно о контрреволюционной деятельности ДРЕЙЦЕРА.

[...]

Вопрос: Ваши показания лживы, так как ДРЕЙЦЕР сам дал показания о том, что его свидание с Вами в Киеве * было связано с деятельностью нелегальной троцкистской контрреволюционной организации, участником которой Вы являлись.

Ответ: Я это еще раз отрицаю.

Допрос прерывается.

Записано с моих слов верно, мною прочитано

Шмідт

ДОПРОСИЛИ:

НАЧ. СЕКР. ПОЛИТ. ОТДЕЛА ГУГБ-
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 2 РАНГА

(Г.МОЛЧАНОВ)

ЗАМ. НАЧ. СЕКР. ПОЛИТ. ОТДЕЛА ГУГБ-
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

(Г.ЛЮШКОВ)

9/УП-[19]36г.

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 13-20.
Машинотис. Оригінал.*

* Наприкінці травня 1935 р. – Авт.

№ 3

3 протоколу допиту Д.А.Шмідта від 28 липня 1936 р.

Вопрос: Вопреки предъявленным Вам на допросе от 9-го июля и последующих допросах фактам, которыми Вы полностью изобличаетесь в троцкистской к.-р. деятельности, Вы упорно продолжаете это голословно отрицать. Намерены ли Вы, наконец, дать правдивые показания?

Ответ: Я уже говорил и повторяю: я ни в чем не виноват.

[...]

Вопрос: Мы предъявляем вам соответственное место из показаний С.В.МРАЧКОВСКОГО ⁶ от 19 июля с.г.: «Д.ШМИДТА я хорошо знаю как активного троцкиста, старого приятеля Е.ДРЕЙЦЕРА по армии. В 1927 или 1928 гг. Д.ШМИДТ был привлечен Е.ДРЕЙЦЕРОМ к троцкистской деятельности. Он вел активную троцкистскую работу на Северном Кавказе, где в то время был командиром одной из кавалерийских частей. Связь с нашей организацией через ДРЕЙЦЕРА ШМИДТ поддерживал до последнего времени»...

Ответ: Показания МРАЧКОВСКОГО о моей троцкистской работе в 1927 году я подтверждаю. Но принадлежность к троцкистской организации в последнее время я продолжаю отрицать.

Вопрос: Ваша тактика голословного отрицания фактов ни к чему не приведет. Мы предъявляем Вам показания Е.ДРЕЙЦЕРА от 2/УП с.г., которыми устанавливается, что во время Вашей встречи с ним в мае 1935 года в Киеве между ДРЕЙЦЕРОМ и Вами была достигнута полная солидарность о необходимости организации террористических актов против руководителей ВКП(б).

Ответ: Это показание ДРЕЙЦЕРА абсолютно неверно.

Вопрос: Вы не только одобрили террористические планы организации, но сами взяли на себя подготовку террористического акта против тов. ВОРОШИЛОВА.

Ответ: Это неправда.

[...]

Вопрос: Мы предъявляем Вам показания С.В.МРАЧКОВСКОГО от 19.VII с.г.: «Е.ДРЕЙЦЕР мне докладывал, что им подготавливалось одновременно убийство Ворошилова, для чего должен был быть подготовлен ШМИДТ Дмитрий. Предполагалось, что ШМИДТ убьет Ворошилова либо во время личного доклада Ворошилову, либо во время очередных маневров, на которых будет присутствовать Ворошилов».

Ответ: Я продолжаю это категорически отрицать.

[...]

ШМИДТ

ДОПРОСИЛИ:

НАЧ. СЕКР. ПОЛИТ. ОТДЕЛА ГУГБ
КОМИССАР ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСН. 2 РАНГА: (МОЛЧАНОВ)
ПОМ. НАЧ. 1 ОТД. СПО ГУГБ
КАПИТАН ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСН. (ЛУЛОВ)

28/VII-[19]36 з.

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 29-35.
Машинопис. Оригінал.*

№ 4

**3 протоколу очної ставки між обвинуваченими
Дрейцером Ю.О. і Шмідтом Д.А. від 8-10 серпня 1936 р.**

[...]

Вопрос ДРЕЙЦЕРУ: Что Вы можете показать о характере Вашей связи с ШМИДТОМ в последние годы?

Ответ: Как я уже показывал, я с ШМИДТОМ сохранил связь до последнего времени. Из систематического общения с ШМИДТОМ и бесед с ним, мне известно, что ШМИДТ до последнего времени оставался на троцкистских позициях.

Вопрос ШМИДТУ: Это показание ДРЕЙЦЕРА Вы подтверждаете?

Ответ: Нет, не подтверждаю. После моего отхода в 1927 году от троцкизма, я полностью разделял генеральную линию ВКП(б).

[...]

Вопрос ДРЕЙЦЕРУ: Чем была вызвана эта Ваша встреча с ШМИДТОМ в мае 1935 года?

Ответ: Как я уже подробно показывал на предыдущих допросах, я, по заданию центра троцкистско-зиновьевской организации, вел подготовку террористического акта над СТАЛИНЫМ. В связи с тем, что вопрос о практической подготовке террористического акта над ВОРОШИЛОВЫМ, за отсутствием подходящих людей, не был решен, МРАЧКОВСКИЙ весной 1934 года поручил мне активизировать для этой цели мои связи в армии. В качестве подходящих кандидатур мы с МРАЧКОВСКИМ наметили ШМИДТА и КУЗЬМИЧЕВА, которые мне были известны как лица отошедшие от троцкизма формально, остающиеся на троцкистских позициях. В мае 1935 года мне представился формальный предлог для поездки в Киев, который я и использовал для встречи с ШМИДТОМ. ...Я сообщил ему о существовании всесоюзного центра зиновьевско-троцкистского блока, о решении этого центра перейти к террору над руководителями ВКП(б). Я в частности рассказал ШМИДТУ о полученном мною осенью 1934 года личном письме ТРОЦКОГО с директивой убить СТАЛИНА и ВОРОШИЛОВА и об аналогичных директивах МРАЧКОВСКОГО.

Вопрос ДРЕЙЦЕРУ: Вы показали, что поехали в Киев с целью привлечения ШМИДТА к участию в подготовке террористического акта над тов. ВОРОШИЛОВЫМ. Каковы были результаты Ваших переговоров с ШМИДТОМ?

Ответ: ШМИДТ полностью согласился со мной, что необходимо нанести удар по СТАЛИНУ и ВОРОШИЛОВУ. Тогда я ему сообщил, что подготовка теракта над СТАЛИНЫМ уже идет и что нужно готовиться к теракту против ВОРОШИЛОВА. После этого я уже прямо поставил перед ШМИДТОМ вопрос в состоянии ли он сам взять на себя убийство ВОРОШИЛОВА. ШМИДТ дал свое согласие и высказал уверенность в успехе теракта поскольку ему, как крупному командиру сравнительно легко доступ к ВОРОШИЛОВУ...

Вопрос ШМИДТУ: ...ДРЕЙЦЕР воспроизводит Вам сейчас конкретные обстоятельства, при которых Вы были привлечены им к террористической работе. Намерены ли Вы, наконец, дать правдивые показания?

Ответ: Я эти показания ДРЕЙЦЕРА категорически отрицаю. Он меня оговаривает.

[...]

Записано с наших слов правильно, нами прочитано:

ДРЕЙЦЕР

ШМИДТ

ОЧНУЮ СТАВКУ ПРОВОДИЛИ:

10/VIII-[19]36 г.

Нач. Сек. полит. отд. ГУГБ Комиссар гос. без. II Ранга

Молчанов

Нач. ЭКО ГУГБ Комиссар гос. без. II Ранга

Миронов

Пом.нач. I отд. СПО Капитан гос. без.

Лулов

Опер. Уп. 5 отд. ЭКО Мл. лейтенант

Фрадкин

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 69-74.

Машинопис. Оригінал.

№ 5

3 протоколу допиту Д.А.Шмідта від 22 серпня 1936 р.

Вопрос: На протяжении всего следствия, несмотря на предъявленные Вам материалы и очную ставку с обвиняемым ДРЕЙЦЕРОМ, избличающие Вас как активного участника террористическо-троцкистской организации, Вы упорно отрицали свое участие в организации.

Намерены ли Вы сейчас, после очной ставки, давать откровенные показания?

Ответ: Да, Вы правы. Я убедился, что против меня имеется достаточное количество улик. Считаю всякое дальнейшее заперательство бесцельным, я решил говорить правду*.

Я действительно с мая 1935 года являюсь участником террористической троцкистской организации, от которой я получил задание произвести террористический акт над народным комиссаром обороны ВОРОШИЛОВЫМ.

[...]

Вопрос: Почему ДРЕЙЦЕР, не боясь разоблачений, рассказал Вам – командиру Рабоче-Крестьянской Красной Армии – о террористической деятельности троцкистского центра и предложил Вам совершить убийство тов. ВОРОШИЛОВА?

Ответ: ДРЕЙЦЕР мой старый друг и политический единомышленник.

В 1927 году, встречаясь с ДРЕЙЦЕРОМ Ефимом и его другом ОХОТНИКОВЫМ Яковом, я был ими вовлечен в троцкистскую организацию.

В то время ДРЕЙЦЕР и ОХОТНИКОВ учились в Военной Академии и входили в руководство военного центра троцкистской организации, возглавлявшего работу в частях Красной Армии.

Тогда же от ДРЕЙЦЕРА мне было известно, что в руководство Военного Центра троцкистской организации входили следующие лица: 1) БРОЙДО Сергей, б. комиссар 2 конного корпуса; 2) ОХОТНИКОВ Яков, б. адъютант т. Якира; 3) ПУТНА, б. командир 27 дивизии; 4) ЗЮК Михаил, командир дивизии; 5) ЛЕОНОВ, б. комиссар школы «Выстрел»; 6) ПРИМАКОВ, б. командир корпуса червоного казачества; 7) БАКШИ; 8) КУЗЬМИЧЕВ и 9) БУЛАТОВ Борис. Должности трех последних я сейчас не помню.

[...]

Вопрос: Что конкретно Вами было предпринято по директивам, переданным ДРЕЙЦЕРОМ?

Ответ: Практически по заданиям ДРЕЙЦЕРА мне ничего не удалось сделать, т.к. вскоре после моей встречи и беседы с ДРЕЙЦЕРОМ начались уже аресты.

Вопрос: С кем из троцкистов в Красной Армии ДРЕЙЦЕР был связан, помимо Вас?

Ответ: Со слов ДРЕЙЦЕРА, мне известно, что им поддерживалась организационная связь с КУЗЬМИЧЕВЫМ Борисом, начальником штаба

* Як бачимо, 22 серпня 1936 р. є своєрідним Рубіконом в архівно-кримінальній справі Д.А.Шміда. До цього часу він визнавав факт лише своїх троцькістських поглядів у минулому і особистих дружніх зв'язків з колишніми троцькістами аж до їх арештів. Починаючи з 22 серпня 1936 р. він почав під диктовку слідчих кваліфікувати все це як участь у терористичній троцькістській організації. Щоправда, у подальшому він неодноразово відмовлявся й від цих свідчень.

авиабригады; ЗЮКОМ Михаилом, командиром 25 дивизии; БАКШИ, командиром мехкорпуса в Ленинграде; ПУТНОЙ, военным атташе СССР в Англии; ТУРОВСКИМ, пом. командующего Харьковского военного округа; БРОИДО Сергеем; ПРИМАКОВЫМ, помкомвойск Ленинградского военного округа.

[...]

Вопрос: С кем из названных Вами участников к.-р. троцкистской организации Вы лично разговаривали о работе организации?

Ответ: В 1930 году ДРЕЙЦЕР и ОХОТНИКОВ декларировали свой отход от троцкизма и возвратились из ссылки в Москву. Бывая в Москве, я по-прежнему стал посещать квартиры ДРЕЙЦЕРА и ОХОТНИКОВА.

При одном из таких визитов к ОХОТНИКОВУ, кажется весной 1932 года, я застал там ПРИМАКОВА Виталия, БУЛАТОВА Бориса и ДРЕЙЦЕРА Ефима.

Из разговоров, имевших место между ДРЕЙЦЕРОМ, ПРИМАКОВЫМ, БУЛАТОВЫМ и ОХОТНИКОВЫМ, мне стало ясно, что они к этому времени уже являлись участниками троцкистской организации...

Вопрос: Каким образом ДРЕЙЦЕР, ПРИМАКОВ и другие могли вести в Вашем присутствии разговоры о работе троцкистской организации, когда Вы в своих же показаниях указали, что в троцкистскую организацию были вовлечены ДРЕЙЦЕРОМ в 1935 году?

Ответ: В моем первом ответе имеется неточность. В мае 1935 года ДРЕЙЦЕР Ефим меня действительно привлек к террористической работе. В троцкистскую организацию я был вовлечен в 1931 году при следующих обстоятельствах: По возвращении ДРЕЙЦЕРА из ссылки я был в Москве и имел с ним встречу...

...ДРЕЙЦЕР мне рассказал, что в Москве существует троцкистский центр, во главе которого стоят СМИРНОВ И.Н., МРАЧКОВСКИЙ С.В. и ВАГАНЯН В.А. Этот центр объединяет работу всех троцкистских организаций, в том числе и троцкистов в Красной Армии.

Тогда же ДРЕЙЦЕР предложил мне принять участие в работе троцкистской организации, на что я дал свое согласие.

Вопрос: Принимали ли Вы участие в обсуждении конкретного плана осуществления террористического акта над руководством ВКП(б), кроме разговора в 1935 году с ДРЕЙЦЕРОМ об убийстве тов. ВОРОШИЛОВА?

Ответ: Нет, не принимал.

Вопрос: Что Вами практически было сделано по подготовке террористического акта над ТОВ.ВОРОШИЛОВЫМ в осуществление полученных директив ДРЕЙЦЕРА в мае месяце 1935 года?

Ответ: Я честно заявляю следствию, что никаких мероприятий по осуществлению террористического акта над ВОРОШИЛОВЫМ я не предпринимал.

[...]

Вопрос: Получали ли Вы от организации задания добыть оружие?

Ответ: Нет, такого задания я не получал.

Вопрос: Вы говорите неправду. Вам предъявляется выдержка из показаний МРАЧКОВСКОГО от 19-20 июля с.г. «На совещании руководящей тройки было решено для теракта принять оружие, не значащееся принадлежащим кому-либо из членов организации.

Мы полагали, что через членов организации, находившихся в армии, в частности через ШМИДТА Д. нам удастся получить необходимое оружие.

Я лично договаривался об оружии со ШМИДТОМ Д.».

Признаете ли Вы это?

Ответ: Такого разговора с МРАЧКОВСКИМ у меня не было.

Вопрос: Давали ли Вы оружие МРАЧКОВСКОМУ?

Ответ: Да, давал.

Вопрос: Какое оружие вы передали МРАЧКОВСКОМУ?

Ответ: МРАЧКОВСКОМУ я дал револьвер системы «Маузер», калибр 7,63, через ОХОТНИКОВА Я., по просьбе ПУТНЫ.

Вопрос: Где Вы приобрели этот револьвер и в каких инвентарных документах части он зарегистрирован?

Ответ: Револьвер этот я достал в 1930 г. во время подавления Карачаевского восстания и в инвентарных документах части он не был зарегистрирован.

[...]

Вопрос: Следовательно, зная МРАЧКОВСКОГО и ПУТНУ как активных руководителей троцкистской организации, ведущих борьбу с руководством ВКП(б) и Советского правительства, Вы дали им револьвер, которым они могли воспользоваться как оружием, нигде не зарегистрированным, для совершения террористического акта?

Ответ: Да, МРАЧКОВСКОМУ я дал револьвер, по просьбе ПУТНЫ, который взамен дал мне новый револьвер системы «Парабеллум», привезенный им из Германии.

[...]

Показания мои записаны правильно с моих слов. Мною прочитаны.
ШМИДТ

ДОПРОСИЛИ:

НАЧАЛЬНИК ОО ГУГБ НКВД СССР

КОМИССАР ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ 2 РАНГА

(ГАЙ)

НАЧАЛЬНИК 7 ОТД-НИЯ ОО ГУГБ НКВД

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(ЮЖНЫЙ)

ДЛЯ ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ ОО ГУГБ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(РАДИН)

№ 6

З протоколу допиту Д.А.Шмідта від 31 серпня 1936 р.

Вопрос: В протоколе допроса от 22 августа с.г. Вы показали, что ПУТНА Витовт входил в состав военного центра троцкистской организации. Что Вам известно о к.-р. троцкистской деятельности ПУТНЫ?

Ответ: С ПУТНОЙ я познакомился в 1922 году в Москве по совместной учебе в ВАК'е.

В то время ПУТНА был активным троцкистом. В 1925 году я работал Начальником Елисаветградской Кавалерийской школы. Начальником военно-учебных заведений РККА был ПУТНА В., к которому я приезжал в этом же году с докладом.

ПУТНА в это время был троцкистом и встретившись со мной начал меня обрабатывать, чтобы я примкнул к троцкистам. ПУТНА доказывал мне, что руководство ВКП(б) не может обеспечить управление страной, что только «гений» Троцкого может привести страну к победе. При этом ПУТНА приводил примеры из гражданской войны, где все победы приписывал только Троцкому.

ПУТНА мне заявил, что имеется завещание ЛЕНИНА, где прямо сказано, что партией должен руководить Троцкий. В 1927 году, когда я примкнул к троцкистам, со слов ДРЕЙЦЕРА, ОХОТНИКОВА и ПУТНЫ мне стало известно, что ПУТНА входит в военный центр троцкистской организации, проводит большую организационную работу в Красной Армии. В своей работе отчитывается лично перед Троцким Л., от которого получает директивы по работе в армии. В 1927 или 1928 г. ПУТНА был командирован Реввоенсоветом военным атташе в Японию. Тогда перед отъездом я имел встречу с ПУТНОЙ, который мне рассказал, что к нему на квартиру приезжал Троцкий, который ему давал целый ряд директивных указаний в связи с его отъездом за границу.

[...]

В протоколе от 22 августа я уже указал, что в 1932-1933 гг. я встречался с ПУТНОЙ по совместной троцкистской деятельности, знал, что он является одним из руководителей Военного троцкистского центра и руководил совещаниями названного центра на квартире ОХОТНИКОВА Якова.

Вопрос: ...Кто Вам известен из участников троцкистской организации в Красной Армии?

Ответ: Из участников троцкистской организации, работающих в

Красной Армии, помимо названных лиц, мне известны: САБЛИН Юрий, начальник УНР (укрепленный район), комдив; в прошлом б. левый с.-р., участник московского восстания левых с.-р. КУЗЬМИЧЕВ Борис, начальник штаба авиабригады, в годы гражданской войны адъютант ПРИМАКОВА; ЗУБОК Александр, командир 30 дивизии, комбриг.

Показания мои записаны правильно с моих слов. Мною прочитаны.
ШМИДТ

ДОПРОСИЛИ:

НАЧАЛЬНИК ОО ГУГБ НКВД СССР

КОМИССАР ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ 2-го РАНГА

(ГАЙ)

НАЧАЛЬНИК 7 ОТД-НИЯ ОО ГУГБ

КАПИТАН ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ

(ЮЖНЫЙ)

Д/ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ ОО ГУГБ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ

(РАДИН)

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 55-63.
Машинопис. Оригінал.*

№ 7

**Звернення Д.А.Шмідта до слідчого ГУДБ НКВС СРСР Петерса
від 20 березня 1937 р.**

*Следователю Н.К.В.Д.
т. Петерсу*

9^{ть} месяцев сижу в изоляторе. До сих пор не знаю о моем деле решительно ничего. Вообще в моем трагическом состоянии не вижу конца края. В такой жуткой обособленности от окружающего мира держат заведомых смертников.

Если Вы в силах что-нибудь сделать, так уменьшите изоляцию и введите меня в курс дела, — что же в конце концов, когда кончатся эти муки. Я галлюцинирую, меня душат кошмары.

Еще особенно прошу: доложите Народному Комиссару не посылать меня на суд.

*Дмитрий Шмідт
20 марта 1937 г.*

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 77.
Рукопис. Оригінал.*

№ 8

**Звернення Д.А.Шмідта до Генерального секретаря ЦК ВКП(б)
Й.В.Сталіна від 6 квітня 1937 р. ***

Т. И. В. Сталину

6.4.37. Глибокоуважаемый т. Сталин!

Имея такого авторитетного наркома, в заключении которого я нахожусь, я не писал бы Вам, но состояние и суть дела таковы, что мне хочется с Вами поделиться.

Находясь в одиночной камере в Лефортово (такой мрачной), будучи подавлен всем происшедшим, у меня хватает сил к Вам обратиться.

Все обвинения – миф, показания мои – ложь, 100%.

Почему я давал показания? К этому много причин. Вызвали бы Вы меня к себе, а Вы должны это сделать – Вы выросли не на лебяжьем пуху, а в нужде и тюрьмах, – Вы должны чутко относиться.

Помню как Вы при мне с чувством большой грусти сожалели о загубленном нами кавалеристе, а ведь у него вина была, но в этом потом я понял железную последовательность в заботе о людях, в борьбе за кадры.

Я у Вас прошу не милости – после моего разговора с Вами совершить какое-нибудь преступление перед партией – это было бы в меньшей мере вероломство, да этому названия нет.

Пишу я Вам зная, что Вы можете все проверить, тем более у меня надежда на скорейшее окончание дела.

Ваше одно слово и произойдет недвусмысленное воскрешение человека.

Дорогой т. Сталин!

Самое основное что я ни в чем не виновен. – Ну в такой степени, как был невиновен Бейлис или Дрейфус.

Т. Сталин!

Верните меня к жизни, верните меня к семье – я так наказан. Теперь есть возможность писать, я Вам еще хочу написать, т.к. что-то нескладно, кажется, это потому, что в своей одиночке я заболел и пишу Вам лежа в постели.

Родной мой Сталин!

Сотни миллионов будут праздновать 1-ое Мая (я не мечтаю, как в прошлом году, вести за собой колонну танков), отпустите меня к ним!

Честному человеку, бойцу и революционеру не место в тюрьме.

* 21 квітня 1937 р. це звернення було офіційно зареєстроване у 8-му відділенні 8-го відділу ГУДБ НКВС СРСР за вх. № 49280, але, вірогідно, адресату воно не направлялося, оскільки на ньому відсутні будь-які відмітки про ознайомлення з ним. Є лише невідомо ким зроблені підкреслення окремих місць звернення червоним олівцем і синіми чорнилами.

Ваш Дм. Шмидт

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 79-79зв.
Рукопис. Оригінал.*

№ 9

Свідчення Д.А. Шмідта від 1 червня 1937 р.

1.6.[19]37

Мои показания

Я даю показания о том, что действительно состоял членом военной организации, – сейчас давать развернутые показания я не в состоянии, прошу дать возможность отдохнуть и вечером я дам показания.

Дм. Шмидт

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 80.
Рукопис. Оригінал.*

№ 10

З протоколу допиту Д.А.Шмідта від 1 червня 1937 р.

Вопрос: О Вашей предательской фашистской деятельности нам все известно. Ваше дальнейшее запирательство абсолютно бесполезно. Вы полностью изблещены. Начинайте давать исчерпывающие и правдивые показания.

Ответ: Я вынужден признать, что я действительно до настоящего времени на следствии полной правды не говорил. Я признаю, что я всячески старался обмануть следствие, чтобы скрыть свою преступную деятельность против Советской власти... Сейчас я понял, что моя карта бита. Я разоблачен, моя надежда на антисоветский переворот окончательно рухнула и мое дальнейшее запирательство бесполезно.

Вопрос: Говорите?

Ответ: Я признаюсь, что я до момента своего ареста состоял участником Военно-фашистского заговора, ставящим своей целью антисоветский переворот путем вооруженного восстания.

Вопрос: Кем и когда Вы в эту организацию были вовлечены?

Ответ: В эту организацию я был вовлечен в 1935 году Иона Якир*.

Вопрос: Воспроизведите обстановку, в которой он Вас вербовал в организацию и что конкретно он Вам сообщил при этом?

Ответ: Этот разговор происходил у него в служебном кабинете.

* Так у текстi. – Авт.

Выяснив, что я остаюсь на прежних троцкистских позициях, он предложил мне соучастие в Военно-фашистском заговоре, указав мне при этом, что помимо него в организации принимают участие Тухачевский, Примаков и Путна.

Вопрос: Кого Вам назвал еще Якир при этом разговоре?

Ответ: Больше никого.

Вопрос: Это неправда, если Вы действительно хотите говорить правду, назовите всех, кого называл Якир?

Ответ: Якир, помимо названных мною лиц, назвал также Уборевича, который в свою очередь связан с Халепским.

[...]

Указанное мною прочитано и записано с моих слов верно.

Шмидт

1.6.[19]37.

ДОПРОСИЛИ:

ОПЕР. УПОЛН. 2 ОТД. 5 ОТДЕЛА ГУГБ

ЛЕЙТЕНАНТ ГБ

СОТРУДНИК РЕЗЕРВА НАЗНАЧЕНИЯ НКВД

ПЕТЕРС

(БОРОДУЛИН)

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 83-83 зв.
Рукопис. Оригінал.*

№ 11

3 протоколу допиту Д.А.Шмідта від 2 червня 1937 р.

Вопрос: На допросе 1 июня Вы назвали участником Военно-фашистского заговора Халепского. Откуда Вам об этом известно?

Ответ: В тот разговор, когда Якир предложил мне участие в Военном заговоре, он в числе лиц, возглавляющих заговор назвал и Халепского... Якир мне тогда сказал, что Халепский связан лично с Тухачевским по заговорческой * деятельности и периодически с Уборевичем.

...Халепский является человеком, которого всячески выдвигал именно Тухачевский, и Халепский сам мне говорил о том, что он считает Тухачевского наиболее талантливым и способным руководителем Красной Армии.

Вопрос: Лично Вы разговаривали с Халепским по вопросам, связанным с заговором?

Ответ: Нет, прямого разговора, при котором мы бы друг другу назвали себя участниками заговора, не было. Однако, судя по тому, что он,

* Так у тексті. – *Авт.*

после стахановского слета в конце зимы 1936 года, подошел ко мне и дал мне явно вредительское задание, я понял, что ему известно о моей принадлежности к заговору, и принял от него это вредительское задание как директиву к срыву боевой подготовки. Это вредительское задание заключалось в том, что он мне сказал, что по вопросам управления и огневой [подготовки – *Авт.*], в частности тактикой заниматься не надо, Вас к этому принуждать никто не будет. Важно чтобы не было поломок или аварий, на которые все набрасываются и об этом становится известным по многочисленным сводкам и сообщениям по линии Особого Отдела, прокуратуры и другим. Отсюда мне стало ясным не только то, что Халепский хочет создать впечатление о внешнем благополучии в Мотомехвойсках и скрыть серьезнейшие недочеты, но прямо направить дело к вредительству и срыву боевой готовности Мотомехчастей.

Вопрос: ...Назовите всех известных Вам участников Военно-фашистского заговора.

Ответ: Помимо перечисленных уже мною лиц, Якир в разговоре со мной сказал, что лично им вовлечены к участию в этом заговоре наиболее близко стоящие и верные ему лица, назвав при этом Сидоренко – командира 6-го стрелкового корпуса, Гермониус[а] — командир[а] 17-го стрелкового корпуса, Кучинск[ого] — бывш. Нач. Штаба у Якира, ныне Начальник[а] Академии Генерального штаба РККА и Бутырск[ого] – комдив[а], начальник[а] штаба КВО.

Всех этих лиц я знаю лично. Сидоренко в партии и армии случайный человек, выдвигенец Якира, сын крупного московского миллионера. Ранее он был секретарем у Гамарника. Гермониус – бывш. паж «ея Величества», сын белогвардейского генерала, находящегося сейчас в белоэмиграции в Париже. Кучинский – бывш. офицер. Бутырский – тоже бывш. офицер и троцкист.

Помимо них Якир мне говорил о наличии у него сообщников по заговору среди политработников всеармейского масштаба, которых Якир по фамилии не называл.

Вопрос: Вы указали, что Вы были в 1935 году привлечены Якир[ом] к участию в Военно-фашистском заговоре. Вы к этому моменту являлись участником к.-р. террористической троцкистской организации и входили в ее Военный центр. Скажите, кому принадлежит инициатива разговора на эту тему?

Ответ: Инициатива привлечения меня к участию в заговоре принадлежит Якир[у], начавшего со мной разговор с выяснения моих политических позиций...

Тот факт, что я так решительно ввел его в курс своей троцкистской деятельности, объясняется тем, что троцкисты уже давно делали ставку на Якира, являвшегося выдвигенцем Троцкого, симпатизировавшего троцкистам и настроенного оппозиционно против Ворошилова...

Поэтому когда Якир начал со мной разговор, я с самого начала понял, что он ищет организационного контакта с троцкистами для совместной борьбы с существующим руководством *.

Вопрос: О ком из своих сообщников по к.-р. троцкистской деятельности Вы говорили Якир[у]?

Ответ: По этому вопросу я назвал ему Путну, Дрейцера и Охотникова, указав ему на то, что я с ними связан по троцкистской подпольной организации.

Вопрос: Вы информировали Якира об имевшемся у Вас задании совершения теракта над тов. Ворошиловым?

Ответ: Нет, об этом я не сказал ему.

Вопрос: Почему? Вы же знали его враждебное отношение к тов. Ворошилову?

Ответ: Это я, конечно, знал, но поскольку в разговоре со мной он прямо этого вопроса не касался, ему об этом террористическом задании я не сказал.

Вопрос: Кому Вы сообщили из соучастников к.-р. троцкистской организации о состоявшемся разговоре с Якир[ом] по поводу заговора?

Ответ: Встретившись в 1936 году в Москве с Примаковым у него на квартире, я сообщил ему о предложении Якира принять участие в заговоре, передав ему подробно содержание моего разговора с ним. Примаков ответил, мне, что об этом ему известно и что он разговаривал тоже об этом с Якир[ом] **.

Вопрос: Какие указания Вам дал Якир?

Ответ: Сформулировав передо мной основную цель заговора – захват власти путем вооруженного восстания, Якир мне дал указание быть готовым самому и готовить к этому соединению.

[...]

Вопрос: Что Вы конкретно сделали во осуществление этих указаний?

Ответ: Конкретно сделать мне ничего не удалось, т.к. в связи с арестом меня НКВД, вторично Якира мне увидеть не удалось, т.к. он к этому времени только возвращался из заграницы.

Вопрос: Вы получили от Якира указание о привлечении новых кадров?

Ответ: В принципе такое указание было, но Якир неоднократно подчеркивал, что это нужно делать крайне осторожно, во избежание провала, и каждый раз с ним согласовывать намеченные мною кандидатуры.

Вопрос: Так ведь у Вас к этому моменту были уже подготовленные

* Оскільки після даної відповіді у протоколі проставлений підпис Шмідта, вірогідно, на цьому місці допит було тимчасово зупинено.

** Після цієї відповіді також стоїть підпис Шмідта.

кадры, еще ранее привлеченные Вами к к.-р. троцкистской деятельности. Перечислите этих лиц.

Ответ: [...]

У меня был только один случай, когда я вовлек к участию в организации.

Осенью 1935 года ко мне на квартиру зашел Савко – зам. нач. ПУОКР'а Харьковского военного округа. Он знал меня как бывш. троцкиста, начал спрашивать о моих настроениях. Когда я его спросил, почему его это интересует, он ответил, что он знает, что я не отошел от троцкизма от Дрейцер[а]. После этого я понял, что он ищет контакта с троцкистами, предложил ему принять участие в работе организации, начать сколачивать троцкистов в своем округе, на что он дал свое согласие.

Вопрос: Что сделал конкретно Савко?

Ответ: Я больше не встречался с ним *.

Вопрос: В начале допроса Вы говорили о вредительстве, проводимом организацией. Дайте по этому вопросу исчерпывающие показания.

Ответ: Говоря о вредительстве, я имел ввиду вредительство, проводимое по линии Автобронетанковых войск.

...Обращает на себя серьезное внимание то, что в результате вредительских действий, исходящих из АБТУ, отсутствуют средства связи на танках Т-26 и БТ, что исключает возможность управления частями, управления огнем в бою. Безусловно, вредительским является мотор на Т-26, который на среднем переходе совершенно выдыхается.

...Очень серьезным вопросом в области эксплуатации танков является то, что буквально сотни танков разрушаются на стрельбищных полях, т.к. в течении нескольких месяцев в году, ежедневно — через каждые 15 минут танк поворачивается по 2 раза на 180°. Чтобы избежать этой массовой порчи танков достаточно на стрельбищных полях оборудовать поворотные круги (по примеру ж.д. в депо).

Халепский, несмотря на сделанное ему по этому вопросу мотивированное предложение, своего согласия на это не дал, ссылаясь на то, что подобный метод (без поворотных кругов) дает попутную тренировку водителю на крутых поворотах. Абсурдность этого довода совершенно очевидна, поскольку в условиях боевых действий, танку никогда не придется делать именно таких эволюции (180°) **.

* Теж саме, що і у попередніх двох випадках: після відповіді — підпис Шмідта.

** Ось вона боротьба різних поглядів на характер майбутніх бойових дій! З одного боку (М.М.Тухачевського та його однодумців), — як на маневрові, із застосуванням військової техніки на всю глибину фронту; з другого (К.С.Ворошилова та інших), — як на виключно наступальні дії (вперед і тільки вперед!). Підігруючи слідчим, зломлений Шмідт стверджує або погоджується з тим, що танкам у майбутніх боях ніколи не доведеться багато разів розвертатися.

Шмидт

ДОПРОСИЛ:

ОПЕР. УП. 2 ОТД. 5 ОТДЕЛА ЛЕЙТЕНАНТ ГБ

ПЕТЕРС

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 87-90.
Рукопис. Оригінал.*

№ 12

Свідчення Д.А.Шмідта від 5 червня 1937 р.

Следователю НКВД лейтенанту Петерс[у].

Как я уже раньше показывал, что получил задание по террору, я не имел задачи вербовать людей. Что же касается вопроса почему я не совершил покушения на Народного Комиссара т. Ворошилова, несмотря на то, что много раз видел Народного Комиссара, подходил к нему с докладом. Мне на это трудно ответить. Одно я могу сказать, что не в состоянии был это преступление совершить. Это все было до того момента, когда я был введен в состав военного заговора. А получив от Якира другие задачи: т.е. руководить частью во время вооруженного восстания, то эти две задачи несовместимы.

От Якира же я задания по террору не получал, а ждал указаний, какую конкретно работу проводить к подготовке, какие непосредственно задачи предстоят мне для выполнения. С Дрейцером я потерял к этому времени связь, после его посещения в мае 1935 г.

Показаниями прошлого и этого года я исчерпал все что знал. Что упустил отвечу.

5.6.[19]37. Дм. Шмидт

ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 81.
Рукопис. Оригінал.*

№ 13

**Обвинувальний висновок у слідчій справі Д.А.Шмідта
від 17 червня 1937 р.**

УТВЕРЖДАЮ
Зам. нач. 5 Отдела ГУГБ

УТВЕРЖДАЮ
Прокурор Союза С.С.Р.

* В архівно-кримінальній справі Д.А.Шмідта є також протокол, вірогідно, останнього допиту його від 8 червня 1937 р. (т. 3, арк. 100-103 зв.). Але цей протокол має відзнаки штучного походження, оскільки є своєрідним симбіозом протоколів допитів від 1-го і 2-го червня і майже дослівно повторює їх. Отже по справі Шмідта все вже було так би мовити з'ясовано і вирішено.

Майор гос. безопасности
(КАРЕЛИН)
13 июня 1937 г.

(ВЫШИНСКИЙ) **

17 июня 1937 г.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По след. делу № 3257 по обвинению
ШМИДТ[А] Дмитрия Аркадьевича,
1896 г.р., в преступл., предусм.
ст.ст. 58-2, 8, 11 УК РСФСР

Следствием по делу, произведенным 5 Отделом ГУГБ установлено, что ШМИДТ Дмитрий Аркадьевич, находясь на службе в Красной Армии, вошел в 1931 году, будучи кадровым троцкистом, в подпольную к.-р. троцкистско-зиновьевскую террористическую организацию.

В 1933 году ШМИДТ принял активное участие в подготовке намеченных МРАЧКОВСКИМ и ДРЕЙЦЕР[ОМ] терактов над руководителями партии и правительства, начав с добывания огнестрельного оружия, снабдив лично МРАЧКОВСКОГО пистолетом «Маузер», похищенным им из войскового имущества.

В 1935 году ШМИДТ принял на себя по личному заданию ДРЕЙЦЕРА совершение теракта над тов. Ворошиловым, начал в этом направлении конкретную подготовку, добыв через контрреволюционера ТУРОВСКОГО план пребывания тов. Ворошилова в Киеве, но выполнить который не сумел в связи с арестом его органами НКВД.

В том же 1935 году ШМИДТОМ был привлечен к к.-р. троцкистской деятельности бывший в тот период зам. нач. ПУОКР'а ХВО САВКО, которому ШМИДТ дал конкретное задание по выявлению и вовлечению в организацию троцкистских кадров, сохранившихся еще в Красной армии.

Наконец осенью 1935 г. ШМИДТ связался с предателем и шпионом ЯКИР[ОМ], дал ему свое согласие на участие в военно-фашистском заговоре, ставящим целью антисоветский переворот и захват, путем вооруженного восстания, – власти.

От ЯКИРА ШМИДТ принял задание начать подготовку к разложению мото-мех. части, которой он тогда командовал, путем срыва боевой подготовки и предательства в случае начала военных действий. В предъявленном обвинении сознался.

На основании изложенного:

ШМИДТ Дмитрий Аркадьевич, 1895 * г.р., уроженец г. Прилуцка **, б. член ВКП(б) с 1915 г., имеет звание комдива, до ареста командир 8

** Обвинувальный висновок затверджений заступником Прокурора СРСР Рогинським.

* Помилка, повинно бути 1896. – *Авт.*

** Помилка, повинно бути Прилук. – *Авт.*

мотомехбригады Киевского военного округа, обвиняется в том, что:

1) являлся активным участником к.-р. троцкистской организации, ставившей своей целью захват власти, путем вооруженного восстания;

2) намеревался совершить теракт над Т.ВОРОШИЛОВЫМ, – т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст.58-2, 58-8 и 11 УК РСФСР.

ШМИДТ подлежит суду Военной коллегии Верховного Суда СССР с применением к нему закона от 1-го декабря 1934 года.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ 2 ОТД-НИЯ 5 ОТДЕЛА ГУГБ

Лейтенант госбезопасности

(ПЕТЕРС)

НАЧ. 2 ОТДЕЛЕНИЯ 5 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД

Ст. лейтенант госбезопасности

(АВСЕЕВИЧ)

СПРАВКА: Обвиняемый ШМИДТ Д.А. содержится под стражей в Бутырской тюрьме НКВД.

ОПЕРУПОЛНОМОЧ. 2 ОТД-НИЯ 5 ОТДЕЛА ГУГБ

Лейтенант госбезопасности

(ПЕТЕРС)

ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 104-106.

Машинопис. Оригінал.

№ 14

**З протоколу закритого судового засідання Військової колегії
Верховного Суду СРСР від 19 червня 1937 р.**

ПРОТОКОЛ

**ЗАКРЫТОГО СУДЕБНОГО ЗАСЕДАНИЯ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ
ВЕРХСУДА СССР**

19 июня 1937 г., гор. Москва

Председатель – Армвоенюрист В.В.Ульрих

Члены: Корвоенюрист Л.Я.Плавнек и

Диввоенюрист Я.П.Дмитриев

Секретарь – военный юрист 1 ранга А.Ф.Костюшко

Заседание открыто в 16 ч. 25 мин.

Председатель объявил, что подлежит слушанию дело по обвинению ШМИДТА Дмитрия Аркадьевича в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 58-2, 58-8 и 58-11 УК РСФСР и предложил секретарю доложить, кто вызывался по настоящему делу.

Секретарь доложил, что подсудимый ШМИДТ находится в зале суда на скамье подсудимых и что свидетели по делу не вызывались.

[...]

Председатель разъяснил подсудимому сущность предъявленного ему обвинения и спросил его, признает ли он себя виновным.

Подсудимый ШМИДТ виновным себя признал в том, что входил в состав к/р троцкистской организации, которая ставила своей целью свержение советской власти и руководства ВКП(б), а также и в том, что принял поручение от ДРЕЙЦЕРА подготовить и совершить террористический акт в отношении ВОРОШИЛОВА, хотя никаких практических шагов к осуществлению этого теракта он не предпринимал. Свои показания на предварительном следствии до июня мес. 1937 г. полностью подтвердил и заявил, что дополнить судебное следствие больше ничем не имеет.

Председатель объявил судебное следствие законченным и предоставил подсудимому последнее слово.

В своем последнем слове подсудимый ШМИДТ просит суд дать ему возможность жить и он будет в дальнейшем честно работать.

Суд удалился на совещание.

По возвращении суда с совещания Председатель огласил приговор. В 16 ч. 55 мин. заседание закрыто.

*ПРЕДСЕДАТЕЛЬ АРМВОЕНЮРИСТ
СЕКРЕТАРЬ ВОЕННЫЙ ЮРИСТ 1 РАНГА*

*УЛЬРИХ
А.КОСТЮШКО*

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 109-110.
Машинопис. Оригінал.*

№ 15

**Довідка про виконання вироку до вищої міри покарання – розстрілу
Д.А.Шмідта від 20 червня 1937 р.**

Секретно

СПРАВКА

Приговор о расстреле Шмидта Дмитрия Аркадьевича приведен в исполнение «20» VI 1937 г. Акт о приведении приговора в исполнение хранится в Особом архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том № 2, лист № 104.

*НАЧ. 12 ОТД. 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(ШЕВЕЛЕВ)

№15

**Висновки Головного військового прокурора у справі Д.А.Шмідта
від 27 листопада 1956 р.**

Секретно
Экз. №

УТВЕРЖДАЮ

ГЛАВНЫЙ ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ЮСТИЦИИ

Е.ВАРСКОЙ *

27 ноября 1956 г.

В ВОЕННУЮ КОЛЛЕГИЮ

ВЕРХОВНОГО СУДА СССР

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

(в порядке ст. 378 УПК РСФСР) по делу ШМИДТА Д.А.

20 ноября 1956 года Военный прокурор Главной военной прокуратуры подполковник юстиции ГОРБУНОВ, рассмотрев материалы дополнительной проверки и архивно-следственное дело по обвинению Шмидта Д.А.,

УСТАНОВИЛ:

19 июня 1937 года Военной Коллегией Верховного Суда СССР по ст.ст.58-2, 58-8 и 58-11 УК РСФСР осужден к ВМН – расстрелу,

ШМИДТ Дмитрий Аркадьевич, 1895 ** года рождения, быв. член КПСС с 1915 года, до ареста – командир 8 мотомехбригады Киевского военного округа, комдив.

По приговору суда Шмидт признан виновным в том, что он являлся активным участником контрреволюционной троцкистской террористической организации и принял от Якира задание вести подготовку к разложению мотомехбригады, которой он в то время командовал (л.д.112).

Как видно из дела, предъявленное Шмидту обвинение основано судом на признании им своей вины на предварительном следствии и в суде, а также и показаниях арестованного по другому делу Дрейцера Е.А.

Других доказательств преступной деятельности Шмидта в материалах дела не имеется.

Произведенной Главной военной прокуратурой, в соответствии со ст.ст. 373-377 УПК РСФСР, дополнительной проверкой по делу Шмидта

* Замість Головного військового прокурора генерал-майора юстиції Є.Варського висновок затвердив полковник юстиції Д.П.Терехов.

** Помилка, повинно бути 1896. – Авт.

Д.А. установлено, что он был привлечен к уголовной ответственности необоснованно и дело в отношении его подлежит прекращению по следующим основаниям:

Показания Шмидта на предварительном следствии и в суде, в которых он признавал себя виновным в контрреволюционной и террористической деятельности, не соответствуют действительности.

Так, например, Шмидт показывал, что к контрреволюционной троцкистской работе он был привлечен в 1935 году Дрейцером и Охотниковым, от которых получил задание готовить совершение террористического акта в отношении одного из руководителей ВКП(б) и Советского правительства. Участниками антисоветской организации являлись Туровский, Бакши, Савко, Саблин и др. лица. С 1935 года он являлся также участником антисоветского военного заговора, в который его завербовал Якир.

Между тем, проверкой установлено, что Туровский С.А и Бакши М.М. преступной деятельностью против Советской власти никогда не занимались, к уголовной ответственности были привлечены необоснованно, в связи с чем в настоящее время полностью реабилитированы, а уголовные дела по обвинению Савко Н.А. и Саблина Ю.Я. направлены в Военную Коллегию Верховного Суда СССР на предмет прекращения за отсутствием состава преступления (л.д. 138, 140-142).

Осмотром архивно-следственных дел по обвинению других лиц, названных Шмидтом в числе заговорщиков, установлено, что Якир И.Э. на предварительном следствии хотя и показывал о том, что он покрывал Шмидта, который «...своей вредительской работой развалил мехбригаду...», однако об участии последнего в заговоре никаких показаний не давал. Показания Якира весьма неконкретны, малоубедительны и не могут служить доказательством виновности Шмидта (л.д. 137).

По таким же мотивам не могут быть приняты во внимание и показания Охотникова Я.О., называвшего Шмидта участником контрреволюционной троцкистской организации (л.д. 145).

Необходимо отметить, что Шмидт в процессе предварительного следствия неоднократно изменял свои показания, категорически отрицая предъявляемые ему обвинения (л.д. 79).

Приобщенные к делу показания Дрейцера также не могут являться доказательством виновности Шмидта, поскольку они не находят своего объективного подтверждения в материалах дополнительной проверки (л.д. 143).

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт истории партии при ЦК КП Украины и Центральный государственный архив Красной Армии данными о принадлежности Шмидта Д.А. к троцкистской оппозиции или иным антипартийным группировкам не располагают (л.д. 128-130).

Из личного офицерского дела Шмидта видно, что в ряды РККА он вступил в 1917 году, принимал активное участие в боях против немцев и Петлюры на Украине, а также против Деникина и Врангеля и за боевые заслуги в боях с врагами Советской Родины был награжден двумя орденами Красного Знамени. По аттестационным материалам, находящимся в деле, Шмидт характеризуется только положительно (л.д.135-136).

Генерал армии Хрулев А.Я., генерал-лейтенант в запасе Тодорский А.И., генерал-лейтенант в запасе Кулик К.П. и полковник в запасе Дубинский И.В характеризуют Шмидта Д.А. также с положительной стороны, как преданного Коммунистической партии и Советской власти командира РККА (л.д. 119-123, 131-133).

Таким образом, в процессе дополнительной проверки по делу Шмидта Д.А. установлены новые обстоятельства, свидетельствующие о том, что он был арестован и осужден необоснованно.

На основании изложенного и руководствуясь ст. 378 УПК РСФСР,

ПОЛАГАЛ БЫ:

архивно-следственное дело по обвинению ШМИДТА внести на рассмотрение Военной Коллегии Верховного Суда СССР с предложением: приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 19 июня 1937 года в отношении Шмидта Дмитрия Аркадьевича отменить и дело о нем производством прекратить за отсутствием состава преступления, т.е. по ст.4 п.5 УПК РСФСР *.

[...]

*ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР ОТДЕЛА ГВП
ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ*

(ГОРБУНОВ)

*СОГЛАСЕН: ПОМ. ГЛАВНОГО ВОЕННОГО ПРОКУРОРА
ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ*

(КАМЫШНИКОВ)

24 ноября 1956 г.

*ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 146-148.
Машинопис. Оригінал.*

Примітки

¹ **Зюк Михайло Йосипович** (1898-1937) – командир 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії, комдив.

* Рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 6 липня 1957 р. Д.А.Шмідт був повністю реабілітований.

² **Кузьмічов Борис Іванович** (1901-1938) – начальник штабу Київської авіабригади, комбриг.

³ **Леонов** – колишній командир і політпрацівник Червоної Армії, після громадянської війни – комісар Вищої стрілецької школи командного складу РСЧА «Выстрел» у Москві.

⁴ **Дрейцер Юхим Олександрович** – колишній командир і політпрацівник Червоної Армії, учасник громадянської війни, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. З березня 1921 р. – Комісар 27-ї стрілецької дивізії. У 1927 р. за троцькістську фракційну діяльність виключений з ВКП(б). Наступного року після офіційної відмови від цієї діяльності відновлений у лавах ВКП(б). Згодом призначений заступником директора заводу «Магнезит» у Челябінській області. 24 серпня 1936 р. як активний член т.зв. «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського центру» засуджений до розстрілу, наступного дня розстріляний.

⁵ **Охотніков Яків Осипович** (1897-1937) – колишній командир і політпрацівник Червоної Армії, учасник громадянської війни. Остання посада в армії – комісар артилерії 14-го корпусу. 17 червня 1936 р. за т.зв. троцькістську діяльність засуджений до ув'язнення до виправно-трудоих таборів. 7 березня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до розстрілу.

⁶ **Мрачковський Сергій Віталійович** – колишній командир Червоної Армії, активний учасник громадянської війни, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У 1920-1925 рр. – командуючий військами Приуральського, Західно-Сибірського військових округів. У вересні 1927 р. за троцькістську фракційну діяльність виключений з ВКП(б). У 1928 р. після офіційної відмови від троцькістської діяльності відновлений у лавах ВКП(б) і призначений начальником будівництва Байкало-Амурської залізниці. У 1933 р. знову виключений з ВКП(б) у зв'язку з справою т.зв. «Союзу марксистів-леніністів» і засуджений до 5 років позбавлення волі. 24 серпня 1936 р. як один з організаторів т.зв. «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського центру» засуджений до розстрілу, наступного дня розстріляний.

Юрій Ніколаєць (Вінниця)

ДЕЗЕРТИРСТВО ІЗ ЛАВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Дезертирство, як один із злочинних видів ухиляння від військової служби у Червоній Армії, практично зовсім не розглядалося у вітчизняній історіографії.

На сучасному етапі відомості про дійсний стан справ у Червоній Армії у 1941 р. можна одержати з донедавна засекречених документів особливих відділів НКВС армій, органів охорони військового тилу, матеріалів 4-го відділу НКВС.

Так, у 1941 році в Україні слід розрізняти три основні періоди, обумовлені кількістю випадків ухиляння від військової служби. Перший період, як переконаємося, припадає на перший тиждень війни, коли розпочалася мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 років народження, характеризувався як частковим невиконанням її планів, так і наявністю справді значної кількості осіб, які бажали добровільно вступити до лав РСЧА. В цей час у Червоній Армії спостерігалися досить рідкі випадки дезертирства. Другий період, що продовжувався до катастрофи військ Південно-Західного фронту під Києвом, відзначався поширенням дезертирства з регулярної армії та значними труднощами у проведенні мобілізації. Третій, заключний період, що тривав майже до кінця 1941 р., відзначався масовими випадками дезертирства, наявністю величезної кількості осіб призовного віку, невідмобілізованих військкоматами, а також дезертирством із похідних колон мобілізованих.

Вторгнення військ агресора на територію СРСР абсолютна більшість бійців Червоної Армії зустріла з впевненістю, що ворог буде швидко розгромлений. Мало хто думав про можливість військової поразки¹. Будь-якого замішання у піднятих по тривозі частин, які починали просуватися до кордону, не спостерігалось. Воїни виходили до кордону і починали вести жорстоку боротьбу із ворогом². Особливо хоробро билися прикордонники. Мужність радянських воїнів у перші дні війни відмічав і противник, причому відзначалось, що «донесень про перебіжчиків та про тих, хто здався у полон, нізвідки не надходило. Тому бої відрізнялись більшою запеклістю, ніж під час Польської кампанії чи Західного походу»³.

Водночас, вже в ході бойових дій, мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 років народження проходила не досить вдало. В ряді областей України внаслідок швидкого просування ворога мобілізаційні заходи не були розгорнуті взагалі⁴. У Вінницькій області на 23 червня 1941 р. мобілізаційний план був виконаний на 72 %, днем пізніше вдалося мобілізувати лише 80 % військовозобов'язаних⁵. Мобілізаційні заходи у Чернівецькій області були завершені тільки до 25 червня⁶. У Донецькій області до лав Червоної Армії

було мобілізовано на початку війни 175220 чол.⁷. Але у своєму виступі на пленумі обкому КП(б)У обласний военком підкреслив, що партійні організації не приділили належної уваги роботі при мобілізації військовозобов'язаних, що призвело до конфліктів на призовних дільницях⁸. У Рівненській області мобілізація проводилась внаслідок швидкого наступу ворога частково і не у всіх районах⁹. У Ворошиловграді на пункти збору у перші дні мобілізації була помічена незадовільна явка осіб, що підлягали мобілізації. В Артемівському пункті, наприклад, було зафіксовано прихід лише 10 % військовозобов'язаних, а у Клімівському – 18 %¹⁰. По Ворошиловградській області план призову був виконаний на 66 %, по Сталінській – на 74 %, по Харківській – на 69 %. Повторний виклик осіб, що не з'явилися на призов, не здійснювався. Характерно, що розшук тих, хто не з'явився, а також прагнув ухилитися від військового обов'язку, своєчасно організований не був¹¹.

Водночас поряд з негативними явищами в перші дні війни було подано чимало заяв на добровільний вступ до лав Червоної Армії: до липня 1941 р. по Донецькій області надійшло у військкомати 14453 заяви з проханням добровільно зарахувати в РСЧА (із них 5314 – від жінок)¹², на 4 липня по Запорізькій області надійшло 4033 подібних заяви (із них 1100 жінок)¹³, на 4 липня у Криму — 10000 заяв¹⁴. Наведені вище факти свідчать про те, що на початку війни з Німеччиною мали місце як позитивні, так і негативні явища.

Після поразки радянських військ у прикордонній смузі, після серйозних прорахунків в районі Луцьк-Броди-Рівне, де було втрачено значну кількість танків, напруження серед військового контингенту та цивільного населення дещо зросло. Ще до 3 липня бійці мали надію, що у дію вступлять основні сили Червоної Армії, які все змінять на краще. Вважалося, що ворог буде зупинений і розгромлений. Однак після промови Сталіна стало зрозуміло, що війна буде довготривалою і вимагатиме великого напруження сил, а також виняткових жертв¹⁵. В згаданий період поряд із зростанням опору Червоної Армії агресору спостерігається зростання кількості випадків дезертирства. Про його масштаби свідчить така статистика: на 9 серпня 1941 року в результаті діяльності винищувальних батальйонів Одеської області було затримано 82 дезертири, 111 чол. осіб, що підозрювались у дезертирстві¹⁶. За неповними даними лише по Сумській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій областях за станом на 1 жовтня 1941 р. було затримано 1975 дезертирів¹⁷. Останнє обумовило застосування проти них широкомасштабних заходів. Так, 24 та 26 серпня було проведене «очищення» лісів та околиць м. Запоріжжя від т.зв. «бродячого елемента». В результаті було затримано більше 300 чол., більшість з яких виявилася дезертирами¹⁸. Про збільшення кількості дезертирів свідчить той факт, що у наказі від 20 липня 1941 р. «Про організацію агентурно-оперативної роботи по охороні військового тилу Південно-Західного фронту» говорилося про необхідність зорієнтувати всю агентурно-інформаційну сітку на виявлення в першу чергу

«дезорганізаторів тилу» та дезертирів¹⁹. Затриманих осіб, що ухилялися від виконання військового обов'язку потрібно було передавати особливим відділам або військовим трибуналам. В іншому наказі начальника охорони військового тилу Південно-Західного фронту полковника Рогатіна від 28 липня 1941 р. відзначалося, що у тил фронту та у глиб країни продовжують просочуватися групи дезертирів, котрі розповсюджують «хибні вигадки» про противника та «сіють паніку». Начальникам охорони тилу 5-ї та 26-ї армій наказувалося розташувати сили таким чином, щоб виключити можливість проникнення дезертирів і т.зв. «контрреволюційного елементу» на лівий берег Дніпра. Пропонувалось врахувати, що дезертири та «контрреволюційний елемент» почали застосовувати всілякі хитрощі для того, щоб уникнути покарання: укриття в лісах та населених пунктах, рух у нічний час по другорядним дорогам і навіть збройний опір при спробі затримати їх²⁰. Подібна ситуація була зовсім не дивною, якщо врахувати, що частина дезертирів, ухиляючись від служби в армії, зберігала особисту зброю²¹. За 22-24 липня 1941 р. бійцями винищувальних батальйонів та РВ НКВС Київської області було затримано 1392 дезертири, у яких вилучено 93 гвинтівки та 3334 патрони²². Начальник РВ НКВС одного з районів Київської області сповіщав, що у селах Крива Гора та Старосілля спостерігається масове дезертирство від призову до РСЧА²³. Щоб припинити подібні негаразди, органи НКВС стали використовувати групи, що склалися з спеціальних працівників, споряджених для дій у лісах по виявленню та знешкодженню дезертирів²⁴. Факти дезертирства спостерігались навіть у I партизанському полку НКВС²⁵.

У серпні-вересні 1941 р. в Україні спостерігалось таке явище: відступаючи радянські військкомати прагнули мобілізувати все чоловіче населення і відвести його в тил. Однак в тилу ними ніхто не займався, не кажучи вже про населення, що евакуювалося власними силами. Більшість мобілізованих, блукаючи від військкомату до військкомату, не знаходячи собі роботи, помешкання, харчування зневірялись у радянській владі і з цим настроєм поверталися назад, до своїх рідних домівок, переходячи через лінію фронту. Німці, видаючи цим людям перепустки для вільного переходу до рідних осель, вимагали відомості про розташування радянських військових частин, а також відомості про тилове забезпечення. Це явище було поширеним по всій лінії фронту і допомагало знаходити слабкі місця у обороні Червоної Армії²⁶. Лише по Харківському військовому округу за рахунок призовного контингенту військовозобов'язаних 1895-1918 років народження та призовників 1922 року народження, що прибули з Київського Особливого військового округу, за станом на 10 серпня військкоматами Полтавської та Сумської областей була проведена мобілізація. Але ці військкомати не облікували і не відмобілізували до 25 тисяч чол., в т.ч. призовників — 9000²⁷. За станом на 23 жовтня по Харківському військовому округу була організована відправка в тил лише 58% мобілізованих від числа

тих, хто був фактично призваний до лав Червоної Армії²⁸. Така неорганізованість у роботі військкоматів мала жахливі наслідки для Радянської армії, оскільки в той час, як на фронті не вистачало бійців, в тилу не спромоглися на належному рівні організувати формування нових частин.

Дезертирство набрало особливо загрозливого розмаху після катастрофи радянських військ під Києвом у вересні 1941 р. До радянських людей доходили звістки про страхітливі подробиці вчиненого там побоїща, стан військових частин, сумну долю полонених. Часто такі т.зв. «провокаційні чутки» приносили дезертири, а також особи, котрі вирвалися з ворожого полону. Наприклад, у документах 4-го відділу НКВС збереглися відомості про те, що в Апостольському районі Херсонської області повернулось багато дезертирів з Червоної армії, котрі розповсюджували «провокаційні чутки» про те, що Червона Армія розгромлена й всі у паніці тікають із фронту. Про те, наскільки ці т.зв. «провокаційні чутки» відповідали дійсності²⁹, свідчать наступні факти. Як відомо, на той час велика кількість радянських воїнів захищаючи столицю загинула під Києвом, багато було вбито при виході з оточення. Значними були втрати і при переправі військових підрозділів на лівий берег Дніпра без належних для цього засобів³⁰. У деяких стрілецьких дивізіях залишилося до 25 % особового складу від чисельності, що передбачалася штатним розкладом військового часу³¹. На 13 листопада 1941 року, наприклад, у 383-й стрілецькій дивізії було по 7-10 чол. у роті, а деякі підрозділи взагалі не мали рядового складу³².

Військові поразки, відступ від Києва сильно вразили місцеве населення. Причому декому ворог почав здаватися непереможним³³.

Нелегко було пояснити причини відступу радянських військ, оскільки реальне становище речей у 1941 р. не узгоджувалось з усталеним уявленням про тактику ведення війни. Попервах невдачі Червоної Армії пов'язувалися з тим, що ворог начебто напав зненацька. Пізніше, коли обстановка на фронтах погіршилася, говорили, що у німців наявна велика перевага у танках та літаках³⁴. Бійці були незадоволені слабким озброєнням, особливо у боротьбі проти танків ворога³⁵. Спостерігалися навіть випадки, коли радянські військові частини внаслідок відсутності протитанкової зброї при появі фашистських танків розбігалися, навіть не вступаючи у бій³⁶. Щоправда, були підрозділи, які стояли насмерть, до останнього воїна. За словами Г.К.Жукова у 1941 р. на фронті з двох дивізій, які поряд займали оборону, могло бути, що одна боролася стійко, а інша розбігалася при першій появі ворога.

За таких умов вже в кінці 1941 р. відмічались випадки масового дезертирства з лав Червоної Армії. У Харківському військовому окрузі на шляху слідування колон мобілізованих по Чугуївському РВК дезертирувало 30 % бійців, по Ізюмському – 45 % і по Дергачівському РВК – 50 %³⁷. Загалом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому окрузі з усієї кількості призваних до лав Радянської армії до станцій зосередження прибуло

лише 65 %, або 43 % від загальної кількості осіб, що підлягали призову³⁸. За період з 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 р. лише бійцями винищувальних батальйонів Ворошиловградської та Харківської областей було затримано 1152 дезертири з Червоної Армії та 4920 чол., що ухилялися від мобілізації³⁹.

Політпрацівники, які вийшли з ворожого оточення, сповіщали вже в листопаді 1941 р., що в областях України, окупованих ворогом, є велика кількість людей призовного віку, не мобілізованих до лав регулярної армії, а в селах Сталінської та Ворошиловградської областей проживає багато людей, котрі всілякими способами ухилились від призову. Аналогічне становище мало місце і в ряді інших областей України. Причому серед осіб призовного віку, що залишилися в тилу противника, було багато таких, котрі свідомо ухилилися від мобілізації до РСЧА⁴⁰. Також чимало громадян не було призвано з вини районних військкоматів, котрі в ряді районів халатно ставилися до своїх обов'язків, не впоралися з покладеним на них завданням. У деяких місцях райвійськкомати задовго до приходу німців евакуювались й таким чином зірвали мобілізацію. Комісар саперного батальйону Ковальов, повернувшись з ворожого оточення, повідомив, що робітники заводу № 73 м. Сталіно з обуренням розповідали йому про те, що коли 20 жовтня 1941 р. вони з'явилися до військкомату, його вже не було на місці. Подібне явище спостерігалось і в ряді районів Сталінської області⁴¹.

Отже, серед причин, які штовхали людей на дезертирство, окрім звичайного боягузтва, можна назвати небажання осіб, що були чимось скривджені радянською владою (в т.ч. й під час репресій, насильницької колективізації чи голодомору), воювати за її інтереси⁴². Крім того, частина військовослужбовців виправдовувала себе існуванням негативних моментів у організації і бойових діях Червоної Армії⁴³. Також серед причин дезертирства можна назвати оточення радянських військ, які мали місце у 1941 р., коли бійці залишали лави РСЧА, прагнучи врятувати собі життя. Водночас, обіцянка гітлерівців ліквідувати колгоспну систему⁴⁴ зустрічала певну підтримку селян, які прагнули отримати землю й працювати «по-справжньому». Тому багато з них прагнули ухилитись від мобілізації і дочекатись приходу німців⁴⁵.

Оцінка деморалізаторських дій дезертирів, безперечно, може бути різною, але, поза всяким сумнівом, вони негативно впливали на моральний стан населення окупованих ворогом районів, були носіями та розповсюджувачами панічних настроїв⁴⁶. Причому і ставлення місцевого населення було до них неоднозначне. Так, багато жінок окупованих областей з обуренням висловлювались про чоловіків, які уникнули мобілізації до Червоної Армії⁴⁷. Зокрема, мали місце навіть такі випадки, коли жінки самі знищували дезертирів, надаючи їм притулок⁴⁸.

Окупаційна влада використовувала дезертирів на відповідних роботах у тилу як робочу силу по підвозу фуражу, продовольства, палива та ін.⁴⁹. Фашисти розповсюджували чутки, що більшовики розстріляють всіх

дезертирів, тому частина з них навіть не прагнула просуватись до лінії фронту, щоб перейти до Червоної Армії⁵⁰. Більшість дезертирів намагалася дістатися до своїх сімей на окупованій території, а ті, що походили із неокупованої території, чекали доки німці просунуться далі на схід⁵¹.

З дезертирством радянська влада боролася шляхом використання винищувальних батальйонів, загороджувальних загонів⁵². Знешкодження дезертирів здійснювали підрозділи НКВС, органи по охороні військового тилу. Для знешкодження осіб, що ухилялися від призову, проводилися облави, «прочісування» лісових масивів, засилка співробітників НКВС у райони, де передбачалося існування дезертирів. Загороджувальні загони створювались практично в кожному гарнізоні та населеному пункті (особливо у прифронтових областях). Вироки військових трибуналів про засудження дезертирів доводилися до відома команд мобілізованих та військових частин.

У складних умовах на початку війни з фашистами наявність дезертирства з лав Червоної Армії не можна оцінювати як фактор, що був вирішальним при поясненні невдач і поразок радянських воїнів. Однак було б не правильним ігнорувати його, оскільки він став однією з сумних та повчальних сторінок нашої історії.

Примітки

¹ Грушевой К.С. Тогда в сорок первом... – М., 1976. – С. 54; Шаликов В.М. На земле Украины. – М., 1980. – С. 15; Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. – М., 1967. – С. 95; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 57.

² Баграмян І.Х. Фронтовими дорогами. – К., 1971. – С. 8; Анфилов В.А. Бессмертный подвиг. – М., 1971. – С. 228.

³ Анфилов В.А. Вказ. праця. – С. 213.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 21.

⁵ Там само. – Спр. 12. – Арк. 13.

⁶ Там само. – Спр. 11. – Арк. 24.

⁷ Там само. – Спр. 12. – Арк. 73.

⁸ Там само. – Арк. 66.

⁹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 230.

¹⁰ Там само. – Спр. 26. – Арк. 141.

¹¹ Там само. – Арк. 141 зв.

¹² Там само. – Спр. 12. – Арк. 67.

¹³ Там само. – Арк. 188.

¹⁴ Там само. – Арк. 225.

¹⁵ Шатилов В.М. На земле Украины. – М., 1980. – С. 15.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 1. – Арк. 38.

¹⁷ Там само. – Спр. 15. – Арк. 38.

¹⁸ Там само. – Спр. 50. – Арк. 53.

¹⁹ Там само. – Спр. 57. – Арк. 31.

²⁰ Там само. – Арк. 44-45.

²¹ Там само. – Спр. 58. – Арк. 38.

²² Там само. – Арк. 41.

-
- ²³ Там само. – Арк. 44.
- ²⁴ Там само. – Арк. 43.
- ²⁵ Там само. – Спр. 65. – Арк. 104.
- ²⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 19. – Арк. 20-21.
- ²⁷ Там само. – Спр. 8. – Арк. 4.
- ²⁸ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 142 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 33. – Арк. 48.
- ³⁰ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 20.
- ³¹ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 114.
- ³² Андріянов В. Повість про шахтарські полки. – Донецьк, 1972. – С. 51.
- ³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 213. – Арк. 22; ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 7. – Арк. 22; Там само. – Спр. 4. – Арк. 94; Там само. – Спр. 5. – Арк. 73.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 309.
- ³⁵ Шатилов В.М. Вказ. праця. – С. 61.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 58. – Арк. 53.
- ³⁷ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 143.
- ³⁸ Там само. – Арк. 143 зв.
- ³⁹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 15. – Арк. 21.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 35.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 36.
- ⁴² Там само. – Спр. 4. – Арк. 47, 122 зв; Спр. 5. – Арк. 78; Спр. 6. – Арк. 107; Спр. 7. – Арк. 11, 124; Спр. 2. – Арк. 77; Спр. 65. – Арк. 151 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 213. – Арк. 37.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 987. – Арк. 3.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 2.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 43; Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 4. – Арк. 127.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 36; Спр. 7. – Арк. 10.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 123.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 120. – Арк. 92.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 122 зв.
- ⁵⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 120. – Арк. 74.
- ⁵¹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 122 зв.
- ⁵² Там само. – Спр. 37. – Арк. 45.

З НЕДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

*Олег Бажан, Юрій Данилюк
(Київ)*

ПРАВДА ПРО «СПРАВУ ВІКТОРА ПОГРУЖАЛЬСЬКОГО»

або

Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР

Подія, що сталася того дня, сколихнула без перебільшення все українське суспільство. 24 травня 1964 р. в самому центрі Києва протягом доби палала Державна публічна бібліотека Академії наук України. Невблаганне полум'я за лічені хвилини пожерло раритетні видання, рукописи, все, чим могла б пишатися кожна культурна нація. Наслідки пожежі були катастрофічними. Як довідуємось з доповідної записки відділів ЦК Компартії України, стихією було знищено близько 500 тисяч одиниць літератури, що становило приблизно 20 % всього книжкового фонду¹.

Пожежа в столиці України не залишилась непоміченою і для світової громадськості. Вже 25 травня до президії Академії наук УРСР звернулися посольства Сполучених Штатів Америки, Франції, які намагалися з'ясувати масштаби втрат однієї з найбільших книгозбірень Європи. Радіо «Свобода» щогодини передавало в ефір повідомлення такого змісту: «Звістка про пожежу в бібліотеці АН УРСР настільки жахлива, що можна уявити собі, що українська культура понесла непоправні втрати. Не лише українська культура, а й ситова культура чимало втратила, оскільки в бібліотеці АН України зберігаються цінності, які мають всенародне значення»². Повідомлення аналогічного змісту поширювало в засобах масової інформації агентство «Рейтер», яке серед іншого висловлювало здивування відсутністю необхідних коментарів з боку українських владних структур.

А офіційний Київ продовжував зберігати мовчанку, наче пожежа стосувалася цілком ординарного об'єкта, який не заслуговував на увагу. Лише після звернення голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка до ЦК КПУ 26 травня 1964 р. київська міська газета «Вечірній Київ» опублікувала коротеньке повідомлення про пожежу, яке ставило за мету хоча б частково заспокоїти громадську думку. Витримане в стилі «а так все добре, чарівна маркізо» воно намагалося переконати читачів в дріб'язковому характері цієї події. Такої ж позиції дотримувався перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест, який у власному щоденнику без тіні сумніву записав: «Багато галасу навколо пожежі бібліотеки в Академії наук України»³.

Одночасно з цим до Комітету держбезпеки, центральних та місцевих партійних органів надходила інформація про тих, хто вчиняв «цей непотрібний галас». Одним з таких став активний учасник правозахисного руху, психолог за фахом Михайло Горинь, письменник, багаторічний політв'язень Борис Антоненко-Давидович, які вважали загибель унікальних

фондів академічної бібліотеки однією з найбільших трагедій української нації, що поступово втрачала свій інтелектуальний генофонд, губила все краще, здобує багатьма минулими поколіннями⁴. Чому так сталося?

Очевидно, відповіді на це та інші питання мав дати суд, що відбувся над сучасним Геростратом української культури Віктором Погружальським, який власноручно розпалив це страшне багаття. Однак умови якоїсь дивної і незрозумілої таємності, в яких проходив процес, не стільки відповіли, скільки поставили нові запитання.

Відповіді на них намагався відомий літературний критик, публіцист Євген Сверстюк в своєму талановитому памфлеті «З приводу процесу над Погружальським», який вважав, що проведені слідчі дії та й сам судовий процес не відповідали масштабам тієї трагедії, якої зазнало українське суспільство. Невиправдано м'яким вважав Є.Сверстюк і винесений вирок В.Погружальському, який отримав за свій варварський вчинок лише 10 років ув'язнення. Все це давало підставу йому розглядати підпал наукової бібліотеки як спеціальну акцію, організовану і сплановану радянськими спецслужбами⁵.

Характерно, що памфлет Є.Сверстюка тривалий час залишався одним з вагомих аргументів опозиційних сил, які рішуче і безкомпромісно виступали проти існуючої тоталітарної системи. Сам факт його зберігання і поширення розглядався як небезпечний державний злочин, який карався на основі сумнозвісних «політичних» статей кримінального кодексу.

Так, поширення памфлету в Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка стало приводом для порушення кримінальних справ в серпні 1965 року проти львівських інакодумців Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Косіва, Мирослави Зваричевської та ін.⁶

Органами КДБ була припинена спроба житомирського лінотипіста, початкуючого поета, брата відомого українського письменника Валерія Шевчука – Анатолія Шевчука, розтиражувати памфлет на обладнанні місцевої друкарні. У вересні 1966 р. Житомирський обласний суд засудив А.Шевчука до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму⁷.

Протягом тривалого часу будь-яка згадка про справу Віктора Погружальського здавалася неможливою, оскільки пов'язані з цим документальні матеріали були практично недоступними для дослідників і широкого загалу. Лише сьогодні ми можемо сказати всю до останку правду про історію підпалу академічної бібліотеки, яка виглядає значно прозаїчніше, ніж її змальовували національно-свідомі кола української інтелігенції.

Отже, Віктор Володимирович Погружальський... Власне не Погружальський, а Погужельський. Своє прізвище він власноручно поміняв, бажаючи відмежуватися від батька – «заклятого ворога народу», розстріляного за постановою особливої трійки УНКВС Кам'янець-

Подільської області від 20 вересня 1938 року у справі сумнозвісної «Польської організації військової». Нічого спільного не хотів він мати і з рідним дядьком, засудженим у вересні 1944 року до вищої міри покарання за співробітництво з фашистським окупаційним режимом.

Не прикрашала біографії Віктора Погружальського й мати – Юлія Йосипівна, яку в 1948 році намагалися виселити з Поділля на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР за невироблення мінімуму трудоднів. Лише тяжка хвороба врятувала 50-річну жінку від позбавлення власної домівки⁸.

Цілком очевидно, що в умовах радянської дійсності подібні біографічні відомості значною мірою обтяжували життя молодій людині, перекривали їй шлях до просування по службовій драбині.

На В.Погружальського малися й інші компрометуючі матеріали. Весною 1943 року, його, 18-річного юнака, було вивезено до Німеччини, де він працював на заводах Крупна в мм. Ессен, Верзель, Ферде та ін. Після капітуляції фашистської Німеччини, деякий час перебував у таборі в американській зоні окупації. Потім разом з іншими радянськими громадянами був переведений у Штернбергський пересильний пункт⁹.

Таким чином, тавро «людини другого сорту» В.Погружальський отримав на все життя. Реально відчув його на собі, перебуваючи в лавах Радянської Армії. Постійні перевірки, виклики до особливого відділу, недовіра з боку командирів і товаришів нерідко виводили В.Погружальського з стану рівноваги, ставили осторонь колективу.

Після демобілізації в грудні 1950 р. Віктор Погружальський намагався всіляко себе ствердити. Навчався на історичному факультеті Київського державного університету, поступив на заочне відділення Харківського бібліотечного інституту. Багато читав, шукав розради в художній літературі. Сподівався що його зусилля по самовдосконаленню, отриманню фахової освіти будуть помічені керівництвом Державної публічної бібліотеки АН УРСР, в якій він працював з 1951 року.

Однак в бібліотеці щодо Погружальського формувалася надзвичайно негативна думка. І директор бібліотеки В.С.Дончак, і інші співробітники вважали В.Погружальського грубою, сварливою людиною, здатною породжувати суцільні конфлікти. Причому для цього в них були свої підстави. Лише в 1958-1963 рр. Погружальський написав до центральних, партійних та радянських органів, редакцій газет, інших засобів масової інформації понад 30 різноманітних заяв і скарг, в яких викривав всілякі негаразди в бібліотеці. Деякі скарги, наприклад написані у віршах, виглядали як дивацтво. Прочитуємо лише кілька рядків:

Я не чета обывательской братии!
И катитесь вы к чертовой матери!
Мой путь не избран наугад -
Еще пятнадцать лет назад!
Социализма притягательная сила

Вырвала меня из объятий
Капиталистического мира
Я — коммунист.
Коммунист — поэт!
Мне по-праву положен
Партийный билет
Облаченный я этим бесценным мандатом
Дам энергию Родине больше чем атом.
Эта высшая честь!
Человек отчеканенных взглядов
На жизнь смотрю не как она есть,
А как ее переделывать надо.
Я — Коммунист!
И жизнь для меня борьба!
Как для Маркса и Ленина
Разница только та,
Что они величайшие гении!¹⁰

Звичайно, подібна форма листування породжувала недовіру до скарг і заяв В.Погружальського. Однак далеко не всі вони були такими безпідставними. Так, майже повністю підтвердилася скарга Погружальського до українського корпункту газети «Известия» від 4 квітня 1963 р. Повідомляючи про це секретаря ЦК КПУ М.О.Соболя, заступник голови Комітету партійного контролю при ЦК КПУ А.Маленкін писав: «Перевірка показала безвідповідальне ставлення до збереження книжкових фондів. Значна частина книг, особливо тих, що розміщені в підвалах і приміщеннях церков, внаслідок незадовільного збереження, прийшла в непридатність. Тільки за останній рік зіпсувалось понад 100 тисяч примірників літератури. Немає даних навіть про кількість книжок резервного фонду і фонду концентрації. Здача непридатних книжок в утиль проводиться без належного опису і обліку, а по загальній вазі. Відсутність будь-якого обліку створило умови для розкрадання книжкових фондів»¹¹.

Досить дивну форму обрав В.Погружальський і для вирішення власних питань. Так, напередодні одного з травневих свят, вимагаючи отримання квартири, він разом з тещею, дружиною, дитиною, численним господарським начинням самочинно оселився в конференцзалі ДПБ АН УРСР.

Коли ж вчинки В.Погружальського в 1960 р. засудив товариський суд, він тут же в залі засідання демонстративно оприлюднив заяву на адресу Президії Верховної Ради УРСР такого змісту: «Прошу дозволити мені і моїй сім'ї (дружина і дитина одного року) виїхати з Радянського Союзу в одну з європейських соціалістичних держав, де б я міг за чесну та ініціативну працю одержувати відповідні кошти, що дали б мені можливість мати їжу, одяг, житло і лікування. Це все, що мені потрібно»¹².

Отже, конфлікт між Погружальським і керівництвом бібліотеки

загострювався. В колі своїх друзів Віктор не раз повторював, «що все це кодло (бібліотеку) треба розігнати і взагалі пару каністр бензину – і вся справа».

Пізніше, на допиті 30 травня 1964 р., очевидно, не бажаючи підводити товаришів, В.Погружальський визнавав: «Про свої наміри помститись адміністрації, які виникли у мене років з три тому, коли я працював у відділі обробки, я нікому не говорив і виношував ці думки в собі. Про те, що в мене народилася думка помститися шляхом підпалу бібліотеки я нікому ніколи не говорив»¹³.

Чи могла б народитися думка про підпал національної святині у психічно нормальної людини. На це питання дає відповідь акт медичного обстеження В.Погружальського від 15 грудня 1960 року, в якому чітко зазначено, що «Погружальський страждає тяжким прогресуючим психічним захворюванням». В іншому консультативному висновку, підготовленому в тому ж році, В.Погружальському ставився більш конкретний діагноз – реактивний невротичний стан.

За всіма морально-етичними нормами хвору, психічно неврівноважену людину, необхідно було оточити увагою в колективі, створити навколо неї нормальну атмосферу. Однак натомість його все активніше втягували у різні інтриги, не забували нагадувати про минуле, на кожному кроці і у вічі, і за очі називали шизофреніком. Все це штовхнуло В.Погружальського на безпрецедентний і відчайдушний крок.

Звернемось знову до кримінальної справи В.Погружальського, в ході розслідування якої останній похвилинно відтворив подробиці тієї страшної події. «В ніч з 23 на 24 травня 1964 р., – говорив він на допиті слідчому, – я залишився в будинку бібліотеки АН УРСР, де 24 травня 1964 р. приблизно о 5 год. 30 хв. здійснив підпал. Підпал зробив з метою помсти директору бібліотеки Дончаку, його заступнику Рудю, працівникам бібліотеки Петренку, Молодчикову, Шимченку, Пашковій, Павличенку, які всіляко травили і знущались наді мною, намагалися зробити з мене душевнохворого, дорікали тим, що був на окупованій території, що в мене репресований батько.

Для здійснення підпалу бібліотеки 23 травня 1964 р. я взяв дві коробки сірників і приблизно о 20 год. 30 хв. зайшов у будинок бібліотеки. Там я піднявся на IV поверх в приміщення абонементу і звідти на VII поверх книгосховища.

На площадці запасних сходин біля дверей II поверху книгосховища я простояв з 21 години до 23 години 23 травня 1964 р. до кінця роботи бібліотеки, коли в книгосховищі було виключено світло. В 12 годин ночі я вийшов на II поверх книгосховища, підійшов до свого робочого місця. Там одягнув халат, ліг на стіл і намагався заснути до ранку.

24 травня, приблизно о 5 годині, з III поверху книгосховища я спустився на I поверх і там спалив свої документи. Документи я знищив

тому, що сподівався загинути у вогні і не хотів, щоб залишилися мої документи.

О 5 год. 30 хв. 24 травня на I поверсі я підійшов до одного з стелажів, взяв декілька книг, порвав їх і підпалив. Потім на II поверсі підпалив в двох-трьох місцях. Таким же чином я підпалив на III, IV, V, VI, VII, VIII поверхах, підпалював в двох-трьох місцях. В приміщенні каталогу намагався підпалити каталожні картки. Після підпалу каталогу я вийшов у вестибуль головного будинку, звідкілья каретою швидкої допомоги був доставлений до Жовтневої лікарні, де і був затриманий. Підпал книг на всіх восьми поверхах книгосховища здійснив за допомогою сірників»¹⁴.

На пожежників, що прибули до будинку бібліотеки о 6 год. 04 хв. чекала справді розбурхана стихія. Виявлених 30 вогнищ зусиллями 17 оперативних відділень, 152 пожежників вдалося ліквідувати лише через 31 годину. 25 травня о 13 год. 27 хв. при ліквідації пожежі 26 пожежників отримали важкі отруєння і опіки рогової очей.

Водночас події, пов'язані з пожежею, відкрили цілий ряд слабких місць і показали, що бібліотека до подібних випадків була практично не підготовлена. В доповідній записці спеціальної комісії ЦК КПУ недвозначно говорилося: «Оцінюючи стан протипожежної охорони в бібліотеці, її керівництво, президія АН УРСР та органи протипожежної охорони розглядали цю установу як звичайний об'єкт. В штаті бібліотеки не було передбачено цілодобового протипожежного поста. Органи Держпожежнагляду на ставили корінних питань щодо обладнання приміщення бібліотеки новими засобами сигналізації та пожежегасіння. В бібліотеці та пожежній команді, за якою закріплений даний об'єкт, не було оперативно-технічної карти приміщення з визначенням під'їздів, місць водопостачання, розташування, конструкторських особливостей будинку. Все це негативно позначилось на організації гасіння та локалізації окремих вогнищ»¹⁵.

Збитки від пожежі були величезними. Вогнем та водою було знищено більше півмільйона книг на суму 117 тис. крб. Значно постраждало приміщення бібліотеки, на відбудову якого потрібно було витратити понад 500 тис. крб.

Винятково швидко на пожежу в бібліотеці відреагувало вище політичне керівництво республіки. Вже 5 червня 1964 р. президія ЦК КПУ прийняла постанову, в якій визнавала діяльність керівництва бібліотеки та президії Академії наук УРСР вкрай незадовільною. За серйозні недоліки в роботі директора бібліотеки В.С.Дончака було звільнено з роботи, партійне стягнення оголошувалося віце-президенту АН УРСР академіку І.К.Білодіді. Одночасно з цим урядовій комісії під головуванням заступника голови Ради Міністрів УРСР Андріанова спільно з президією АН України доручалося в п'ятиденний термін розробити заходи по відбудові приміщення бібліотеки, відновлення її книжкового фонду. Відділ адміністративних органів

зобов'язувався до липня 1964 р. внести на розгляд ЦК КПУ питання про стан і заходи по посиленню протипожежної охорони в республіці¹⁶.

Проведена робота по ліквідації наслідків пожежі вже через кілька місяців дала свої позитивні результати. Як повідомляв 21 листопада 1965 р. президію ЦК КПУ академік І.К.Білодід за півтора роки було:

- повністю відбудовано основне приміщення бібліотеки, переобладнанні сучасним устаткуванням читальні зали і книгосховища;
- створена надійна система протипожежної охорони;
- підготовлені до видачі читачам наукові фонди бібліотеки;
- за рахунок дублетного і резервного фондів з числа 500 тисяч втрачених книг поновлено і повернуто на полиці 250 тисяч одиниць літератури;
- придбано ряд унікальних книжкових колекцій.

Однак повернемося до нашого героя, який лише в слідчому ізоляторі усвідомив всю ганебність свого вчинку. Та каяття вже було запізним. У вересні 1964 р. Віктора Погружальського було засуджено до десяти років позбавлення волі. Так і увійшов він в історію як сучасний Герострат, який завдав величезних втрат українській культурі.

Що ж до самої історії з підпалом бібліотеки, то вона потребує цілого ряду уточнень і спростувань, які супроводжують справу Погружальського вже протягом трьох десятиріч. Так, не витримує ніякої критики версія, що підпал бібліотеки було сплановано і організовано радянськими спецслужбами з метою знищення унікальної колекції українки, рукописних фондів, які зберігалися в академічній бібліотеці. На наше щастя саме ці колекції постраждали щонайменше. Найбільш ушкодженими були фонди літератури з географії, медицини, деяких технічних дисциплін.

Не підтверджується архівними документами і наявність під час пожежі якихось спеціальних речовин, які завадили як найшвидшому гасінню.

Всі ці чутки породила сама система, яка не виправдано утаємничувала будь-які екстраординарні події в житті суспільства.

Примітки

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 28.

² Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Колекція документів.

³ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995. – С. 196.

⁴ Управління Служби безпеки України (далі – УСБУ) у Львівській області. – Спр. П-26984. – Т. 2. – Арк. 109.

⁵ З приводу процесу над Погружальським // Сучасність. – 1965. – № 2. – С. 78-84.

⁶ УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-26250. – Т. 1. – Арк. 3.

⁷ УСБУ в Житомирській обл. – Спр. 28834-П. – Т. 2. – Арк. 69-71.

⁸ ДА СБ України. – Колекція документів.

-
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 28.
- ¹⁰ ДА СБ України. – Колекція документів.
- ¹¹ ЦД АГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5925. – Арк. 81.
- ¹² Там само. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 31.
- ¹³ ДА СБ України. – Колекція документів.
- ¹⁴ УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-26250. – Т. 3. – Арк. 325.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 34.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 24-26.

З МАТЕРІАЛІВ «ОКРЕМОЇ ПАПКИ»

Діяльність Всеукраїнської Академії наук за документами вищого політичного керівництва України другої половини 20-х – першої половини 30-х років^{*}

Нижче публікуються документи з т.зв. «Окремої папки», яка включала в себе матеріали найвищого ступеню секретності. Останні глибоко розкривають ті винятково складні умови, в яких доводилось працювати Всеукраїнській Академії наук в зазначений період. Як переконуємось, жодне основоположне питання академічного життя не вирішувалось без втручання вищого політичного керівництва СРСР та УСРР.

Документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні в тексті стилістичні та орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО ЮВІЛЕЙ ГРУШЕВСЬКОГО»

29 жовтня 1926 р.

На одном из ближайших заседаний политбюро поставитъ вопрос о Грушевском, как президенте Академии в свете новых фактов.

Поручить членам политбюро, входящим в комиссию по украинизации, предварительно проработать этот вопрос.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – Арк. 62.
Оригінал.*

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО ЮВІЛЕЙ ГРУШЕВСЬКОГО»

7 листопада 1926р.

Постановили:

а) Считать, что юбилей Грушевского должен быть сведен к научному юбилею в пределах гор. Киева и в рамках Академии наук.

б) Признать необходимым выделение представителя научной Секции Киевского Окр. Отдела Союза Рабпрос. в Комитет по организации и проведению юбилея при Академии наук.

в) Признать возможным присутствие на юбилее представителя Киевского Окрисполкома.

г) Считать необходимым помещению в журнале «Життя і революція» кем-либо из коммунистов статьи, освещающей политическую деятельность Грушевского. В этой статье отметить что научная работа его, направляемая определенной идеологией мелко-буржуазного национализма, толкнула Грушевского в области политики на путь, приведший к крушению. Отметить,

^{*} Продовження. Початок у № 1 за 1994, № 1/2 за 1995.

что Грушевский сумел, однако, несмотря на свое прошлое, найти в себе силу понять то новое, что дала пролетарская революция. Отметить (с целью еще большего противопоставления его открыто враждебным нам националистам) шаги Грушевского в сторону Советской власти — его декларацию и т.п.

Подчеркнуть, в противовес сторонникам самого Грушевского ту мысль, что он сошел со своих прошлых позиций, что он пришел к Сов. власти, а не наоборот, он якобы хранитель преемственности Украинского культурного строительства, а большевики, якобы, после ряда ошибок стали на правильный (им отстаиваемый) путь.

д) Допустить помещение в этом же журнале статьи, освещающей научную деятельность Грушевского (принять меры к тому, чтобы она была написана в марксистском освещении).

е) Признать возможным помещение во время юбилея в газете «Пролетарская Правда» небольшой статьи о Грушевском, в связи с юбилеем и поместить отчетную заметку.

ж) Все остальные вопросы, связанные с юбилеем, передать для разрешения комиссии в составе т.т. Затонского, Корнюшина, Шуйского и Любченко.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – Арк. 21-21 зв.
Оригінал.*

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО ЄФРЕМОВА»

21 вересня 1928 р.

1. Отметить, что статья академика Ефремова ¹ (в органе УНДО) направленная против политики советской Украины в области Украинской академии наук – является открыто контрреволюционным выступлением.

2. Поручить нашей печати поднять общественное мнение против контрреволюционной деятельности академика Ефремова и дискредитировать его в глазах широких масс советской интеллигенции.

3. После проведения этой работы признать необходимым высылку академика Ефремова за пределы Украины. Вопрос о месте высылки решить дополнительно *.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 307.
Оригінал.*

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО АКАДЕМІЮ НАУК»

22 листопада 1929 р.

* В остаточному варіанті: «В связи с выступлением Ефремова, поручить политпечати поднять общественное мнение против контрреволюционной деятельности Ефремова. Вопрос о высылке решить дополнительно».

а) Наметить следующий состав Президиума. Состав Президиума Академии:

1. Заболотный² – президент.
2. Воблый³ – вице-президент.
3. Шлихтер⁴ – вице-президент.
4. Корчак-Чепурковский⁵ – секретарь.

Воблого выдвинуть кандидатуру условно в зависимости от позиции при обсуждении вопроса о «СВУ»⁶.

Поручить т. Скрыпнику провести переговоры с Грушевским о вхождении его членом президиума Академии. В случае его отказа членом президиума выдвинуть т. Яворского⁷.

б) Утвердить бюро фракции Академии в составе тт. Скрыпника (секретарь), Затонского, Шлихтера.

в) Считать работу комиссии политбюро законченной.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 7. – Арк. 93-93 зв.
Оригінал.*

**Постанова политбюро ЦК КП(б)У
«ПРО ЗАЯВУ ГАЛІЦІЙСЬКИХ АКАДЕМІКІВ СТУДИНСЬКОГО,
КОЛЕССИ, ЩУРАТА В «ДІЛО»»**

3 січня 1930 р.

Дать директиву советофильской прессе в Польше, провести соответствующую кампанию против академиков Студийского⁸, Колессы⁹ и Щурата¹⁰, не протестовавших перед общественным мнением на условия, поставленные им польским правительством при поездке на Украину.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 7. – Арк. 109.
Оригінал.*

**ЛИСТ НАРКОМА ОСВІТИ М.О.СКРИПНИКА
ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У С.В.КОСІОРУ В ЗВ'ЯЗКУ
З СПРАВОЮ «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»**

29 березня 1930 р.

Шановний Станіславе Вікентійовичу!

Справа СВУ в Найвищім Суді вже в основному визначилась. Проведено допит майже всіх головних звинувачених. Я гадаю, що бажано і конче потрібно зараз зробити деякі підсумки і намітити основні вказівки щодо цієї справи.

Я гадаю, що треба було б зібрати політбюро і на ньому заслухати доповідь про стан СВУ та це питання обговорити.

Водночас, я в такому разі просив би обговорити іще одне питання, щодо переведення справи СВУ, що відносно того питання у мене склалося

розходження з тов. Любченком. Це питання формально стоїть так: чи заслухати свідчення як свідка бувшого зав. Укрнауки тов. Озерського, чи відмовитись від виклику його поруч з усіма іншими свідками. Коли брати це питання так формально, то можна було б сказати, що відмовляють від заслухання всіх свідків, не треба відкидати одного, а саме комуніста, тов. Озерського. Але це питання має не лише формальне значення.

Порядок переведення судового слідства в справі СБУ установлений не по темах чи епізодах, а переводиться допитом кожного звинуваченого по цілому обсягу питань, що його торкаються. Такий порядок має свої позитивні наслідки, але водночас при такому переведенні справи струшувалися деякі важливі питання.

Зокрема має значення виявлення повнотою питання про ВУАН, як про базу для контрреволюційної організації і як її ширму. На суді досить докладно виявляється шкідницька робота в окремих галузях ВУАНу – в науково-педагогічній, медичній тощо, але лише під час допиту звинуваченого Гермайзе¹¹ було йому поставлено запитання про те, які групи існували в ВУАНі і, яка між ними точилася боротьба тощо, – усе внесення питань про ВУАН обмежилось лише визнанням Гермайзе про боротьбу в ВУАНі між Єфремовим і Грушевським і його заявок про їх «обое-рябое» та зачитанням від тов. Любченка цитати із щоденника Єфремова, де той дає лайливі характеристики Грушевському.

Політична боротьба в середині Академії та кругом неї, всі ці питання, що зв'язані з ВУАНом саме і є, і мусять бути предметом виявлення під час зізнань тов. Озерського. Тов. Озерський був завідуючим Управління науковими установами Наркомосвіти, був Головою Комісії, що перевела загальне обстеження Академії, що привело до зняття Єфремова з керівництва в ВУАН, і було вихідним пунктом до переборення впливу СБУ у ВУАНі. Тов. Озерський був також головою комісії по обстеженню Інституту наукової мови ВУАН¹², де працювали СВУвці і т.інш. Заслухання на суді свідчень тов. Озерського саме і дають можливість повнотою виявити цілий обсяг контрреволюційної роботи, веденої СБУ у ВУАНі, що дасть можливість забезпечити надалі роботу ВУАНу відповідно до потреб і завдань Радянської республіки. Це конче потрібно із точки зору тої роботи і тої політики, що нам треба провести щодо ВУАН і в середині ВУАНа. Нарешті постановка питання про заслухання тов. Озерського дає можливість виправити теє викривлення уявлення, яке тепер складається від розпорошеної постановки питання про справу СБУ, – буцім СБУ і Єфремов робили, що хотіли – і як хотіли, не стрічаючи ніякої протидії зокрема з боку НКО.

Отже, тому я прошу Вас на політбюро, де буде поставлене питання, як я пропонував, про СБУ, поставити і вищезазначене питання*.

* На документі резолюція Косіора «Архів ПБ ОП к материалам СБУ».

*З комуністичним привітанням
Скрипник*

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 7. – Арк. 152.
Оригінал.*

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПИТАННЯ ВУАН»

23 квітня 1930 р.

а) Считать необходимым опубликование Президиумом ВУАНа постановления о внесении на сессию ВУАНа предложения об исключении из состава академиков Ефремова и Слабченка ¹³.

б) Предложить Яворскому сложить с себя звание академика ¹⁴.

в) Поручить НКРКИ совместно с Наркомпросом и фракцией (Президиума) ВУАН в ближайшее время организовать чистку аппарата Академии.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 7. – Арк. 163-163 зв.
Оригінал.*

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПИТАННЯ ВУАН»

28 січня 1931 р.

Слушали: т. Любченко.

а) о составе президиума ВУАН.

а) Расширить президиум ВУАН до 7 человек, пополнив расширенный президиум т. _____ (прізвище – нерозбірливо) и акад. Багалием ¹⁵. Непременным секретарем оставить Корчак-Чепурковского.

б) О акад. Яворском.

б) В случае отказа Яворским подать заявление о выходе из ВУАН, провести исключение его на пленуме ВУАН.

в) О переводе ВУАН в Харьков.

в) Вопрос с обсуждения снять.

г) О постройке институтов.

г) 1. Принять к сведению, что СНК предусмотрено в текущем году строительство научного института для акад. Богомольца ¹⁶.

2. Считать необходимым произвести строительство в этом году института для акад. Палладина ¹⁷. Строительство это произвести за счет финансовых и строительных фондов НКО.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 8. – Арк. 25-25 зв.
Оригінал.*

**З постанови політбюро ЦК КП(б)У
«СПРАВА «НАЦ.ЦЕНТРУ» (ПРО ГРУ ШЕВСЬКОГО)»**

22 березня 1931 р.

Слушали: Дело
«Нац.центра»¹⁸
(о Грушевском).

Пост.: Согласиться с предложением т. Балицкого.

О юбилее
ВУАН.

В связи с раскрытием контрреволюционной организации «Нац.центра» отменить празднования юбилея ВУАН на неопределенный срок.
Срок празднования решить дополнительно.
Обязать фракцию ВУАН реализовать это постановление.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 8. – Арк. 40.
Оригінал.*

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО ВУАН»

13 листопада 1931 р.

Постановили:

Считать необходимым расширение состава академии и введение в ее состав молодых научно-технических сил и организацию новых кафедр. Фракции ВУАН представить в политбюро план проведения этих мероприятий.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 8. – Арк. 126.
Оригінал.*

**З постанови політбюро ЦК КП(б)У «ПРО СТАН І РОБОТУ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК»**

22 вересня 1933 р.

О состоянии и работе Всеукраинской Академии наук.

а) Проект постановления о состоянии и работе Всеукраинской академии наук в основном принять. Окончательную редакцию поручить тов. Попову.

б) Признать необходимым перевод сейчас в Харьков второго (социально-экономического) отдела ВУАН с тем, чтобы практически осуществить это решение лишь после подыскания в Харькове квартир для переводимых из Киева научных работников. Вопрос о переводе II-го отдела согласовать в ЦК ВКП(б).

в) Постановление о лишении звания академиком Воблого и Крымского

¹⁹ как активных классовых врагов, лидеров националистических группировок, заблокировавшихся в академии на общей антисоветской платформе; исключить из состава академиков Юринца ²⁰, как выявленного лжеученого, плагиатора, сторонника буржуазной философии, философского обоснователя яворщины, исключить из состава академиков Рудницкого ²¹, как выявленного контрреволюционера и буржуазного националиста.

Поручить фракции президиума ВУАН провести это через ближайшую сессию ВУАН. [...]

д) Перевести на пенсию академиков 1) Корчак-Чепурковского, 2) Липского ²², 3) Кащенко ²³, 4) Срезневского ²⁴, 5) Левицкого ²⁵, 6) Яворницкого, 7) Вотчала ²⁶, 8) Василенко ²⁷, 9) Гилярова ²⁸.

Фракции президиума ВУАН провести это на ближайших сессиях ВУАНа.

е) Поручить Культпропу ЦК вместе с фракцией ВУАН представить на утверждение ЦК проект пополнения состава ВУАН новыми академиками, членами-корреспондентами и научными сотрудниками. Выборы провести в октябре-ноябре этого года на сессии ВУАН. Предусмотреть выбор руководящих работников ВУАМЛИНа ²⁹ в члены-корреспонденты и научные сотрудники ВУАН.

ж) Подчинить ВУАН Комитету по научным учреждениям при ВУЦИКе

*

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10. – Арк. 151-152.
Оригінал.*

**Додаток 1.
Проект**

**Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «ПРО СТАН І РОБОТУ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК»**

1. Після реорганізації ВУАН, доповнення 1929 р. складу академіків новими академіками, зокрема, комуністами, деякого оновлення наукового складу комуністичними і безпартійними радянськими кадрами і часткове звільнення від класово-ворожих і чужих елементів, перебудови системи роботи ВУАН та її організаційної структури, Всеукраїнська академія наук зробила деякий поступ в повороті до розвитку науково-дослідної роботи відповідно до завдань соціалістичного будівництва.

Але це майже цілком стосується тільки першого (природничо-технічного) відділу ВУАН, що його установи проробили чимало важливих дослідних праць і здобули важливі для соціалістичного господарства теоретичні і практичні результати (Інституту фізики, Інститут біохімії,

* На документі примітка «Разослано тт. Попову, Киллерогу, Дуднику, т. Петровському Г.И.».

катедра інженерних споруд з електро-зварною лабораторією, кабінет транспортної механіки, Інститут будівельної механіки, катедра гірничої механіки, катедра аеро-гідродинаміки).

2. Що ж до другого (соціально-економічного) відділу Академії, то стан і робота його зовсім незадовільні з політичного і з суто наукового боку. Безпосереднє, фактичне керівництво цим відділом потрапило до націоналістичних переродженців з партквитком у кишені (Камишан, Шуран, Артемівський, Кіндрат) *, які активно сприяли шкідницькій буржуазно-націоналістичній діяльності класово-ворожих елементів, користуючись з цілковитого притуплення більшовицької пильності парторганізацій ВУАН та з неухважного ставлення Київських парторганів до Академії.

Робота другого відділу Академії при наявності в складі його співробітників осіб ворожих партії і радвладі (прихильників російського великодержавного шовініста акад. Воблого, прибічників українського фашизму – група грушев'янців, акад.Кримський і недобитки контрреволюційної єфремовщини) фактично опинилася під впливом ворожих елементів, які використовують всі можливості для шкідницької роботи **.

3. З боку фракції ВУАН не було постійного партійного керівництва роботою Академії. В роботі Академії на керівних постах опинилися буржуазний націоналіст Левицький; переродженець, що зрісся з буржуазно-націоналістичними елементами, Аремський; дворушники-опортуністи Камишан і Кіндрат; вони розвалювали роботу в Академії і потурали буржуазно-націоналістичним і шкідницьким елементам.

4. Комуністи, наукові робітники ВУАН, в переважній більшості не спромоглися посісти чільне місце в науковій роботі, не оволоділи сутністю науки, не опанували всієї суми знань і досягнень своєї науки, не змогли забезпечити своєю роботою партійну лінію в науці.

Внаслідок цього і відкрита і замаскована ворожа діяльність окремих академіків і наукових співробітників Академії не знаходили потрібної рішучої відсічі з боку комуністів-науковців ВУАН. Особливо це виявилось в дозволі друкувати різні видання з явно ворожими статтями (Етнографічний вісник, Записки Всеукраїнського археологічного комітету, Видання Інституту мовознавства, Записки економічного циклу).

5. Планування роботи численних установ ВУАН перебуває на дуже низькому рівні. Немає зв'язку установ Академії з провідними позаакадемічними інститутами і науковими організаціями.

Структура Академії надто невиразна і розкидана. Академія зростає переважно в ширину, не зосереджуючи уваги на найважливіших, стержневих задачах та на боротьбі за якість наукової роботи, внаслідок чого наукові сили розпилені, надзвичайно послаблено конкретне керівництво, контроль

* Очевидно треба: Щурат, Артемський.

** Цей абзац у проекті закреслено.

виконання відсутній.

6. Наявні кадри наукових робітників ВУАН та підготовка нових кадрів незадовільні. Академія чимало засмічена людьми непридатними до наукової роботи. Є також окремі академіки, що ніякої роботи в Академії не ведуть і навіть не мають з нею зв'язків. Підготовка кадрів аспірантури незадовільна, немає чіткого визначеного профілю. Переважна більшість аспірантів нічим не відрізняється від аспірантів неакадемічних інституцій.

7. Організаційно-господарська робота в Академії (керування величезними цінностями, великим господарством, музеями, заповідниками, будинками, цінним обладнанням) цілком незадовільна. Матеріально-побутове забезпечення наукових робітників також незадовільне.

Щоб забезпечити перебудову всієї роботи Академії відповідно до величезних завдань нашого соціалістичного будівництва РНК УСРР і ЦК КП(б)У ухвалюють:

1. ВУАН, як провідна наукова інституція УСРР, має забезпечити в плані робіт на другу п'ятирічку розробку стрижневих теоретичних проблем по всім галузям знання, що впливають безпосередньо з загального плану соціалістичного будівництва на другу п'ятирічку.

Всеукраїнська академія наук повинна взяти на себе розробку таких науково-дослідних проблем взаємно невідривно пов'язаних відповідно до все більше поширюваного внутрішнього зв'язку самих наук:

а) виявлення, вивчення й засвоєння енергетичних і трудових ресурсів УСРР;

б) систематичний дослід проблем, пов'язаних з рішеннями ряду основних питань соціалістичної реконструкції промисловості й сільського господарства, з новим будівництвом, з засвоєнням нової техніки, з розвитком енергетики, з хімізацією країни, з зміцненням її обороноспроможності;

в) всебічне значення основ структури матерії;

г) вивчення комплексне проблем в зв'язку з дослідженням розвитку органічного світу;

д) вивчення соціально-економічних і історичних проблем невідривно пов'язаних з боротьбою за подолання пережитків капіталізму в свідомості людей.

Навколо цих стержневих теоретичних проблем, які узагальнюють соціалістичну практику та якнайщільніше пов'язані з нею, повинна бути об'єднана й координована науково-дослідницька діяльність Академії.

Успішне виконання Всеукраїнською академією наук широкого комплексу практичних задач, глибоких проблем наукового досвіду і тим більше загально-теоретичних і методологічних проблем можливо лише на основі застосування методу діалектичного матеріалізму та всебічного охоплення ним всієї сутності сучасного знання.

2. Визнати за потрібне перевести Всеукраїнську академію наук до Харкова, як до великого пролетарського центру, де є всі можливості для

забезпечення найщільнішого зв'язку наукової роботи академії з практикою соціалістичної промисловості і соціалістичного господарства в цілому. Цей перевод має відбутися поступово в 1933-35 рр. Доручити РНК і Харківській Міськраді разом з президією ВУАН протягом двох місяців обрати в Харкові місце для будівлі Академії наук та її інститутів, забезпечити початок будівництва вже 1934 р. насамперед інститутів фізики, геології, біології.

3. ВУАН має поставити своєю задачею поруч з розробкою наукових проблем систематичну наукову консультацію, вищу науково-технічну експертизу, всемірно сприяти справі засвоєння нової техніки, засвоєння новобудових гігантів промисловості. Приділити особливу велику увагу організованому просуванню наукових досягнень Академії до практики соціалістичного будівництва.

4. Посилити та поширити планувальну роль ВУАН, заслуховуючи й обговорюючи в її науковому колективі плани провідних науково-дослідних інституцій УСРР, та обмірковуючи по суті всі найголовніші проблеми, висунуті розвитком наукового дослідження й вимогами соціалістичного будівництва.

Доручити Президії ВУАН налагодити надалі погодження наукової роботи Академії з роботою ВАН і БАН³⁰ та провідних науково-дослідних наркоматовських інститутів відповідно до постанови ЦВК СРСР від 27/VII-1933 р.

5. Доручити Президії ВУАН проробити питання про відкриття в найбільших центрах УСРР філіалів і баз Академії для розробки наукових проблем, що лежать в основі соціалістичного будівництва. Внести на затвердження РНК.

6. Позбавити звання академіків Возняка³¹, Колессу, Студинського, Щурата, що будучи членами Української Радянської Академії і мешкаючи на Західній Україні цілком запродались польським поміщикам та, ховаючись за брехливі декларації про інтереси української культури, скерували свою діяльність на відрив Радянської України від СРСР і перетворення її на буржуазну республіку, колонію імперіалістичних держав*.

7. Доручити президії ВУАН ретельно переглянути особовий склад співробітників Академії та звільнити увесь негідний елемент. Доповнити склад ВУАН новими академіками, членами-кореспондентами і науковими співробітниками. Вибори перевести в жовтні-листопаді ц.р. на сесії ВУАН.

8. Приділяти особливу увагу підготовці кадрів наукових робітників. Значно поширити підготовку нових наукових кадрів з основною настановою на цілковите забезпечення наукових установ Академії молодими висококваліфікованими силами. Добирати до аспірантів академії найсильніших товаришів з числа тих, що закінчили аспірантуру у вищих школах або науково-дослідних інститутах, та що виявили особливі здібності

* Цей абзац у проекті підкреслено олівцем.

до наукової роботи.

9. Вилучити Всеукраїнську академію наук, як провідну наукову установу з відання Народного комісаріату освіти та підпорядкувати її безпосередньо Комітету по науковим установам при ВУЦВКу*.

10. Доручити Наркомфіну забезпечити на 1934 р. асигнування потрібні Академії для здійснення доручених завдань. Президії ВУАН подати своєчасно всі належні відомості щодо потрібного фінансового забезпечення.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10. – Арк. 153-158.
Оригінал.*

Додаток 2.

22 вересня 1933 р.

1. Доручити т. Дуднику скласти комісію для перегляду особового складу співробітників академії, насамперед 2-го відділу, звільнити увесь негідний елемент. До Харкова перевести тільки тих, кого затвердить комісія.

2. Перевести за штат академіків 1) Солнцева³², 2) Яснопольського³³, 3) Новицького³⁴, Перетца³⁵.

3. Другий відділ планувалось з 1.X.1933 р. перевести до Харкова, залишивши у Києві: а) Інститут польської культури, б) Інститут єврейської культури, в) археологічний музей, г) театральний музей. Останній передати до відання НКО. Український інститут історії культури ім. Багалія в Харкові передати до 2-го відділу. Всі матеріали з шевченкознавства сконцентрувати у Харкові. Перевести також до Харкова архіви історичної секції і Укр. наукового товариства.

Картинні галереї західно-європейського мистецтва (кол. Хоненко, у віданні ВУАН) і рос. мистецтва (кол. Терещенко у віданні ОблВНО) об'єднати і передати до відання НКО, залишивши у Києві.

Президію ВУАН з її апаратом, а також I (природничо-технічний) відділ ВУАН залишити в Києві, а протягом 1934-35 р. перевести до Харкова*.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10. – Арк. 160-161.
Оригінал.*

З постанови політбюро ЦК КП(б)У «ПРО СІЧНЕВУ СЕСІЮ ВУАН»

26 грудня 1933 р.

1. Созвать очередную сессию ВУАН 7 января 1934 г.

2. Утвердить следующий порядок дня пленума сессии:

1) Доклад т. Затонского о национально-культурном строительстве и о

* Останні слова написані олівцем. У першому, закресленому варіанті планувалось підпорядкувати безпосередньо Раднаркому.

* Постанову готував М.М.Кіллерог.

борьбе с национализмом.

2) Доклад т. Палладина о достижении биохимии в УССР и о состоянии ее за границей.

3) Организационные вопросы:

а) О новой структуре ВУАН;

б) Опубликование кафедр по выборам новых академиков;

в) Об исключении из ВУАН академиков: Возняка, Студийского, Колессы, Щурата, Рудницкого, Юринца;

г) О назначении сроков выборной сессии ВУАН.

3. Предложить т. Затонскому представить политбюро ЦК тезисы своего доклада к 5 января.

4. Поручить фракции ВУАН рассмотреть до 2 января тезисы всех остальных докладов на сессии и научных отделов.

5. Считать целесообразным, чтобы оглашение на пленуме постановления президиума ВУАН об исключении академиков сделал президент ВУАН.

6. Кампанию по выборам академиков и членов-корреспондентов начать после съездов партии. Выборную сессию ВУАН назначить на вторую половину марта.

7. С целью установления непосредственного оперативного руководства научно-исследовательскими учреждениями и планирования их работы со стороны президиума ВУАН, установить, что основной структурной единицей в Академии является научно-исследовательский Институт непосредственно подчиняющийся президиуму ВУАН. Институт возглавляется директором, ответственным перед президиумом ВУАН. При директоре института может быть организован научный совет, имеющий совещательный характер. Существующие I-й и II-й отделы и циклы ликвидировать, все институты и подсобные структурные единицы подчинить непосредственно президиуму ВУАН.

Поручить тов. Шлихтеру сделать доклад об организационной структуре ВУАН на январской сессии Академии.

8. Установить единый бюджет ВУАН с обязательным его распределением по институтам в соответствии с их значимостью для задач социалистического строительства. Бюджетные средства отдельных институтов, определенные по годовой смете и привлеченные отдельными институтами хозяйственные суммы остаются в полном распоряжении директоров институтов.

9. Предложить фракции ВУАН ввести новую структуру Академии с 15 января 1934 г. и проработать, применительно к ней, нужный тематический план *.

* На документі закреслена примітка: «Согласовано с тт. Затонским, Шлихтером, Дудником. М.Киллерог».

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10. – Арк. 215-216.
Оригінал.*

**Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО ІНСТИТУТ ПОЛЬСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ»**

20 вересня 1935 р.

Существующий ныне в Киеве Институт польской культуры реорганизовать, с тем, чтобы свести его работу к собиранию польской литературы и материалов, как исторических документов.

Поручить т. Попову Н.Н.³⁶:

а) разработать и внести на утверждение ЦК КП(б)У предложения о порядке пользования материалами Института польской культуры;

б) определить штаты реорганизованного института в соответствии с новыми его задачами.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 276.
Оригінал.*

**Постанова політбюро ЦК КП(б)У «ПРО ІНСТИТУТ
ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»**

5 жовтня 1935 р.

Во изменение постановления политбюро ЦК КП(б)У от 20.IX.1935 г. об Институте польской культуры – принять следующее решение:

1. Институт польской культуры ликвидировать.

2. Организовать при УАН кабинет по изучению польской литературы, искусства и истории революционного движения в Польше.

3. Поручить тт. Кровицкому, Аштрафяну и Киллерогу, в пятидневный срок провести в жизнь постановление о ликвидации Института польской культуры.

Предложить этим же товарищам до 15 октября организовать кабинет при УАНе по изучению польской литературы, искусства и истории революционного движения в Польше.

4. Поручить тов. Кровицкому представить на утверждение Секретариата ЦК – после согласований с т. Поповым Н.Н. – кандидатуру на работу в качестве заведующего кабинетом при УАНе по изучению польской литературы, искусства и истории рев. движения в Польше.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 303-303 зв.
Оригінал.*

**Постанова Секретаріату ЦК КП(б)У
«ПРО КАНДИДАТІВ ДО ВСЕСОЮЗНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК»**

19 червня 1928 р.

Выдвинуть во Всесоюзную академию наук профессора Писаржевского, Граве, Крылова, Грушевского и Багалея *.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34. – Арк. 72.
Оригінал.*

Постанова Секретаріату ЦК КП(б)У «ПРО ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІКА СТУДИНСЬКОГО»

19 червня 1928 р.

Разрешить Наркомпросу принять участие в проведении празднования юбилея академика Студийского с тем, чтобы использовать его для выступления перед рабочими и крестьянами Галиции по вопросу о достижениях Украины в области науки и литературы и т.п.

*ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34. – Арк. 72.
Оригінал.*

Примітки

¹ **Єфремов Сергій Олександрович** (6.X.1876 – 31.III.1939) – літературознавець, публіцист, академік (1919), віце-президент АН України (1921-1928). Народився в с. Пальчик (тепер – Черкаська обл.). Закінчив Київський університет (1901). В АН України очолював низку комісій, зокрема, Комісію по виданню пам'яток української літератури (з 1921). У липні 1929 р. заарештований за сфабрикованими звинуваченнями у створенні буржуазно-націоналістичної організації «Спілка визволення України» («СВУ») і засуджений на 10 років позбавлення волі, помер у тюрмі.

² **Заболотний Данило Кирилович** (28.XII.1866 – 15.XII.1929) – мікробіолог, епідеміолог, академік (1922), президент АН України (1928–1929). Народився в с. Чеботарка (тепер – с. Заболотне Вінницької обл.). Закінчив Новоросійський і Київський університети. В 1898 – 1928 рр. зав кафедрою Жіночого медінституту у Петербурзі і у 1919-1923 рр. – ректор Одеського медінституту. В 1924-1928 рр. – професор Військово-медичної академії в Ленінграді. Директор Інституту мікробіології і епідеміології (1928-1929).

³ **Воблий Костянтин Григорович** (27.V.1876 – 12.IX.1947) – економіст, академік (1919), віце-президент АН України (1928-1930). Народився в с. Царичанка (тепер – Дніпропетровська обл.). Закінчив Варшавський університет (1904). У 1939 – 1942 рр. – зав. відділом, у 1942-1947 рр. – директор Інституту економіки АН України.

⁴ **Шліхтер Олександр Григорович** (1.IX.1868 – 2.XII.1940) – економіст, академік (1929), державний і партійний діяч. Народився в Лубнах (тепер – Полтавська обл.). Вчився у Харківському і Бернському (Швейцарія) університетах (1889-1891). Нарком продовольчих справ (1919). У 1921-1927 рр. на дипломатичній роботі. Нарком землеробства (1927-1929). Президент ВУАМЛІН. Віце-президент Академії наук УРСР (1934-1938).

⁵ **Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович** (28.II.1857 – 27.XI.1947) – гігієніст і епідеміолог, академік (1921), неодмінний секретар АН України (1929-1934). Народився у Костянтинограді (тепер – Червоноград, Харківської області). Закінчив Харківський

* Останні три прізвища дописані рукою

університет (1883). З 1903 р. – працював у Київському університеті (в 1918-1934 – зав. кафедрою). У 1934-1938 рр. – зав. відділом Інституту демографії і санстатистики АН України.

⁶ «СВУ» – справа «Спілки визволення України» сфабрикована органами ДПУ в кінці 1920-х – на початку 1930-х років. У згаданій справі проходили такі відомі українські вчені як М.Є.Слабченко, В.О.Щепот'єв, Й.Ю.Гермайзе та ін.

⁷ **Яворський Матвій Іванович** (15.XI.1885 – 3.XI.1937). Народився в с. Корчмин Сокальського повіту на Львівщині (східна Галичина). Закінчив юридичний факультет Львівського університету (1910). Завідуючий «Управління науковими установами на Україні» (1924-1929). Очолював Харківське наукове товариство, дійсний член ВУАН (1929). У 1931 р. заарештований за участь у т.зв. «Українському національному центрі» і засуджений до 6 років позбавлення волі. За постановою особливої трійки НКВС Ленінградської області від 9.X.1937 р. за «націоналістичну і антирадянську діяльність серед в'язнів» розстріляний на Соловках.

⁸ **Студинський Кирило Йосипович** (4.X.1868 – 1941) – літературознавець, академік (1929). Народився в с. Кип'ячці (тепер – Тернопільська обл.). Закінчив Віденський університет. Викладав в Краківському і Львівському університетах. Голова наукового товариства ім. Шевченка (1923). Обставини смерті невідомі.

⁹ **Колесса Філарет Михайлович** (17.VII.1871 – 3.III.1947) – фольклорист, музикознавець, композитор, академік (1929). Народився в с. Ходовичах (тепер – Львівської обл.). На викладацькій роботі – 1898-1929. Директор Державного етнографічного музею у Львові.

¹⁰ **Щурат Василь Григорович** (24.VIII.1871 – 27.IV.1948) – літературознавець, фольклорист і поет, академік (1929). Народився в с. Вислобоках (тепер – Львівська обл.). Закінчив Віденський університет (1896). Директор Львівської бібліотеки Академії наук. Голова Львівського відділення спілки письменників України.

¹¹ **Гермайзе Йосип Юрійович** (5.VIII.1892 – 22.IX.1958) – професор (1927). Народився у Києві. Закінчив Київський університет. Працював в комісіях при Академії наук. Викладав в багатьох київських вузах. В 1929 р. заарештований за участь в «Спілці визволення України» («СВУ»). Засуджений на 5 років позбавлення волі і два роки з поразкою у правах. У 1937 р. засуджений на 10 років позбавлення волі, а у 1944 р. знову на 10 років. Помер у місцях ув'язнення.

¹² Інститут наукової мови ВУАН – Інститут української наукової мови ВУАН утворено в 1921 р. – після об'єднання Українського наукового товариства з Академією наук. Поділявся на відділи: природничий, сільськогосподарський, технічний, соціально-економічний, мистецький. В 20-х роках видав ряд термінологічних словників. З Інститутом пов'язана діяльність таких вчених як П. А.Тутківського, О.Б.Курило, Ф.Я.Калиновича, М.В.Шарлеманя та ін.

¹³ **Слабченко Михайло Єлисейович** (1882 за неперевіреними даними, середина 1950-х років). Народився в Одесі. Закінчив Новоросійський (Одеський) університет. З 1920 р. – на викладацькій роботі. За його участю створено в Одесі Український вчительський та Український театральний інститути, які він очолював до 1923 р. З 1929 р. академік ВУАН. В квітні 1930 р. засуджений, як один з учасників «СВУ» до 6-ти років позбавлення волі. Останні роки життя невідомі.

¹⁴ 11 грудня 1930 р. на засіданні комуністичної фракції ВУАН, серед питань порядку денного було розглянуте питання «Про академіка Яворського». Головував секретар комуністичної фракції ВУАН – Скрипник М.О. Було зазначено, що академік Яворський одержав відповідну постанову ЦК КП(б)У, але він не подає демісію із складу членів ВУАН... Таким чином, було ухвалено поставити перед ЦК питання про переведення на Пленумі ВУАН ухвали про виключення Яворського з складу академіків, оскільки він про

це заяви не подав. (Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України (М.І.Яворський) // Репресоване краєзнавство. – 1991. – С. 300).

¹⁵ **Багалій Дмитро Іванович** (7.XI.1857 – 9.II.1932) – історик і громадський діяч, академік (1918). Народився у Києві. Закінчив Київський університет (1880). З 1883 – працював у Харківському університеті (з 1889 – професор, у 1906 – 11 ректор). У 1921-1930 – зав. науково-дослідною кафедрою історії України, в 1918-1920 – також голова історико-філологічного Відділу АН України, очолював ряд академічних комісій.

¹⁶ **Богомолець Олександр Олександрович** (24.V.1881 – 19.VII.1946) – патофізіолог, академік (1929), президент АН України (1930-1946) – народився у Києві. Закінчив Новоросійський (Одеський) університет. З 1911 р. – на викладацькій роботі. Директор Інституту гематології і переливання крові (1928-1931). Директор Інституту експериментальної біології і патології, Інституту клінічної фізіології.

¹⁷ **Палладій Олександр Володимирович** (10.IX.1885 – 6.XII.1972) – біохімік, академік (1929). Віце-президент Академії наук (1939 – 1946), президент (1946 – 1962). Народився в Москві. Закінчив Петербурзький університет. З 1908 р. – на викладацькій роботі. З 1925 р. – директор Українського біохімічного інституту, одночасно завідуючий кафедрою Київського університету. Неодмінний секретар Президії Академії наук (1935 – 1938).

¹⁸ Справа «Нац. центру» – Справа «Українського національного центру» сфабрикована органами ДПУ в 1931 р. У справі «УНЦ»–«УВО» проходили академіки М.С.Грушевський, М.І.Яворський та ін.

¹⁹ **Кримський Агатангел Юхимович** (15.I.1871 – до 25.I.1942) – орієнталіст, славіст, поет і письменник, академік (1918), неодмінний секретар АН України (1918-1928). Народився у Володимирі-Волинському (тепер Волинська область) Закінчив Московський університет (1896). З 1898 – професор Інституту східних мов у Москві, з 1918 – Київського університету, з 1921 – директор Інституту української наукової термінології, голова ряду академічних Комісій. В 1930 звільнений з усіх посад внаслідок чисток після процесу «СВУ». В 1941 – заарештований, помер у тюрмі (Кустанай). Точна дата смерті невідома.

²⁰ **Юринець Володимир Олександрович** – філософ, академік (1929). Закінчив Віденський університет і Інститут червоної професури у Москві.

²¹ **Рудницький Степан Львович** (3.XII.1877 – 3.XI.1937) – визначний фахівець в галузі географії України. Народився у Перемишлі (сучасна Польща). З 1926 р. працював у Харкові. З 1927 р. – березень 1933 р. – засновник і директор Українського науково-дослідного Інституту географії і картографії. У березні 1933 р. заарештований органами ДПУ у справі «Української військової організації».

²² **Липський Володимир Іполитович** (11.III.1863 – 24.II.1937) – ботанік, академік (1919), президент АН України (1922-28). Народився у с. Самостріли (тепер Рівненська область). Закінчив Київський університет (1886). У 1928-1937 – директор Ботанічного саду в Одесі.

²³ **Кашенко Микола Феофанович** (7.V.1855 – 29.III.1935) – біолог, ембріолог, селекціонер, академік (1918). Народився у с. Веселому (тепер Запорізької області). Закінчив Харківський університет (1880). У 1913-1933 рр. – директор Акліматизаційного саду в Києві, в 1919-1926 – Зоологічного музею АН України. В 1918-1919 – голова Відділу УАН.

²⁴ **Срезневський Борис Ізмаїлович** (31.III.1857 – 24.III.1934) – метеоролог і кліматолог, академік (1920). Народився у Петербурзі. Закінчив Петербурзький університет. В 1894-1918 рр. – професор Юр'євського (Тартуського) університету, з 1919 – директор Київської метеорологічної обсерваторії.

²⁵ **Левицький Орест Іванович** (25.XII.1848 – 9.V.1922) – історик, археограф, етнограф, академік (1918). Народився у с. Маячка (тепер Полтавської області). Закінчив Київський університет (1874). У 1874-1921 – член-секретар Комісії по розбору давніх актів, з 1918 –

також голова Комісії звичаєвого права АН України. З грудня 1919 до липня 1921 виконував обов'язки президента Академії, у березні 1922 обраний президентом АН України.

²⁶ **Вотчал Євген Пилипович** (26.X.1864 – 1.IV.1937) – ботанік, академік (1921). Народився у Казані. Закінчив Казанський університет (1887). У 1898 – 1922 рр. – професор Київського політехнічного Інституту, 1922–1933 рр. – Київського сільськогосподарського інституту, 1921–1937 рр. також зав. кафедрою біології сільськогосподарських рослин АН України.

²⁷ **Василенко Микола Прокопович** (14.II.1866 – 3.X.1935) – історик, політичний і громадський діяч, академік (1920). Народився у с. Есмань (тепер – с. Червоне, Сумської області). Закінчив Дерптський університет (1890). У 1918 р. – міністр освіти і мистецтва України, у липні 1921 р. – лютому 1922 р. – виконував обов'язки президента УАН. Голова Соціально-економічного відділу АН України та Постійної комісії по вивченню західно-руського та українського права. З вересня 1923 р. по листопад 1924 р. був репресований і засуджений на 10 років позбавлення волі, але внаслідок клопотань в 1925 р. помилуваний.

²⁸ **Гіляров Олексій Микитич** (20.XII.1855 – 7.XII.1938) – філософ, академік (1922). Народився у Москві. У 1880 р. закінчив, а з 1885 р. – приват-доцент Московського університету. З 1891 р. – професор Київського університету і інших вузів Києва.

²⁹ ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Виникла згідно з постановою ЦК КП(б)У у червні 1931 р. у Харкові на базі Українського інституту марксизму-ленінізму. Проіснувала 5 років, але справила сильний вплив на ідеологізацію всієї системи гуманітарної науки.

³⁰ ВАН і БАН – Всесоюзна академія наук і Білоруська академія наук.

³¹ **Возняк Михайло Степанович** (13.X.1881 – 20.XI.1954) – літературознавець, академік (1929). Народився у с. Вилки Мазовецькі (тепер – с. Волиця Львівської обл.). Закінчив Львівський університет (1908). З 1920–1939 рр. – працював у журналах «Вікна», «Культура», «Нові шляхи» та ін. З 1939 р. – у Львівському університеті. З 1951 р. – завідуючий відділом Інституту суспільних наук АН України.

³² **Солнцев Сергій Іванович** (1.X.1872 – 13.III.1936) – економіст, академік (1929). Народився в с. Терешок (тепер – Смоленська обл.). Закінчив Петербурзький університет (1904). Викладав в Томському, Одеському (Новоросійському), Петроградському університетах. З 1929 р. – працював в Раді по вивченню продуктивних сил АН СРСР.

³³ **Яснопольський Леонід Миколайович** (1.II.1873 – 25.V.1957) – економіст, академік (1925). Народився у Києві. Закінчив Петербурзький університет (1895). Працював в харківських, київських, петербурзьких вузах. У 1926–1930 рр. очолював Постійну комісію АН по вивченню продуктивних сил України, з 1936 р. – в Інституті економіки АН України.

³⁴ **Новицький Олексій Петрович** (20.IV.1862 – 24.IX.1934) – історик мистецтва, академік (1922). Народився у Симбірську. Закінчив Московський університет (1887). Працював у музеях Москви. З 1922 р. – голова Комітету по охороні пам'яток старовини і мистецтва АН України.

³⁵ **Перетц Володимир Миколайович** (31.I.1870 – 24.IX.1935) – історик літератури, академік (1919). Народився у Петербурзі. Закінчив Петербурзький університет (1893). У 1903–1914 рр. – професор Київського університету. Засланий у 1934 р.

³⁶ **Попов Микола Миколайович** (5.I.1891 – 10.II.1938). Народився в Кутаїсі. В 20-х – 30-х роках – на партійній роботі, редактор газети «Правда», секретар ЦК КП(б)У. За постановою Військової колегії Верховного Суду від 8 лютого 1938 р. засуджений до страти, як один з керівників «право-троцькістської організації в Україні».

Публікацію документів підготувала **Галина Вербіленко** (Київ).

ГОЛГОФА ДЛЯ ВІРУЮЧИХ

*Віктор Войналович
(Полтава)*

НАСТУП НА ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ОСЕРЕДКИ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (друга пол. 40-х — 50-ті роки ХХ ст.)

Реальна практика радянського тоталітаризму у сфері національних відносин завжди відзначалася чіткою зорієнтованістю на церковне питання та конкретний стан релігійного життя. Останнє обумовлювалося об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних та конфесійних чинників, які, незважаючи на багатовікову історію розвитку, зберегли свою логіку та закономірність. Національні відносини, засновані на нерівності та пригніченні, завжди виступали об'єктом релігійного відображення, засобом посилення релігійності та зростання духовної опозиції. Водночас, позанаціональні культури, потрапивши на етнічні ґрунти, поступово зрощувалися з культурою народів, набували національних форм і ознак. Тож не дивно, що втілення радянської моделі «з'ясування» національних проблем супроводжувалося активним наступом на етноконфесійні осередки, а обмеження активності останніх набиало відвертого антинаціонального забарвлення.

Згадане можна з повною підставою віднести до імперської політики Москви, що активно впроваджувалася на українських землях у повоєнний період. Характерно, що саме Україна в досліджуваній період, як і в попередні роки, стала головним полігоном сумнозвісного сталінського експерименту нівелювання націй. Причому, його здійснення тут мало свої особливості та суттєві відмінності, що зумовлювалися рядом обставин і, не в останню чергу, тими істотними змінами, які відбулися в релігійному житті після Другої світової війни. Йдеться про зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на східних теренах, відновлення церков, майже повністю знищених режимом у передвоєнні роки, приєднання західноукраїнських земель з їх численними і добре організованими греко-католицькими та православними парафіями, традиційно поширеними в регіоні сектантськими об'єднаннями та церковними організаціями етнічних груп.

Очевидно, що в нових умовах не могли бути застосовані широко апробовані методи «войовничого атеїзму» 20-30-х років. Відігравши важливу роль в консолідації суспільства в роки війни, доклавши чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни, церковні інституції поступово перетворилися в реально існуючий фактор, з яким не рахуватися вже було неможливо. За таких обставин, режиму не залишалося нічого іншого, як

подолати традиційну відразу до релігії і церкви та вдатися до інтриг за участю конформістськи настроєних ієрархів.

Природно, що саме правлячій еліті РПЦ, у переважній більшості своїй готовій до співробітництва з світською владою, відводилась роль основного провідника державної релігійної політики. Самій же Російській православній церкві судилося стати тим своєрідним абсорбентом, що поглинув догматично близькі та канонічне незалежні релігійні течії і об'єднання, максимально спростив на догоду владі розмаїття конфесійного простору та позбавив його самобутніх і неповторних ознак.

До цього слід також додати, що сталінське керівництво особливо не приховувало намірів якомога ширше використати ієрархію РПЦ в реалізації своїх далекосяжних планів. Відомо, що вже 5 червня 1943 р. Й.Сталін підписав постанову ДКО, в якій релігійні організації вперше входили до кола інтересів зовнішньої розвідки держави ¹. Завоювання сфер впливу в Центральній і Західній Європі, подолання значного ідеологічного бар'єру між її народами передбачалося здійснити не інакше, як шляхом активного використання східно-європейських православних церков та утвердження виключної ролі РПЦ у світовому православному просторі.

Цілком очевидно, що згадані вище обставини обумовлювали необхідність істотних змін у ставленні держави до існуючих інституцій РПЦ. Вони знайшли свій вияв не лише у відновленні патріаршества, а і в проголошенні певної свободи релігійного життя (відкриття храмів та молитовних будинків, наданні дозволу на заснування духовних навчальних закладів тощо). Водночас будь-яка діяльність РПЦ ставилася під жорсткий контроль щойно запровадженого у відповідності з новими потребами механізму державного нагляду за церквою. Організована згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р., Рада у справах РПЦ через своїх уповноважених на місцях (як правило, колишніх співробітників органів держбезпеки) мала «опікуватися» питаннями реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчати стан і перебіг внутрішньо церковних процесів, неодмінно доповідати про них вищим партійним та державним органам ². Повна залежність РПЦ від пануючого режиму, як вже відзначалося, забезпечувалася і примиренською позицією її вищих сановників. Саме такі принципи склали підґрунтя своєрідного «конкордату» – угоди між атеїстичною державою та церквою, яка, з одного боку, перетворювалась у беззаперечну прислужницю світської влади, а з іншого – отримувала від неї статус державної, а також права, яких, у переважній більшості, позбавлялися всі інші релігійні конфесії.

Досить широкий віросповідний спектр суспільства, зумовлений, насамперед, його етнічною строкатістю, вимагав організації самостійного, незалежного від Ради у справах РПЦ, органу тотального контролю за життям громад інших конфесійних угруповань. Тому здійснення зв'язку між державними органами та керівниками релігійних об'єднань – вірменсько-

григоріанської, старообрядської, греко-католицької, лютеранської церков, мусульманського, юдейського, буддійського віросповідань та сектантськими організаціями постановою уряду від 19 травня 1944 р. покладалося на Раду у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР³.

Разом з тим, певні зміни в сфері державної політики щодо церковних інституцій носили суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії і церкви. Тож не дивно, що вже у вересні 1944 р. вище політичне керівництво країни нагадало членам партії про необхідність «посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду», а у постанові 1945 р., з метою активізації боротьби з пережитками минулого, зажадало повної мобілізації зусиль і засобів масової інформації⁴.

Значно відвертіше про подібні речі йшла мова у «Закритому листі ЦК КП(б)У у питаннях релігії», надісланому у 1945 р. партійним організаціям республіки. Застерігаючи їх керівників від втручання у внутрішньо церковні справи та підкреслюючи, що питання свободи сумління гарантовані Конституцією, ЦК КП(б)У, в той же час, наголошував: «Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а в ході Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави і оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народу у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., тому і радянська громадськість, радянська держава по-суті оцінюють цей бік діяльності церкви...

Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана»⁵.

В контексті згаданого, цілком логічним видається те, що зміщення пріоритетів державної політики у ставленні до церкви не вимагало внесення істотних поправок до існуючої законодавчої та нормативної бази державно-церковних взаємин. Відповідним чином сформована ще у 20-30-х роках та перетворена у надійний засіб нищення релігійних і церковних установ, вона в основі своїй залишилась незмінною і в повоєнний час.

Відомо, що легітимного законодавства про релігійні культу, прийнятого вищими законодавчими органами на республіканському чи союзному рівні не існувало, а спроб створити його, принаймні в перші п'ятнадцять повоєнних років, навіть не робилося.

Неодмінною умовою функціонування релігійних громад була їх обов'язкова реєстрація в органах державної влади. Механізм подібної процедури передбачав подання на затвердження цілого ряду документів, в яких обґрунтовувалися не лише основні напрямки діяльності об'єднань, що не мали виходити за межі дозволеного, але й вказувалися повні дані про актив громади, склад її виконавчих органів та особу священнослужителя⁶.

Незважаючи на досить жорстку регламентацію встановлених правил, з

1943 по березень 1948 рр. за поданням Ради у справах РПЦ урядом СРСР видавався дозвіл на відкриття 1297 православних церков і молитовних будинків, з яких у 1944 р. відкрито 207, 1945 р. – 509, 1946 р. – 369, 1947 р. – 185 і 1948 р. – 27⁷. Якщо на 1 квітня 1946 р. кількість діючих православних храмів в СРСР становила 10.544, то на 1 січня 1949 р. – 14.477, що є рекордною за весь повоєнний період. При цьому слід зауважити, що з березня 1948 р. жодного дозволу на відкриття нової церкви не видавалося, а збільшення їх загальної чисельності відбувалося лише за рахунок приєднання до РПЦ греко-католицьких храмів⁸.

Принципово відмінні процеси, що стосувалися реєстрації православних громад та відкриття храмів, відбувалися в цей час в Україні. Обумовлювалися вони тими особливостями релігійного життя, які склалися в регіоні за часів фашистської окупації. З презирством ставлячись до всього слов'янського, сприймаючи православ'я лише як «барвистий етнографічний ритуал», ідеологи нацизму все ж були змушені проголосити політику «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму» на окупованих територіях СРСР. Крім того, що «захист» цей зводився до всебічного контролювання новою владою відновленого церковного життя, а підтримка українського релігійного націоналізму в особі Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков обмежувалась їх використанням для послаблення російського впливу, практика окупаційного режиму суб'єктивно сприяла відродженню православних громад та поверненню в їх користування храмів, вилучених державою для «господарських та культурно-освітніх потреб» ще в 20-30-х роках.

Природно, що спонтанно сформована мережа православних інституцій в Україні мала бути негайно піддана «критичному перегляду» та «упорядкуванню» з боку владних структур. Як засвідчують архівні матеріали, впродовж 1944-1949 рр. в республіці за рішенням Ради у справах РПЦ було закрито 208 храмів та молитовних будинків, а 394 релігійні громади знято з реєстрації як такі, що «самоліквідувалися» внаслідок вилучення з їх користування культових споруд, що раніше використовувалися державними установами⁹. Навіть за таких обставин в Україні на 1 квітня 1946 р. нараховувалося 6.070 діючих церков, що складало близько 58 відсотків від їх загальносоюзної кількості. На 1 січня 1950 р. цей показник зріс до 9.086 одиниць¹⁰ і, як правило, за рахунок «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, оскільки протягом 1944-1947 рр. з дозволу союзного уряду було відкрито лише 48 нових церков¹¹.

Можливості реалізації «нового курсу» партійно-державного керівництва стосовно релігії ускладнювалися в Україні існуванням на її західних теренах досить впливової Української греко-католицької церкви, яка з часів Берестейської унії 1596 р. залишалася носієм української національної ідеї, одним з вирішальних чинників формування самосвідомості населення західноукраїнських земель, його духовної та етнічної консолідації. Як суто

національна інституція, вона активно і послідовно підтримала повстанський рух, зберегла абсолютну незалежність від радянської влади в повоєнні роки.

Зрозуміло, що за таких обставин, в умовах насаджуваних Москвою шовіністичних тенденцій, годі було сподіватися на право УГКЦ посісти власне, бодай незначне місце в системі релігійно-церковних взаємин. Підпорядкованість «профашистському» Ватиканові, ідейна та моральна підтримка «буржуазно-націоналістичного підпілля» унеможлилювали її подальше самостійне існування. Плани розчинення УГКЦ в структурі РПЦ шляхом т.зв. «возз'єднання» та утворення на базі останньої режимної, повністю підконтрольної владі релігійної організації в перші повоєнні роки стали логічним продовженням спроб ліквідації Греко-католицької церкви, здійснених на початку Другої світової війни.

Зорганізований режимом «за участю» стероризованих та позбавлених права голосу греко-католицьких священиків, Львівський псевдособор 1946 р. мав засвідчити факт «самоліквідації» УГКЦ, «добровільний перехід» греко-католиків у лоно російського православ'я та «повернення» їх до прабатьківської віри. Навпаки, численні свідчення переконують, що акція розгрому УГКЦ як на західноукраїнських землях, так і Закарпатті, була зніційована сталінським керівництвом і безжалісно доводилась до завершення в наступні десятиріччя. Терор щодо «невозз'єднаних» єпископів та духовенства, масові депортації вірних, форсоване опрацювання краю – ось далеко неповний перелік методів, за допомогою яких вона проводилась в життя. Результатом ліквідації унії стало насильне нищення чи перейменування на православні 3040 греко-католицьких парафій, 2959 храмів, навернення до православ'я 1241 діяча релігійного культу, ліквідація Богословської греко-католицької академії, двох семінарій, 9900 нижчих та 380 середніх католицьких шкіл, 35 видавництв і 38 часописів, 41 української добротинної організації та об'єднання, припинення служб в 231 храмі, духовенство яких у кількості 590 чоловік не погодилось на «возз'єднання». В період з 1948 по 1950 рр. як «гнізда реакційно-націоналістичного духовенства» було закрито 48 греко-католицьких монастирів, у яких перебувало на той час 1010 насельників¹². Репресивно-каральні заходи щодо українських католицьких священнослужителів не обмежилися арештом і засланням митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Будки, М.Чернецького, Г.Хомишина, І.Лятишевського у квітні 1945 р. Впродовж 1946-1950 рр. репресіям було піддано 344 діячі культу, з яких повернулися з таборів на грудень 1956 р. 267 чоловік¹³.

Натомість зазначимо, що попри всі згадані труднощі, Українська греко-католицька церква вже вкотре у своїй драматичній історії виявила нечувану життєздатність та внутрішні потенції до відродження. На сьогодні незаперечним є той факт, що переслідувана, поставлена поза законом та загнана у підпілля, церква зберегла не лише організаційну структуру, яка діяла протягом усього післясоборного часу, але й свою національно-релігійну

зорієнтованість та самобутність. Духовні пастирі, повертаючись з таборів, свідомі свого вибору та йдучи на значну самопожертву, продовжували нелегально виконувати священницький обов'язок. Адаже часом в селах залишалися цілі групи вірних греко-католиків, які чинили відвертий опір наверненню їх до православ'я і всіляко саботували дії новоприбулих кліриків. Характерно, що більшість священників, яких було залишено на колишніх греко-католицьких парафіях за умови навернення, усвідомлювали останнє як суто формальний факт та єдину можливість і далі продовжувати свою проповідницьку місію. Не зазнав істотних змін і внутрішній вигляд новоправославних храмів. Греко-католицькі ікони, фани, свічки, розп'яття, що періодично вилучалися, з часом знову поверталися на свої місця. Зрештою, і численні «інформаційні довідки» та «довідні записки», що надсилалися контролюючими органами до партійних та урядових інстанцій, містили безліч фактів існування підпільних домашніх монастирів, підготовки та висвячення нових кліриків, переконливо засвідчуючи тим самим існування у Західній Україні катакомбної УГКЦ.

Інформуючи ЦК КПУ про становище православної церкви в західних і Закарпатській областях у зв'язку з ліквідацією залишків унії, Уповноважений Ради у справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Пінчук у доповідній записці від 2 січня 1959 р., зокрема, повідомляв, що з колишніх 3431 громад Греко-католицької церкви в 1959 р. зареєстровано як православних 3222, не зареєстровано, але діючих як православні – 67, діючих у підпіллі як греко-католицькі – 18, недіючих, або закритих уніатських церков – 98. За цими ж даними в західних областях України знаходилось 1643 колишніх греко-католицьких священнослужителів: 1296 приєдналися до православ'я, 347 залишилися уніатами, з яких 91 служив у підпільній уніатській церкві¹⁴.

Тривалий процес насильного витіснення з краю Української греко-католицької церкви, який переконливо свідчив про спрямованість радянської національно-церковної політики в Україні, призвів до досить парадоксальних і, на наш погляд, ніким не прогнозованих наслідків. Як справедливо зауважують В.Єленський та О.Паталай, «цей процес було спрямовано на деукраїнізацію краю, абсорбцію галичанства, нівелювання національного духу. Але реально маємо підстави стверджувати, що вимушена поява в складі РПЦ величезного українсько-католицького анклаву, спричинила до поширення українізуючого впливу на весь Український екзархат. Священники із західноукраїнських земель привносили до православних храмів центру, сходу і півдня України неповторні, самобутні етнічні елементи»¹⁵.

В досить скрутній ситуації опинилася і відроджена під час Другої світової війни Українська автокефальна православна церква. Ієрархія УАПЦ, за винятком харківського митрополита Теофіла Булдовського, який не покаючись був позбавлений митрополичого сану, змушена була виїхати в еміграцію. Частина духовенства Церкви, пройшовши процедуру «очищення» православ'я від прихильників автокефалії та послідовників митрополита

Полікарпа (Сікорського) «возз'єдналася» з РПЦ. Інші ж, не витримавши перевірки на політичну лояльність, отримали відповідні терміни заслання, а після їх відбування повернулися в Україну і в різній формі — легально, як священики РПЦ, чи нелегально, продовжували свою душпастирську діяльність.

Таким чином, цілеспрямоване нищення духовних коренів українського народу, здійснювалося в ході акції відвертого переслідування національних УГКЦ та УАПЦ. Поставлені поза законом, вони поступалися місцем адміністративне керованій Московською Патріархією Російській церкві, за посередництвом якої здійснювались великодержавні плани русифікації українського православного простору.

Особливою пильністю відзначалися заходи імперського центру у ставленні до громад, створених етнічними групами населення України, протестантських релігійних об'єднань та інших церковних угруповань, що знаходилися у віданні Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі (Раді Міністрів) СРСР. Як засвідчують архівні документи, їх реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна і копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього «політичного обличчя» та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, ступеня лояльності до політики радянської влади.

Так, в листі за підписом заступника Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР Петрова від 4 квітня 1946 р. на ім'я уповноважених Ради в областях ставилось завдання термінового здійснення детального обліку всіх діючих римо-католицьких громад, не видаючи служителям культу ніяких офіційних довідок про їх реєстрацію. Особливо бажаним вважалось виявлення тих громад, які діяли нелегально, здійснюючи релігійні обряди в приватних будинках. Не підлягали реєстрації ксьондзи, що прибували з інших місць, а щодо місцевих – радилось тимчасово утриматись, не створюючи їм перепон у здійсненні релігійних обрядів в діючих костелах, розташованих в межах району¹⁶. Дещо іншого роду рекомендації уповноваженим стосувалися порядку реєстрації юдейських релігійних громад. Вона могла бути здійснена лише в разі наявності синагоги чи спеціально ізольованого приміщення, пристосованого для задоволення релігійних потреб. Не підлягали реєстрації ті громади, які здійснювали моління у приватних будинках¹⁷.

До подібних профілактичних та упереджувальних дій радянський режим вдавався і стосовно інших етнорелігійних об'єднань і культів. Важливо, що їх завданням було не лише з'ясування реально існуючої картини поліконфесійного простору України, але й розробка на цій основі конкретних запобіжних заходів, спрямованих на стримування активності релігійних громад, скорочення їх мережі і, навіть, ліквідацію небажаних церковних угруповань. В інформаційному звіті апарату Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за квітень-червень 1947 р. кількісне

скорочення релігійних громад визначалося як найголовніше і найважливіше завдання. «Проведенням цієї роботи, – зауважував Уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий, – ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад»¹⁸. Серед такого роду «розплідників» виявилися 62 римо-католицьких костелу, 1 греко-католицька, 2 лютеранських, 1 вірменська та 1 євангельсько-реформатська церква, 9 синагог, 12 молитовних будинків євангельських християн-баптистів та 4 – адвентистів сьомого дня, які впродовж 1946 – першої половини 1947 рр. були закриті за рішенням союзних органів. Загалом же за цей період припинили своє функціонування 94 культові споруди, а клопотання про відкриття 21 були відхилені¹⁹.

Скорочення мережі громад релігійних культів, як засіб всебічного нівелювання самобутніх рис церковних угруповань та поступового досягнення одноманітності конфесійної структури, досить широко використовувалися і в наступні роки. Про це переконливо свідчать і показники, що наведені в таблиці²⁰.

Назва культу		На 1 січня 1948 р.			На 1 січня 1956 р.		
		Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих	Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих
1.	Євангельські християни-баптисти (ЄХБ)	1788	2085	78000	1351	1364	96000
2.	Римо-католики	241	78	90000	169	62	96000
3.	Юдеї	59	54	21000	41	34	30000
4.	Старообрядці білокриницької згоди	70	77	–	53	48	–
5.	Старообрядці-безпопівці	24	15	–	18	17	–
6.	Адвентисти сьомого дня	141	171	5000	115	115	7800

7.	Реформати (кальвіністи)	92	82	52000	80	57	43000
8.	Молокани	8	8	1200	5	5	600
9.	Караїми	–	–	–	1	1	30
10.	Греко-католики	373	288	–	«Приєднались до РПЦ»		
11.	Мусульмани	1	1		«Розпались»		
12.	Лютерани	3	1		«Розпались»		
	Разом	2800	2860		1833	1703	

Аналізуючи зміст таблиці, вважаємо за потрібне зробити певні застереження. Зважаючи на те, що у статистичній звітності уповноважених Ради у справах релігійних культур досить часто зустрічаються різного роду розбіжності, викликані не лише огріхами в підрахунках, але й складністю виявлення та обліку діючих громад релігійних культур, наведені відомості відображають лише близьку до об'єктивності картину. Попри згадане, вони розкривають основні тенденції та перебіг процесів у взаємовідносинах держави з різними релігійними об'єднаннями.

Так, у порівнянні з 1948 р., коли фактично завершилась державна реєстрація релігійних громад, на 1 січня 1956 р. їх кількість (без врахування греко-католицьких громад Закарпатської області) зменшилась на 594 одиниці, а діячів культур – на 869 чоловік. Особливо істотне скорочення мережі (на 437) та служителів культу (на 721) відбулося у євангельських християн-баптистів.

Принагідне зазначити, що згадані в таблиці релігійні культури, занесені до державного реєстру та легалізовані у своїй діяльності, далеко не відображали справжнього розмаїття етноконфесійного ландшафту України. Ряд релігійних організацій і формувань, віровчення яких «будувалися на ворожій державі основі чи містили «бузувірські способи моління, що наносили шкоду здоров'ю і життю віруючих», не підлягали реєстрації і, фактично, позбавлялись права на існування та переслідувались адміністративними органами. До таких релігійних об'єднань були віднесені прибічники «церковно-монархічного підпілля» – «істинно-православні християни» та віруючі «істинно-православної церкви», секти п'ятидесятників, іеговістів, адвентистів-реформістів, мальованці та ряд інших релігійних течій і

напрямоків ²¹.

Проведена впродовж 1945-1947 рр. робота по «регулюванню діяльності релігійних організацій», як засвідчує подальший перебіг подій, носила лише підготовчий характер і мала забезпечити підґрунтя для реалізації більш масштабних планів нищення антиімперської духовної опозиції. Щоб якомога повніше уявити собі весь спектр визначених в них проблем, їх зміст та методи розв'язання, звернемося до інформаційного звіту Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р., в якому викладалися «найбільш серйозні державні завдання в роботі з культурами»:

а) розробка та підготовка матеріалів до плану заходів у сприянні возз'єднанню греко-католицької церкви в Закарпатській області з російською православною церквою;

б) реєстрація римо-католицької церкви в Україні, вивчення соціально-політичного обличчя і політичних настроїв ксьондзів та активу віруючих католиків;

в) повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів в житті релігійно-сектантських громад і форм їх релігійної пропаганди в найбільш характерних районах та областях України;

г) постійний нагляд і боротьба з націоналістичними проявами в релігійних громадах, зокрема, юдейського віросповідання;

д) повсякденна увага питанням припинення антигромадських проявів в сектантських громадах адвентистів сьомого дня;

е) аналітична робота по вивченню соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад;

ж) вивчення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикану);

з) перегляд кадрів пресвітерського складу з метою усунення від керівництва громад осіб політично неблагонадійних;

і) проведення роботи по кількісному стискуванню релігійно-сектантських громад;

к) вивчення спаду чи піднесення релігійної активності і настроїв ²².

Як бачимо, чільне місце в планах заходів органів державної влади по контролю за діяльністю релігійних культів посідала «боротьба з націоналістичними проявами» в громадах юдейського віросповідання. Катастрофа європейського єврейства у роки Другої світової війни внаслідок гітлерівської політики геноциду не залишила осторонь і західноукраїнські землі, де відчувалися на той час вияви єврейського національно-релігійного життя, не повною мірою зліквідованих сталінським режимом у довоєнний час. Нищення місць компактного мешкання населення, погром визначних центрів культури та релігії, величезні людські жертви – ось далеко не повний перелік злочинів нацистів щодо євреїв України. Певне потепління державно-

церковних взаємин перших повоєнних років не стосувалося юдейського культу. Проголошення боротьби з «космополітами», що набрала в Україні особливого розмаху і мала неприховану антисемітську спрямованість, призвело до закриття щойно відроджених єврейських культурно-освітніх закладів, унеможливило подальше існування синагог як центрів національно-культурного і релігійного життя. «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад, – доповідав ЦК КП(б)У у квітні 1949 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР П.Вільховий, – говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який пробираючись у громади до керівництва займається зовсім невластивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів»²³.

Саме до таких, за визначенням державних наглядців, належала Львівська синагога, яка відновила своє існування майже з перших днів визволення міста. У 1944-1945 рр. в ній молилось до 5 тис. польських євреїв, котрі поверталися з евакуації у східні області країни, а в 1945-1946 рр. репатрійовувались до Польщі. З 1946 р. переважну більшість юдейської громади м. Львова складали ті євреї, що переселялися з східних областей на постійне місце проживання. Вже на цей час до діяльності синагоги та її керівництва була прикута особлива увага з боку спецслужб. За матеріалами справи, заведеної Управлінням МДБ по Львівській області на голову громади Д.Соболя, було встановлено, що він підозрювався у «причетності до агентури американської розвідки», був «кадровим єврейським націоналістом» і належав до клерикальної секти «хасидів». У зв'язку з його від'їздом до Польщі в жовтні 1945 р. головою юдейської громади при Львівській синагозі було обрано «активного сіоніста» Л.Серебряного²⁴.

За його підтримки при синагозі було організовано пункт транзиту нелегальної алії євреїв в Палестину через Польщу, де в цей час (м. Лодзь) діяв центр, що координував декілька каналів алії. Використовувались при цьому масові переміщення населення, пов'язані з поверненням громадян з евакуації, репатріацією поляків та румун з території СРСР. За таких умов Львів перетворився в своєрідну перевалочну базу для багатьох євреїв з внутрішніх районів країни, зокрема Прибалтики, що шукали шляхів виїзду на історичну Батьківщину. У лютому 1946 р. органами МГБ було викрито і ліквідовано нелегальний пункт переправки євреїв до Польщі у м. Львові, а його організатора К.Скопа, який незважаючи на жорстокі тортури, не видав членів юдейської громади, що активно сприяли операції, було засуджено до 10 років ув'язнення в радянських таборах²⁵.

Не могло бути непоміченим і те, що діяльність Львівської синагоги, як і всіх інших, обмежена законодавчими нормами, виходила далеко за межі релігійної. За активної позиції її керівництва та підтримки громадськості міста, вона, по-суті, перетворилася в національний осередок благодійності, сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення. Діючий в

громаді статут «Добровільне товариство – єврейська громада м. Львова», серед основних завдань її діяльності передбачав національно-культурне та релігійне об'єднання єврейського населення міста і області, піднесення його політичної, національної і культурної свідомості, а також здійснення різних заходів по покращенню матеріально-побутових умов. Заощадження громади, як відзначалося в статуті, мали формуватися за рахунок добровільних внесків і пожертв її членів, надходжень від добродійних концертів, лекцій і тих, що поступали з-за кордону²⁶.

Доброчинна діяльність громади, що мала глибокі національні традиції, отримала широкого розмаху і, за висловом Л.Серебряного, «гамувала нужду та тяжке становище багатьох людей». Матеріальна допомога, з попереднім обстеженням життєвих умов заявників, надавалася інвалідам війни та праці, сім'ям загиблих, демобілізованим, сиротам, студентам, репатрійованим в Польщу, іншим верствам населення. Практикувались громадою юридичні та медичні послуги, допомога в працевлаштуванні. Активну підтримку єврейської громади викликало звернення її керівництва щодо організації національного театру та бібліотеки²⁷.

Поза сумнівом, наведені факти практичної діяльності юдейської громади м. Львова розцінювались на той час не інакше як свідчення нерелігійного стилю її роботи та грубого ігнорування діючого законодавства. «Зіткнувшись з такого роду діяльністю Львівської єврейської релігійної громади, – доповідав керівним органам на початку 1948 р. П.Вільховий, – ми змушені були вжити самих категоричних заходів, спрямованих на припинення незаконних явищ в громаді і ввести її в рамки, а насправді «замкнути» все її релігійне життя тільки в межах синагоги, не допускаючи його інших проявів. Одночасно з цим поступово, але послідовно і твердо проводимо очищення ритуалу від всього, не пов'язаного з релігією, і що є шкідливими пережитками крайніх елементів єврейської релігійної догматики»²⁸.

Як не дивно, до останніх були віднесені не лише благодійні заходи громади, згорнуті за вказівкою місцевого уповноваженого, але й практиковане у синагозі перед вечірньою молитвою колективне читання тори, яке згодом було заборонено. Своєрідним засобом упокорення громади стали розпуск її правління та нав'язаний його новий склад, відлучення від виконання своїх обов'язків рабина та кантора, а також арешт органами безпеки голови громади Л.Серебряного, звинуваченого у намаганні «перевести громаду на рейки національної відособленості»²⁹.

Факти «активної громадської діяльності» були помічені також за юдейськими громадами Чернівців, Житомира, Харкова, Дніпропетровська, інших міст України. Як такі, що суперечили чинному законодавству, вони нерідко виступали єдиними аргументами на користь закриття синагог в ході загальної кампанії по звуженню мережі діючих культових споруд. Так, в Чернівцях з 17 синагог, що діяли в перші повоєнні дні, на квітень 1949 р.

лише 3 продовжували своє функціонування. За період з 1948 р. по 1956 р. в Україні припинили свою діяльність 18 споруд юдейського культу³⁰.

Природно, що наявних синагог було недостатньо для задоволення релігійних потреб віруючих євреїв. За таких обставин в республіці діяли десятки міньянів³¹, що збиралися в приватних будинках і нараховували інколи до 60 чоловік. Офіційно вони не визнавалися державними органами, оскільки контроль за їх напівлегальною діяльністю значно ускладнювався, а керівники та власники будинків постійно переслідувалися, обкладалися значними податками і, навіть, піддавалися адміністративному виселенню в інші населені пункти.

Символами розтрощеної і знівченої національної гідності залишалися бути єврейські кладовища, їх обстеження, проведене в 1945 і 1946 роках, виявило страшну і жахливу картину. Так, площа Старого єврейського кладовища в м. Києві була розподілена міськкомунгоспом під городи своїх працівників, для чого всі пам'ятники та надмогильні плити були зняті та скидані поблизу. В Ніжині, Прилуках, Чернігові, Полтаві, Кременчуці вони використовувалися під пасовища. А «Бабин Яр», що увійшов в літописи фашистських злочинів в Україні, в деяких місцях був перетворений у піщаний кар'єр. Майже повсюдним явищем стала відсутність огорож та надмогильних плит, розкрадених і використаних як будівельний матеріал³².

Абсолютно ігноруючи питання благоустрою єврейських кладовищ, місцеві органи влади в той же час всіляко стримували ініціативи юдейських громад по приведенню їх в належний стан та вшануванню пам'яті полеглих в роки війни. Так, заступник голови юдейської релігійної громади м. Дніпропетровська Шульман та її рабин за організацію благодійних заходів з метою збору коштів на спорудження пам'ятника на могилі розстріляних фашистськими окупантами громадян міста у 1949 р. були зняті з реєстрації, відлучені від справ громади і змушені, тим самим, виїхати на інше місце проживання³³. Подібні випадки були непоодинокі. Всі вони переконливо свідчать, що влада категорично забороняла навіть найменший натяк на національне, що стосувалося євреїв.

Не складають виключення, в контексті згаданого, і широко запроваджувані заходи нищення національної символіки, яка, за офіційним визнанням, носила суто сіоністський характер. Всіляко ініціюючи заборону артілям виготовляти пам'ятники та монументи із зображенням Маген-Давида – Щита Давида (стародавній єврейський символ) та шестикутної зірки, їх зняття з вже встановлених на могилах, а також з кіотів, талесів та інших реліквій, що знаходились в синагогах, Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР П.Вільховий, запитуючи думку партійного керівництва, у листі до ЦК КП України від 13 березня 1953 р. писав: «Моя думка така: якщо до створення держави Ізраїль подібні «емблеми» мали «релігійну» символіку, то після створення держави Ізраїль – все це носить суто сіоністський характер і необхідно з цим повести рішучу

боротьбу»³⁴.

Висновок цей є досить красномовним. Його неможливо пояснювати лише як результат суб'єктивно спотвореної уяви ідеологічно заангажованого радянського керівника. Справа полягає ще й в тому, що найменші зміни політичного клімату на етнічній батьківщині негайно позначалися на становищі національних груп і їх об'єднань в межах СРСР. Не складає виключення і доля польського населення України (як і українського в Польщі), яке багато в чому стало заручником підписаної між урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі».

Характерно, що в ході здійснення даної акції особлива увага органами влади надавалася питанням скорочення мережі установ Римо-католицької церкви в Україні, примусової репатріації ксьондзів, монахів та найбільш активних служників. Якщо в першій половині 1945 р. в західних областях республіки нараховувалося 1099 діючих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 754 ксьондзами та одним єпископом, то вже на кінець 1945 р. залишилось лише 227 громад і 135 священнослужителів³⁵. Процес скорочення їх відбувався і надалі. Проте повною мірою ліквідувати установи римо-католицької церкви в західному регіоні на момент завершення репатріації польського населення, як планувалося раніше, не вдалося. Пояснювалося це тим, що в цілому ряді населених пунктів поляки категорично відмовлялися виїжджати до Польщі. До того ж, в ряді римо-католицьких громад Рівненської, Волинської та інших областей переважну більшість вірних складали чехи, що не підлягали переселенню. Згадані обставини змушували залишатися зі своєю паствою і деяких ксьондзів, які відмовлялись реєструватися для виїзду, незважаючи на всілякі зусилля відповідальних посадових осіб.

Дещо інші процеси, пов'язані з становищем римо-католицьких громад, відбувалися в цей час в центральних та східних регіонах України, польське населення яких, як відомо, не підпадало під репатріацію. Впродовж другої половини 1945 р. кількість взятих на облік громад тут навіть зросла (з 95 до 112). При цьому, переважна більшість з них змушена була обходитись без служителів культу, число яких за вказаний період зменшилось майже наполовину і складало лише 11 чоловік. Всі вони були сконцентровані в двох областях — Житомирській (6) та Кам'янець-Подільській (5). Що ж стосується римо-католицьких громад Київської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської, Вінницької, Чернігівської областей, вірні яких тривалий час збиралися лише на щорічні спільні молитви і не здійснювали ніяких релігійних обрядів, то вони, за задумом місцевих органів влади, мали бути згодом розпущені як «незаконно існуючі»³⁶. Мережа таких «затухаючих» громад з року в рік збільшувалася і свідчила не про зниження релігійності парафіян, а про цілеспрямовану політику позбавлення їх можливостей

спілкування з своїми пастирями. Обґрунтовуючи доцільність і необхідність подібного роду заходів, Уповноважений Ради у справах релігійних культів СРСР по УРСР П.Вільховий у звіті за перший квартал 1948 р. наголошував: «Ксьондзи у нас у своїй більшості діють тихою сапою. Пора закликати і їх до порядку, поставивши прямо питання: або ж вони свою словесну лояльність до Радянської влади повинні підтвердити справою, або ж нехай залишать межі Радянської країни...

Обслуговування одним ксьондзом декількох парафій, що знаходяться в різних районах області і дуже віддалених від місць знаходження ксьондзів, результатом своїм має дуже небажані прояви активності католиків. Ми регулюємо ці виїзди ксьондзів, намагаючись, щоб вони здійснювались рідше. В подальшому наша лінія у відношенні даного питання – звести роз'їзди ксьондзів до самого крайнього мінімуму»³⁷.

Штучне стримування зростання кількості служителів римо-католицького культу, їх максимальна ізоляція від справ релігійних громад і безпосереднього впливу на вірних активно використовувались пануючим режимом як дієвий засіб скорочення мережі установ римо-католицької церкви в Україні і в наступні роки. За встановленими правилами, право на державну реєстрацію і служіння міг отримати лише той священик, який виявив особливу лояльність до органів радянської влади, офіційно відмовившись від будь-яких стосунків з Святим Престолом.

Завданням підготовки «прогресивно настроєних представників римо-католицької церкви» з «чітко вираженою радянською орієнтацією» мала слугувати ідея заснування так званого «Братства католиків Радянського Союзу», члени якого повинні були заявити про свій розрив з Ватиканом, увійти в канонічне спілкування з Московською патріархією, відмовитись від латинської мови та католицького ритуалу богослужіння³⁸. Згадане «Братство», на думку його ініціаторів, стало б лише проміжною ланкою більш масштабного і далекоюсяжного проекту – організації Автокефальної Римо-католицької церкви в Україні. Цілком очевидно, що в разі його реалізації, владні структури досягали не лише упокорення римо-католицьких громад та кліру, але й створення своєрідного пропагандистського рупору антиватиканських акцій, активно продукованих в той час радянським режимом. Як засвідчують архівні документи, вивчення соціально-політичного обличчя і політичних настроїв ксьондзів та активу вірних-католиків на предмет виявлення осіб для організації Автокефальної римо-католицької церкви не дало бажаних наслідків. За висновком відповідальних працівників апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів, «всілякі намагання зрушити справу з мертвої точки» натикалися на суцільний опір священнослужителів в їх небажанні духовного і морального розриву з Ватиканом³⁹.

Проте завдання «сприяння розвитку неприязних стосунків між католицьким духовенством в УРСР і Ватиканом» ще досить тривалий час

посідало чільне місце в планах заходів органів державного контролю за релігією і церквою в Україні⁴⁰. Задля його виконання застосовувалися найрізноманітніші методи: заборона ксьондзам, що «настроєні міцно триматися за Ватикан», відвідування релігійних громад, які не мали служителя культу; усунення їх від обслуговування одних громад і переведення на інші, або ж взагалі зняття з реєстрації та позбавлення права священослужіння. В особливих випадках непокори не утримувалася влада і від відвертих репресивних заходів. Лише впродовж 1955-1956 рр. 38 служителів римо-католицького культу повернулися з таборів після відбуття терміну покарання чи як такі, що підпадали під амністію⁴¹.

Складність становища католицьких громад в Україні пояснювалася ще й тим, що вони не мали тут жодної керівної структури і, фактично, були позбавлені будь-яких контактів з вищим духовним центром.

Арцибіскуп Львівський, митрополит Є.Базяк в ході репатріації в числі перших змушений був залишити Україну і переїхати до Польщі. Єпископальний вікарій, архидиякон, прелат Ф.Пастор – адміністратор католицьких громад в Закарпатті в кінці 40-х років був репресований органами держбезпеки. Намагання ж декана Житомирської єпархії ксьондза Ф.Лисицького, за відсутності єпископа, поширити свої адміністративні права за межі єпархії з метою обслуговування всіх східних областей, зустріли рішучий опір органів влади. Не мали особливого успіху і спроби деяких католицьких громад налагодити зв'язок з єпископом римо-католицької церкви Спринговичем, що проживав у Ризі⁴². Таким чином, курс на максимальну ізоляцію римо-католицьких громад в Україні від зовнішнього католицького світу і процесів, що в ньому відбувалися, витримувався чітко і послідовно. Зокрема, в плані заходів апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів СРСР по УРСР на 1959 р. передбачалося: «Впродовж першого півріччя 1959 р. попередити всіх служителів цієї церкви, що в разі отримання ними яких-небудь вказівок Ватикану (через кардинала Вишинського чи єпископат, що знаходився в Прибалтиці, чи інших осіб-туристів і т.п.), вони повинні про всі ці розпорядження і листи негайно повідомити Уповноваженого Ради і виконувати їх лише після дозволу останнього. Невиконання цієї вимоги буде розглядатися як вияв нелояльності у ставленні до Радянської держави, що буде несумісним з їх перебуванням на реєстрації служителя культу»⁴³.

З метою обмеження діяльності служителів католицького культу, активу релігійних громад та їх впливу на вірних, органами влади широко застосовувалися і методи безпосереднього втручання у внутрішньо церковні справи. Відомо, що традиційним для Римо-католицької церкви було існування ряду гуртків та груп віруючих («ружанців», «терціаріїв»), які складали важливий і невід'ємний атрибут внутрішнього устрою громад. На них покладалася завдання оформлення костелу та колони під час релігійної процесії, підготовки дітей до першого причастя та помічників ксьондза, що

прислуговували йому під час служби, розповсюдження текстів молитов та ряд інших обов'язків. Безперечно, діяльність подібних об'єднань за своїм характером обумовлювала особливу причетність і відповідальність вірних за стан справ релігійної громади, що не могло не турбувати владу на місцях. До того ж, існування подібних структур поряд з виконавчими органами громад не передбачалося діючими положеннями про релігійні культу. Тому цілком зрозумілими виглядають вимоги, що містилися у листі за підписом Уповноваженого Ради у справах релігійних культів СРСР по УРСР П.Вільхового, направленою 16 березня 1949 р. уповноваженим ряду областей республіки. В ньому настійно рекомендувалося вжити невідкладних заходів до виявлення та ліквідації подібних релігійних об'єднань, ксьондзів та виконавчі органи за «порушення» радянського законодавства про культу знімати з реєстрації, а громади розпускати⁴⁴.

Таким чином, досвід державної політики у сфері релігійного життя впродовж першого повоєнного десятиріччя переконливо свідчить, що режим, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободи релігійних культів, але водночас і свободи антирелігійної пропаганди, насправді, дотримувався курсу упослідження релігійного життя, підтримки атеїстичних чинників та відвертого адміністративного втручання у справи віросповідань. Певна лібералізація взаємин з РПЦ та рядом інших «лояльних» об'єднань поєднувалася з активним поборюванням українських національних церков та тих релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки.

Примітки

¹ Шкаровский М.В. Смена религиозной политики Советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 365.

² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2.

³ Там же. – Арк. 38.

⁴ Див.: Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995. – С. 256.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1641. – Арк. 28-29, 30.

⁶ ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 25, 57.

⁷ Центр зберігання сучасної документації (утворений на базі архіву загального відділу ЦК КПРС, далі – ЦЗСД). – Ф. 5. – Оп. 16. – Спр. 669. – Арк. 8.

⁸ Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской патриархии. – 1993. – № 1. – С. 45.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 65. – Арк. 76.

¹⁰ Гордун С. Вказ.праця. – С. 45; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 40.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 238.

¹² Теодорович Н. Ліквідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник. – Кн. 17. – Мюнхен, 1960. – С. 79, 87; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк.

203.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 204.

¹⁴ Там само. – Спр. 5028. – Арк. 17.

¹⁵ Єленський В., Паталай О. "Партія все виправляє, призначає і будує за одним принципом". Національна проблема в радянській церковній політиці в Україні // Людина і світ. – 1992. – № 3. – С. 41.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 2700. – Оп. 19. – Спр. 30. – Арк. 36 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 358.

¹⁹ Там само.

²⁰ Таблицю складено за ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 148. – Арк. 74.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 314. – Арк. 22.

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 2-3.

²³ Там само. – Спр. 5667. – Арк. 93.

²⁴ Там само. – Арк. 347.

²⁵ Крейзман И Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 8-9 грудня 1994. – К, 1995. – С. 98.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 317.

²⁷ Там само. – Арк. 320, 321.

²⁸ Там само. – Арк. 323.

²⁹ Там само. – Арк. 321, 323, 324; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1332. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 117.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 94; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 148. – Арк. 74.

³¹ Міньян – кворум, необхідний для колективної молитви не менш як 10 повнолітніх, старше 13 років чоловіків. У даному випадку вживається для визначення груп віруючих, які регулярно збиралися на богослужіння.

³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 62,63.

³³ Там само. – Спр. 5667. – Арк. 93.

³⁴ Там само. – Оп. 24. – Спр. 2741. – Арк. 105.

³⁵ ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 129.

³⁶ Там само. – Арк. 130.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 264.

³⁸ ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 134.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 190,192.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 236. – Арк. 128.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4704. – Арк. 109.

⁴² Там само. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 250, 264; Спр. 1640. – Арк. 172.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 236. – Арк. 128.

⁴⁴ ДАЛО. – Ф. 1332. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 45, 46.

Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ОДНОГО В'ЯЗНЯ

Катеринослав – місто багатонаціональне. З давніх-давен пліч-о-пліч з українцями, росіянами, німцями, іншими народами тут проживали євреї. На початку 20 століття вони посідали третє місце за чисельністю після українців і росіян. На Єврейській вулиці (зараз – Шолом Алейхема) знаходилась ошатна синагога, збудована у неповторному для міста мавританському стилі.

У дні свят тут завжди було багатолюдне. Існували в місті й інші синагоги. В одній із них протягом майже 20 років виконував служіння Лейвик Залманович Шнеерсон. Народився він у квітні 1871 року у містечку Подобрянкa Могилевської губернії. Змалку Шнеерсон серед віруючих отримав відповідне виховання і став послідовником єврейського релігійного вчення хасидизму, напряму «Хабад». Батько Лейвика був маламедом і заповів сину присвятити себе служінню Богу. Спочатку він жив разом з братом у Миколаєві. Тут одружився на Хані Меєрівні, котра народила йому трьох синів – Мендела, Берна і Лейбу. Через деякий час родина переїхала до Катеринослава, де Шнеерсон був обраний міським рабином, удостоєний звання почесного громадянина міста.

В цілому життя Шнеерсонів в Катеринославі протікало спокійно і розмірене. Однак наступні події трагічно позначились на долі священика.

В січні 1924 року до РНК СРСР надійшла скарга від московського благодійного товариства про незаконні вислання осіб єврейської національності. Серед інших підписав її і організатор молебнів під час єврейських свят Д.С.Шор.

На цей лист Ф.Е.Дзержинський писав: «Повідомте від мене т. Шору наступне: Ви неправі, якщо солідаризуєтесь з надісланим мені листом єврейської общини на ім'я голови РПО. Така писанина сама може породжувати антисемітизм, бо наша караюча злочинний і соціальне небезпечний елемент рука не знає ні елліна, ні юдея. Ми вислали з Москви тільки 723 євреїв, у т.ч. 47% всіх висланих. Якби я був єврейським патріотом, я б першим зажадав рішучої боротьби з тими євреями, котрі своєю злісною спекуляцією і підвищенням цін породжують антисемітизм і своєю жадобою наживи дискредитують той лад, який дає звільнення всім пригнобленим національностям, і я б вимагав, щоб перш за все, покарали моїх земляків, порушуючих інтереси широких мас. Проводячи боротьбу з такими елементами серед єврейського населення, ми проводимо тим самим і боротьбу з антисемітизмом».

У виконавчих комітетах, партійних органах існували національні відділи, фракції, секції, співробітники яких турбувалися про рівноправність національних меншин.

Інша справа – церкви. Політика радянської держави, що орієнтувалася на войовничий атеїзм, передбачала формування нової соціалістичної свідомості, ліквідації «релігійних забобонів». Природно, що насамперед повинні були бути ліквідовані релігійні атрибути, культові будинки, церква, її представники.

Голова надзвичайної комісії недвозначно висловив готовність докласти всіх зусиль очолюваного ним відомства для реалізації цих завдань: «Моя думка, церква розвалюється, цьому нам потрібно допомагати, але ніяким чином не відроджувати її в звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні ж чи напівофіційні стосунки партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Маневрувати може лише ВНК з єдиною метою – розкладання попів. Зв'язок, який би то не був з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ».

У боротьбі з церковниками і сектантами чекісти не гребували ніякими засобами. В хід йшли дискредитація і створення серед віруючих ворогуючих угруповань, брехливі обіцянки і прямі каральні санкції. Наприкінці 20-х років ДПУ досягає певних успіхів: з'являються укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, в пресі публікуються численні заяви про відсутність будь-якого утиску релігії в СРСР. З країни примусово висилаються авторитети з середовища релігійного єврейства. Поступово під різними приводами закриваються синагоги, молитовні будинки. Так, передача однієї з синагог під клуб в м. Катеринославі (1923 р.) обумовлювалася нічим іншим, як вимогою єврейської громадськості. Причиною закриття синагоги в Каменському (1935 р.) стало нібито порушення угоди про експлуатацію будинку.

Якщо в 1930 році в Дніпропетровську існувало близько 20 синагог, то до 1936 року залишилось лише дві: по вул. Коцюбинського, 7 і вул. Новосельській, 32. Віруючі євреї були змушені збиратися на квартирах. Щоб не допустити впливу проповідників на оточуючих, радянські інстанції позбавляли служителів культу виборчих прав, відбирали у них паспорти.

Вся радянська державна система була спрямована на боротьбу з віруючими. На вістрі цієї боротьби стояли й органи державної безпеки. Церковники, сектанти і релігійний актив знаходилися на спеціальному обліку в НК-ДПУ-НКВС. В структурі органів існували підрозділи, що спеціалізувалися на роботі з «церковниками і сектантами». Заводилися багатотомні справи з т.зв. лініями роботи відповідно до номенклатури обліків: «...25 актів легальних релігійних угруповань: а) тихонівське; б) обновленське; д) юдейське; і) мусульманське; 26 нелегальних формувань релігійників; 27 сектанств легальних: а) баптистів; в) адвентистів; д) менонітів; 28 сектанств нелегальних: а) ієсовістів; ж) хлистунов; к) толстовців; 52 пастирів, проповідників, церковного і костьольного активу». Серед них виділялися і «єврейські клерикали». Матеріали накопичувалися з

використанням всіх джерел: повідомлень агентури, документів партійних, радянських організацій, архівів, заяв громадян, зізнань арештованих і тощо.

Ретельно фіксуюча інформація на громадян чекістам дуже «знадобилася». Уже в 20-ті роки влаштовуються відкриті судові (показові) процеси над відомими представниками релігійного культу. Але особливо жорстоко поводитися з церковниками і сектантами в період масових репресій. Тільки Дніпропетровське управління НКВС в 1936 році арештувало 4 служителі культу (0,8 % від усіх арештованих), в 1937 році – 172 (1 %), а в першому півріччі 1938 року – 255 (2,1 %). До липня 1938 року в доповідній записці НКВС «Про хід операцій з підготовки справ до розгляду на особливій трійці» фігурує 140 осіб, арештованих по «лінії церковно-сектантської контрреволюції». З числа 127 арештованих з 1 січня по 1 липня 1938 року служителів культу – 94 були українцями, 31 – росіянами, 2 – євреями.

Спалах репресій щодо представників різних релігій в Україні настав після вказівки НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 року: «...в найкоротший термін здійснити широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів».

Віруючих і служителів культу звинувачували у всіх смертних гріхах: шпигунстві, шкідництві, підготовці до виборів у Ради з метою просування своїх кандидатур, організації масового антирадянського руху за відновлення закритих церков. Проте найпоширенішим було звинувачення в контрреволюційній агітації. Починаючи з 1937 року, систематично проводились масові операції по «викриттю та ліквідації церковно-сектантського підпілля». Справи щодо церковників та сектантів направлялись, як правило, на розгляд особливої наради НКВС СРСР. Таким чином, на 1939 р. склалась певна практика фабрикації справ на «сектантів, служителів культу всіх віросповідань».

Однією з «яскравих» справ, сфальсифікованих НКВС в 1939 р., стала справа по ліквідації «антирадянського єврейського клерикального підпілля». Довгі роки органи держбезпеки стежили за міським рабином Шнеерсоном. Шнеерсон був авторитетом для віруючих євреїв не тільки України, він листувався з багатьма рабинами в СРСР та за кордоном, два його сини емігрували з країни.

Цього з надлишком вистачило для створення широкомасштабного підпілля.

28 березня 1939 року начальник обласного управління НКВС Комаровський затверджує постанову 2 відділення 2 відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області про арешт головного рабина міста. Розглянувши оперативні матеріали, лейтенант держбезпеки Лівак знайшов, що «під виглядом релігійної діяльності Шнеерсон Л.З. здійснює активну антирадянську агітацію наклепницького характеру. Підтримуючи регулярний зв'язок з своїм сином – головним рабином м. Варшави, який був агентом польської розвідки, а також з своїм близьким родичем – головним рабином м.

Риги, Шнеєрсон здійснює організаційну діяльність по згуртуванню кадрів антирадянського клерикального підпілля. Підозрюється у шпигунстві. Право щотижневої проповіді у синагозі Шнеєрсон використовує для наклепу на радянську владу та її керівників. У широких розмірах організує матеріальну допомогу репресованим ворогам та їх сім'ям». Як бачимо, кримінальний букет назбирався досить пристойний. Зауважимо також, що в постанові зазначається, що «виходячи з викладеного», а також враховуючи пропозицію НКВС УРСР Шнеєрсона ув'язнити. Тобто, ідея «підпілля» належала Києву. Санкцію прокурора отримали раніше, на бланку навіть забули проставити дату.

В один з днів на Барикадну, 13, з'явилися співробітники НКВС. Керівник операції Гайдман запропонував всім залишатись на місцях і не рухатись, пред'явив ордер Шнеєрсону, піддав його ретельному особистому обшуку. Гайдман, як і належало, швидко обійшов всі приміщення, перевірів у мешканців документи. Шнеєрсона посадили на стілець, не дозволяючи ворухнутися і розмовляти з дружиною, почався обшук приміщення. Оглянули і перевірили підлогу, стелю, стіни, вікна, портрети, картини, дзеркала, люстри, віддушини, меблі та їх вміст, квіткові горщики, книги, одяг, білизну, посуд. Продукти переливались, пересипались, промацувались.

Керівник операції уважно спостерігав за Шнеєрсоном, але ознак занепокоєння або спроб відвернути увагу чекістів при наближенні до того чи іншого місця обшуку, Шнеєрсон не виявляв. Він був цілком спокійним. Вилучили паспорт, телеграму польською мовою, нотаріальний акт та накладну. Спитали: «Скарг немає?» і примусили розписатись. Затриманого Шнеєрсона привезли в управління, а звідти відправили у внутрішню тюрму центрального управління НКВС України в м. Києві.

Здавалося, клопоту з 68-річним чоловіком у енкеведистів не буде. Перший допит 31 березня носив «сімейний» характер. Шнеєрсона примусили розповісти чому його син Мендель в 1927 році виїхав в Ригу, а потім в Берлін, де вчився у вищому учбовому закладі. Було з'ясовано, що в 1932 році, переїхавши до Парижа він, продовжуючи навчання, працював інженером. У Варшаві одружився з донькою відомого релігійного єврейського діяча Іосипа Шнеєрсона.

Другий син також виїхав з СРСР, жив спочатку в Берліні, а потім у Палестині. Отже попервах справа «шилась» гладенько. Закордонні зв'язки «шпигуна» були встановлені.

На другому допиті Шнеєрсон не заперечував, що брав також участь в кількох з'їздах рабинів. Однак, як з'ясувалося, це був з його боку вмілий тактичний крок. Шнеєрсон «забув», про що йшла мова на з'їздах, називав імена осіб або тих, що вмерли, або тих, що поїхали за кордон. Ніяк не вдавалось слідчому довести антирадянський характер «нелегальних збіговиськ» у Москві, Ленінграді, Києві, Коростені. Слідство загальмувалось.

Тоді вирішили піти іншим шляхом – «витримати» старого в тюрмі. Хай

отямиться. Дніпропетровську центр дає вказівку – заарештувати соратників Шнеєрсона і домогтися від них потрібних свідчень.

13 травня заарештували різника кошерних птахів Рогаліна Абрама Самойловича, Шамеса – Москалика Соломона Вульфовича та Перкаса Давида Мордуховича. В кінці травня почались виснажливі допити «учасників антирадянської єврейської клерикальної організації». Заступник начальника слідчої частини Чулков мав в управлінні славу «майстра» своєї справи. Чулков зажадав від затриманих назвати усіх знайомих, вказати квартири, де збирались віруючі євреї. Потім запитує: «Хто у Дніпропетровську був головною особою серед релігійників?», «Які у Вас взаємостосунки з Шнеєрсоном?», «Про що ви говорили на квартирі Шнеєрсона?», «Що вам відомо про Шнеєрсона?» тощо.

Та й в цьому випадку потрібних свідчень отримати не вдалося. Рогалін визнав, що Шнеєрсон «спрямовував усю діяльність євреїв-релігійників», до нього багато хто звертався за порадою, однак категорично заперечив звинувачення в антирадянських бесідах, які нібито мали місце в домі рабина. Москалін і Перкас також відмовились визнати, що отримували від Шнеєрсона завдання на проведення контрреволюційних дій.

Про те, що Шнеєрсон був авторитетним серед віруючих євреїв, в НКВС знали і без свідчень заарештованих. Перед слідчим лежала агентурна записка, в якій було зафіксовано обурення Перкаса: «Європа так не залишить арешт Шнеєрсона, він дуже помітна постать в усій Європі, є представники династії рабинів Шнеєрсонів, вони дуже поважні і змусять європейські уряди рішуче реагувати...».

Багато про що говорить і те, що два члени правління синагоги Ляхов і Шифрін померли, прийнявши близько до серця арешт рабина. Чекісти вважали, що взяли того, кого потрібно, але доказів бракувало.

Справа не рухалась. Київ висловлював невдоволення. Мовляв, не хочуть по-доброму, дійте у відповідності з вказівками. Ще в січні 1939 р. в управління прийшла шифровка: «ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б)... Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата. Спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников? ЦК ВКП(б) считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться и впредь в виде исключения, в отношении явных и неразоружившихся врагов народа, как совершенно правильный и целесообразный метод...».

Арсенал подібних засобів у співробітників НКВС був величезний. Протоколи «вміло» складали самі слідчі, вписавши до зізнань допитуваного необхідні свідчення. Для певності – друкували на машинці і попередньо показували керівництву. Останнє коректувало, вносило поправки, віддавало

на доопрацювання.

«Готовий» протокол пропонували підписати обвинувачуваному. Рогалін згадував: «Мені запропонували підписати, що я перебуваю у релігійній підпільній організації, яка діяла з метою підризу радянської влади... Свідчення були складені з посиланням на те, що в наших газетах пишуть неправду про іспанську війну, про Китай, що при радянській владі євреям жити гірше, а за кордоном краще, що у нас в СРСР нічого немає, скрізь великі черги і т.д.».

В разі відмови підписати запропоноване починалися жорстокі тортури, які тривали протягом 10-ти тижнів. Рогаліна впродовж доби примушували стояти навколішки, не давали спати, їсти, пити, не пускали в туалет. Об голову старого розбивали пляшки, підпалювали бороду свічкою, кидали в камеру з карними злочинцями, які за вказівкою слідчого нелюдським чином знущалися з ув'язнених. Чулков вимагав від підлеглих «висмоктувати кишки-душу», «ламати, мордувати до тих пір, поки людина не підпише». Знесилених, доведених до стану страшної апатії і безвілля, Рогаліна і Москаліна примусили підписати протоколи. Пізніше вони заявляли, що замучені до втрати свідомості, не володіли собою у момент, коли тремтячою рукою виводили підписи. «Те, що трапилось зі мною, – говорив Рогалін, – ніяк не розумію, навіщо це? Кому це було потрібно? Для чого?».

Він стверджував, що підписав протоколи на початку серпня. Порівнюючи цю дату з проставленими у протоколах кримінальної справи, стає зрозумілим чому вони такі схожі, ретельно відредаговані, вивірені, бо підписані були заднім числом.

Для переконливого вигляду «щиросердних» зізнань, протоколи закінчувались такими приписками: «Усе те, про що я свідчив... є істина і на усіх своїх свідченнях я наполягаю».

Протоколи створювали враження про наполегливу працю слідчого. Досягалось це поступово. Питання: «Якою суспільне корисною працею займались до арешту?».

Відповідь: «З 1925 року до дня арешту я ніякої користі суспільству не приносив. Я був служителем релігійного культу при синагозі. Більше того, я завдавав суспільству шкоду...».

Документи включалися з розрахунком неодмінного підтвердження звинувачення: квартира Шнеєрсона була місцем нелегальних антирадянських зборищ. Релігійники, які приходили до рабина, засуджували радянську владу, говорили, що євреїв у СРСР затискають. Шнеєрсону приписували слова: «...у Радянській країні кількість бідних євреїв з кожним днем зростає. Уряд веде таку політику, що багатьох заможних євреїв роблять бідними, заарештовують їх, а сім'ї заарештованих прирікають на голод».

Служителі культу нібито, обговорюючи судовий процес «над троцькістсько-бухаринською верхівкою» у 1937 році, висловлювали думку про те, що радянська влада невірно робить, розстрілюючи «таких великих

людей», якщо вони винні, їх можна було примусити розкаятися.

У 1938 році Шнеєрсон нібито порівнював життя у СРСР з царською Росією: «Раніше при Миколі не було черг і всього було достатньо», а також з Німеччиною: «при радянській владі живеться гірше, ніж у фашистських країнах».

Друге: Шнеєрсон був ініціатором збирання грошей для нужденних євреїв. Він пропонував ходити по домівках євреїв і збирати гроші. Роздавали їх самим знедоленим і сім'ям репресованих. Тракувалося це, як існування «мережі нелегальних кас».

Третє: Головний рабин клопотався перед місцевою владою про відкриття пекарні по випіканню маци, а також відкриття синагоги в м. Дніпропетровську. З цією метою правління синагоги посилало Шнеєрсона до Москви, де він звертався до наркомфіну СРСР.

Четверте: Шнеєрсон з 1936 року проводив роботу з метою розширення лав віруючих євреїв, пояснюючи це тим, що нова Конституція СРСР дає свободу релігійним відправленням, отже «нам ніхто не заборонить цього». Під його безпосереднім керівництвом були створені на квартирах віруючих міньяни (молитовні будинки) для відправлення богослужіння, школи по вивченню біблії та талмуда.

Проповідь у синагозі Шнеєрсон знову-таки використовував у антирадянських цілях. Просив віруючих помолитися за людей, які надіслали допомогу євреям із-за кордону, прищеплював «крамольні» думки: «Ось візьміть, у Конституції говориться про свободу релігії, а в дійсності цього немає. Я був позбавлений права голосу. Зараз відновили і за Конституцією можу бути обраним у Раду, але я знаю що мене не оберуть».

П'яте. Шнеєрсон став центром тяжіння єврейських релігійних сил. До нього приїжджав рабин Слуцький з Прилук, рабин Тверський з Київської області, кантор Гуревич з Кременчука, рабин з Миколаєва, його брат Шнеєрсон, проповідники з різних районів країни, турист Арко з США, єврей Мідлярський із Данунга. Все це, звичайно, подавалося, як створення «клерикального підпілля». Зв'язки «антирадянщиків» вели за кордон. Містки перекидалися слідчими таким чином: «Запитання: Чи знав Мідлярський Шнеєрсона Йосипа і Менделя, які жили за кордоном? Відповідь: Мені невідомо, але вважаю, що Мідлярський повинен знати Шнеєрсона Йосипа, оскільки останній – відома особа за кордоном за своїм чином у духовенстві. Щодо антирадянської діяльності, яку він веде, крім того, що він об'їхав багато капіталістичних країн, більше нічого не відомо».

Звичайно, Шнеєрсон «підозрювався у шпигунстві». Він листувався з родичами, зокрема синами і тестем. У 1930 році він одержав від Шнеєрсона Йосипа два вагони маци для безкоштовної роздачі євреям на паску, у 1934р. рабину надіслали з-за кордону гроші для нужденних євреїв. Крім цього, він отримав гроші для здійснення релігійних обрядів. Щоправда, навіть у сфальсифікованих протоколах визнавалося, що Шнеєрсон, оберігаючи

родичів, ніколи не говорив у компанії про них. Коли починалася розмова на цю тему, він заявляв: «Давайте про це не говорити».

Повна поінформованість НКВС про те, що діялося і говорилося у синагозі, будинках віруючих євреїв наводить на думку про існування агентів в оточенні Шнеєрсона. Якщо ж взяти до уваги обставину, що ніхто з звинувачених не дав розгорнутих свідчень, а підписував готові протоколи, складені слідчими, то факт стає очевидним. Це підтверджує листування, яке збереглося у крамольній справі. Йдеться про існування агентурної справи «Миква», звідки слідчі черпали відомості. Не дивлячись на те, що всі розмови, які можна було б вважати антирадянськими, Шнеєрсон відкидав, по специфічним виразам і змісту висловленого можна припустити, що подібні розмови дійсно мали місце. Оточення Шнеєрсона неодноразово попереджало: «Тепер дуже багато таємних співробітників, які про все повідомлять органам влади», і просили бути обережнішим.

Підпорядковані НКВС органи відкривали особисті листи Шнеєрсона. Тому питання, які ставилися рабину, носили предметний, цілеспрямований характер.

Отак чітко вимальовується схема вигаданої співробітниками НКВС змови, її суть: у Дніпропетровську розгорнуло діяльність єврейське клерикальне підпілля, на чолі якого стоїть відомий релігійний діяч Шнеєрсон. Робота підпілля спрямовувалась на те, щоб притягнути «антирадянськи оброблену масу на свій бік». Шнеєрсон підтримував зв'язки з антирадянськими організаціями за кордоном. Отже, центр змови переміщався за кордон і відкритий судовий процес над Шнеєрсоном міг дискредитувати не лише відомих служителів культу в СРСР, але і «єврейський клерикалізм».

Залишилось єдине – домогтися зізнання від рабина і підготувати як слід судилище.

У червні відновилися допити Шнеєрсона. Не заперечуючи очевидних фактів, він не давав ні найменшого приводу слідчому використати зізнання у провокаційних цілях. Визнаючи, наприклад, що до від'їзду за кордон Йосип Шнеєрсон займався організацією єшибів у містах СРСР, рабину начебто було «невідомо хто ними керував». Шнеєрсон не заперечував фактів одержання єврейською общиною допомоги через «АРА», але «винуватець» акції – Моцькин – помер. Він одержав через представника Лондонського комітету допомоги голодуючим в СРСР у Києві Вайншельбойна гроші для парафіян синагоги, але, крім цього, ніяких справ з ним не мав, а допомога дозволяється урядом СРСР. Шнеєрсон зустрічався з Вайншельбойном у Києві, але знаючи, що з останнього намагатимуться зробити шпигуна, на питання слідчого відповів хитро: «Приїжджаючи у м. Київ я зупинявся у одного єврея, мені не знайомого. Запитання: В Києві ви маєте кого-небудь із знайомих? Відповідь: У цей час я не маю в м. Києві жодного з знайомих».

Хитрощі слідчого не вдалися, коло підозрюваних не розширилося.

Дійсно, Шнеєрсон одержав у 1929 році мацу для євреїв з Риги, зібрав

правління синагоги, яке спільно вирішило кому роздати мацу, взявши розписку з кожного. На питання: «Куди ви направили звіт про розподіл маци?» була дана відповідь: «Всі розписки, які я взяв за мацу, я зібрав, але нікуди їх не направив, а через деякий час знищив». Запитання: «Чому ви не надіслали ці розписки до Риги Дубину, як той наказував вам зробити?» Відповідь: «Оскільки це потрібно було відсилати за кордон, я цього робити не хотів, а ще також тому, що не знав, з якою метою він їх вимагає».

Ось так. Списки відсутні, немає зв'язків з закордоном, ніяких зачіпок. А якби Шнеєрсон назвав прізвища отримувачів – розкрилось би коло підпілля.

Слідчий не втрачав надій. Шнеєрсона намагалися звинуватити в організації будівництва «нелегальної мікви». Рабин підтверджував, що ніякого дозволу місцевої влади не було, але посилаючись на Москву та Харків, запевняв – «мікви самі по собі не забороняються радянською владою і не є антирадянськими».

Слідство особливо цікавили зв'язки Шнеєрсона з закордоном. Детально з'ясовувалось, коли і від кого отримував рабин візи, щоб поїхати за кордон. Так, в 1925 р. Шнеєрсона запросили до Палестини на посаду рабина в Єрусалимі. Шнеєрсону хотілось дожити останні роки життя і бути похованим на священній землі. Проте на заваді стала хвороба сина Бориса. Запрошення подібного змісту надійшло також від однієї американської синагоги. Шнеєрсон не розкривав, посилаючись на пам'ять, подробиць цього листування, говорив, що «вона носила суто сімейний характер».

До Дніпропетровська надійшла телеграма з вимогою «встановити з яких міст отримував візи за кордон заарештований Шнеєрсон», додатково зробити обшук на Барикадній, 13. В результаті було вилучено все листування із-за кордону. Разом з чистими бланками квитанцій, які використовувалися для збору пожертвувань, планами-календарями єврейською мовою, в яких вказувалось, коли і де збирались гроші, книгами обліку та аналогічними бланками, вилученими у Москалика, Рогаліна і Перкаса, листи ставали «речовими доказами». Наскільки дійсно були важливими для НКВС ці папери, свідчить те, що вже в серпні значна їх частина була знищена.

Для слідчого дуже важливо було в протоколах провести думку, що антирадянська діяльність Шнеєрсона базувалась на грошах, що надходили із-за кордону, але рабин таких шансів енкаведистам не залишав. Всі гроші вносились самими віруючими і розподілялись правлінням синагоги. Рабин ніякої платні від правління синагоги не отримував.

Дуже обережно Шнеєрсон обходив питання, пов'язані з проповідями в синагозі. На вимогу слідчого дати «правдиву відповідь» про антирадянські промови, останній настоював на своєму: «Я виступав з питання перепису населення, що проходив у 1937 р. В зв'язку з тим, що ряд релігійних євреїв почали запитувати мене, як бути: писатися віруючими чи не віруючими, я оголосив, що радянська влада не хоче брехні і потрібно писати так, як воно є насправді...» Слідчий представив Шнеєрсону «свідчення» Москалика і

Рогаліна. Але Шнеєрсон продовжував стояти на своєму: «Це все брехня».

Провокаційні запитання Шнеєрсон вміло парировав. «Запитання: Назвіть всіх своїх знайомих, з якими ви спілкувались у Дніпропетровську і хто з них заходив до вас на квартиру? Відповідь: Знайомих у мене багато, бо живу вже в Дніпропетровську 31 рік, але останнім часом, я мало з ким спілкувався і до мене рідко хто заходив».

Слідство намагалось надати справі політичного відтінку. Шнеєрсон в 1918 р. входив до організації «Ахдус Ізраель». Він назвав двох керівників організації, які вже померли, але ніяких політичних завдань, декларацій не згадав, заявив, що це його не цікавило, тому що він «увійшов до общини для захисту релігійних поглядів».

Тон слідчого ставав жорсткішим. Це відчувалося у постановці запитань: «Матеріалами слідства ви достатньо викриті як організатор нелегальних кас в Дніпропетровську. Слідство вимагає від вас розповісти про свою роль в організації цих кас.

Відповідь: Я повторюю, що я не був організатором нелегальних кас і не був їх співучасником.

Запитання: Ви ж самі вербували людей, що збирали гроші для нелегальних кас?

Відповідь: Я нікого не вербував.

Запитання: Ви брешете слідству... Припиніть припіратися, це вам не допоможе в пом'якшенні свого становища.

Відповідь: Я казав тільки правду».

Слідчий готовий був застосувати фізичну силу. 1 серпня лікар у в'язниці НКВС обстежив старого і знайшов чимало хвороб. Бити його було небезпечно, оскільки рабин міг не дожити до суду».

2 серпня в Києві здійснили останню невдалу спробу вплинути на рабина, але Шнеєрсон так нічого і не сказав ні про міньйони, ні про допомогу репресованим.

Шнеєрсона відправляють знову до Дніпропетровська. Процес був зірваний. Старий рабин тимчасово переміг.

Але найгірше для нього було попереду. Довести почату справу до кінця наказали вже відомому Чулкову. Як це здійснювалося пізніше, описував сам Шнеєрсон. Замученим, побитим Рогаліну і Москаліну просто диктували, що казати, і вимагали говорити: «Так». Вони навіть не знали, на що вони відповідають і не читаючи підписували зізнання. Шнеєрсон і Перкас все категорично заперечували. Не допомогли ні нецензурні лайки, ні допити свідків, ні використання провокатора.

13 серпня Шнеєрсону представили слідчий матеріал, який він судячи з документів, уважно перечитав. Майже по кожному попередньому протоколу рабин вніс доповнення. Мета – не дати можливості тлумачити його слова на користь слідства. Зокрема, Шнеєрсон уточнив, що син Мендель виїхав з Берліна в момент встановлення там фашистської влади; рабин передбачливо

додав до своїх свідчень те, що під час зустрічі з Вайншельбоймом не знав, що останній є представником Лондонської федерації, а вагон маці із-за кордону Шнеєрсон прийняв тільки тому, що так робили в інших містах; відправляти назад не було можливості, тому і не забороняється отримувати мацу.

В обласному управлінні НКВС ще сподівалися, що об'єднавши накопичені матеріали в одну справу, можна догодити Києву.

11-го серпня приймається постанова з «переконливим мотивуванням: «антирадянська діяльність Роголіна, Москалика і Перкаса здійснювалась за безпосереднім завданням Шнеєрсона». Через кілька днів був готовий обвинувачувальний висновок. Шнеєрсону інкримінувався зв'язок з «єврейською клерикальною громадськістю за кордоном», створення антирадянського єврейського клерикального підпілля, запровадження мережі нелегальних кас, з яких надавалася допомога сім'ям репресованих євреїв, антирадянську пропаганду, яку рабин проводив у синагозі і в себе на квартирі під виглядом відправлення релігійних обрядів.

Справу надіслали для ознайомлення до Києва. Центр, вивчивши документи, прийшов до висновку, що «матеріалів, зібраних для слухання справи у відкритому судовому засіданні, недостатньо», і, враховуючи соціальну небезпеку звинувачених, рекомендував направити матеріали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. В обласній прокуратурі «взяли до уваги, що в матеріалах справи є відомості, які не можуть бути використані у судовому засіданні».

Фактично НКВС і прокуратура розуміли, що на відкритому процесі звинувачені відмовляться від зізнань, вибитих силою, а агентурні документи судді не приймуть.

23 листопада Особлива нарада НКВС СРСР засудила Шнеєрсона Л.З. до заслання у Казахстан терміном на 5 років. Через рік за «зловживання» у слідчій роботі, порушення «соціалістичної законності» трибунал військ НКВС УРСР засудив слідчого Чулкова до 10 років таборів, позбавив його військового звання. Можна сказати що справедливість взяла гору? – Ні. Це була звичайна практика радянської тоталітарної системи.

Підтвердження цьому – доля засланих у різні райони Казахстану у справі Шнеєрсона. Їхні неодноразові звертання у найвищі інстанції, прохання родичів, посилення на слабе здоров'я, нестерпні умови проживання, підтвердження факту, що справу вів засуджений Чулков – не допомагали.

В органах НКВС діяв такий порядок: «особи, які проходять за матеріалами історичної контрреволюції, на яких протягом останніх років не здобуто ніяких даних про їх контрреволюційну і антирадянську діяльність, вилученню не підлягають. За винятком таких категорій облікованих, вилучення яких необхідно передбачити незалежно від наявності відомостей про їх контрреволюційну діяльність... б) сектантів, служителів культу всіх віросповідань...».

Заява Шнеєрсона на ім'я наркома внутрішніх справ Берії, направлена з

станції Чилі – Кзил Ординської області, розглядалася на тій же Особливій нараді при НКВС СРСР 31 березня 1941 р. і, природно, у перегляді рішення було відмовлено. Даремно волав Лейвін Залманович: «Я старий, 70 років, хворий, дряхлий... Невже я повинен страждати безвинно до кінця свого життя». Чекати поблажливості було даремно. Свої останні дні відомий рабин закінчив на глухій залізничній станції.

Переглядаючи тисячі кримінальних справ 30-х років, знову і знову переконуєшся, що репресивна машина не залишала ніякої надії «ворогам народу». Всі можливі моральні і фізичні засоби впливу застосовувалися для того, щоб зламати людину. Вражає мужність людей, що витримали знущання, погрози, торттури. Одним з таких був кволий на вигляд рабин Шнеерсон. За оманливою зовнішністю приховувалося величезне самовладання і мудрість, які дали йому змогу зірвати плани НКВС, не допустити, щоб були скалічені долі сотень невинних людей.

В слідчій справі ми не знайдемо аркуша з списком осіб, скомпрометованих свідченнями заарештованого, який обов'язково додавався. Шнеерсон вважав, що його духовний сан зобов'язує не зашкодити людям, і ця переконаність врятувала не одне людське життя.

ПІД ПРИЦІЛОМ — ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Віктор Очеретянко
(Хмельницький)

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації»)

Останнім часом українська історіографія поповнилася цілим рядом фундаментальних праць, які глибоко і всебічно висвітлюють заходи радянської влади, спрямовані проти української еліти, яка завжди виступала хранителем генофонду нації, її багатовікових культурних традицій. Йдеться перш за все про фундаментальні праці «Репресоване краєзнавство», «Реабілітовані історією», роботи С.Кульчицького, В.Даниленка, Г.Кас'янова, В.Пристайка, Ю.Шаповала та багатьох інших.

Винятково важливо, що зростання кількості опублікованих робіт здійснюється на тлі реального розширення джерельної бази, що стала основою для підготовки численних праць. Зокрема, завдяки підтримці Служби безпеки України та її обласних управлінь поступово вводяться в науковий обіг документальні матеріали колишніх спецслужб, які дозволяють виробити новий непересічний погляд на маловідомі події і факти в історії України.

На жаль, документи та матеріали колишніх спецслужб без докладної і необхідної аргументації викликають упередженість як науковців, так і широкого загалу. Особливо це стосується архівно-слідчих справ, які без належної експертизи відразу зараховуються до розряду сфальсифікованих. Водночас, сприйняття подібної точки зору аж ніяк не враховує такого важливого фактору, як фактор часу, тобто історичного етапу у формуванні радянської тоталітарної системи, на якому порушувалась та чи інша кримінальна справа. Так, якщо в другій половині 30-х рр. Феміда вже сама перебувала на правах заручниці владних структур, то на початку 20-х рр. вище політичне керівництво хоча б частково, але було змушене рахуватися з громадською думкою. До того ж, визнання всіх порушених кримінальних справ наскрізь сфальсифікованими, означає на практиці визнання, що український народ сліпо підкорився встановленому режиму, не чинив йому ніякого опору.

На жаль, в кінці 80-х – на початку 90-х рр. до сфальсифікованих процесів безпідставно було зараховано процес «Центру дій», за яким проходило ряд найбільш авторитетних представників української інтелігенції. Серед них: відомі вчені – М.Василенко, К.Василенко, П.Смирнов. Разом з тим, процес «Центру дій» має свою передісторію, що знайшла своє

відображення в матеріалах архівно-слідчої справи, стенографічному звіті судових засідань, заідеологізованих та заангажованих, як для свого часу, праці Д.Л.Голінкова¹.

В 1921 р. декілька діячів, близьких до кадетської партії, М.Чайковський, М.Вакар та інші утворили в Парижі організацію «Центр дій», що мала сприяти здійсненню «національної революції», спрямованої на повалення радянської влади. Одночасно з цим створювались і місцеві осередки – «обласні центри дій». З цією метою в квітні 1922 р. М.Вакар нелегально прибув до Києва, встановив зв'язок з певними колами київської інтелігенції, провів ряд організаційних засідань.

Незабаром до Києва стали надходити окремі екземпляри журналу «Новь», інша література. В свою чергу, кияни надсилали до редакції зазначеного видання кореспонденції, листи, в яких інформували про становище в Україні, політичні, економічні, культурні проблеми, що поставали перед радянською владою.

В липні 1923 р. організація «Київський обласний центр дій» була викрита органами ДПУ УСРР. Судовий процес над її учасниками відбувся в березні-квітні 1924 р. Винесені вироки, навіть на перший погляд, вражали своєю суворістю. Суд засудив Л. та З.Куцевалових до 5 років позбавлення волі, А.Капоцинську – до 7 років ув'язнення, М.Василенка, К.Василенка, Б.Толпигу, Л.Чолганського, П.Смирнова, М.Онищенко-Павлюка – до 10 років в'язниці, С.Єдиневський, С.Чебаков, А.Яковлев, В.Виноградова отримали вищу міру покарання².

Готуючи процес, влада, очевидно, дещо прорахувалася. Мабуть і вона не чекала, що він викличе такий широкий осуд світової громадськості. На захист підсудних став навіть Прем'єр-міністр Франції Р.Пуанкаре, який в телеграмі на ім'я наркома закордонних справ СРСР просив пом'якшити їх долю.

Відповідаючи на ці протести, Генеральний прокурор УСРР М.О.Скрипник заявив: «З глибоким обуренням відкидаємо ми яке б то не було право Пуанкаре на моральні сентенції, не Пуанкаре, у якого руки в крові робітників, протестувати проти вищої міри покарання, застосованої до шпигунів. Хіба у Франції не продовжується дія військово-виключного становища, за яким шпигуни засуджуються до вищої міри покарання? Хіба французький буржуазний суд перестав бути класовим, пристрасним? Хіба за підозрою в більшовизмі сотні і тисячі французьких солдат не заточені у в'язниці?.. З глибоким обуренням і омерзінням треба поставитись до лицемірної заяви Пуанкаре на користь польсько-французьких шпигунів. З 18 звинувачених у справі «Центру дій» лише 3 належало до професури. Це десятирозрядні величини з цеху вчених»³.

Погрішив проти істини шановний Микола Олексійович. Адже він, людина освічена у самих різноманітних галузях знань, не міг не мати уявлення, що Микола Василенко був не просто ординарним професором. Він

був вченим з світовим іменем, одним з фундаторів Всеукраїнської академії наук, дійсним її членом, головою Соціально-економічного відділу, натхненником історичного Товариства Нестора-Літописця, автором цілого ряду змістовних праць. На лаву підсудних його привело не стільки обговорення програмних документів «Центру дій», скільки той факт, що в уряді гетьмана Скоропадського вчений очолював Міністерство народної освіти.

Помітною фігурою був також професор Павло Смирнов – дослідник найдавніших періодів в історії України. Син лікаря 5-го піхотного Калужського полку, він пройшов всіма сходинками в науці – від асистента до провідного фахівця, заснованої в 1920 р. Науково-дослідної кафедри історії України.

Великі надії в науці подавали й інші дослідники історії держави і права, літературознавці, які опинилися на лаві підсудних. Для багатьох з них цей процес означав несправджені мрії і скалічене життя.

Важко сказати, чи планувало наполягати на винесеному вирoku українське керівництво. Однак можна з повною відповідальністю сказати, що від нього практично нічого не залежало. Доля засуджених вирішувалась у Москві.

9 квітня 1924 р. з столиці СРСР до Харкова надійшла шифрограма такого змісту: «Розшифрувати негайно. Повідомляється постанова ЦК РКП(б) у справі київського обласного центру дій: а) запропонувати ЦК КП(б)У вжити заходів до заміни покарання у відношенні чотирьох засуджених до вищої міри покарання в'язнів; б) вказати ЦК КП(б)У на недопустимість вирішення питань про вищу міру покарання без погодження з ЦК РКП(б). Розшифрувати і вручити т. Квірінгу. Секретар ЦК РКП(б) Сталін»⁴.

Керівництву КП(б)У і особисто Е.Квірінгу не залишалося нічого іншого, як повідомити, що «приведення вирoku до вищої міри покарання призупинено»⁵.

Більшовицьке керівництво у Москві знало що робило. По-перше, сам процес вже виконав свою роль – вселив страх за своє майбутнє в серця багатьох представників української інтелігенції. По-друге, ні Сталін, ні його найближче оточення не прагнули постати перед світовою громадськістю у вигляді ката. По-третє, трапилася нагода в черговий раз нагадати українському керівництву про неприпустимість самочинних кроків.

Відповідно до директив вищого політичного керівництва, звичайно, без відома широкої громадськості, справа київського «Центру дій» була направлена на перегляд Прокуратурі Верховного суду УСРР, внаслідок чого смертні вирoki змінювались на тривалі терміни ув'язнення.

Вже наприкінці 1924 р., зважаючи на клопотання Всеукраїнської академії наук, академіка М.С.Грушевського, ряду зарубіжних вчених, тяжко хворого на серце академіка М.Василенка було звільнено з ув'язнення.

Значно гірше, як повідомляє Н.Д.Полонська-Василенко, склалася доля

П.Смирнова, термін покарання якому було зменшено з 10 до 5 років. Однак і цей термін здавався вченому цілою вічністю. Тому, користуючись правом, наданим законодавством, він напружено працював у тюрмі. Розраховував таким чином на зарахування робочих днів в термін покарання. І дійсно, через три роки П.Смирнов був звільнений з ув'язнення. Та вже через кілька днів за особистим наказом Генерального прокурора та наркома юстиції УСРР він знову опинився за ґратами⁶.

У 1927 р. П.Смирнов переїхав до Ташкента, де працював професором історії факультету радянського господарства і права Середньоазіатського державного університету, написав ряд цікавих праць з історії та економіки середньоазіатського регіону. Мабуть, не чекав свого нового арешту, який стався у Ташкенті 2 січня 1931 р. Більше 8 місяців слідство вимагало від нього свідчень про контрреволюційну діяльність, перебираючи факт за фактом біографію вченого. Але в даному випадку докази були настільки хибними, що не залишалось ніякого іншого виходу, як справу припинити, а самого П.Смирнова з-під варти звільнити⁷.

Останній факт біографії П.Смирнова трактується певним колом дослідників як своєрідне визнання органами ОДПУ СРСР невинності вченого, в т.ч. у справі «Київського центру дій», а значить і відсутності самої організації у Києві, вигаданої з «повчальною метою» тогочасними спецслужбами. Однак, спираючись на широке коло джерел, мусимо визнати, що у Києві організація таки існувала і М.Василенко, і П.Смирнов, як і інші, якщо прямо і не входили до її складу, то в усякому випадку знали про існування, обговорювали програмні документи. Причому, це обговорення зводилось здебільшого до визначення місця і ролі інтелігенції в розбурханому громадянською війною, економічною розрухою суспільстві. З неприхованим болем сприймали вони ті негативні процеси, що відбувалися в країні в цілому, і в Україні зокрема, висловлювали глибоке занепокоєння нищенням вироблених століттями моральних цінностей.

Свідченням цього можуть служити документальні матеріали фонду паризької організації «Центру дій», які відклалися в колекції т.зв. Російського (Празького) зарубіжного архіву в Державному архіві Російської Федерації. Цікава історія формування самої колекції, яка містить в собі унікальні фонди відомих діячів російської, української еміграції, різноманітних громадських, наукових, культурних організацій. Ставши своєрідним трофеєм, вона тривалий час була недоступною для дослідників.

У післявоєнні десятиріччя ряд фондів, сформованих українською еміграцією, було передано до ЦДАЖР УРСР (зараз Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Однак обсяг переданого складає лише невелику частину матеріалів, які стосуються історії нашої держави. Підтвердженням цього може служити вже згадуваний фонд «Центру дій», який дозволяє зрозуміти настрій старої української інтелігенції в першій половині 20-х рр., усвідомити те складне, навіть трагічне становище, в якому

вона опинилась, простежити як активні, так і пасивні форми її опору все набираючому силу тоталітарному режимові. Цілком очевидно, що публікація кореспонденцій, звідомлень, листів, що надходили різними шляхами з Києва, може стати унікальним джерелом з історії української інтелігенції перших років радянської влади.

Нижче публікуються два документи, надіслані з Києва в 1922 р. Провідною темою першого з них став занепад української науки, вищої освіти, які перебували у катастрофічному стані. Постійні чистки професорсько-викладацького складу, студентства усували від роботи найбільш визнаних і авторитетних вчених, позбавляли студентських квитків талановиту молодь. Як свідчать В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький, лише чистка 1921 р., проведена під ширмою перереєстрації студентського складу інститутів та університетів, призвела до виключення 4 тис. осіб з числа «різних контрреволюційних елементів» і 7 тисяч тих, хто нібито «лише вважався студентом». Наступного року таким же чином з аудиторій було видворено ще 1500 чоловік «соціальне ворожого і політичне шкідливого елементу»⁸.

Чистки в українських вузах здійснювались, як правило, за спеціальними рішеннями вищого політичного керівництва. Так, 5 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Наркомос УСРР рішуче провести чистку вищих учбових закладів, звільнивши «політичне ворожий і антирадянський елемент»⁹. Одним з вузів, який найбільш потерпів від перманентних чисток, став Кам'янець-Подільський університет, створений в 1918 р. при особистій підтримці гетьмана П.Скоропадського. 23 червня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало НКО республіки «звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і докласти зусиль для очищення його викладацького складу»¹⁰.

В іншому документі висвітлюються події, пов'язані з висилкою за межі країни цілого ряду представників російської та української інтелігенції. Як відомо, ініціатором згаданої акції був ніхто інший, як Голова Раднаркому Радянської Росії В.І.Ленін. В своєму таємному листі від 19 травня 1922 р. він таким чином інструктував голову ВЧК Ф.Е.Дзержинського: «Т.Дзержинський! До питання про висилку за кордон письменників і професорів, що допомагають контрреволюції.

Треба це підготувати старанніше. Без підготовки ми наробимо дурниць. Прошу обговорити такі заходи підготовки.

Зібрати нараду Месінга, Манцева та ще декого у Москві.

Зобов'язати членів Політбюро приділяти 2-3 години на тиждень на перегляд ряду видань і книжок, перевіряючи виконання, вимагаючи письмових відгуків та домагаючись надсилання до Москви без зволікань усіх некомуністичних видань. Додати відгуки літераторів-комуністів (Стеклова, Ольмінського, Скворцова, Бухаріна тощо).

Зібрати систематичні відомості про політичний стан та літературну

діяльність професорів і письменників. Доручити це тямущій, освіченій і акуратній людині в ДПУ»¹¹.

Характерно, що Ленін нерідко прибирав собі обов'язки дійшлого і прискіпливого цензора. Так, у своїй рецензії на збірник «Оскар Шпенглер и закат Европы» в газеті «Правда» від 5 травня 1922 р. він без тіні сумніву називає останній «літературним прикриттям білогвардійської організації». В іншому випадку, голова РНК РСФРР, ознайомившись з складом дописувачів журналу «Экономист», що видавався Російським технічним товариством, в листі до Дзержинського зробив цілком неоднозначний висновок: «Це, я думаю, майже всі – закінчені кандидати на висилку за кордон. Все це справжні контрреволюціонери, посібники Антанти, організація її слуг і шпигунів, і розбещувачів молоді, що навчається. Треба поставити справу так, щоб цих «військових шпигунів» виловити і виловлювати постійно. Членам Політбюро, з поверненням Вам і мені, та повідомити мені їх відгуки і Ваші висновки»¹².

Очевидно, що і відгуки і висновки були цілком позитивними, оскільки вже в 1922 р. було вислано близько 200 представників інтелігенції, в т.ч. 77 з УСРР.

Якщо хід і наслідки кампаній по висилці російської інтелігенції знайшли більш-менш належне відображення в історичній, мемуарній літературі, публіцистиці, то висвітлення цього процесу в Україні ще знаходиться на своїх початкових стадіях. В зв'язку з цим слід вітати публікацію статті В.І.Гусєва, який на основі розрізнених і розпорошених джерел зумів відтворити загальну картину цієї ганебної акції¹³. Питання про висилку «реакційно настроєної професури» чи не вперше розглянуло на своєму засіданні політбюро ЦК КП(б)У 22 червня 1922 р. Надалі на основі прийнятих рішень розгорнулася бурхлива діяльність по визначенню конкретних кандидатур на вислання. Як свідчить В.І.Гусєв, до 3 серпня 1922 р. український список був остаточно підготовлений. З 77 включених до нього осіб – 47 працівників вищої школи, з яких 32 професори. Серед них – С.О.Єфремов, В.К.Чехівський, 15 медиків та інших представників інтелігенції з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця. Під списком, схваленим ЦК КП(б)У та ВЦВК Рад України, стояли підписи Петровського, Раковського, Манцева¹⁴. 9 серпня 1922 р. список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України, розглянула і затвердила спеціальна Комісія ЦК РКП(б)¹⁵.

Операція по висилці антирадянської інтелігенції завершилась на початку 1923 р. Незважаючи на те, що в ході її вдалося врятувати від депортації ряд відомих вчених, діячів культури (Єфремов, Чехівський, Трефільєв, Валяжко та ін.), втрати інтелектуального потенціалу були дійсно значними і непоправними.

Інформація київського кореспондента «Центру дій» про ситуацію, що склалася у Київському університеті

г. Киев

30 июля 1922 г.

Николаев * — Зело **

Судьбы Киевского университета

(окончание) ***

В настоящее время Киевский университет находится в состоянии полного разложения, вернее и юридически, и фактически его не существует. Помимо пережитых им многочисленных реформ он потерял много своих членов вследствие естественной смерти, а еще больше профессоров не входит в состав университета вследствие причин, так или иначе связанных с революцией. Многие за границей (Е.В.Спекторский, П.М.Богаевский, Бубнов, В.В.Зеньковский, Демченко, М.М.Койков, А.М.Лукьяненко, М.Н.Ясинский, А.Д.Билимович и многие другие), иные умерли от сыпного тифа и перенесенных тяжелых условий жизни (Богданов, Константинович, А.И.Сонни – последний ученый философ в Киеве, Ю.А.Кулаковский, С.В.Певницкий, Костевич, В.Н.Михайлов, Н.М.Цитович и многие другие), третьи – расстреляны (П.Я.Армашевский и Т.Д.Флоринский), четвертые – просто покинули Киев, сделавшись центром интриг, национальных и личных счетов. Уехал А.И.Покровский (впавший в крайнюю нужду, но и в ужасных условиях не оставлявший научной работы), уехали М.В.Довнар-Запольский, Дложевский, Шарвальский и др[угие]. В Киеве создалось странное положение, отличающееся от других центров умственной жизни: есть старое здание университета, есть библиотеки, кабинеты, лаборатории, есть остатки ученой корпорации, но чтобы уничтожить и эти остатки не выдают в срок жалования, дают в течение года (sic!) лишь 20-15-5% той суммы, которая причитается в качестве месячной платы, задерживают выдачу академического пайка, дают его не полностью. В список получающих академический паек внесены лица, не имеющие часто никакого отношения к науке и искусству, и не внесены лица, известные в науке своими трудами. Так, например, долгое время лишен был места преподавателя русской истории в Университете магистр русской истории П.П.Смирнов, лишен был и академического пайка. Не работает сейчас в университете и археолог Н.Д.Полонская – одно время лишена была пайка и т.д. С другой стороны, во главе университета стоят лица чуждые науке и вообще не имеющие никакого отношения к народному образованию. Ректором назначен некий Ник[олай] Ив[анович] Лобода (окончил Киевский университет в 1917 г.). Кафедру истории Украины занимает Александр Петрович Оглоблин – студент III курса филологического факультета, не прослушавший курса и не сдавший даже тех льготных

* Псевдонім розшифрувати не виявилось можливим.

** Псевдонім одного з керівників "Центру дій" М.В.Бакара.

*** Перше повідомлення в архівному фонді відсутнє.

«зачетов», которые полагались вместо бывших полукурсовых и государственных экзаменов. Этот Оглоблин положительно знамение времени. Он именуется профессором и устроил громкий скандал в канцелярии, когда ему выдали удостоверение личности с пометкою «преподаватель», он потребовал наименования «профессор». Научных трудов у него нет никаких, естественно, что даже в среде нынешнего студенчества он пользуется заслуженным презрением. Другая подобная же фигура играла долгое время большую роль в жизни высших учебных заведений г. Киева. Это некий Гуля. Именовал он себя профессором и магистром китайской словесности, говорил о своих работах и получил полномочия реформировать Археологический институт. По его плану получилось, что Археологический институт изучает историю всех наук (гуманитарных и естественных), имеет 80 кафедр и больше 100 преподавателей. Себе Гуля брал кафедру «истории социальной философии» и был сделан ректором Археологического института. Вскоре вышел первый лист труда Гули по социальной психологии, который оказался не больше и не меньше, как перефразированной статьей энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона. Это совпало с какими-то партийными тренингами, возникшими у Гули со своими товарищами. Они потребовали доказательств профессорского звания Гули и было обнаружено, что Гуля имеет свидетельство за 6 классов гимназии. Сейчас-же после этого Гуля из Киева исчез.

Неудивительно, что в такой атмосфере нравственное разложение как профессуры, так и студенчества достигло геркулесовых столпов. Такие лица, как проф[ессор] Г.Г.П-цкий *, А.С.Гр-ский ** и некоторые другие заискивают у калифов на час, чтобы хоть немного продержаться на поверхности университетской жизни и, пользуясь положением, свести счеты. Студенчество, как стадо баранов, толпой теснилось заполнять т[ак] наз[ываемую] анкету, где были напр[имер] такие вопросы: «Какой партии сочувствуете», «Как относитесь к советской власти», а при подаче анкеты проводился форменный сыск и допрос: «Почему вы не коммунист?», «Как относитесь к ЧК?» и т.п. В случае неудовлетворительного ответа студент объявлялся политически неграмотным и исключался из университета. И, несмотря на эти вопиющие насилия над совестью, студенчество, в общем беспартийное и антикоммунистическое, шло на регистрацию без малейшего протеста, а некоторые даже для получения льгот (освобождение от платы и др.) записывались «сочувствующими» коммунистам.

Подведя итоги сказанному, приходили к грустному выводу. Погиб известный университет, давший России и миру много ценных и полезных работников. И когда теперь среди уцелевшего кружка университетской молодежи ставится иногда вопрос, как возродить университет, ответить на

* Идетсья про Г.Г.Павлуцького.

** Идетсья про О.С.Грушевського.

вопрос никто не может. Нужно, по-видимому, начинать все сызнаова.

В. *

*Державний архів Російської Федерації. – Ф. 5784. – Оп. 1. – Спр. 66. –
Арк. 3-4. Оригінал.*

**Інформація київського кореспондента «Центру дій» про масові арешти
серед української інтелігенції**

г. Киев

6 сентября 1922г.

Николаев-Зело

Киевская хроника

16 августа произведены аресты среди киевской интеллигенции. Арестованы проф[ессора] медицинского института Крымов и Титов, преподаватели и ассистенты того-же института Бочварев, Рожановский, Кистяковский, Деларю, Кураева, завед[ующий] городск[ой] электрич[еской] станцией инжен[ер] Обручев, инжен[ер] Миронович, С.А.Ефремов, священник одной из киевской церковей Янушевский, бывш[ий] украинский министр Чеховский, артистки украинского театра Коломиец и Лисовская, акушерка Вавуло, ординатор Кирилловской больницы Швагер-Летжецкий, д[окто]р Подушко и проф[ессор] Жилин. Через несколько дней – «дополнительно» – проф[ессор] медиц[инского] института Вашетко и проф[ессора] унив[ерси]тета Де-Мету и Митилино. Арестам предшествовали весьма поверхностные обыски, не оставлявшие сомнения, что аресты предрешены вне зависимости от результатов обыска. Первоначально в городе господствовало убеждение, что это «недоразумение», которое через 2-3 дня разрешится. Последовавший допрос показал, что это не так. Каждому из арестованных следователями ГПУ была вручена печатная анкета с вопросами об отношении к советской власти, Коммунистической партии, эмиграции, реформе высшей школы, процессу эсеров и т.п., а также, где был в 1917 г., 1918, 1919 и 1920 [годах]. Кроме того, следователь задавал устные вопросы из биографий арестованных и «политграмоты». Профессора-медика спросили об отношении к сахарной промышленности и реформе высшей военной школы. Преподавателю, отозвавшемуся незнанием о сменовеховцах, поставили на вид, что руководителю молодежи стыдно не знать, что такое сменовеховцы. Приблизительно те же вопросы задавались и двум упомянутым артисткам. Никаких конкретных контрреволюционных поступков никому не инкриминировалось, а на вопросы, в чем их собственно обвиняют и на основании какого материала, отвечали, что имеются агентурные сведения. Через несколько дней после допроса было объявлено постановление о высылке всех за границу, причем «преступление» обозначалось краткой

* Криптонім розшифрувати не виявилось можливим.

стереотипной фразой – «с октября 1917 г. не только не примирился с советской властью, но ни на одну минуту не прекращал своей контрреволюционной деятельности». Высылаемым было предложено дать подписку о добровольном к 1 сентября выезде за границу. Тем, кто отказывался дать подписку, объявили, что их вышлют этапом, особенно упорствовавшим – что отправят в Нарыманский край. Сейчас, по отобранным подпискам, арестованные освобождены. Ждут присылки из Харькова визированных в иностранном посольстве паспортов. Высылка затягивается.

Обращение в ГПУ носило подчеркнуто любезный характер. Говорили: «Вы не арестованные, а изолированные». Выразившему на допросе недоумение по поводу арестов прямо сказали: «Разве вы не читали речь Зиновьева?». Аресты произведены по телеграмме из Харькова. Харькову, по-видимому, принадлежит сам выбор, хотя не исключается некоторое влияние и Киевского ГПУ. В общем выбор носит случайный характер. Некоторые из высылаемых абсолютно непричастны к политике, напр[имер], молоденькие артистки Коломиец и Лисовская. Главный удар обрушился на медицинский институт. В сущности, за исключением Ефремова и Чеховского, никто из видных общественных работников не постарался.

Не исключена возможность, что соседние государства откажут в визировании паспортов и в последний момент высылка за границу будет заменена высылкой в отдаленные губернии.

По имеющимся сведениям такие же аресты имели место в Москве, Харькове и Одессе, причем пострадала преимущественно профессура. Таким образом, большевики могут считать, что «заняли», по характеристике Зиновьева, важнейшую из «командных высот» – высшую школу. По слухам из Москвы высылаются Кизеветтер, Мякотин, Пешехонтов и др[угие].

Посылаю постановление ВЦИКа об административной высылке, датированное 10-ым августа, т.е. тотчас после речи Зиновьева *. Постановление целиком заимствовано из дореволюционного образца.

< > ** профессуры явилась сходка студентов-медиков. Собралось около 200 чел[овек]. Успели принять резолюцию с ходатайством об оставлении высылаемых профессоров. Затем раздался крик: «Чека идет», резолюция и протокол были немедленно изорваны, вошли чекисты и разогнали сходку, арестовав несколько студентов.

Арестованный в Киеве по возвращении с московского съезда врачей и препровожденный в Харьков и Москву д[окто]р Фрумин возвращается в Киев, откуда выезжает в Оренбург. «Назначен» для работы «по специальности...».

Загорский арестован около середины августа в Москве у себя на службе. Дальнейших известий о нем нет.

* Не публикуется.

** Нерозбірливо.

В Киеве, кажется, на Львовс[кой] ул[ице] есть реэвакуационное бюро, куда должны являться возвращающиеся эмигранты. По имеющимся сведениям, там производится «сортировка»: «подозрительные» из бюро направляются в ГПУ, а затем частью расстреливаются. Относительно Одессы – те же сведения: лицо, прибывшее оттуда, определенно утверждает, что имели место случаи расстрела эмигрантов, зарегистрировавшихся в бюро.

Наконец, заслуживают величайшего внимания посылаемые вам №№ киевской «Пролетарск[ой] правды» с приговорами по процессам Головной козачей рады¹⁶ (из 48 осужденных – 47 расстреляны), контрразведки и 8-го повстанческого района. Последний в особенности интересен в двух отношениях: во-первых, в результате внимательного чтения приговора создается твердое убеждение, что нет никакой грани между т.н. бандитами и местными органами чека, ведущими борьбу с бандитизмом, с одной стороны, чекисты организуют банды, с другой, «раскаявшиеся» «бандиты» немедленно получают службу в Таращанском политбюро, во-вторых, поражает жесткость и немотивированность приговора в отношении десятков осужденных, «прис-тегнутых» к делу. Как видно из приговора, ученики ставищанской гимназии приговорены к расстрелу за передачу петлюровской прокламации. Десятки фамилий только перечисляются в начале приговора в общем списке привлеченных по делу и затем в конце, при определении меры наказания, в той же части приговора, где излагается фактическая сторона дела даже не упоминаются.

Николаев.

Державний архів Російської Федерації. – Ф. 5784. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 5 зв. - 6 зв. Оригінал.

Примітки

¹ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Кн. 2. – М., 1986. – С. 180-187.

² Там само. – С. 186.

³ Коммунист. – 1924. – 13 апреля.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 166.

⁵ Там само. – Арк. 42.

⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж–Чикаго, 1962. – С. 14-15.

⁷ Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 49129-ФП. – Арк. 3, 10, 23, 42.

⁸ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С. 81.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40. – Арк. 1 зв.

¹⁰ Там само. – Спр. 29. – Арк. 98.

¹¹ В.И.Ленин и ВЧК. – М., 1987. – С. 540.

¹² Там само.

¹³ Гусев В.І. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119-128.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 98.

¹⁵ Гусев В.І. Вказ праця. – С. 124.

¹⁶ Там само. – С. 125.

¹⁷ Справа «Козачої ради Правобережної України» була порушена Київською губернською надзвичайною комісією в березні 1922 р. У відповідності з нею було заарештовано понад 600 осіб.

Б. Кияк, О. Проскура
(Київ)

ДОЛЯ АКАДЕМІКА ОЛЕКСАНДРА ГОЛЬДМАНА

*О душе! Хто тебе обставив
Презумпціями злих обставин?
Безчестю алібі нема.*

І.Світличний

Олександр Генріхович Гольдман заарештований органами НКВС УРСР 22 січня 1938 р. у Києві. До арешту дійсний член АН УРСР та член її Президії, академік-секретар відділу математичних та природничих наук, доктор фізико-математичних наук, доктор філософії Ляйпцігського університету професор О.Гольдман був організатором і першим директором Інституту фізики АН УРСР і редактором створеного ним першого в Україні фізичного часопису «Фізичні записки».

Олександр Гольдман народився 3.02.1884 р. у Варшаві. Закінчив з золотою медаллю Олександрівську гімназію у Києві. Розпочав спеціалізацію в галузі фізики у Київському університеті під керівництвом професора І.Косоногова і продовжував її під керівництвом професора В.Оствальда у Ляйпцігському університеті, де в 1908 р. з оцінкою «видатна» захистив докторську дисертацію «Фотоелектричні дослідження елементів з розчинами фарб». Дисертаційна робота О.Гольдмана та декілька його наступних публікацій з дослідження природи ефекту Бекереля лягли у фундамент сучасних знань про фотогальванічні явища.

О.Гольдман не міг отримати роботу за фахом у Києві і через це на запрошення професора О.Вінера у травні 1911 р. переїхав працювати до Ляйпцігського університету, де йому була запропонована посада штатного асистента у фізичному інституті.

Після початку першої світової війни О.Гольдман переїхав до Петрограда, а звідти повернувся до Києва, де з 1918 р. працював викладачем фізики, а з 1921 р. – завідувачем кафедри фізики політехнічного інституту.

Навесні 1919 р. О.Гольдман, запропонувавши свій досвід та знання Наркомату освіти України, що підводився з руїн і якому бракувало кадрів, займався організацією вищої школи та науково-дослідних установ. Одночасно він продовжував фізичні дослідження, започатковувавши ними в Україні вивчення фізики напівпровідників. Під його керівництвом у 1921 р. виникає Фізична дослідна лабораторія при Київському губпрофосі, яка виростає до великого фізичного центру, що з 1929 р. називався інститутом. Зараз це Інститут фізики НАН України.

Наукова, педагогічна та організаційна діяльність О.Гольдмана була настільки успішною, що академік Д.Граве у 1929 р. писав: «Всі кадри

молодих наукових робітників і викладачів фізики в Києві – це наслідок напруженої роботи Олександра Генріховича»¹.

Розроблені О.Гольдманом при дослідженні ефекту Бекереля наукові положення були достатньо універсальними. Тому в 1932 р. він висловив гіпотезу про те, що механізми явищ у твердих фотоелементах та фотогальванічних елементах є аналогічними. Це давало йому можливість більш успішно досліджувати та розробляти тверді фотоелементи та випростувачі. Однак наукова робота О.Гольдмана була надовго зупинена арештом. Задовго до завершення слідства Академія наук через свій журнал «Вісті Академії Наук УРСР» повідомила, що О.Гольдман – ворог народу².

Слідча справа О.Гольдмана³ містить характерні для доби тоталітаризму в Україні документи щодо методів діяльності каральних органів та стан етики в академічному середовищі, заляканому репресіями та таємними агентами. Вивчення слідчої справи О.Гольдмана переконує, що зберегти честь і життя та повернутись до наукової роботи у Києві у 1959 р. О.Гольдману допомогла його мужня і послідовна поведінка.

«Задание № 2963» від 4.11.1927 р. засвідчує, що досьє на О.Гольдмана почало заповнюватись за 11 років до арешту. Таємний працівник «Європеец» повідомив 31.03.1927 р. про домовленість між М.Скрипником та М.Грушевським стосовно обрання нових академіків, в тому числі О.Гольдмана. «Битий» (дата не зазначена) переповів чутки про те, що О.Гольдман не приймає у студентів заліки з фізики, якщо не складено залік з української мови. «Твердий» 15.03.1929 р. написав: «Сам Гольдман за походженням єврей, в старі часи для того, аби одержати можливість працювати науково, прийняв лютеранство, але оскільки учбовий округ все одно не допускав його до наукової праці, то він виїхав за кордон... Увесь час працює у київських вузах, безумовно лояльно ставиться до Радвлади». «Федоров» 19.09.1936 р. попередив кадрового чекіста Долинського: «Гольдман немовби передає всі відомості в галузі фотоелементів німцям». «Обновленная» 28.07.1933 р. повідомила: «Якийсь науковий співробітник Дрибалюк розповідав про справу СВУ, називав прізвище Чехівського, Левицького, Гольдмана та інших. Дрибалюк казав, ніби він вже дещо подав на Гольдмана до комісії по чистці». О.Гольдман на деякий час був позбавлений свого партійного квитка.

Восени 1937 р. до Фізичного інституту АН СРСР в Москві прибув з Києва секретар парткому АН УРСР С.Білоусов і звернувся до доктора фізикоматематичних наук Б.Вула з пропозицією обійняти посаду директора Інституту фізики АН УРСР. Б.Вул відмовився, хоч йому було обіцяно обрання дійсним членом АН УРСР. Б.Вул не погодився на пропозицію з етичних мотивів, оскільки він вважав себе учнем О.Гольдмана. В одній з численних заяв до відділу науки ЦК ВКП(б) в 1947 р. О.Гольдман припускав, що вчинок партсекретаря не міг, звичайно, бути здійсненим без відома Президії Академії, зокрема її Неодмінного секретаря академіка О.Палладіна.

Арешт О.Гольдмана взимку 1938 р. – непоодиноким трагічним сторінкою української науки тих років. В процесі геноциду зі складу АН УРСР за 1936-1938 рр. було вилучено 15 академіків та членів-кореспондентів⁴. 21.01.1938 р. відділення 12 відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР одержало з Москви телеграму, в якій санкціонувався арешт академіка О.Гольдмана.

Наступного ранку начальник 2 відділу УДБ НКВС Хатенев та заступник наркома Степанов підписали ордер № 1540 на обшук та арешт О.Гольдмана. За цим ордером затримали О.Гольдмана в його помешканні на вулиці Рейтерській, буд. № 11, п. 4. При арешті було вилучено 4 долари США, золота монета царської чеканки номіналом 5 карбованців. Валюта була 31.01.1938 р. оприхована фінансовим відділом НКВС УРСР. Партійний квиток № 1657850 було відіслано 6.03.1938 р. до Сталінського РК КП(б)У м. Києва. Обшук службового кабінету О.Гольдмана вчинили на вул. Чудновського, буд. № 3 в присутності начальника спецчастини АН УРСР Ю.Тихомирової. Дата обшуку на відповідному документі відсутня.

В протоколах обшуків названі номери вилучених партійного квитка, паспорта, профквитка, посвідчення наукового працівника, перераховані 10 різних посвідчень, пачка старих документів та листів. Протоколом однак не зафіксовано, що з робочого стола академіка чекісти приховали рукопис підготовленої до друку роботи про запірну дію просторового заряду в напівпровідникових приладах. Робота доповідалась у грудні 1937 р. на сесії фізичної групи Академії наук СРСР. Ця робота на 2 роки випереджала наступні теоретичні роботи школи академіка А.Йоффе і на один рік – відому німецьку публікацію В.Шоттки, який створив теорію напівпровідникових випростувачів, спираючись на ту ж думку, яку раніше висловив О.Гольдман і розвинув у вилученому рукописі. Важливий рукопис щез непоміченим.

Оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР Хромой 22.01.1938 р. постановив, що оскільки О.Гольдман був активним учасником контрреволюційної націоналістичної організації і провадив шкідницьку роботу в Інституті фізики, скоївши злочини, що підпали під статті 54-7, 54-8 та 54-11 КК УРСР, то згідно зі статтями 143, 145 і 156 КПК УРСР О.Гольдмана до суду необхідно утримувати під вартою в спецкорпусі Київської в'язниці. З постановою такого змісту погодився начальник 3 відділення 4 відділу Лифарь, її затвердив помічник начальника 4 відділу Перцов. Цю постанову розглянув військовий прокурор Київської військової округи диввійськюрисст Калошин і 24.01.1938 р. постановив з профілактичною метою утримувати О.Гольдмана в київській тюрмі, бо він підпадає під статті 54-8 та 54-11. Прокурор Калошин на перше місце поставив звинувачення про терористичну діяльність, зовсім випустивши статтю 54-7. На нашу думку, в цьому немає випадковості, бо Й.Сталін ще 2.01.1930 р. при підготовці справи академіка С.Єфремова у телеграмі С.Косіору та В.Чубарю на перше місце поставив звинувачення українського академіка саме в тероризмі і просив узгоджувати з Москвою план ходу справи⁵. Виконавці

мушили орієнтуватись на цю директиву.

Президія АН УРСР згідно з відпрацьованою практикою, але з порушенням свого Статуту, постановила 29.01.1938 р. виключити О.Гольдмана з складу Академії «як заарештованого органами НКВС», не дочекавшись закінчення слідства і судового вироку. Президент Академії академік О.Богомолець не був присутній на засіданні Президії, постанову підписав Неодмінний секретар АН УРСР академік О.Палладін. На пропозицію Неодмінного секретаря цю постанову було одноголосно затверджено 2.07.1938 р. на загальних зборах Академії. У справі про це говорить витяг зі стенограми загальних зборів АН УРСР, завірений завідувачем секретаріату Гафтом. З порівняння дат арешту і аргументації виключення О.Гольдмана з АН УРСР випливає висновок про синхронність дій НКВС і АН УРСР.

Звинувачення О.Гольдману було оголошено 4.05.1938 р. Постанову про звинувачення за статтями 54-8 та 54-11 підготували оперуповноважений 4 відділу НКВС УРСР Гранкін, начальник 4 відділення Проскуряков і начальник 4 відділу НКВС УРСР Юфа. На той час слідство могло використати для звинувачення витяги з показів раніше звинувачених Й.Гермайзе від 30.10.1929 р., П.Височанського від 02.11.1929 р., В.Затонського від 10.11.1937 р., Б.Богдановича від 05.11.1937 р., Н.Кагановича від 15.12.1937 р., Л.Штрума від 25.03.1936 р. та М.Орлова від 08.09.1937 р., які, за винятком Й.Гермайзе, були вже розстріляні. Й.Гермайзе в справі згадується як померлий.

Варто навести деякі свідчення колишнього народного комісара освіти В.Затонського, який, як відомо, в катівнях НКВС виявився нестримним на слова: «В 1936 році я залучив до організації члена Президії Академії наук директора Інституту фізики Гольдмана. На думку про його вербування мене наштовхнув Балицький (нарком внутрішніх справ УСРР), який розповів мені, що в НКВС є матеріал, зокрема, є свідчення арештованого професора Штрума про те, що Гольдман разом з ним є учасником антирадянської організації... Балицький вказав мені тоді, що я повинен використати ці дані про Гольдмана і примусити його працювати на користь нашої організації... Я доручив Гольдману зривати в міру можливості роботу інституту з оборонної тематики... Гольдман все робив для цього... Гольдман мені відповів, що у виконанні цих доручень він буде використовувати Неодмінного секретаря Академії наук Палладіна, антирадянські прояви якого йому добре відомі». Протокол допиту О.Гольдмана від 21.09.1938 р. містить відповідь Олександра Генріховича на ці наклепи: «Оголошені мені свідчення Затонського фальшиві, як і всі попередні». Безкомпромісна позиція О.Гольдмана підтверджується всіма матеріалами слідства.

До 23.02.1939 р., коли О.Гольдману було оголошене остаточне звинувачення, його матеріали були підготовлені за схемою: свідчення викритих ворогів та свідків, протоколи очних ставок, звинувачувальний матеріал з боку академічних установ та авторитетів, обурений голос громадськості.

Матеріали звинувачення містять додатково до названих вище свідчень трьох осіб: від 28.08.1938 р. (О.Міселюк), 1.09.1939 р. (А.Федорус), 10.11.1939 р. (І.Файнерман); протоколи від 1.09.1938 р. очної ставки О.Гольдмана з ув'язненим заступником директора Інституту фізики проф. В.Бернацьким та названими вище свідками: анонімні висновки комісії з перевірки Інституту фізики АН УРСР від фізичної групи АН СРСР за 4.06.1938 р., звірені з оригіналом т.в.о. директора Інституту фізики О.Міселюком і парторгом Д.Гейхманом та скріплені печаткою спецсектора АН УРСР, окрім того, відношення Академії наук за тими ж підписами; постанова та стенограма загальних зборів колективу Інституту фізики під головуванням М.Пасічника; стенограма виступу академіка А.Йоффе на засіданні Президії АН УРСР від 4.06.1938 р.; копії виступів парторга Інституту фізики Д.Гейхман та двох активістів Мюнстерлейдта і Пухальського на зборах персоналу інституту.

Начальник відділення 2 відділу НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки І.Букаренко 23.02.1939 р. постановив відмінити інкриміновану О.Гольдману статтю 54-8 (терористична діяльність) і звинуватив його за статтями 54-10 (антирадянська агітація), 54-7 (антидержавна підривна діяльність) та 54-11 (організаційна антирадянська діяльність). З постановою погодився заступник начальника слідчої частини 2 відділу лейтенант держбезпеки Казін, затвердив її начальник 2 відділу УДБ НКВС УРСР ст. лейтенант держбезпеки Павличев. Того ж дня І.Букаренко склав «Протокол предьявления следствия», а 27.02.1939 р. Букаренко, Казін та Павличев склали «Обвинительное заключение», яке затвердив замнаркома внутрішніх справ УРСР майор Кобулов. Цим же документом справа була передана прокуророві відділу спецсправ Косману. Прокурор виходив з того, що оскільки О.Гольдман викривається переважно свідченнями В.Затонського та інших вже засуджених учасників контрреволюційної діяльності О.Гольдмана, то його справа не може бути розглянута в судовому порядку. Тому Косман постановив направити справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Т.в.о. прокурора УРСР Другобицький затвердив постанову Космана і Павличев уже в званні капітана держбезпеки склав до засідання Особливої наради порядок денний, де зазначив, що хоч О.Гольдман не визнав себе винним, однак він викривається матеріалами звинувачення.

Попри свою брутальність, матеріали звинувачення мають пізнавальну цінність. Наприклад, у виступі Д.Гейхман (т. 1, арк. 197-211) є такі рядки: «Жодної хвилини я не сумнівалась в тому, що Гольдман є ворогом... Вже п'ять днів, як забрали Гольдмана, однак, треба сказати, що довелося подолати дуже багато труднощів, поки рештою-решт Гольдман був викритий. Природно, становище його було дуже фундаментальним в інституті і пробити цю стіну, яка існувала, було дуже важко. Моргуліс говорить – я вважаю, що Гольдман все ж таки людина з науковим розмахом. Ми хотіли показати що він не науковець. Здавалось, ну що спільного у фізика з Інститутом мовознавства. Однак він там при Скрипнику відігравав досить значну роль.

Він там був головним редактором фізичного відділу словника». Парторг робить закид О.Гольдману також за те, що він мав стосунки з репресованим математиком академіком М.Кравчуком. Однак у слідчій справі М.Кравчука, як повідомила авторам дослідниця цієї справи Г.Сита, прізвище О.Гольдмана відсутнє.

В «Служебном отношении из АН УССР о вредительской работе» (т. 1, арк. 155-159) О.Гольдман звинувачується у ворожій кадровій політиці при керівництві аспірантами. На підставі статистичних даних анонімні автори «Отношения» намагаються довести, що саме внаслідок ворожого керівництва комуністи та комсомольці Інституту фізики у меншому відсоткові захищали дисертації, ніж позапартійні аспіранти. Протидержавні дії О.Гольдмана викриваються й таким пасажем: «...З метою зриву зв'язків з фізичними інститутами СРСР Гольдман створив склочні стосунки з школою акад. А.Я.Йоффе».

Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР розглянула справу О.Гольдмана 05.10.1939 р.

«Слушали: 48. Дело 817/НКВД УССР по обвинению Гольдмана Александра Генриховича, 1884 г.р., урож. гор. Варшавы, служащий, гр-н СССР, с 1932 по 1938 г. член ВКП(б).

Постановили: Гольдмана Александра Генриховича за участие в антисоветской националистической организации – сослать в один из районов Казахстана – на ПЯТЬ лет, считая срок с 22 января 1938 года.

Дело сдать в архив.

*Нач. Секретариата Особого совещания
при Народном Комиссаре Внутренних Дел*

Иванов».

З цією постановою Особливої наради О.Гольдман ознайомився 28.10.1939 р., в чому і розписався на звороті. В «Меморандуме» в п. 12 зазначено, що О.Гольдмана вербувати не можна, бо він в інкримінованому злочині винним себе не визнав. Медична комісія через рік після арешту, 09.02.1939 р., занесла до медичного розділу особистого формуляра: «Міокардит, артеріосклероз. Різко понижене харчування. До легкої фізичної праці придатний. В далекі табори слідувати не може». Перенесений в ув'язненні інфаркт комісія не зазначила.

Для негайного виконання рішення Особливої наради О.Гольдмана першим етапом відправили до Алма-Ати в розпорядження НКВС Казахської РСР.

Заслання О.Гольдман відбував у м. Акмолінську. У 1940 р. до нього приїхала Єлизавета Павлівна. Вона врятувала чоловіка від смерті, коли він тяжко захворів на запалення легень.

В Акмолінську О.Гольдман послідовно продовжував боротьбу за реабілітацію та повернення до свого Інституту. В заяві на ім'я Прокурора СРСР Панкратьева, яку О.Гольдман надіслав 01.04.1940 р. з Акмолінська,

стверджується, що слідство використовувало стосовно нього незаконні методи. Йдеться, зокрема, про те, що слідчий Гранкін у присутності О.Гольдмана виривав з його справи аркуші та про те, як під керівництвом А.Яралянца (заступник наркома НКВС УРСР) слідчі Гладков і Цветков у ніч з 27 на 28 липня та з 1 на 2 серпня 1938 р. настільки жорстоко били О.Гольдмана, що він багаторазово втрачав свідомість. Від О.Гольдмана вимагалось, щоб він підписав зізнання у шпигунській діяльності.

У заяві на ім'я Панкратьева О.Гольдман стверджував також, що його не ознайомили з усіма матеріалами звинувачення і що після закінчення слідства він передав адміністрації Лук'янівської в'язниці більше 20 заяв з спростуванням оголошених йому звинувачувальних матеріалів. Заяви адресувались НКВС та Прокуратурі і залишились, звичайно, без відповідей. З відомих йому під час слідства звинувачувальних документів на його участь у контрреволюційній націоналістичній організації вказував лише один документ, а саме свідчення В.Затонського. Як стало відомо пізніше, вони були сфабриковані.

Про звинувачення О.Гольдмана були публікації в академічних журналах. Журнал «Вісті АН УРСР» коротко повідомив, що спеціальна комісія на чолі з керівником групи фізики АН УРСР акад. А.Йоффе докладно ознайомила з роботою Інституту фізики АН УРСР, зробила свої висновки та висловила пропозиції Президії АН УРСР. Президія погодилась з висновками спецкомісії і відзначила, що незважаючи на те, що в минулому інститутом керував ворог народу, в деяких відділах інституту є досягнення. Висновки комісії виклав всесоюзний журнал «Известия АН СССР»⁶. Висновки з невеликою купюрою надрукував журнал «Фізичні записки»⁷ і назвав членів спецкомісії: акад. А.Йоффе, проф. д-р В.Линник, проф. д-р Вул і проф. д-р М.Леонтович. Комісія стверджувала, що в Інституті фізики найбільш численною є група напівпровідників; робота цієї групи стоїть на досить високому рівні експериментальної техніки, а роботи останніх місяців стосовно фотоелементів із срібло-сульфіду становлять значний інтерес. Однак комісія постановила, що загальні підсумки наукової роботи інституту за дев'ять років його існування незначні і практичні висновки його роботи мізерні.

Зауважимо, що робота з фотоелементами провадилась у Києві та Ленінграді під керівництвом О.Гольдмана та А.Йоффе відповідно. Ленінградські сірчисто-талієві фотоелементи, що ними успішно займався Б.Коломієць, були менш чутливішими від київських, які були стабільніші в роботі. Після арешту О.Гольдмана творча робота з сірчисто-срібними фотоелементами, які досліджувала Д.Гейхман, згасла. На ювілейній сесії АН СРСР у 1945 р. іноземним гостям демонстрували саме сірчисто-талієві фотоелементи як одне з видатних досягнень радянської науки. В архівах О.Гольдмана є заява про скасування постанови Особливої наради зі спогадом про візит до Б.Коломієця з проханням дати сірчисто-талієвий фотоелемент

для порівняльного дослідження. Борис Тимофійович відповів на прохання в такому дусі: «Ну навіщо це Вам, Олександрє Генріховичу, адже Ваші сірчисто-срібні кращі».

У висновках спецкомісії, що надруковані, подані звинувачення в контрреволюційній діяльності директора Інституту фізики:

«Протягом багатьох років на чолі Інституту стояв ворог народу, котрий шкідницьки затримував та спотворював роботу, ізолював Інститут від усієї радянської фізики, усунув ряд талановитих науковців, що перейшли на роботу до інших міст Союзу, та завдав значної шкоди розвитку фізичної науки в Академії наук УРСР. Роботи Інституту в цілому протікали зовсім ізольовано від діяльності інших фізичних інститутів СРСР».

Стенограму виступу голови спецкомісії академіка А.Йоффе (т. 1, арк. 164-180) на засіданні Президії АН УРСР прокоментував 21.03.1956 р. старший слідчий слідчого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР капітан Ганенко. «В стенограмі доповіді Йоффе вказано на ряд загальних хиб і на позитивні моменти в роботі Інституту фізики. Якого-небудь політичного забарвлення недолікам Йоффе не давав». Слідчий обминув основний висновок у виступі академіка А.Йоффе: «Інститут свої завдання, як радянського інституту, виконував надзвичайно погано». Такий категоричний висновок керівника фізичної групи АН СРСР на засіданні Президії АН УРСР прозвучав як вимога вироку. Тому Президент АН УРСР академік О.Богомолець запропонував прийняти резолюцію з твердженням: «В минулому Інститутом фізики керували з шкідницькою метою». Не виключено, що резолюцію було підготовлено заздалегідь.

Вивчення слідчої справи дозволяє з'ясувати, в якому напрямку розвивались напружені стосунки між фізичними школами О.Гольдмана та А.Йоффе та в який спосіб вони були розв'язані. О.Гольдман не сприйняв псевдопатріотичної методології, яку утверджував у радянській фізичній науці А.Йоффе. Матеріали ⁸ сесії АН СРСР, що відбулась 14–20.03.1936 р., показують, що сумління науковця вело О.Гольдмана по лінії істини в науці. На сесії розглядалися досягнення радянської фізики на тлі світової. Після А.Йоффе першим в дискусії виступив О.Гольдман і аргументовано розкритикував той стиль, про який тоді ж Л.Ландау у властивій йому манері заявив: «В радянській фізиці завдяки суттєвій участі А.Ф.Йоффе поширено стиль, котрий може бути зхарактеризований хіба що тільки поняттям хвалькуватості». О.Гольдмана підтримав також директор Харківського фізико-технічного інституту академік А.Лейпунський. Однак радянська фізика та інші науки в умовах тоталітаризму були самопроголошені найпередовішими. Хибна теорія привела до відповідних практичних результатів.

О.Гольдман відповів на звинувачувальну стенограму доповіді А.Йоффе лише 05.02.1955 р. у листі до головного редактора «Литературной газеты» Б.Рюрикова з приводу статті В.Каверіна «О честности в науке»:

«Перебуванню в Акмолінську, я, вочевидь, зобов'язаний академіку А.Ф.Йоффе, у якого не виявилось громадянської відваги, щоб не залишитись вірним істині». Далі О.Гольдман стверджує: «Розвиток проблеми напівпровідників у Київському інституті було загальмовано на кілька років. Тільки з приходом Лашкарьова в Інститут ця робота почала знову розвиватись» (т. 1, арк. 349-362). Арештом академіка О.Гольдмана та його заступника професора В.Бернацького Інститут фізики було обезглавлено. Арешти низки працівників інституту ще більше послабили його науковий потенціал.

До Інституту фізики О.Гольдман повернувся через 22 роки після арешту. Вивчення історії його важкого і тривалого повернення показало, що він був небажаною особою для керівництва АН УРСР. Проте він зумів переконати Президію АН УРСР в необхідності розвивати в Україні дослідження з електролюмінесценції і наказом директора Інституту фізики АН УРСР академіка М.Пасічника 27.12.1959 р. був призначений керівником лабораторії електролюмінесценції у 76-річному віці. О.Гольдман подякував академікові О.Лашкарьову за запрошення перейти працювати до новостворюваного Інституту напівпровідників, який виділявся з Інституту фізики, і залишився до кінця працювати у започаткованому ним фізичному інституті.

Автори вдячні проф. О.Г.Ситенку за підтримку роботи, Л.Н.Падун-Лук'яновій і співробітнику СБУ П.М.Панченку за допомогу та С.І.Білоконю за численні консультації.

Примітки

¹ Граве Д.О. Матеріали до обрання нових академіків ВУАН // Додатки до Вістей ВУАН. – 1929. – № 5-6. – С. 13-14.

² Про роботу інституту фізики // Вісті Академії наук УРСР. – 1938. – № 6. – С. 57.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33102-ФП.

⁴ Панькова С.М. Інститут транспортної механіки АН УРСР: історія і судьба // Очерки історії естествознания и техники. – 1991. – № 40. – С. 94-100.

⁵ Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К. – 1994. – 272 с.

⁶ Выводы Комиссии по обследованию работа Института физики Академии наук УССР // Известия Академии наук СССР. Серия физическая. – 1936. – № 5-6. – С. 721-722.

⁷ Хроніка. Резолюція сесії і фізичної групи Академії наук СРСР про роботу Інституту фізики Академії наук УРСР // Фізичні записки. – 1939. – Т. 7. – № 3. – С. 337-339.

⁸ Известия Академии наук СССР, Серия физическая. – 1936. – № 1-2.

Руслана Маньківська
(Київ)

РЕПРЕСІЇ СЕРЕД МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ в кінці 20-30-х рр.

Проблема масових незаконних репресій 20-30-х років знайшла широке висвітлення на сторінках наукових та періодичних видань. Із забуття повертаються імена достойних синів та доньок нашої Батьківщини, яких спіткала трагічна доля, визначена безжалісним сталінським режимом. Архівні матеріали, наукові публікації дають змогу простежити поширення репресій серед музейних працівників.

Кінець 20-х – початок 30-х рр. увійшов в історію народів СРСР як період «великого перелому», який торкнувся усіх сфер соціального, економічного, політичного і духовного життя. В політиці він характеризувався встановленням режиму одноосібної влади, усуненням з політичної арени інакодумців, форсованим формуванням і утвердженням командно-бюрократичної системи.

Відчутнішим стали ідеологічний тиск, адміністрування і в музейництві, що, в свою чергу, було наслідком негативних тенденцій, що домінували в галузі суспільних наук. В Україні майже припинився розвиток ряду гуманітарних напрямків науки. Репресій зазнали практично всі наукові школи. Чисткам були піддані академічні наукові організації, в них були викриті «гнізда української контрреволюції»¹.

Музеї поступово набували ознак соціальних інститутів, ставали політосвітними установами. В постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про музейне будівництво» від 20 серпня 1928 р. підкреслювалось, що вся робота музеїв повинна сприяти загальним завданням розвитку індустріалізації та колективізації сільського господарства. Одночасно вказувалось на «рутину і незадовільне відображення завдань соціалістичного будівництва»². Почалась перебудова музеїв, в ході якої значно змінився склад їх наукових кадрів і керівництва.

В 30-ті рр. на них, хранителів людської пам'яті, обрушується шквал репресій. По опублікованим даним до 1936 р. в жорнова репресивної машини потрапило не менше третини працівників центральних музеїв, а осередки, підпорядковані Наркомосу, позбулись до цього часу приблизно кожного четвертого співробітника³.

Так втілювалась в життя вимога Сталіна, висловлена на XVI з'їзді ВКП(б), про те, що «репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу»⁴.

Навесні 1930 р. відбувся процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ). Керівником цієї міфічної організації було оголошено віце-президента ВУАН С.О.Єфремова. Крім нього, на лаву підсудних потрапило 45 чоловік. З музейників за цією справою проходили: А.З.Носов, В.Є.Козловська,

Є.Я.Рудинська та ін.⁵

Анатолій Зіновійович Носов народився в 1883 р. на Полтавщині, в сім'ї чиновника. В 1913 р. закінчив університет у Петрограді, став антропологом. Після повернення в 1918 р. до Києва, він, як учень відомого вченого Ф.Вовка, активно сприяв становленню Кабінету – музею антропології та етнології, що носив ім'я вчителя. Цього було достатньо, щоб стати підозрілим елементом. Був заарештований в 1929 р., повторно – в лютому 1933 р.⁶

«Процес СВУ вдарив по мені арештом моєї сестри, яку я вважав надзвичайно чесною людиною. Це було як грім серед ясного неба»⁷, – згадував археолог М.Я.Рудинський про свою сестру Євгенію, «завербовану» в організацію С.О.Єфремовим. Є.Я.Рудинська закінчила Вищі жіночі курси ім. Бестужева у Петрограді, вчителювала в Полтаві, а з 1920 р. завідувала відділом етнографії у Пролетарському музеї. В 1925 р. – переїздить до Києва, очолює музей українських діячів науки і мистецтва, в якому нараховувалось 2,5 тис. експонатів (в 1929 р. їх кількість збільшилась до 20 тис.). «Я працювала не покладаючи рук над створенням нової оригінальної установи при Академії наук, захоплювалась ідеєю музейного будівництва. Три з половиною місяці ув'язнення надто тяжка річ»⁸. В квітні 1930 р. Євгенію Яківну звільнили з-під арешту за відсутністю необхідних доказів.

Така ж доля спіткала Валерію Євгенівну Козловську – відомого музейника та археолога. Члени комісії ЦК КП(б)У по обстеженню наукової та експозиційної роботи київських музеїв характеризували її роботу як «музейне рутинерство»⁹. В 1943 р. В.Є.Козловська була змушена виїхати до Німеччини¹⁰.

Незадовго до процесу над членами «СВУ», в червні 1927 р., покінчив самогубством, доведений до відчаю, талановитий музеєзнавець та мистецтвознавець Д.М.Щербаківський – завідувач відділом етнографії Всеукраїнського історичного музею. У своєму передсмертному листі до завідувача Всеукраїнським музейним містечком П.П.Курінного він писав: «Я втомився. Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили, боротись з кваліфікованою підлістю Онищука і Вінницького вже не можу»¹¹.

Наукова громадськість не залишилась осторонь цього трагічного випадку. В листі до редакції газети «Пролетарська правда» група вчених високо оцінила Данила Михайловича як вченого-професіонала, людину – енергійну, чесну, глибоко-етичну, виклала вимогу: розвіяти «задушливу атмосферу дрібного інтриганства і безсовісного цькування чесних людей та бюрократичної байдужості й повільності наших установ»¹². Проте на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У 30.06.1927 р. вирішили листа не друкувати, слідство провести в найкоротші терміни¹³.

В середині 30-х рр. партійні органи оголосили рішучу боротьбу з буржуазним націоналізмом. У відповідності з рішеннями XVII з'їзду ВКП(б) розгорнувся справжній терор в Україні, «де в даний момент головну

небезпеку становив собою місцевий, український націоналізм, що змикався з імперіалістичними інтервентами»¹⁴.

В 1933 р. розгрому зазнали наукові установи ВУАН в Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях. З них було звільнено 507 чоловік — «петлюрівців», членів контрреволюційних організацій, 189 «куркулів» та стільки ж «попів, фабрикантів, поміщиків, торговців»¹⁵. Така ж доля спіткала мистецтвознавчі кафедри у Києві, Харкові. Скасовано було дві найкращі мистецько-промислові школи у Кам'янці, Межигір'ї. Наукові дослідження проголошувались небезпечними «фашистсько-націоналістичними ухилами». Навіть модерний конструктивізм визначався «українською націоналістичною вигадкою»¹⁶.

Під кампанію боротьби з буржуазним націоналізмом підпали досвідчені музейні працівники, що віддали чимало сил збереженню кращих українських національних традицій. Багато з них було дискредитовано, знято з роботи, заарештовано, страчено.

Характерною у цьому відношенні стала ситуація у Дніпропетровському музеї. В постанові бюро Дніпропетровського міськкому Компартії України «Про стан крайового музею» від 5 серпня 1933 р. стверджувалось: «...Музей під керівництвом українського націоналіста академіка Яворницького разом з усім штатом класово-ворожих елементів, які скупчилися в музеї, — являє собою впродовж тривалого часу, аж до сьогоднішнього дня, один з організаційних центрів націоналістичної контрреволюційної роботи на Україні»¹⁷. Наклепи підхопила місцева преса. Автор однієї із публікацій вбачав «антирадянські націоналістичні дії» працівників музею у тому, що останні пропагували історичне минуле і своєрідність культури запорожців: «Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції»¹⁸.

В 1933 р. було знято з посади директора музею Д.І.Яворницького, який 31 рік беззмінне очолював цей всесвітньо відомий культурний та науковий осередок. В 1934 р. із 17 службовців залишилось тільки двоє: прибиральниця і доглядачка. Всі інші були репресовані в різний спосіб. Серед них: Я.Ходак, Н.Садовий, В.Греков, А.Добровольський, П.Козар, М.Філянський, І.Мартенс, П.Смолич, Т.Кіранів, В.Грінченко, К.Болтенко та інші¹⁹.

В Житомирі було ліквідоване наукове ядро Волинського науково-дослідного музею. Ще у вересні 1929 р. у справі СБУ тут було заарештовано В.Г.Кравченка – відомого вченого, музеєзнавця, одного із засновників музею. В 1937 р. місцева преса виявила в музеї «притулок для неперевіраних і темних елементів, для буржуазних націоналістів, що нахабно створюють і перекручують історію українського народу»²⁰. Серед них: Снігур, Дмитрук, Лук'янович, Бруховський. «Майже нема такого відділу в музеї, до якого б не приклала своїх брудних рук ця зграя, що звила собі міцне кубло в затишних стінах музею»²¹. Незабаром вісім співробітників музею було заарештовано.

У грудні 1937 р. заарештували В.І.Бруховського і засудили до 8 років

виправно-трудоувих таборів особливого режиму. Саме він – відомий орнітолог, завідувач відділом природи музею, з клеймом «ворог народу» – в листопаді 1943 р., ризикуючи життям, заховав у підвалі Преображенського кафедрального собору скарби картинної галереї музею²².

10 червня 1938 р. був розстріляний Н.К.Дмитрук – талановитий краєзнавець, збирач і дослідник народної творчості Волині, учень В.Г.Кравченка, завідувач історичним відділом музею.

В 1932 р. комісія ЦК КП(б)У «викрила» у Всеукраїнському музейному містечку «теплу кампанію українських націоналістів» на чолі з директором П.П.Курінним, якого арештували на початку 1933 р. Він народився в сім'ї приватного адвоката на Уманщині. З 1917 р., після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету, вчителював в Уманській гімназії. Став організатором і директором Уманського соціального музею. В 1924 р. переїхав до Києва і очолив Лаврський музей, з 1925 р. був дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН, а згодом – його вченим секретарем. Активно працював над проблемами музейної справи²³. В червні 1933 р. П.П.Курінного звільнили з-під варті, влітку 1934 р. справу було закрито, після чого він працював старшим науковим співробітником в Інституті археології АН УРСР, в 1943 р. виїхав до Німеччини²⁴. В результаті цих дій весь науковий і технічний персонал музеїв був замінений²⁵.

Гострій критиці піддавались не тільки співробітники Всеукраїнського історичного, а й музею мистецтв, археологічного, театрального, ВУАН, етнографічного, діячів науки та мистецтва, їх звинуватили у «фальсифікації» марксизму, алілуйстві, пропаганді попівщини. Однією з пропозицій для покращення роботи стала вимога — протягом 1932 р. розгорнути експозиції, які б «висвітлювали діяльність партії як керівного органу соціалістичних перетворень»²⁶.

Повсюдно спостерігалась картина, коли люди, що приходили працювати в музей, не мали не тільки фахової освіти, а й відповідного досвіду роботи. Так сталося з відомим подільським краєзнавцем Ю.Й.Сіцінським, якого ще в 1922 р. було усунено від завідування історичним музеєм. Його наступником став студент першого семестру Кам'янецького сільськогосподарського інституту, зовсім незнайомий з музейною справою²⁷. Самого ж Сіцінського протягом 30-х рр. двічі заарештовували, а в 1937 р. він тяжко захворів і помер.

Своє обурення з приводу ставлення влади до музейників описує в листі до колеги із Швейцарії – професора Б.Є.Петрі – М.О.Макаренко: «Роботу я вів не за гроші, ідея примушувала мене витратити всі мої сили. В 1925 р. оголошено гоніння на директорів музеїв Д.Яворницького, М.Рудинського, М.Біляшівського, С.Дложевського, В.Шугаєвського. На моє місце призначили комуніста, не зачепили тільки повітових музеїв». В 1934 р. вченого і музеєзнавця арештували, в 1938 р. М.О.Макаренко був розстріляний²⁸.

Вже в кінці 1933 р. – на початку 1934 р. органи ДПУ УСРР сфабри-

кували справу так званого «російсько-українського фашистського блоку», до якого, начебто, входили співробітники музеїв та пам'яткоохоронних установ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Житомира, Полтави, Вінниці, Умані, Конотопа, Бердичева, Миргорода, Ніжина тощо. Слідством було «виявлено» 40 осередків організації та біля 100 її членів, які прагнули до об'єднання «всіх контрреволюційних, націоналістичних елементів, як російських, так і українських», проводили курс на «збройне повалення радянської влади, встановлення в країні націонал-фашистського ладу, активну вербовку повстанських кадрів»²⁹.

В Харкові за цими звинуваченнями були заарештовані відомі музеєзнавці В.Дубровський, С.Таранушенко, В.Зуммер, О.Берладіна, О.Нікольська, О.Поплавський, Я.Стешенко, Д.Чукін та інші.

Та це був не перший удар. Ще в 1930 р. музейна група «Войовничий матеріаліст» піддала критиці «ворожі ідеології в музейній практиці», яка торкнулася В.Дубровського – голови музейної секції Укрнауки. Останньому дорікалося за антимарксистську концепцію побудови Національного музею України (УНМ), яка не враховувала класову боротьбу в ході розвитку історичного процесу в Україні. Були також звинувачені О.Федоровський – автор проекту археологічного відділу Національного музею України та директор Археологічного музею Харківського університету за його проект УНМ, охарактеризований як «один із чинників витворів, безперечно, консервативного «антимарксистського порядку», а також автор проекту мистецького відділу С.Таранушенко – директор музею українського мистецтва – за безкласовий підхід до мистецтва; директор музею Слобідської України П.Г.Ковалівський, який «не виносить наслідків революційного руху, революційної боротьби... що виникла після революції поміж трухлявими буржуазними, затурканими, старими краєзнавцями-етнографами і сучасними молодими краєзнавцями-марксистами»³⁰.

Трагічна доля спіткала В.В.Дубровського, який народився в 1897 р. на Чернігівщині в родині священика, навчався в духовній академії. В 1919 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. На початку 20-х рр. викладав історію в Чернігівському інституті народної освіти. В 1923 р. переїхав до Харкова, де закінчив аспірантуру і захистив дисертацію. Згодом працював інспектором охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ, а з 1925 р. завідував музейною секцією в Управлінні науки НКО УСРР³¹. В листопаді 1933 р. професора В.В.Дубровського заарештували, а в 1934 р. засудили до ув'язнення в таборах, де він знаходився до 1939 р., в 1943 р. виїхав до Німеччини, де в 1966 р. помер³².

Всіляких утисків зазнав О.С.Федоровський. Народився він 4 березня 1885 р. в містечку Лебедин Харківської області, в сім'ї службовця. В 1911 р. закінчив природничий факультет Харківського університету і пов'язав свою долю з дослідженням історії, археології, геології. Викладав в Харківському університеті, інституті народної освіти. З 1920 р. був директором

Харківського археологічного музею. Автор цілого ряду наукових праць, активний член ВУКОПСу, ВУАКу, ВУКОПКу. 18 серпня 1939 р. помер від тяжкої хвороби³³.

За приналежність до міфічної контрреволюційної організації музейників у Києві восени 1933 р. був заарештований Ф.Л.Ернст. П'ять разів продовжувався термін перебування Ф.Л.Ернста у в'язниці. Звинувачували його у проведенні контрреволюційної роботи в галузі музейництва, пропаганді національно-буржуазної романтики та буржуазно-поміщицького побуту України. Після трьох років виправно-трудоих таборів Ф.Л.Ернст жив та працював на ниві музейництва в Алма-Аті, Уфі. В 1941 р. його знову арештували, а 28 жовтня 1942 р. – розстріляли³⁴. Реабілітований в 1989 р.

Тоді ж постраждали від репресій музейники К.В.Мощенко, М.Я.Рудинський, Я.М.Струхманчук, А.З.Носов та інші³⁵.

Восени 1933 р. опинився за ґратами спецв'язниці в Ленінграді Ф.І.Шміт. Йому приписали керівництво осередками профашистської організації в гуманітарних наукових установах Ленінграду. Пройшовши тюрми Казахстану, Узбекистану, Ф.І.Шміт 3 грудня 1937 р. був розстріляний³⁶.

В 1933 р. був «викритий» осередок Української військової організації (УВО) у Вінниці. Його організація приписувалась заступнику директора Вінницького краєзнавчого музею Нарушкевичу. В націоналізмі були також звинувачені Г.В.Брілінг, засновник музею Висоцький, Лабунський, Михайловський, Довальчук, засновник Тульчинського музею І.Ч.Зборовський³⁷.

Нелегкі часи довелося пережити Чернігівському державному музею, коли було репресовано цілий ряд працівників закладу: В.Дроздова, Б.Луговського, Б.Шевелева, Б.Пилипенка, Г.Смолічевата інших³⁸. Переслідування та трагічна доля спіткали Ф.Мовчанівського, Н.Онацького, С.Гапеева, М.Болтенка, Я.Риженка, В.Білого, Ф.А.Козубовського, О.Михайловського, І.Скуленка, О.Полоцького, В.Грінченка, І.Капустянського, Ф.Камінського, Є.Спаську, Н.Коцюбинську та багато інших натхненних подвижників українського музейництва. В пресі того часу їх просто називали «троцькістськими та націоналістичними покидьками»³⁹.

Чимало довелося витримати Є.Ю.Спаській. Народилась вона в 1892 р. в Ніжині, в сім'ї священика. В 1914 р. закінчила Московські вищі жіночі курси, історично-філософський факультет. Потім жила в Криму, доглядала хворого брата. До Києва переїхала в 1923 р., згодом стала вільним слухачем семінарів в Археологічному інституті, які вели Д.М.Щербаківський, О.С.Гіляров, Ф.Л.Ернст та ін. Працювала в сільськогосподарському музеї, що розміщувався в Марійському палаці, проводила етнографічні дослідження. В березні 1934 р. Є.Ю.Спаську арештували. Покарання відбувала в Уральську з дворічним сином та трьома дітьми свого чоловіка. Коли термін скінчився, її направили до Саратова, потім Семипалатинська. Не дивлячись на всі труднощі, слабе здоров'я (інвалід II групи), Є.Ю.Спаська працювала,

виховувала дітей. В 1947 р. їй було відмовлено в знятті судимості. Реабілітована в 1989 р. помертно⁴⁰.

Драматичні події спіткали відомого музеєзнавця Ф.А.Козубовського. Народився він в 1895 р. на Поліссі. В 1915 р. закінчив педагогічний інститут в Смоленську. В 1918-20-х рр. перебував у лавах Червоної Армії, потім вчителював, а в 1924 р. – очолив Коростенський окружний красзнавчий музей⁴¹. В кінці квітня 1936 р. Ф.А.Козубовського арештували. В цей час він обіймав посаду директора Інституту матеріальної культури АН УРСР. Під час допитів він своєї вини не визнав. І тільки можна здогадуватись, що довелося витримати Ф.А.Козубовському, якщо перебуваючи у Лук'янівській психіатричній лікарні, він звертався до лікарів з проханням отруїти його. 2 вересня 1938 р. вченого розстріляли. Реабілітований 12 серпня 1958 р.⁴².

Розгром музейних кадрів, відмова від використання їх досвіду в музейній практиці призвели до згубних наслідків у музейній справі. Вони позначились на побудові експозицій. Останні перетворилися в своєрідні стенди з соціалістичного будівництва Експозиції не обходились без численних цитат класиків, уривків з рішень та постанов парти та уряду. Таке спрямування Ігнорувало специфіку музею, який може плідно розвиватись тільки на базі науково-дослідницької роботи над власними фондами

Примітки

¹ Даниленко В М , Касьянов Г В , Кульчицький С В Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С. 282-283.

² Известия. – 1928. – 3 октября.

³ Юрєнева Т.Ю. Формирование кадров советских музейных работников 1917-1941. – М., 1991. – С. 11.

⁴ Сталин И.В. Сочинения. – Т. 12. – М., 1953. – С. 309.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Спр. 61278. – Арк. 78-79.

⁶ Там само. – Спр. 66870. – Арк. 16.

⁷ Там само. – Спр. 65995. – Арк. 14.

⁸ Там само. – Спр. 52824. – Арк. 38.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1397. – Арк. 33.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 61278. – Арк. 71.

¹¹ Там само. – Спр. 53538-ФП. – Арк. 124.

¹² Там само. – Спр. 61278-ФП. – Арк. 31-34.

¹³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 36. – Арк. 24-25.

¹⁴ Комуніст. – 1933. – 26 листопада.

¹⁵ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Вказ. праця. – С. 213.

¹⁶ Січинський В. Мистецтво, як засіб національного виховання // Сьогоднішнє й минуле. Вісник українознавства. – 1939. – № 1. – С. 49.

¹⁷ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 159.

¹⁸ Горб А. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди // Зоря. – 1933. – 27 серпня.

-
- ¹⁹ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К., 1991. – С. 316.
- ²⁰ Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і «ворог народу» // Репресоване краєзнавство. – С. 90.
- ²¹ Дорошенко О., Сніговий Я. Хто орудує в Житомирському музеї // Радянська Волинь. – 1937. – 30 вересня.
- ²² Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Чорні дні і невідоме майбутнє (В.І.Бруховський) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 218.
- ²³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 48628. – Арк. 1, 10, 59; Спр. 18055. – Арк. 12.
- ²⁴ Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 4. – С. 1240.
- ²⁵ Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок // Безвірник. – 1934. – № 10. – С. 32-34.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1397. – Арк. 30-42.
- ²⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1158. – Арк. 18-18 зв.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 61278. – Арк. 100, 168.
- ²⁹ Нестуля О.О. Вказ. праця. – С. 161.
- ³⁰ Підгайний С. З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці. – Х., 1930. – С. 23.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 2342. – Арк. 7-31.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 61278. – Арк. 149.
- ³³ Маньківська Р.В. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події і факти. Збірник статей. – К., 1996. – С. 57-69.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62089. – Арк. 3-91; Спр. 58204. – Арк. 84-85.
- ³⁵ Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 65, 161, 267, 273.
- ³⁶ Нестуля О.О. Понад усе ставив Істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 51.
- ³⁷ Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі. Історія і сучасність. – К., 1995. – С. 98-99.
- ³⁸ Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 239, 264, 274, 338, 344.
- ³⁹ Гріншпон А. Вороги в музеях // Комсомолец України. – 1937. – 9 вересня.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 30353. – Арк. 3, 39.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 445. – Арк. 8.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47912. – Арк. 2-205.

Олександр Бонь
(Канів)

ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ НОВИЦЬКИЙ ЯК ІСТОРИК, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ДОСЛІДНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Ім'я Олексія Петровича Новицького тривалий час було незаслужено забутим. Його велика та багатогранна спадщина десятиріччями не знаходила своєї належної оцінки як в українській історіографії, так і в фундаментальних мистецтвознавчих працях. Більш того, деякі запопадливі «провідники соціалістичного інтернаціоналізму» без тіні сумніву ганьбили вченого, звинувачували його в різноманітних методологічних та ідеологічних прорахунках.

Невиправдану кампанію відвертого цькування О.П.Новицького розпочато в 30-х роках сумнозвісним Є.Холостенком¹. Продовжив в 50-60-х рр. старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії кандидат мистецтвознавства Я.Затенацький, який стверджував, що О.П.Новицький «в купі з буржуазним націоналістом М.Грушевським та буржуазними мистецтвознавцями, що виступали за кордоном, – П.Зайцевим і М.Голубцом намагався розпалити національну ненависть між народами» та «відірвати культуру і мистецтво українського народу від культури і мистецтва великого районного народу та інших братніх народів»².

Лише у 80-х – на початку 90-х років дослідники обережно звернулись до непересічної постаті вченого, прагнули розкрити певні сторони його обдарованої натури, показати результати його плідної наукової і громадської діяльності. Одним з перших, хто глибоко і всебічно дослідив віхи життя і діяльності О.П.Новицького, став доктор історичних наук О.О.Нестуля, який в ряді своїх оригінальних праць висвітлив подвижницьку пам'яткоохоронну діяльність Олексія Петровича³. Важлива проблема «О.П.Новицький як шевченкознавець» стала предметом опрацювання кандидата філологічних наук З.П.Тарахан-Берези⁴. Принципово нові біографічні матеріали ввела в науковий обіг кандидат історичних наук А.Д.Федорова, яка займалася розробкою особистого архіву вченого⁵. Отже, наукова спадщина Олексія Петровича Новицького поступово повертається до сучасників, стає надбанням української національної культури.

Народився Олексій Петрович 7 квітня 1862 р.⁶ в місті Симбірську. З дитинства пишався своїм родоводом, започаткованим очекомонним полковником Іллею Федоровичем Новицьким. Останній був не лише наближеною до гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи особою, а й уславив себе численними ратними подвигами. Зокрема І.Мазепа нерідко доручав І.Ф.Новицькому командування охотними кінними і пішими полками, а в 1696 році призначив його головним начальником всіх прикордонних міст і сіл на південному кордоні України.

Родина самого Олексія Петровича мало чим відрізнялась від скромних інтелігентних імен другої половини ХІХ століття. Батько сумлінно служив в державних установах, а мати вела домашнє господарство, забезпечуючи спокій і порядок в сім'ї. Матір свою Олексій Новицький пам'ятав дуже погано. Ле́дь виповнилось йому п'ять років – вона пішла з життя, залишивши сиротами двох своїх дітей. Другою матір'ю для малих Новицьких стала матирина сестра, яка взяла на себе всю домашню роботу.

Вже з раннього дитинства Олексій виявив неабиякі здібності, захоплювався музикою і в шестирічному віці виконував на публічних концертах найскладніші ноктюрни Шопена. В полі зору хлопчика тривалий час перебувало і народне декоративно-прикладне мистецтво. Вдивляючись в оригінальні зразки він міг годинами просиджувати над вишивкою.

Прагнучи дати дітям пристойну освіту, родина Новицьких переїжджає до Москви, де Олексій вступив до престижного Свято-Миколаївського ліцею. Там він безмежно захопився фізикою, яка приваблювала його своїми численними загадками, пізнаними і не пізнаними законами природи. Подібне зацікавлення привело О.Новицького в 1882 р. на кафедри фізико-математичного факультету Московського університету ⁷. Отож майбутнє готувало йому, на перший погляд, безхмарне, безтурботне, насичене студентське життя в одному із провідних навчальних закладів Російської імперії.

Однак доля вирішила інакше. Вже на початку навчання О.Новицький позбувся будь-якої матеріальної підтримки. Повністю збанкрутілий батько не міг не тільки оплачувати навчання свого сина, а й забезпечити йому мінімальне прожиття. Отже, молодому Новицькому довелося розраховувати лише на власні сили. Чекало на Олексія і інше розчарування. Швидко минуло захоплення фізикою і гуманітарій переміг в ньому повністю і безповоротно. В студентські роки Новицького заповонила поезія, внаслідок чого він намагався всіляко ствердити себе як поет. Писав вірші, брав участь у численних на той час літературних вечорах. Особливо дорогим для Новицького став вірш, написаний на музику Шопена, який засвідчив його неабиякий літературний талант.

В Московському університеті О.П.Новицький вперше, раз і назавжди, присягнув Клію, якій зберіг вірність протягом усього свого життя. Частенько залишаючи фізичні лабораторії він подавався на історичний факультет, де слухав яскраві лекції таких непересічних істориків, як В.І.Ключевський, О.М.Веселовський, М.С.Тихонравов, М.І.Стороженко та багатьох інших.

Олексію Новицькому не раз пропонували зробити свій остаточний вибір і перейти на історичний факультет. Та його юнацький максималізм, що нерідко межував з впертістю, не дозволяв зійти з раніше обраного шляху. Пізніше в своїй автобіографії вчений напише: «...товариш, побачивши в мені таку переміну, умовляв мене перейти на історичний факультет, але я його не послухався – я не хотів, щоб хто-небудь подумав, що я переходжу з

математичного факультету, подібно багатьом іншим, які побачили, що вони не можуть опанувати вищої математики. Це вдавене самолюбство змусило мене залишитись на вибраному факультеті до кінця»⁸.

Розриваючись навпіл між фізикою і історією і віддавши своє серце останній, О.П.Новицький постійно і систематично займався самоосвітою, активно і послідовно надолужував згаяне. В особистому фонді вченого знаходимо численні конспекти, виписки з праць Прудона, Гегеля, Воцеля, Ключевського та багатьох інших, причому, як переконаємось, предметом особливого зацікавлення О.Новицького стала українська історія та культура⁹. Ґрунтовно опрацьовуючи літературу, періодичні видання, інші наявні матеріали, він систематизував і узагальнив всю можливу для себе інформацію, пов'язану з археологічними, архітектурними, мистецькими та іншими пам'ятками. Хорошим підґрунтям для цієї роботи служив складений ним же російсько-український словник з мистецтва.

Після закінчення Московського університету для О.П.Новицького з його фізико-математичною освітою і одночасно яскравими гуманітарними нахилами, широким світоглядом закономірно постало питання щодо майбутньої служби. В зв'язку з цим, цілком прийнятною вважав він пропозицію обійняти посаду цензора в Московському цензурному комітеті, що давало б змогу бути в курсі всіх літературно-мистецьких та наукових справ. Втім, майже повністю погоджене питання про призначення Новицького, так і не було вирішене, оскільки він не мав необхідного трирічного стажу роботи.

За таких умов Олексій Новицький вирішив повністю присвятити себе літературно-науковій праці. Остання приваблювала ще в студентські роки, коли він тісно співробітничав з редакцією «Современных известий», що видавались відомим журналістом Гіляровим-Платоновим¹⁰.

Важливим етапом на шляху формування О.П.Новицького як вченого стала його робота над списком Галереї Рум'янцевського музею. Підготовлена на її основі праця в 1889 р. побачила світ і отримала схвальну оцінку широкого кола фахівців. Цілком логічним стало, безперечно, продовження роботи по дослідженню колекції Рум'янцевського музею. Та ніякі високі результати не змогли переконати його директора В.Дашкова взяти на роботу фахівця з фізико-математичною освітою¹¹. Допоміг випадок. Одержимість О.Новицького зацікавила директора Імператорського історичного музею у Москві І.Забеліна, який запропонував самовідданому досліднику скромну і малопомітну посаду помічника бібліотекаря. Причому схильний до самопожертви Олексій Петрович погодився навіть певний час виконувати покладені на нього обов'язки безоплатно.

Попри всі негаразди О.Новицький був задоволений. Врешті-решт він зміг по-справжньому зайнятися історією культури, налагодити необхідні стосунки з провідними спеціалістами в згаданій галузі знань. Певна стабільність зіграла важливу роль і в особистому житті Олексія Новицького.

17 жовтня 1893 р. він побрався з донькою дійсного статського радника, відомого юриста І.Остроглазова – Юлією, яка хоча й не мала за собою вражаючого посагу, але вражала своєю винятковою інтелігентністю, спокоєм, вмінням спілкуватися з людьми¹².

З радістю зустріло подружжя Новицьких народження 18 серпня 1896 року дочки Марії. Пройдуть десятиріччя і Марія Олексіївна свято зберігатиме пам'ять про батька, боротиметься за його чесне ім'я, широко пропагуватиме батькові ідеї серед науковців і широкого загалу... А поки що Олексію Новицькому довелося думати про долю своєї сім'ї, щоб мати хоча б невелику зайву копійку. Він влаштувався бібліотекарем в Англійському клубі, в якому виконував далекі від власних уподобань обов'язки. Намагався прилаштуватися також податковим інспектором до Московської казенної палати. Проте і тут його очікувала невдача.

Заради справедливості, необхідно відзначити, що пошук можливостей поліпшення власного матеріального становища не закривав від Новицького магістрального шляху у велику науку, яка завжди залишалася його мрією і життєвою необхідністю. Деякі плани початкуючого науковця не можуть не дивувати. Наприклад, в 1892 р. він зорганізовує видання спеціалізованого мистецтвознавчого журналу «Русский художественный архив». Щоб об'єднати навколо себе однодумців і наблизити журнал до читача, він настійно шукав благодійників, здатних підтримати велику і корисну ідею. Знайшов він їх, зокрема, в особі великого поціновувача мистецтва, російського мецената П.Третьякова, який без вагань пожертвував виданню 2 тисячі карбованців¹³. Своїми коштами допомагала видавцям журналу княгиня Є.Демидова Сан-Донато, яка відшукала на ці цілі із власних заощаджень 5 тисяч карбованців¹⁴. На жаль, зібраних грошей було практично недостатньо. За цих умов О.Новицький вдався до надзвичайних кроків. Через дружину письменника Ф.Достоевського – Ганну Григорівну він намагався зв'язатись з імператорською канцелярією і таким чином, отримати необхідні кошти, однак і ці спроби, незважаючи на всі зусилля, виявились марними¹⁵. Тому в 1894 р. видання журналу припинилось. Причому Новицькому ще довго доводилось сплачувати борги, отримані під цікаве науково-популярне видання.

Від повного краху Олексія Петровича врятувала пропозиція стати бібліотекарем Московського училища живопису, скульптури і архітектури, в якому за існуючим положенням, крім середньої платні надавалась опалювана квартира та інші незначні привілеї. Прихід до училища на посаду бібліотекаря мав для О.П.Новицького ще одну важливу перевагу. Його директор М.В.Глоба запропонував самотньому досліднику спільно видавати журнал з мистецтва. На більше О.П.Новицький не сподівався. Навіть незважаючи на те, що згадана пропозиція залишилась на папері, він довгий час був переконаний в можливості її реалізації¹⁶. Розчарувавшись, з радістю отримав пропозицію видавництва «Книжное дело» підготувати

узагальнюючу працю з історії російського мистецтва до початку ХХ століття.

Видана в 1903 році в остаточному варіанті праця «Історія російського мистецтва з найдавніших часів» застала говорити про Новицького як одного з провідних істориків мистецтва тогочасної Росії. В своїх рецензіях газети «Русская мысль», «Курьер», «Русские ведомости», «Исторический вестник» цілком слушно відзначали, що видана праця є першим «найбільш повним, узагальнюючим нарисом з історії російського мистецтва».

Перед О.П.Новицьким відкривались широкі перспективи. Так йому запропонували посаду приват-доцента на кафедрі російського мистецтва Московського університету. Були і інші привабливі пропозиції, але необхідність підтримання домашнього вогнища не дозволило Олексію Новицькому докорінно змінювати своє життя. Думаючи про хліб насущний, вчений не забував про необхідність популяризації знань серед широкого загалу. Так, в 1907-1909 роках він виступив одним з натхненників створення загально доступних курсів з історії мистецтва, їх оригінальність полягала в тому, що в процесі спілкування з аудиторією вдавалося широко демонструвати ідею синтезу мистецтв, що полягала в єдності музики, живопису, літератури¹⁷. Усвідомлюючи значення подібних заходів, Олексій Новицький зорганізував популярні мистецькі курси при Політехнічному музеї. Останні на своїх засіданнях нерідко збирали представників самих широких верств населення¹⁸.

Було б невірним вважати, що самовідданість О.П.Новицького залишалась непоміченою як для колег, так і для широкої громади. В 1906 році його було обрано дійсним членом Московського археологічного товариства, а в 1909 р. – членом Ради Російського історичного музею. Заслуга Новицького як талановитого дослідника, популяризатора наукових знань була високо оцінена учасниками XII-XIV археологічних з'їздів. Причому на цьому XIV Археологічному з'їзді, що відбувся в 1908 р. у Чернігові, він практично керував секцією історії мистецтва, виступав з глибокою за своїм змістом доповіддю «Риси самобутності в українській архітектурі»¹⁹.

Виступ на XIV Археологічному з'їзді, неформальне спілкування з українською інтелігенцією відіграло визначальну роль в житті та діяльності О.П.Новицького. Саме відтоді він активно і зацікавлено почав вивчати українську мову, прагнув налагодити дієві контакти з українськими науковими і культурними колами. Одночасно з цим, він доклав чимало зусиль для об'єднання української громади в Москві, яка згуртувалась навколо «Товариства слов'янської культури»²⁰.

На рахунку цієї організації чимало важливих справ. Зокрема вона виступила одним з ініціаторів відзначення 50-х роковин з дня смерті Тараса Григоровича Шевченка. Спеціальний комітет за участю видатного співака І.Алчевського, геніального вченого В.Вернадського, сходознавця з світовим іменем А.Кримського, зосередився на пропаганді гуманістичних ідей українського національного генія, організації шевченківських вечорів,

виставок, свят. Характерно, що згадані заходи проходили не лише в Москві, Петербурзі, а й перетинали кордони тогочасної Російської імперії. Широкий громадський резонанс отримали проведені Українською секцією Товариства під безпосереднім керівництвом О.П.Новицького шевченківські виставки, які завершилися в Імператорському історичному музеї. Високо оцінюючи їх, київська газета «Рада» і львівська газета «Діло» звернули увагу своїх читачів на особистість О.П.Новицького, що виступав поборником української ідеї серед московської інтелігенції²¹.

На кінець 1911 року українська секція «Товариства слов'янської культури» була znana далеко за межами Російської імперії. В її роботі крім О.П.Новицького брали участь такі відомі політичні і культурні діячі, як С.Петлюра, академік Ф.Корш, правник Б.Кістяківський та інші. Спілкуючись зі своїми однодумцями в Україні, Росії та за їх межами, актив «Товариства» сприяв поширенню багатовікових надбань українського народу, зміцненню контактів з українцями в різних регіонах імперії, ряді європейських країн. Наприклад, прагнучи зміцненню контактів з українською громадою в Москві, Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові доручило О.Новицькому вивчення українського рукописного орнаменту, а також узагальнення мистецької спадщини великого Кобзаря. Так з'явилась одна з головних праць Олексія Петровича «Тарас Шевченко як маляр», яка побачила світ в 1914 р. Своєрідним визнанням заслуг вченого стало обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові, а також Українського наукового товариства у Києві. До свого складу О.Новицького мала за честь зарахувати і Чернігівська вчена архівна комісія.

Незважаючи на те, що з початком Першої світової війни життя української секції при «Товаристві слов'янської культури» у Москві поступово завмирає, О.П.Новицький своїми особистими зусиллями підтримував всі можливі ініціативи, спрямовані на популяризацію багатовікових національних традицій, яскравого і багатобарвного мистецтва різних регіонів України. Так, до 1917 р. він плідно співпрацює з «Украинской жизнью», друкував на її шпальтах оригінальні розвідки з історії українського мистецтва. Щиро прагнув організувати Першу виставку українських художників у Москві та труднощі військового часу, розлад транспорту не дозволили реалізувати накреслені плани²².

Уподобання О.П.Новицького були добре відомі у Києві. Не випадково, що саме до нього 2 жовтня 1917р. звернувся від імені уряду Центральної Ради І.Стешенко з проханням надати допомогу в поверненні в Україну історичних реліквій українського народу, вилучених у нього свого часу Катериною II. Останній вказував на необхідність складення докладного списку всіх українських культурних цінностей, що перебували в культових спорудах, музеях, архівах Росії²³.

Взявшись охоче за цю роботу, О.П.Новицький практично самотужки здійснював її до літа 1918 р., коли в силу різних причин був змушений

виїхати до Криму.

Як пригадував сам Олексій Петрович, кримський період став чи не найважчим в його біографії. Криваві баталії громадянської війни, пов'язані з цим розруха, відсутність сполучень, на роки затримали родину Новицьких на півострові. Щоб не залишитись осторонь роботи, мати можливість заробити на існування, вчений береться за будь-яку доручену справу. Так, з розпорощених війною, реквізованих більшовицькою владою приватних бібліотек він намагався сформувати Феодосійську фундаментальну бібліотеку, яку очолив навесні 1919 р.²⁴ Та незабаром за розпорядженням Комісії по ліквідації військової здобичі при командуванні денікінських військ він був змушений повернути впорядковану літературу колишнім власникам.

Невдачею завершилась також спроба створення музею старовини і мистецтва в Таврійському університеті у Сімферополі, куди О.П.Новицького восени 1919 р. було запрошено на скромну посаду старшого асистента кафедри історії та теорії мистецтва²⁵. Ентузіастам не вдалося навіть відшукати пристосованого приміщення, не кажучи про розгортання хоча б мінімальної експозиції.

Не маючи іншого виходу, О.П.Новицький 17 січня 1920 р. прийняв пропозицію Коктебельського відділу народної освіти взяти на себе керівництво бібліотечним підвідділом, а також здійснити у Коктебелі облікування раритетної літератури, найбільш цінних художніх і мистецьких творів²⁶.

Весною 1922 р., після ліквідації Коктебельського відділу народної освіти, О.П.Новицький був обраний професором кафедри російської історії Феодосійського інституту народної освіти та призначений завідуючим Феодосійським археологічним музеєм. Останнє принесло швидше моральну насолоду, ніж матеріальне забезпечення. Становище родини було катастрофічним²⁷.

Заради справедливості необхідно зазначити, що до долі О.П.Новицького залишалися небайдужими його численні друзі, колеги, всі, хто знав його щиро, неспокійну вдачу. Так, 21 березня 1927 р. з проханням створити умови для від'їзду вченого до Москви звернувся до Кримревкому народний комісар освіти РРФСР А.В.Луначарський²⁸.

10 травня 1922 р. це прохання продублював по своїм каналам письменник В.Вересаєв²⁹. Відомому вже на той час історик, мистецтвознавцю, музейнику, пропонувалась пристойна посада в системі Наркомосу Росії. Однак давня мрія Новицького працювати в Україні взяла таки гору.

Про долю Олексія Петровича Новицького у Києві довідались не відразу. В роки громадянської війни серед української інтелігенції поширились чутки, що вчений загинув у вирі баталій. Одне з видань, переслідуючи благородну мету, опублікувало навіть короткий, вражаючий некролог про людину, яка повністю присвятила себе українській культурі. Лише з відновленням поштового зв'язку О.П.Новицький зумів повідомити друзів, що «чутки про

його смерть значно перебільшені», і висловити свої побажання щодо роботи у Києві.

Прохання Новицького з неприхованою радістю підтримали академіки М.Ф.Біляшівський, Ф.І.Шміт. Останній, давши глибокий аналіз праць Олексія Петровича на засіданні історико-філологічного відділу

11 травня 1922 р., запропонував обрати його дійсним членом ВУАН по кафедрі мистецтвознавства³⁰. Згадане рішення остаточно було схвалене 1 червня 1922 р. і затверджене на Спільному зібранні ВУАН 26 червня 1922р.³¹

31 серпня 1922 р. дійсний член ВУАН О.П.Новицький виїхав до Києва. Тут його чекали зустрічі із старими друзями, нова, велика та багатогранна наукова і практична діяльність.

Цілком очевидно, що найбільш близькою О.П.Новицькому була в першу чергу пам'яткоохоронна та музейна робота, на теренах яких він вже мав чимало важливих здобутків. Тому не випадково керівництво Академії вважало за доцільне використати його саме в цій галузі наукової і культурно-освітньої діяльності. Вже 27 вересня 1922 р. Археологічний комітет, що спирався на самовіддану працю академіків М.Біляшівського, М.Василенка та Ф.Шміта, висловив бажання кооптувати до свого складу і О.Новицького³². Тоді ж Київська губполітосвіта доручила вченому очолити Комітет по охороні пам'яток старовини і мистецтва при екскурсійно-виставочно-музейній секції. До науково-дослідної та навчальної роботи прагнув залучити Олексія Петровича і Археологічний інститут, який запропонував йому посаду професора. Своєрідним визнанням наукових заслуг Новицького стало також обрання його головою секції українського мистецтва кафедри мистецтвознавства³³. Таким чином, після тривалого періоду поневірянь і розчарувань О.П.Новицький опинився у самому епіцентрі подій.

Предметом особливого зацікавлення вченого стала його діяльність в Археологічному комітеті при ВУАН, який незважаючи на всі нагороди, відсутність належного фінансування залишався однією з провідних пам'яткоохоронних установ республіки. Причому він докладав чимало особистих зусиль для зростання авторитету ВУАКу. Так, ставши 24 липня 1924 р. головою Комітету, О.П.Новицький виклав чимало важливих і цікавих думок, спрямованих на його реформування³⁴. Наприклад, вчений пропонував залучити до роботи ВУАКу якнайменше коло фахівців-археологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, виступав за розподіл функцій Комітету як загальнодержавного органа, наділення його адміністративними функціями, правом законодавчої ініціативи тощо. Олексій Новицький переконував своїх колег і функціонерів НКО УСРР в необхідності надання належної уваги справі популяризації пам'яток серед широких верств населення³⁵. Зазначені ідеї знайшли свою підтримку академіка Д.І.Багалія, який, в свою чергу, рекомендував їх для затвердження Укрнаукою. Незважаючи на свою недосконалість, проект О.Новицького по реформуванню ВУАКу сприяв

зростанню авторитету цієї пам'яткоохоронної організації, об'єднанню навколо неї справжніх ентузіастів української культури ³⁶.

Нова спроба конкретизувати функції ВУАКу була зроблена влітку 1926 р., коли 31 липня на засіданні президії Укрнауки затверджувалась Інструкція про розподіл обов'язків між Комітетом та відповідними структурами НКО. У відповідності з нею, на ВУАН покладались науково-методичні і консультативні функції. Інші ж – адміністративні – відводились Інспекторам охорони пам'яток культури. Незважаючи, що далеко не всі положення Інструкції влаштовували вчених, вони безперечно усунули численні непорозуміння, дублювання, які мали місце у пам'яткоохоронній роботі ³⁷.

Характерно, що з Всеукраїнським археологічним комітетом і особисто з Олексієм Петровичем Новицьким пов'язана розробка пам'яткоохоронного законодавства – широко відомого Декрету «Про охорону пам'ятників культури і природи», а також «Положення про пам'ятки культури і природи», затвердженого спільною постановою ВУЦВКу і РНК УСРР 16 червня 1926 р. Окремі позиції згаданих документів обговорювались на засіданні Комітету, в колах провідних вчених.

Завдяки зусиллям О.П.Новицького та його однодумців, українському суспільству вдалося зберегти ряд унікальних пам'яток, які по праву входять до реєстрів найвизначніших історико-культурних цінностей світової цивілізації. Зокрема, заслуговує увагу діяльність вченого по дослідженню Софійського собору у Києві.

Так, на роботу в даному напрямку була зорієнтована спеціальна академічна Софійська комісія, що працювала у складі академіка О.П.Новицького (голова), академіка М.Ф.Біляшівського (заступник голови), Козловської (секретаря). До складу вище означеної комісії залучалися інші провідні фахівці самих різноманітних галузей знань. Цілком очевидно, що діяльність комісії, що плідно працювала протягом 20 років, ще потребує свого спеціального дослідження. Однак вже сьогодні можна з повним правом твердити, що в умовах матеріальної скрути, відсутності фінансування, результати роботи були дійсно вагомими. Дослідники унікальної пам'ятки неодноразово зверталися до владних структур з пропозиціями щодо проведення ремонтно-реставраційних робіт як окремих споруд, так і Софійського комплексу в цілому. Наприклад, 17 червня 1929 року завдання реставрації пам'ятки були поставлені в доповіді О.П.Новицького на засіданні ради ВУАН. Уважно розглянувши висунуті пропозиції, остання доручала спеціальній комісії у складі О.П.Новицького, інспектора по охороні пам'яток старовини та мистецтва Ф.Л.Ернста, уповноваженого Укрнауки в м. Києві Л.М.Левицького скласти перспективний план реставрації Софійського собору, визначити першочергові заходи по охороні історико-культурної пам'ятки ³⁸. Можливо саме ці та інші заходи дозволили відвернути від Софійського собору ту трагічну долю, яка спіткала в 30-х рр. Михайлівський Золотоверхий собор.

Помітним був внесок О.П.Новицького і в дослідження та збереження інших безцінних пам'яток. Він, зокрема, залучався до роботи комісії по вивченню стану Андріївської гори, яка реально загрожувала знищенню Андріївської церкви. На основі численних архівних матеріалів вченому вдалося висловити обґрунтовані рекомендації по проведенню дренажних робіт тощо³⁹.

Серед пам'яток, які постійно перебували в полі зору О.П.Новицького, стали церква Спаса на Берестові, Спасо-Преображенський собор, Успенська церква Троїцького собору у Чернігові. Вчений разом з академіком М.С.Грушевським виступив одним з ініціаторів оголошення заповідником комплексу будівель Братського монастиря⁴⁰.

Академік О.П.Новицький висловлював щире і неприховане стурбованість можливістю загибелі цілого ряду пам'яток внаслідок затоплення території у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. За його наполяганням 10 лютого 1927 року Всеукраїнський археологічний комітет утворив спеціальну комісію по дослідженню території Дніпрогесу. Піднімав він аналогічні питання і на загальних зборах ВУАНу⁴¹.

Велику та багатогранну пам'яткоохоронну роботу О.П.Новицький органічно поєднував з музейною діяльністю. Йому, зокрема, належить ініціатива створення музею історії Києва, експозицію якого він планував розгорнути на основі розкопок, що проводились в центральній частині Києва в 1926-1927 рр. Київська музейна нарада, яка відбулася в листопаді 1927 р., повністю підтримала пропозиції одного з фундаторів українського музейництва⁴².

Ще до цього, О.П.Новицькому на матеріалах, переданих в березні 1926 р. мистецьким об'єднанням «Березиль», вдалося створити оригінальний за своїм змістом театральний музей. 14 жовтня 1926 р. він став його директором.

На ентузіазмі академіка О.П.Новицького тривалий час тримався музей діячів України, який регулярно проводив виставки, видавав каталоги, наукові збірники, постійно поповнювався оригінальними експонатами. Лише в 1926 році до музею надійшло 4480 експонатів.

Наведені факти аж ніяк не вичерпують усієї великої та багатогранної діяльності О.П.Новицького. Однак і вони яскраво свідчать про той вагомий внесок, який він зробив до скарбниці української культури.

Разом з тим, в кінці 20-х – на початку 30-х рр. О.П.Новицькому стає все далі важче працювати. Політичні процеси проти інтелігенції, постійні цькування старих і досвідчених фахівців, невиправдані реформування структурних підрозділів ВУАНу поступово призводять до занепаду його наукової та культурницької діяльності, різкого погіршення стану здоров'я. 24 вересня 1934 року вченого не стало. Щиру і зворушливу телеграму надіслав родині академік А.Ю.Кримський, який писав: «Я особисто відчуваю його смерть боляче, бо я любив небіжчика Любив його чесну душу, дитяче-чисту душу, любив його благородну натуру. Тепер його благородне серце перестало

битися! Гірко!».

Примітки

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського). – Ф. 279. – № 211. – Арк. 1.

² Там само.

³ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Збірник методичних матеріалів в 6-ти частинах). – Київ, 1989; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – Київ-Полтава, 1994; Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. – 1917-1941 рр. В 2-х ч. – К., 1995.

⁴ Тарахан-Берега З.П. Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво. – 1989. – № 5. – С. 21-23.

⁵ В деяких працях дата народження О.П.Новицького наводиться невірно. Так О.О.Нестуля в своїй монографії «Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)» називає дату народження вченого – 8 квітня. З.П.Тарахан-Берега притримується такої ж дати. – Тарахан-Берега З.П. Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка.

⁶ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 279. – № 4. – Арк. 4.

⁷ Там само. – № 2790. – Арк. 2.

⁸ Там само. – № 322.

⁹ Там само. – № 2799. – Арк. 2.

¹⁰ Там само. – Арк. 3.

¹¹ Там само. – № 21. – Арк. 1.

¹² Там само. – № 1. – Арк. 4.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – № 914. – Арк. 1-4.

¹⁵ Там само. – № 1. – Арк. 4.

¹⁶ Там само. – № 2803. – Арк. 7.

¹⁷ Там само. – № 1. – Арк. 1.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Рада. – 1912. – 5 червня; Коломийченко Р. Шевченківські дні в Москві // Діло. – 1911. – 14 березня.

²¹ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 279. – № 1. – Арк. 7.

²² Там само.

²³ Там само. – № 2801. – Арк. 1.

²⁴ Там само. – № 1. – Арк. 7.

²⁵ Там само. – № 2. – Арк. 3.

²⁶ Там само. – № 2809. – Арк. 6.

²⁷ Там само. – № 1235. – Арк. 1.

²⁸ Там само. – № 1232. – Арк. 1.

²⁹ Там само. – № 4. – Арк. 1.

³⁰ Там само. – Арк. 3.

³¹ Там само. – Арк. 5.

³² Там само. – № 1. – Додаток.

³³ Там само. – № 904. – Арк. 15.

³⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 2.

³⁵ Охорона, використання... – Ч. 1. – С. 101.

³⁶ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 279. – № 312. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – № 1252. – Арк. 374.

³⁸ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. – Ч. 1. – 1977 – середина 20-х років.. – К., 1995. – С. 104.

³⁹ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 279. – № 939. – Арк. 1.

⁴⁰ Там само. – № 1252. – Арк. 237.

⁴¹ Там само. – № 831. – Арк. 1.

⁴² Там само. – № 1252. – Арк. 347.

*Олександр Михайленко, Олександр Лошицький
(Київ)*

НАЛЕЖИТЬ ДО НЕГАЙНОГО ВИКОНАННЯ (Слідча справа Кирила Коршака)

Кирило Юхимович Коршак – визначний український історик, археолог та літератор, народився 12 травня 1897 року в селі Дердин Хутір Черкаського повіту Київської губернії (зараз – Городищенський район Черкаської області) в родині селянина.

Здобута ще до революційних подій непогана, як для людини його стану, освіта дала змогу працювати сільським вчителем.

З початку 20-х років виявилось поетичне обдарування молодого Кирила Коршака, він стає членом літературної спілки «Плуг».

Перші роки українського відродження в період «українізації» відчинили перед Кирилом Юхимовичем двері найавторитетнішого вузу – Київського інституту народної освіти (Київського держуніверситету), на історичному факультеті якого він навчався у 1925-29 роках. Серед студентів Кирило Коршак був в числі перших, разом з іншими представниками передової молоді брав активну участь в діяльності ГУКУСу (гурток культури українського слова), керованого видатними вченими-літературознавцями М.К.Зеровим та П.П.Филиповичем. Ще під час навчання у 1928 р. вийшла перша збірка віршів поета під псевдонімом О.Лан «Отави косять».

З історичних дисциплін найбільшу увагу Коршак приділяв археології, тому після закінчення КІНО молодий науковець став аспірантом Київського історичного музею, а згодом Археологічного музею ВУАН, брав участь у випуску журналу «Хроніка археології та мистецтва». У 1931 році Коршак захистив дисертацію за профільною темою.

У період організації низки академічних наукових установ К.Коршак виступив одним з засновників Інституту історії матеріальної культури, де обіймав посаду секретаря-редактора видань Інституту.

Кирило Юхимович брав безпосередню участь у розкопках поселення Трипільської культури в с. Халеп'є Київської області протягом експедицій 1934, 1936-1937 рр., скіфських курганів у М.Нікополь у 1935 році.

Наприкінці 20-х років К.Коршак перейшов до ВУСППу (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників). Період зламу українського села, згортання українізації, перші гучні судові процеси сильно вплинули на молодого літератора. Незважаючи на особисте знайомство з Іваном Ле, Олександром Корнійчуком, Яковом Савченком, листування з тогочасним редактором літературно-мистецького журналу «Червоний шлях» Павлом Тичиною, Кирило Юхимович не зміг перебороти реалій радянської дійсності. Після двох збірок «Назустріч сонцю» та «Долоні площ», виданих у 1930 р., вся наступна лірика поета набула інтимно-особистого характеру і писалася

ним «в шухляду».

Не склалося і особисте життя Коршака. Влітку 1936 р. він був змушений розвестися з дружиною Маргаритою Львівною. Після цього проживав одинаком у гуртожитку т.зв. Музейного містечка у Лаврі (корпус 7, квартира 7).

6 листопада 1937 р. К.Коршака було заарештовано Управлінням державної безпеки НКВС УРСР на підставі звинувачення за ст. 54-8, 54-11 КК УРСР «як активного учасника української націоналістичної організації, що стояла на терористичних позиціях». Зазначимо, що архівна слідча справа Коршака К.Ю. досить невелика за обсягом і містить матеріали засудження (арк. 1-100) та матеріали реабілітації (арк. 101-189).

Документів, писаних рукою К.Коршака, небагато – це заява на ім'я начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, де висловлювалося бажання «...чистосердечно и искренно рассказать о своей контрреволюционной деятельности», датована 21 листопада (арк. 26-27), та не датовані «зізнання» (арк. 47-67), що майже дослівно стали основою єдиного допиту Коршака, який оформлено 10 грудня оперуповноваженим 4-го відділу УДБ НКВС УРСР молодшим лейтенантом Перкіним (арк. 7-23).

Для підкріплення звинувачення наводиться протокол допиту Сугака М.М., співробітника Інституту історії матеріальної культури, та витяги з протоколу допиту Теслі Т.Т., датовані 15 листопада, в яких згадується Коршак (арк. 67-84).

Далі ідуть матеріали судочинства: обвинувальний висновок, протоколи судових засідань, вирок Військової колегії і насамкінець – клаптик паперу, наче куля в потилицю, довідка про виконання вироку (арк. 91-100).

Перейдемо до розгляду документів. Вище вже згадувалось про повну тотожність тексту власноручних «зізнань» і допиту, виконаного Перкіним. Тепер, після накопичення масиву документів та свідчень про механіку тюремної машини НКВС, це досить легко пояснити.

Витяг з протоколу допиту свідка, колишнього слідчого НКВС у Києві Точилкіна Михайла Абрамовича, вміщений у справі Коршака: «... в 1937-1938 гг. в Наркомате существовала такая практика, когда почти от всех арестованных отбирали собственноручные заявления с той целью, чтобы видно было, что арестованные сами сознались в совершении преступления. В тех случаях, когда арестованные не знали, что писать в заявлениях, то им подсказывали сами работники наркомата, а если и это не помогало, тогда применяли к арестованным физические или психические меры воздействия, как то по двое суток держали в кабинетах на допросе, не давали спать и т.п.

Были такие случаи, что к арестованным применяли физические меры воздействия и бывшие наркомы внутренних дел УССР Леплевский и Успенский» (арк. 183).

Іде допит людини, доля якої вже фактично визначена. Треба лише оформити це документально:

«Вопрос: – Вы арестованы, как участник антисоветской националистической террористической организации. Признаете вы себя виновным в этом?»

Ответ: – Я признаю себя виновным в том, что я до дня ареста являлся участником антисоветской националистической организации, в которую был завербован в начале 1934 г. Козубовским – б. директором института истории материальной культуры Академии наук.

Вопрос: – Но ведь и до вхождения в организацию вы были националистом и проводили националистическую работу?

Ответ: – Да, это так. Националистические настроения были у меня еще в тот период, когда я учился в Институте народного образования в Киеве (1925-29 г.)» (арк. 7).

Допитуваний, як у павутинні повинен був обплутувати себе звинуваченнями:

«...Во время учебы я находился в крепком националистическом плену. Я не искал поддержки в партийных и советских организациях и не пробовал сбросить с себя грязь национализма и стать до конца преданным советским гражданином» (арк. 10).

Навіть у творчості своїй ворог мав бути ворогом.

«.. В стихах из сельской жизни разрабатывалась тема о жизни крестьянина – единоличника. После организации колхозов я перестал писать на сельские темы, так как жизнь колхозов для меня была чужда, я ее не понимал и не старался понять. Во многих стихах из сельской жизни явно сквозила кулацкая идеология. В стихах из жизни рабочих я протаскивал клеветническую идею о том, что город, рабочие живут за счет села» (арк. 10).

Якою ж конкретно «злочинною» діяльністю займався Кирило Юхимович? Чим він так настрахав каральну систему?

«... В одной из бесед в начале 1934 г. Козубовский у себя в кабинете заявил, что мы украинские националисты должны группироваться и проводить работу, направленную к развитию украинской науки, культуры, противопоставляя ее той культуре, которая насаждается на Украине партией и советской властью...

Разговор с Козубовским был мною воспринят, как директива для проведения националистической работы.

В следующей беседе, Козубовский уже в более откровенной форме рассказал мне о существовании контрреволюционной националистической организации, ставившей своей конкретной целью свержение советской власти, отторжение Украины от Союза ССР и создание самостоятельного государства с буржуазно-демократической формой правления.

На предложение Козубовского, примкнуть к организации, я дал согласие.

Вопрос: – Какими путями организация пыталась осуществить свою конкретную цель?

Ответ: – Козубовский в разговоре со мной указывал, что главным и решающим средством, путем которого организация считала необходимым осуществить основную цель – это подготовка вооруженного восстания. При этом он указывал на проведение антисоветской агитации для создания базы в массах. Кроме того, широким проведением вредительства мыслилось озлобить население, которое в виде протеста выступило бы против советской власти.

Вопрос: – А террористические замыслы организации вам известны?

Ответ: – От Козубовского, а также впоследствии от участника организации Сугака мне известно, что организация стояла на террористических позициях.

Вопрос: – Вы разделяли террористические установки организации?

Ответ: – Да. Я разделял террористические установки организации» (арк. 11-12).

Де ж міг себе реалізувати націоналіст-шкідник та терорист-науковець – звісно в науці, на передньому краї боротьби за світлі голови трудящих:

«...Козубовский поручил мне работу секретаря редакции института. На моей обязанности лежала читка работ и литературная их редакция. В этой работе по указанию Козубовского я оставлял ссылки на работы махровых буржуазных националистов (Антоновича, Грушевского, Данилевича, Макаренко, Вовка, Гаченко, Яворского). Кроме того, в самих работах в тексте сохранялись полностью концепции этих авторов. Так было, например, с работой Магуры, в которой были ссылки на Макаренко, Хвойку, поляка Костржевского и др. Так было и с работой Молчановского, в которой автор полностью повторил концепции контрреволюционера Яворского о разгроме в XII-XIII вв. многих городов юга Киевщины не татарами, а князем Данилом Галицким. Эта концепция противоречит определенным высказываниям Маркса о разрушительной деятельности татарского нашествия.

...Козубовский давал темы абстрактно схоластические, которые строились на вредном националистически обработанном материале. Темы были будто бы критические, а на самом деле они протаскивали националистические, враждебные марксизму положения. К числу таких работ принадлежат и мои работы о т.н. географическом материализме, где я вместо разгрома и разоблачения буржуазных и националистических теорий давал изложение их. Таким образом, я пропагандировал теории Грушевского об особом пути развития украинского народа, отличном от пути развития народа русского, теорию Вовка о принадлежности украинского народа к особой (динарской) расе, теории Рудницкого о резкой противоположности характеров народов русского и украинского, о большей одаренности украинского народа, о высшем его культурном развитии» (арк. 14-15).

«Все вредительские темы обсуждались всеми участниками организации. Обсуждения производились Козубовским или с каждым участником в отдельности или же группами. Вырабатывались основные положения

вредительских работ, намечались важнейшие материалы из археологии Украины, а также украинская националистическая литература, которая должна была быть использована в работах и проч. ...» (арк. 20-21).

Вражас цинізм, з яким формувався звинувачувальний матеріал. Реальні події та їх об'єктивна оцінка виставлялася як ворожа антирадянська агітація та пропаганда. Звинувачуваний повинен був викрити себе в усіх видах ворожої діяльності, аби більшало пунктів «кривавої» 54 статті Карного кодексу УРСР:

«Члены организации часто при всяком удобном случае вели контрреволюционные разговоры между собой. Так я с Дзбановским говорил о том, что аресты научных работников, писателей, художников ведут к уничтожению украинской культуры, что арестовывают только за то, что это украинцы...

Мы неоднократно вели контрреволюционные разговоры о будто бы тяжелом положении ученых, о низкой оплате труда научных работников. Высказывалось сожаление о невозможности писать работы так, как буржуазные ученые (без «методологии»), расхваливались работы буржуазных ученых и пр. ...

Помимо вредительской работы участники организации проводили широкую антисоветскую агитацию.

Участники организации, в том числе и я, часто вели к-р разговоры с единоличниками и колхозниками, которые работали на раскопках, о тех безобразиях, какие творились в колхозном хозяйстве – на полях. Мы указывали на то, что хлеб высыпается на корню и гниет в покосах, и объясняли это не преступной бесхозяйственностью руководителей колхоза, а тем, что колхозный строй не способствует улучшению хозяйства, а наоборот ведет к развалу его потому, что только единоличник будто бы заинтересован в развитии хозяйства» (арк. 21-22).

І звісно ж, кожний закінчений ворог мав завербувати до організації бодай одну людину, а це ще один пункт звинувачення:

«Вопрос: – А вербовочной работой вы занимались?»

Ответ: – Да, я лично в 1934 г. в Халепье завербовал в националистическую организацию Лавриненко Гавриила Макаровича, быв. учителя. С ним я познакомился во время работы в экспедиции в Халепье в 1934 г., говорил с ним о националистической работе института, выставлял ее как единственно правильную, давал читать издания института и другую националистическую литературу.... Видя в нем националиста, я, информируя его о наличии националистической организации, предложил ему проводить вредительскую работу, на что он согласился» (арк. 22-23).

Ну от і все. Робота зроблена, акценти розставлені вірно і фактичний вирок, доповнений свідченнями «ворогів» Сугака М.М. та Теслі Т.Т., можна оформити юридичне.

Судова машина працювала швидко і невблаганно. Судить самі, обвинувальний висновок був затверджений вже 19 грудня 1937 року (арк. 95).

«...На основании изложенного обвиняется: Коршак Кирилл Ефимович, 1897 г.р. урож. с. Дердин Хутор района им. Петровского, по национальности украинец, гражданин СССР, б/п, до ареста – научный сотрудник ин-та истории материальной культуры –

в том, что:

а) – являлся активным участником антисоветской украинской националистической террористической организации, ставившей своей целью свержение советской власти и отторжение Украины от СССР;

б) – полностью разделял террористические установки организации и высказывал террористические настроения;

в) – лично вовлек в антисоветскую террористическую организацию Лавриненко;

д) – проводил активную подрывную работу – т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-8 и 54-11 УК УССР.

Вследствие указанного, обв. Коршак Кирилл Ефимович подлежит суду Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР в порядке закона от 1-го декабря 1934 г.

Оперуполномоченный IV отдела УГБ

младший лейтенант госбезопасности

(Перкин)

Утверждаю: Начальник IV отдела УНБ НКВД УССР

майор государственной безопасности

(Хатеневер)

Наступного дня, за заведеною процедурою, відбулося підготовче засідання виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР. Тоді ж Коршака ознайомили із обвинувальним висновком. На маленькому клаптику паперу залишився останній у житті автограф Кирила Юхимовича.

Настав судний день.

Приговор

«Именем Союза Советских Социалистических Республик выездная сессия Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР в составе:

Председательствующего Диввоенюриста А.М.Орлова

Членов: Бригвоенюриста И.М. Зарянова и военного юриста I ранга Ф.А.Климина

При секретаре военном юристе 1 ранга А.А.Батнер

В закрытом судебном заседании, в гор. Киеве «21» декабря 1937 года, рассмотрела дело по обвинению:

Коршака Кирилла Ефимовича, 1897 г.р., быв. научного сотрудника института истории материальной культуры в преступлениях, предусмотренных ст.ст.54-8 и 54-11 УК УССР.

Предварительным и судебным следствием установлено, что подсудимый Коршак с 1934 года являлся активным участником антисоветской

української націоналістическої і диверсійно-терористическої організації, діявувавшій на Україні і організаційно був зв'язан с одним из активних учасників этой організації Козубовским.

Разделяя полностью террористические установки организации подсудимый Коршак высказывал террористические намерения в отношении руководителей ВКП(б) и советского правительства.

Кроме этого Коршак вел вербовку в к.р. организацию новых участников.

Таким образом, установлена виновность Коршака в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-8 и 54-11 УК УССР.

На основании изложенного и руководствуясь ст.ст.296 и 297 УПК УССР Военная Коллегия Верховного Суда СССР приговорила:

Коршака Кирилла Ефимовича к высшей мере уголовного наказания – расстрелу, с конфискацией всего лично ему принадлежащего имущества.

Приговор окончательный и в силу постановления ЦИК СССР от I/XII — 34 г. подлежит немедленному исполнению.

Председательствующий *А. Орлов*
Члены *Зарянов, Климин».*

Все. Темна завіса, як і ніч, поволі опускається. В глухих підвалах колишнього інституту шляхетних дівчат чується ще один поодинокий постріл. І з'являється чергова довідка-свідчення (арк. 100):

«Секретно»

Справка

Приговор о расстреле Коршака Кирилла Ефимовича приведен в исполнение в гор. Киеве 22 дек. 1937 г.

Акт о приведении приговора в исполнение хранится в особом архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том № 11 лист № 80.

*Пом. нач. 12 отд-ния 1 спецотдела НКВД СССР
лейтенант госбезопасности*

Филатов»

Ще тоді, у 37-му, Кирило Юхимович опинився немов би у вакуумі, рідних поруч нема, друзів планомірно відстрілюють. Тому, мабуть, реабілітація його почалася лише навесні 1960 року. У процесі вивчення матеріалів була з'ясована повна безпідставність звинувачень. Наведемо лише один приклад. Лавриненко Гаврило Макарович, який нібито був завербований Коршаком, в свою чергу заарештований УНКВС Київської області 13 вересня 37 року і засуджений «трійкою» до розстрілу 25 жовтня того ж року, під час попереднього слідства Коршака К.Ю. взагалі не згадував і не називав.

Допити свідків, які особисто знали К.Коршака по науковій роботі –

Петрова В.П., Ястребова В.О., літератора Костенка А.І., доповнили цю картину.

Особи, котрі безпосередньо мали відношення до засудження Коршака, не уникнули розплати. Перкін Ханан (Петро) Рувинович у жовтні 39 року Особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 5 років таборів, його начальник Хатеневер Аркадій Мерович у травні 40 року Військовою Колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу.

Останню крапку в цій трагічній історії поставив перегляд судової справи Військовою Колегією Верховного Суду Союзу РСР, яка своєю ухвалою від 22 грудня 1960 року вирок щодо Коршака К.Ю. відмінила і справу на нього припинила «за отсутствием состава преступления».

Можливо кривою посмішкою долі можна вважати останній наведений нами документ

«Акт № 579

6 апреля 1961 года

г. Киев

...По сохранившимся в деле актам описи и оценки имущества Киевского городского финансового отдела у гражданина Коршака К.Е. было изъято и реализовано имущества на 38 руб. 70.

Руководствуясь письмом Министерства финансов СССР и Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР от 12.1.1956 года №№ 31-1283/3 и 137, комиссия считает, что возврату из государственного бюджета подлежит стоимость ранее конфискованного у гр-на Коршака Кирилла Ефимовича имущества в сумме тридцать восемь руб. 70 коп.».

1997 рік став сотим з дня народження Кирила Юхимовича Коршака. Культурна громадськість України відзначає цю дату. Одночасно це рік 60-річчя наймасовіших репресій сталінської доби. Відкриваючи правду про минуле, сподіваємось, що це буде ще одним до тисяч аргументів для процесу руйнування тоталітарної свідомості.

Архівна кримінальна справа на Коршака К.Ю. за № 52578-ФП знаходиться у Державному архіві Служби безпеки України.

*Анатолій Сахно
(Київ)*

РОЗСТРІЛЯНИЙ РОМАНС, або ЧИ МІГ ХРУЩОВ НЕ ЗНАТИ ПРАВДИ?

Про народного артиста України Михайла Івановича Донця написано небагато. У всякому випадку, те, що дійшло до нас і про що повідомили нам його біографи, дає достатньо інформації, щоб склалося певне враження про цю цікаву, непересічну людину з трагічною долею.

Але деякі факти з біографії видатного співака, як і більшість з того, про що офіційно повідомлялось нам протягом понад 70 років радянської влади, можна з впевненістю брати під сумнів. Бо брехня панувала навіть серед тих, кому ми віддано вірили, хто керував нами, направляв і надихав... Лише сьогодні ми пізнаємо гірку правдиву історію. Багато хто до цього не дожив, не дізнався правди про своїх рідних, близьких. Як не дочекалася істини про останні дні свого чоловіка професор Київської консерваторії Марія Едуардівна Донець-Тесейр. Може це й добре. Вона пішла з життя, до останніх днів своїх вірячи (та й як було не вірити такій людині) словам втіхи самого Микити Сергійовича Хрущова.

Письменник Микола Кагарлицький, який добросовісно дослідив і описав життєвий і творчий шлях співака в книзі «Михайло Донець» («Музична Україна». 1983 р.), жодним словом не обмовився про те, як помер Михайло Донець. Та й не дивно. Не міг він знати цього. Бо лише зараз, коли виявився можливим доступ до матеріалів, що знаходяться в Державному архіві Служби безпеки України, ми можемо дізнатись про страшну правду останніх днів Михайла Івановича Донця. Саме про невідомі сторінки життя славетного співака піде мова.

Заворожливий голос лине зі старенького радіодинаміка, що висить на стіні. Навіть з примітивного довоєнних часів репродуктора чарівні звуки української пісні зачаровують, тривожачи душу, викликаючи спогади. Аж ось звучить хвилююча мелодія російського романсу, який змінюють драматично грайливі ноти арії Карася із «Запорожця за Дунаєм». Останні звуки довжелезної фермати зливаються з шаленими оплесками. В старенькому «Рекордові» це звучить як шквал вітру, як невгамовний прибій штормового океану.

Народний артист України Михайло Іванович Донець ще не знає, що то не лише остання трансляція його концерту. То останній вільний його подих, то його лебедина пісня.

З енциклопедії українознавства під редакцією професора Володимира Кубійовича:

Донець Михайло (1883-1941), визначний оперний співак-бас і театральний діяч. Почав мистецьку діяльність 1908 р. в

російській опері Зіміна. В 1919 році один із співтворців першої Української Опери (разом із композитором Я.Степовим і актором-солістом М.Микишею). 1925 р. – активний учасник українізації опери в Харкові; від 1927, після українізації Київського театру опери, безперервно працював у Києві. Розстріляний у 1941 році за відмову евакуюватися при відступі рад. військ із Києва... Далі в енциклопедії про те, як чудово співав Донець, які партії виконував, як поєднував свою артистичну діяльність з громадською та педагогічною, що залишив нам «Театральні спогади», які надруковані у «Вечірньому Києві» 1933 року.

Все це правда. Навіть те, що розстріляний у 1941 році. Але ж чи за те, що відмовився евакуюватись із Києва при відступі радянських військ?

Так починався кінець.

У сірому будинку по вулиці Короленка начальник 1 відділення 2 відділу 3 Управління НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Пенкін закінчував друкувати на старенькій машинці постанову на арешт видатного баса.

«За наявними у нас даними, Донець в період петлюрівщини у 1918 році, працюючи в Київському театрі, зіграв провокаційну роль у справі видачі петлюрівцям страйкуючих акторів театру. В 1919 році при денікінцях сприяв останнім у збиранні коштів на потреби білої армії.

За показаннями засудженого за контрреволюційну націоналістичну діяльність В. (з етичних міркувань прізвища не називаю. – *Авт.*), Донець є активним українським націоналістом й особисто був зв'язаний з ворогами народу Любченком П.П. й Хвилею А.А.».

Аналогічні показання дав засуджений Я.: «Донець Михайло Іванович відомий мені як антирадянськи настроєна особа. Під час перебування петлюрівських частин у Києві зустрічав їх хлібом-сіллю, вивішував петлюрівський прапор. Коли я вперше розповів Хвилі про Донця, той відповів, що Донець хороший працівник і нам таких людей треба побільше. В приватних бесідах з Донцем я бачив, що він антирадянськи настроєний, висловлювався в націоналістичному дусі.

Коли почалися арешти учасників троцькістської організації, Донець часто говорив мені, що арешти здійснюються неправильно, обурювався цим.

Донець часто заявляв, що українців кривдять, що всі ті нагороди, які дані українському театрові, по суті є насмішкою. Подивіться, мовляв, скільки нагородили працівників Великого театру в Москві, а скільки – працівників українського театру. Нам кинули нагороди як подачку. Наші заслуги значно більші. Все це тому, що ми українці...».

Донець був свого часу зв'язаний з польським і чеським консульствами в Києві. У 1937 році чеський консул особисто привіз йому з-за кордону посилку. В Чехії проживає близький родич Донця, з яким він листується. Батько дружини Донця, що проживає разом з ним, здійснює переписку

антирадянського змісту з якимось Яном Шмідтом, що мешкає в Кракові.

За останніми даними Донець характеризується як особливо ворожа особа. У вузькому колі осіб висловлюється в антирадянському дусі, дискредитує заходи партії і уряду. Розповсюджує антирадянські пасквільні анекдоти на адресу ВКП(б) і радянських закладів.

Коли на початку війни Донцю запропонували виступити по радіо, то він кинув зі злістю трубку, вилаявся й сказав: «Коли ви вже пропадете...».

Звичайно ж такий набір звинувачень давав можливість лейтенанту держбезпеки Пенкіну винести постанову на арешт, здійснити обшук і відправити під вартою до внутрішньої тюрми НКДБ УРСР.

З цим погодились його начальники Герсонський та Дроздецький. Доля народного артиста України була майже вирішена.

Мабуть, зайве говорити тут про те, що вимушені «зізнання», безперечно, вичавлені залізними слідчими, не спасли тих, хто «покаявся». І В., і Я. в тому ж таки 1937 році були розстріляні як вороги народу. А до арешту Донця залишалось ще майже 4 роки. Він співав, ходив на репетиції, ловив рибу, купався в Дніпрі, мабуть, зовсім не відчуваючи, що вже знаходиться під пильним, невсипущим оком озброєного загону тієї ж партії, кандидатом в члени якої формально був, а може й щиро вірив у комуністичну утопію.

Михайла Донця, попри всілякі документи і «свідчення», словом націоналіст без додаткового «інтер» назвати не наважусь. Він любив усе слов'янське, він любив усе людське. Відчуваючи і бачачи несправедливість в міжнаціональних відносинах, неприховану зверхність «старшого брата», міг, однак, легко розрізнити думи народу і політику верхів. Тому й співав і російські пісні, романси, арії, хоч українська пісня була йому над усе.

Дуже цікавий лист зберігся в архівній справі, надісланий М.Донцю студентами Київського університету за рік до його арешту. Він дає можливість відчуту ту епоху, в якій жив артист.

«Шановний товаришу Донець!»

Нам, групі студентів Київського Державного університету ім. Т.Г.Шевченка, 19 березня ц.р. довелось слухати Ваш виступ по радіо. Перше, що нас здивувало, що Ви – Народний артист України, звертаєтесь до свого ж народу російською мовою. Невже Ви думаете, що Ви будете більш зрозумілим і близьким українському народові тоді, коли Ви до нього звертаєтесь не його мовою? Згадайте, що говорили Чернишевський і великий російський педагог Ушинський про значення рідної мови в розвитку будь-якого народу. Сьогоднішній Ваш репертуар не цілком відповідає Вашому званню. У Вашому творчому виступі відчувається немовби бідність української пісенної культури. Ви проспівали лише дві українські речі, і то винесли їх на задвірки свого творчого виступу. Хіба героїчне минуле і сучасне українського народу таке бідне, що воно не дає Вам можливості проявити свій талант, і разом з тим збагачувати українську культуру? Хіба для Вас не відома лєнінсько-сталінська постановка питання про розвиток національних

культур? «Може здатися дивним, що ми, – говорив т. Сталін на 16 партз'їзді, – прихильники злиття в майбутньому національних культур в одну спільну (і формою і змістом) культуру, з однією спільною мовою, є разом з тим прихильники розквіту національних культур в даний момент, в період диктатури пролетаріату. Але в цьому нема нічого дивного. Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися, виявивши всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою. Розквіт національних формою і соціалістичних змістом культур в умовах диктатури пролетаріату в одній країні для злиття їх в одну спільну соціалістичну (і формою і змістом) культуру, з однією спільною мовою коли пролетаріат переможе в усьому світі і соціалізм увійде в побут, – в цьому саме і полягає діалектичність ленінської постанови питання про національну культуру». (Й.Сталін, зб. «Марксизм і національно-колоніальне питання», 1934 р., Київ, ст. 179). Вдумайтесь в ці геніальні слова нашого вождя.

З повагою Група студентів Київ. університету імені Т.Г.Шевченка. 19.III-40 р.».

Ось такі «звинувачення». Але що вони проти тих, що вже тоді мали в НКВС...

Арешт.

Вже десять днів чобіт німецько-фашистських загарбників плюндрує українську землю. Біля оперного театру в Києві група акторів зібралася, щоб поговорити не так про театральне життя-буття, як про останні фронтівні новини. Спочатку ніхто навіть не звернув уваги на легкову, що зупинилася поруч. Двоє чоловіків запитала Донця, відійшли з ним убік, про щось перекинулись кількома словами. Михайло Іванович сів до кабіни, і авто непоквапливо від'їхало. Більше ніхто ні із знайомих, ні із рідних Донця не бачив. Обшук в квартирі робився без його присутності. Всі папери, протоколи підписувала дружина народного артиста Марія Донець-Тесеєр.

Звичайно, нічого не варто було «пришити» артисту ще й терористичну чи диверсійну діяльність. Адже при обшукові квартири подружжя виявився цілий арсенал зброї, яку Донець міг використати у ворожих цілях. Хто б дивився на монограми, викарбувані на револьвері «Коровіна» чи мисливських рушницях, подарованих артистові високоповажними партійними і державними діячами за невтомну працю на благо...

Але, крім цього, для звинувачень були більш вагомі і значно страшніші «статті» – український націоналізм, антирадянщина. Коротше – ворог народу.

Опівночі 2 липня 1941 року почався допит Донця М.І. Перше запитання стосувалось контактів із закордоном. Михайло Іванович відповів, що в Чехословаччині проживає його рідний брат Георгій, який потрапив у полон ще під час першої світової війни, та так в тій країні й залишився. Зараз мешкає в м. Дрожкові, працює лікарем. Рідна сестра Валентина також проживає десь в Чехословаччині. Ні з братом, ні з сестрою контактів він не

має.

– А тепер розкажіть про свою провокаційну роль у справі видачі петлюрівцям акторів театру, що страйкували?

– Я нікого ніколи петлюрівцям не видавав. Був випадок, коли (під час Петлюри чи Центральної Ради – не пам'ятаю) був оголошений мій бенефіс, я, прийшовши до театру, побачив оголошення, що всі артисти страйкують. Був здивований, що оголошення не підписано головою Спілки працівників мистецтв. Я йому зателефонував і запитав, за чиїм розпорядженням повішене оголошення. А через деякий час з'явилися представники комендатури і примусили почати спектакль. Всі працівники, в тому числі і я, підкорилися.

– А як ви сприяли збору коштів для потреб білої армії?

– Такого ніколи не було.

– Розкажіть про вашу контрреволюційну націоналістичну діяльність.

– Ніякою контрреволюційною роботою я не займався, націоналістом я ніколи не був. Я любив і люблю українську народну пісню і українську музику. Я не вважаю, що це націоналізм.

Допит припинено о 3 годині 45 хвилин ночі. Це був перший допит і Донець відповідав на запитання досить впевнено, ще пам'ятаючи, що він – народний артист, якого знав сам Сталін, відзначаючи його різними почестями. Але ж то було спочатку. Папка з «компроматом» була грубенькою, а ночі подібні лише починалися.

Далі його звинуватили у зв'язках зі «зрадником Батьківщини» режисером Улухановим Олександром Івановичем, «злочин» якого полягав у тому, що він працював у Львівському оперному театрі «за часів Польщі» і не переїхав до Радянської України. Будучи на гастролях у Львові в 1940 році, Донець зустрічався з Улухановим і вів з ним антирадянські розмови. Вірніше – вислуховував Улуханова. А той висловлював незадоволення тим, що з приходом радянської влади в Західну Україну погіршилися умови життя, на ринку відсутні життєво необхідні предмети, чого начебто ніколи не було в Польщі, де жив він у повному достатку. Пояснював це тим, що радянська влада все забрала і скасувала приватну торгівлю. Донець його поглядів не поділяв, пояснював тимчасові труднощі перехідним періодом...

Зі своїми родичами – братом і сестрами – ніяких контактів Донець не мав, навіть не листувався. Лише з сестрою Іриною, яка проживала на території Польщі, бачився кілька років тому. Вона скаржилась на тяжке життя. Ніяких антирадянських розмов з нею не вели. Чому відвідував посольство Чехословаччини в Києві? Запрошували на банкет як артиста, під час якого Донець співав. Генеральний консул запитував, чи не є доктор Донець, що проживає в Чехословаччині, його братом: Так, Георгій Донець – його рідний брат.

Що ж до запитання, чи розповідав кому-небудь антирадянські анекдоти, то такі випадки дійсно мали місце. Розповідь про це на наступному допиті, коли все згадає.

Але наступного допиту вже не було...

Німецькі фашисти наближались до Києва. Часу на розмови з «антирадянщиками» та іншими «ворогами народу» не було. Возитися з ними, евакуюувати – велика розкіш. Того ж таки липня 1941 року разом із сотнями інших в'язнів народний артист України Михайло Іванович Донець був розстріляний. Як зазначено в справі, розстріляний «за розпорядженням ворога народу Меркулова (тодішнього шефа держбезпеки – *Авт.*) без рішення суду».

Вона була Донцю як донька.

З Людмилою Андріївною Проценко ми зустрілись у неї вдома. Квартира-бібліотека, квартира-архів. Людмила Андріївна – людина-подвижник. У свої 70 років вона, не зважаючи на перенесену тяжку хворобу, повна енергії, життєвих сил. Ось уже багато років натхненно займається вивченням такого непростого питання, як історія київського некрополя.

Досліджуючи невідомі сторінки з біографії Донця, мені пощастило познайомитись з людиною, яка дуже добре знала Михайла Івановича. Більше того, великий артист, не маючи своїх дітей, вважав Людмилу своєю донькою, грався з нею, любив тримати на колінах.

Тому лишень повернулася до звільненого радянськими військами Києва, кинулась Людмила Андріївна до Марії Едуардівни. Дружина народного артиста впала на груди Людмилки і зайшлася риданням. Без слів знали, чого обоє плачуть – згадали Михайла Івановича. Про нього Людмила не чула нічого від дня арешту. Марія Едуардівна уже все знала. Думала, що знає. Вона розповіла, як до неї приїздив Микита Сергійович Хрущов і розказав, що Михайло Донець помер від серцевого приступу у поїзді при евакуації заарештованих. Хрущов розповів, що, начебто, проїжджаючи Дарницю, Михайло Іванович вигукнув: «Як же це я залишаю мою Марійку», – і помер. Таке розповіла Марія Едуардівна в 1943 році. Це ж розповіла мені Людмила Андріївна в 1997-му. Зустрічалась дружина співака з Хрущовим чи ні, але одне достеменно відомо – Донець-Тесейр не знала правди про смерть свого чоловіка. Ще одним свідченням цього є ось цей лист.

*«Генеральному Секретареві ЦК КПРС
Микиті Сергійовичу Хрущову*

*Професора Київської держконсерваторії
Марії Едуардівни Донець-Тесейр,
мешканки м. Києва, вул. Леніна, 68, кв. 78-а*

2 липня 1941 року був заарештований мій чоловік — народний артист УРСР Михайло Іванович Донець. Так як це був воєнний час я нічого не могла добитися, і лише у 1946 році мені видали довідку із ЗАГСу про смерть М.І.Донця, що настала, як сказано в ній, від паралічу серця 10-го вересня 1941 року.

Проживши з чоловіком 22 роки, я твердо знаю, що будучи кандидатом партії він був всією душою відданий нашій Комуністичній партії, нашому народові (сам він син робітника київського «Арсеналу») і нашому урядові.

Мені були повернені із МДБ фотографія тов. Сталіна з особистим підписом – «Від Сталіна товаришеві Донцю 24.III.-36 р.», отримана Донцем під час Української декади в Москві в 1936 році, і фотографія тов. Калініна, що вручає М.І.Донцю орден Трудового Прапора.

Донець прослужив на оперних сценах тридцять вісім років і зробив великий внесок у справу оперного мистецтва. Зараз же його ім'я забуте і ніколи по радіо не передають його платівки. А згадуючи про артистів української опери, не згадують імені Донця.

Я тяжко переживаю це, знаючи твердо, що користуючись тривожними роками війни, мій чоловік був оббреханий. Я гаряче прошу перевірити звинувачення і зняти пляму, що лежить на його імені, дозволивши передавати платівки, наспівані Донцем, по радіо.

*Професор Київської держконсерваторії
М.Е.Донець-Тесейр».*

На цьому листі навкосо олівцем: «Платівки програвати дозволено». І підпис. Чий це автограф, стає зрозумілим з наступного документа – постанови про припинення кримінальної справи.

Начальник відділення обліково-архівного відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР полковник Сухов, розглянувши матеріали справи і проаналізувавши висунуті звинувачення і «докази», зробив висновок: «...Аналізуючи показання вищеназваних засуджених (мається на увазі В., Я., та інших. – Авт.), на основі яких Донець в липні 1941 року був заарештований, не можна вважати встановленим його приналежність до антирадянської націоналістичної організації і проведення ним антирадянської роботи».

І хоч вже було винесено рішення, що Донець не винен, і справу треба припинити, все ж полковник Сухов у Москві констатує: «Встановленим є лише те, що Донець в 1918-1919 роках у Києві зустрічав петлюрівські війська хлібом-сіллю, вивішував петлюрівський прапор; працюючи в театрі, видав петлюрівцям страйкуючих акторів. Однак ці дії постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР 1927 року амністовані».

Затвердив постанову щодо припинення кримінальної справи на Донця чиновник з тим самим підписом, який дозволяв програвати платівки по радіо – голова КДБ при Раді Міністрів СРСР генерал-полковник Серов. Сталося це 22 лютого 1955 року. А ще через три дні про це письмово повідомили М.Е.Донець-Тесейр.

Людмила Андріївна Проценко розповідає, що після смерті Марії Едуардівни залишився великий архів народного артиста України Михайла Донця, який знаходиться зараз у Державному архіві-музеї літератури та

мистецтва в Києві. Життєвий і творчий шлях видатного співака ще чекає свого дослідника.

*Анатолій Давидюк
(Вінниця)*

РЕПРЕСОВАНИЙ ДЖАЗ

Здійснюючи тотальний наступ на українську культуру, жорстока і немилосердна система нищила не тільки професійних письменників, поетів, артистів. Поза їх увагою не залишалися і самодіяльні художні колективи, як, наприклад, самобутній оркестр при Вінницькому медінституті. Останній започаткував своє існування незабаром після відкриття вищого навчального закладу у Вінниці. В ті роки наявність оркестру в колективі була непомірною розкішшю. Крім офіційних торжеств з приводу революційних свят, оркестранти грали на концертах художньої самодіяльності, танцювальних майданчиках. Даруючи слухачам насолоду від музики, оркестр завойовував все більший і більший авторитет у студентів та громадськості міста.

Найбільшої слави оркестр здобув, коли його керівником офіційно став Григорій Платонович Калина – професор, завідуючий кафедрою мікробіології інституту. Прибувши до Вінниці за рекомендацією свого наукового керівника академіка Д.К.Заболотного, Г.П.Калина сам запропонував очолити оркестр. Спочатку адміністрація інституту вагалася і спробувала відрадити його, мовляв, професор та ще й завідуючий кафедрою і раптом таке зближення в іншій ситуації з своїми студентами.

Побоявання відпали дуже швидко. Завдяки вмілому керівництву, вдалося підібрати для колективу здібних музикантів з числа студентів-медиків. Вільний час віддавали репетиціям, прослуховуванням класичних музичних творів, власним аранжуванням популярних пісень 20-30-х років. Репертуар вдосконалювали систематично шляхом копіткої самодіяльної роботи. Було скрутно з нотами, але завжди виручав Г.П. Калина, який привозив з Москви чи Ленінграду збірники вальсів Шопена, твори інших композиторів. Коли вдавалося роздобути платівку, програвали її на квартирі Г.П.Калини на патефоні і тут же студент М.М.Щавинський за допомогою рояля перекладав мелодії на ноти.

Позитивно змінився репертуар оркестру. До його складу входили популярні класичні твори, народні пісні та танці, твори радянських композиторів 20-30-х років. Не побоявся Г.П.Калина включити до репертуару модні на Заході танго та фокстроти. Сам стиль виконання творів став більш на той час цілком модерним. Окрилені успіхом, учасники вирішили назвати себе джаз-ансамблем.

Популярність джаз-ансамблю росла надзвичайно швидко. Крім постійних виступів в інституті, джаз виступав і завоював перші місця на міських та обласних олімпіадах, виступав на концертах, на партійних та комсомольських конференціях, на сесіях районних та обласної Ради, в банку, палаці піонерів, в міському парку культури та відпочинку. Часто джаз

запрошували виступати до гарнізонного будинку Червоної Армії перед командирами та червоноармійцями. Своєрідним визнанням авторитету джазу стало запрошення його на закриту вечерю, влаштовану обласним партійно-радянським керівництвом на честь героя-челюскінця П.П.Ширшова, який відвідав Вінницю в 1938 році.

В усіх концертних залах слухачам особливо подобалися музичні тематичні програми «Подорож по СРСР» та «Мадрид» – про героїчну боротьбу іспанського народу проти фашистської диктатури. Підготовлені особисто керівником Г.П.Калиною, вони відповідали духові того часу, формували громадську думку щодо справедливої війни демократичних сил Іспанії проти фашизму.

Але, запаморочені параноїдальним синдромом ворогоманії та шпигунофобії, органи НКВС не дрімали. Слідча справа проти джаз-ансамблю, яка міститься в 9 томах, налічує до 3 тисяч сторінок, дає підстави твердити, що агентурна справа у Вінницькому медінституті в 30-х роках була на високому рівні¹. Інформатори, які постійно «стукали» в обласне управління НКВС, працювали в адміністрації, на кафедрах, в підрозділах інституту, в гуртожитках, на танцях, на пляжах, під час відпочинку тощо. Студентські «павлики морозови» систематично доносили про сказане професорами чи викладачами на лекціях, практичних заняттях, на перервах, в приватних бесідах.

Звісно, що в умовах такого тотального слідкування не міг залишитися поза увагою джаз-ансамбль, тим більше, що авторитет його постійно зростав. Одного разу, коли джаз виступав у військовій частині, хтось надто ідейний замовив виконати пісню про Сталіна, а джаз такої пісні в своєму репертуарі не мав. Надійшло ще одне замовлення: виконати пісню про Ворошилова, але й цієї пісні джаз не виконав. Останній факт відразу ж став відомим «там, де потрібно» і в судовій справі розцінювався як акт серйозної контрреволюційної диверсії.

Прикро констатувати, але серед колективу джазу та близьких до нього людей, теж були інформатори. Вони неодноразово повторювали, що джаз не виконує пісень про Сталіна та Ворошилова, першотравневий виступ джазу був складений в більшості із легкої музики – фокстротів та танго. Популярна програма «Подорож по СРСР», мовляв, тільки зовні приваблива, а в дійсності вона просякнута досить шкідливим душком, не відтворює кипучу роботу радянських республік, а зображає злиденність, горе та вульгарність. В іншій програмі джазу під назвою «Мадрид» героїчні дівчата-комсомолки показані в спотвореній непристойній формі. А староста джазу Л.М.Гробрер разом з піаністом Чернецьким, виступаючи в інтермедії під назвою «Наркоми», намагалися дискредитувати та висміятилюбимих і прославлених наркомів Єжова та Ворошилова. Уже згадуваний Л.М.Гробрер любив на репетиціях розповідати анекдоти.

Діставалось від «павликів морозових» також керівникові джазу Калині

Г.П. за те, що він по радіоприймачу слухав Німеччину, давав студентам читати книгу Ліона Фейхтвангера «Москва 1937». На репетиціях джазу бувало сам танцював в непристойній, вульгарній формі, намагаючись розбещити студентів. Комунисти і комсомольці вважали, що професор Г.П.Калина упереджено ставився до їх знань з мікробіології, штучно занижуючи їм оцінки під час екзаменів.

Суворе журі, що засідало в кабінетах НКВС, по-своєму оцінювало діяльність джаз-ансамблю. Пильні чекісти в усьому вбачали вихватки ворожих розвідок та шпигунство. Звісно, що перед партійними, радянськими, військовими та комсомольськими активами джаз міг виступати тільки, коли його офіційно запрошували керівники відповідних органів. Але на вулиці Дзержинського це трактувалось зовсім по-іншому. Якщо джаз часто виступає перед керівним складом області та в будинку Червоної Армії, то це виключно з метою підготовки диверсій на випадок початку війни, з метою фізичного знищення обласного та військового керівництва.

Ці підлі підозри слідчий вніс до протоколу допиту піаніста М.М.Щавинського. Там записано: «Давая выступления и широко себя рекламируя вплоть до армии, мы создали себе авторитет и популярность, втирались в доверие общественности, что впоследствии помогло бы нам наметить путь к террористическим актам... Произведение терактов во время военных действий имеет тот смысл, что в военное время (советской власти. – *Авт.*) пришлось бы бороться на два фронта: с агрессором и диверсией». Уявіть собі, наскільки потрібно бути зламаним, щоб так обмовити себе та суспільство!

Все це можна було б сприймати як жарт або фантазію хворої людини, аби такі дії не підпадали під статтю 54 КК УРСР, що повністю копіювала сумнозвісну 58 статтю КК РРФСР про контрреволюційну діяльність та агітацію. Найвищою мірою покарання за цією статтею був смертний вирок.

У серпні 1938 р. розпочалися арешти та допити... Але перед цим необхідно познайомитись з деякими підходами до роботи слідчих та керівництва НКВС по Вінницькій області. В справі про джаз допити безпосередньо вели начальник управління НКВС майор держбезпеки Корабльов І.М., виконуючий обов'язки начальника третього відділу управління держбезпеки НКВС лейтенант держбезпеки Запутряєв О.М. Обидва були надзвичайно винахідливими фантазерами щодо хитромудрих сплетінь надуманих контрреволюційних груп, їх вигаданих планів, зв'язків з розвідками усіх капіталістичних країн світу. Наприклад, свідок репресій І.С.Агаєв згадує: «Завжди, коли я заходив до Запутряєва, у нього на столі лежали розкриті брошури, щось схоже до «записок шпигуна» і цими брошурами він користувався при коригуванні протоколів»².

Чорнову роботу – залякування, побиття заарештованих, фальсифікацію протоколів допитів тощо виконував оперуповноважений третього відділу управління держбезпеки НКВС сержант Беркута А.П.

Першим, 6 серпня 1938 р. було заарештовано Григорія Платоновича Калину — керівника джаз-ансамблю. Народився він в 1902 р. в м. Саратові. Росіянин. Батько – інженер-залізничник, тому довелось часто мандрувати по містах Росії. Закінчив Самарське комерційне училище, поступив до консерваторії. Але ні комерція, ні доля музиканта-професіонала його не привабили. Поступив до Самарського університету на медичний факультет. В 1922 р. з третього курсу перевівся до Ташкентського університету, в цьому ж році – до Іркутського університету, який закінчив в 1925 р. Починаючи з 1926 р. працює за спеціальністю мікробіолога в різних містах – Хабаровську, Читі, Зимі (1926 р.), Москві та Ленінграді (1926-1928 рр.), Ташкенті (1928-1932 рр.), Самарі (1932-1933 рр.), Архангельську (1933-1936 рр.) В 1936 р. прибув до Вінницького медінституту на посаду завідуючого кафедрою мікробіології. Проживав по вул. Блока, 1.

Виписка з листа Г.П.Калини після винесення смертного вироку:

«Председателю Военного трибунала 437 ВП КОВО (військова прокуратура Київського Особливого Військового Округу. – *Авт.*)...

...До 6 августа 1938 г. я не был шпионом, ни диверсантом, ни изменником родины, ни врагом народа. Я был честным советским гражданином, вместе со всеми радовался достижениям Советского Союза, восхищался героизмом папанинцев, смелостью Чкалова и Громова, любил и уважал Красную Армию. Пользовался уважением окружающих меня, уважал себя – еще бы в 36 лет достиг высших ученых степеней и звания, увлекался своей научной работой, любил музыку, был веселым и жизнерадостным советским человеком, любил молодежь, может быть потому, что чувствовал себя молодым... Перед смертью я категорически заявляю, что никакого шпионажа не было, никаких сведений я не собирал...».

В постанові про арешт від 28 липня 1938 р. говорилося, що Г.П.Калина «є учасником диверсійно-шпигунської організації, яка зв'язана з розвідувальними органами однієї іноземної держави». Як бачимо, твердження поки не конкретне. Не маючи на час арешту ніяких компрометуючих матеріалів, діяли за принципом: основне заарештувати, а за що – буде видно потім.

«Председателю Военного трибунала 437 ВП КОВО... Арест я воспринял как недоразумение, которое скоро выяснится, не чувствовал за собой ничего такого, за что должен был бы отвечать... В камере я подвергся «обработке» – мне сказали, что меня все равно не освободят – дай какие-нибудь показания, поедешь в лагерь, – ты человек для НКВД подозрительный, но для того, чтобы тебя изолировать, нужно какой-либо «ярлычок» – вероятно тебе приклеят ярлычок шпиона. Следовательно, сказали мне, сам тебе будет помогать писать показания, будет подсказывать о чем писать, называть фамилии и т.п.».

Оперуповноваженому третього відділу УДБ сержанту Беркуті подобалася східна версія, а саме загроза з боку японської розвідки. Поки

Г.П.Калина, наляканий погрозами слідчого, писав 58 сторінок власноручних показань, Беркута спільно з Корабльовим та Запутряєвим, не викликаючи з камери арештованого, самі змайстрували та підписали протокол допиту Г.П.Калини на 42 сторінки машинопису.

Фальшивий протокол допиту цікавий з точки зору обмеженої фантазії охоронців державної безпеки. Версія починається з того, що в 1923 р., будучи 21-річним студентом, Г.П.Калина приїхав в Харбін в гості до свого дядька, який працював інженером на Китайсько-Східній залізниці (вона проходила по території Китаю, але належала СРСР та обслуговувалась радянськими спеціалістами). В кабінеті свого дядька він познайомився з громадянином японської національності, який з порогу відрекомендувався, що він доктор мікробіології, офіцер генерального штабу Японії, резидент розвідки в СРСР, де має багато «друзів», а зовуть його Фукуй (цей псевдонім вигадав Запутряєв із своїх «записок шпигуна»). Лише після кількох погроз з боку Фукуя Г.П.Калина дає згоду працювати на японську розвідку. Читаєш і думаєш: невже японські резиденти були дурнішими наших вінницьких енкаведистів?

А далі усе пішло, як ніж по маслу. При кожному переїзді в нове місто, при влаштуванні на новій роботі до Г.П.Калини обов'язково підходили радянські «друзі» Фукуя, давали шпигунські завдання, вимагали розвідувальних даних тощо. Характерно, що усі ці «друзі» обов'язково обіймали посади директорів університетів, завідували кафедрами, баклабораторіями, санстанціями.

Невеличка заминка вийшла при переїзді Г.П.Калини з Архангельська до Вінниці в 1936 р. Причиною була дуже велика відстань між Вінницею та Токіо. Які могли бути інтереси у прославленої японської розвідки до провінційного Вінницького медінституту?

Потрібна була перевербовка і вона відбулася по дорозі, в Москві. Знову був використаний дядько А.Х.Калина, який тепер проживав у Москві і нібито працював уже на німецьку розвідку. Трапилось так, що під час обіду до дядька завітав сусід-лікар Бродський і за стаканом чаю завербував Г.П.Калину працювати на користь німецької розвідки. Таким чином, у Вінницю Г.П.Калина, згідно сценарію вінницьких енкаведистів, приїхав як агент зразу двох розвідок – японської та німецької. Хотіли йому нав'язати зв'язок ще з якоюсь сіоністською групою та польською дефензивою, але ці версії не були домінуючими і якось розпливлися в морі документів та різних вигадок слідчих.

З листа після винесення смертного вироку. «Председателю Военного трибунала 437 ВП КОВО... Привели меня во внутреннюю тюрьму УГБ и я внезапно почувствовал, что меня перенесли из советской действительности в какую-то нереальную обстановку. Мне говорили «ты», ругали по-матерному, конвоир ткнул меня в бок дулом нагана, мне остригли голову... В камере я увидел избитых людей, с разбитыми коленями, губами, синяками, ранами... Я

начал писать – ведь ничего другого мне не оставалось делать. Начал придумывать несовершенные преступления...».

З початком навчального року, 20 вересня 1938 р., був заарештований Мечислав Мечиславович Щавинський – студент четвертого курсу, учасник джаз-ансамблю. На його нещастя, при обшуку у нього було вилучено саморобний 6-зарядний пістолет для патронів малокаліберної гвинтівки. Друга біда полягала в тому, що його батько та рідний брат Юрій були заарештовані ще в лютому 1938 р.

При вилученні паспорта виявилася ще одна прикра обставина – належність до національності. В паспорті було записано «українець» (батько – поляк, мати – українка), тоді, як слідчий вважав, що М.М.Щавинський повинен бути поляком. Для слідства це мало принципове значення. Незважаючи на те, що офіційна пропаганда кричала про дружбу народів, рівність усіх націй, насправді владні структури та органи НКВС здійснювали тотальне переслідування поляків в Україні, зараховуючи їх агентами дефензиви. Так, під виглядом ліквідації польського підпілля в цей час в Україні було заарештовано більше 30 тисяч чоловік³.

Із виступу М.М.Щавинського на суді:

«В камере я встретился с заключенным Минкиным, который сказал, что ты будешь давать свои показания такие, какие нужны следователю, если ты не дашь добровольно, то тебя заставят эти показания дать. Через некоторое время меня вновь вызвал следователь Беркута и предупредил, чтобы я давал ему показания, иначе я буду избит. Не желая быть изуродованным и остаться калекой, я дал показания, какие от меня требовал Беркута... Я основал свои показания на вымысле...».

Під тиском слідчого М.М.Щавинський обмовив себе, що він є учасником диверсійно-терористичної групи, за завданням якої проводив підготовчу роботу до здійснення актів бактеріологічних диверсій та терору.

27 вересня 1938 р. було заарештовано художника медінституту Цалека Шимона-Давидовича Лошака, який був тісно зв'язаний з джаз-ансамблем, оформляв декорації та афіші, затримувався на репетиціях в клубі інституту. Сам Ц.Ш.Д.Лошак до 1929 р. проживав в Латинській Америці, в столиці Куби – Гавані. Наслухавшись комуністичної пропаганди за кордоном про успіхи Радянського Союзу, Лошак Ц., прихопивши свій мольберт та закупивши самих яскравих фарб, поїхав до СРСР малювати сяючі вершини комунізму.

Вінниця зустріла його прохолодно. З великими труднощами влаштувався художником при медінституті. Мізерної зарплати не вистачало, щоб прохарчувати велику сім'ю та сина, який навчався в Одеському художньому інституті. Недовіру до нього викликало те, що в Америці, в Чикаго, проживали брат дружини та дві тітки по матері.

Не знадобилися йому яскраві фарби. Замість сяючих вершин довелося в переповненій камері вінницької тюрми НКВС під диктовку слідчого писати власноручно обмовлення про належність до неіснуючої групи Г.П.Калини та

причини виготовлення карти Вінницької області з нанесенням на ній пунктів цукрових та спиртових заводів.

29 вересня 1938 р. працівники НКВС увірвалися в гуртожиток № 1 медінституту по вул. Р.Люксембург (зараз – В.Стуса) і заарештували ще двох студентів-джазівців – піаніста Бориса Михайловича Чернецького та ударника Лева Мойсейовича Гробера. У обох в кінці 1937 р. органами НКВС були заарештовані і звинувачені в шпигунстві батьки. Тепер уже синам приписували участь в уявній контрреволюційній та диверсійній групі Г.П.Калини.

Потрібно віддати належне Л.М.Гроберу, який визнаючи участь в джазі, послідовно і категорично відкидав звинувачення слідчого про причетність до будь-якої шпигунської організації. З другого боку, дуже важко довелося боротися з слідчими сину колишнього поміщика – Б.М.Чернецькому. В заяві до начальника вінницької тюрми він писав: «Узнав о сильной моей любви к жене, на которой я за месяц лишь до ареста женился, меня завели в комнату № 25 к следователю Колеснику и на моих глазах следователь, допрашивая какую-то женщину, ругал ее последними словами, рвал за груди, волосы и, впоследствии, избив до потери сознания, отослал в камеру. После этого следователь зазвал снова меня к себе в 24 комнату и сказал, что, если я не дам показаний, то даст их моя жена, которую арестовывают. Видя такой кошмар и не видя иного выхода, я дал массу показаний... У меня хватило мужества выпить с целью самоубийства большую дозу опиума... и очутиться в скорой помощи...».

5 листопада 1938 р. працівники НКВС повторили свій віроломний візит в гуртожиток медінституту по вул. Рози Люксембург. На цей раз жертвами шпигуноманії стали учасники джаз-ансамблю студенти Дмитро Йосипович Васерштром та Микола Антонович Козак. Обидва обмовили себе, що вони є учасниками диверсійно-шпигунської групи, якою керує Г.П.Калина.

Поява в гуртожитку озброєних енкаведистів в круглих голубих кашкетах та червоною зіркою посередині з нарочито відтопиреними кобурами на широких ремінцях сильно налякала мешканців, що проживали по вул. Р.Люксембург. Студентство принишло. Пішли різні чутки. В довгих коридорах стало безлюдно, бо сиділи нишком в кімнатах. Адже музикантів усі добре знали, навіть потайки заздрили їх популярності.

Арешти та попередні допити учасників джазу не дали слідчим бажаних наслідків. Насправді, яку шкоду під час війни міг принести своїми виступами джаз? Для солідної справи потрібні були великі плани, широкий розмах. Тому слідчі беруть все більший ухил на можливість бактеріологічних диверсій проти цивільного населення та Червоної Армії.

З цією метою 24 серпня 1938 р. був заарештований Бернасовський Петро Арсенович – завідувачий епідемічним відділенням обласної санстанції. По сумісництву він ще працював в інституті асистентом на кафедрі мікробіології, якою завідував Г.П.Калина. Вся вина його перед радянською владою полягала

тільки в тому, що батько в нього був священиком, двоюрідні брати і сестра проживали в Польщі та Франції.

В неіснуючих шпигунських групах П.А.Бернасовський мав нібито конкретне завдання: розповсюджувати серед населення епідемічні хвороби сипного тифу, холери, малярії, дифтерії, отруювати криниці заразними бацилами тощо. Винним себе він визнав повністю.

В жовтні 1938 р. в справі про джаз було заарештовано доцента кафедри дитячих хвороб Миколу Арнольдовича Цукермана, звинуваченого в участі у диверсійній японо-німецькій групі. Інтерес до доцента М.А.Цукермана був особливий. Народився він в 1891 р. у м. Рівно колишньої Волинської губернії (Польща). Навчався на медичному факультеті Фрайбурзького університету (Німеччина). Батьки переїхали до Вінниці, де мали власний двоповерховий будинок.

Сам М.А.Цукерман пишався своїм революційним минулим. Ще будучи учнем Вінницького реального училища, він пристав в 1905-1907 рр. до студентської соціал-демократичної організації, виконував технічні доручення по друкуванню на гектографі прокламацій та їх розклеюванню. В роки громадянської війни працював лікарем в Червоній Армії. Під час польсько-радянської війни в 1920 р. потрапив в полон до поляків.

Але слідчому Беркуті потрібні були не такі факти. Перед ним був «ворог народу», «шпигун» і це потрібно було довести будь-якими засобами. «Попрацювавши» з М.А.Цукерманом 12 безсонних ночей, слідчий навішує йому зразу три ярлики. Перший, що М.А.Цукерман, перебуваючи в польському полоні, був завербований агентом дефензиви лікарем М.Тернополя Стобецьким, якому передавав різні таємні матеріали до 1935 р.

Другий ярлик – причетність до неіснуючої військової організації в м. Вінниця, яка працювала на користь німецької розвідки. Виглядала вона знову дуже примітивно. Уявіть собі, що дитячий лікар М.А.Цукерман одного разу був запрошений оглянути хвору дитину на квартирі командира корпусу Вінницького гарнізону Гермоніуса В.Е. Коли збирався покинути квартиру, з сусідньої кімнати вийшов з гарною собакою сам господар. Поки собака обнюхувала штанини доктора і облизувала йому туфлі, господар повів антирадянські політичні розмови. Вони зразу зрозуміли один одного і М.А.Цукерман залишив квартиру червоного командира агентом німецької шпигунсько-диверсійної групи, якою керував Гермоніус. Ця версія пізніше не пройшла, бо в справі засудженого Гермоніуса жодної згадки про М.А.Цукермана не було.

Третій ярлик М.А.Цукерман отримав як член японо-німецької групи. Слідчий прагнув показати, що «вороги народу» в білих халатах підбираються до самого цінного – здоров'я дітей. З цією метою створюється підібрана комісія в складі Лобанова, Т.І.Мальцевої, Р.М.Дубицької та Лойфермана для обстеження дитячого відділення Другої Вінницької радянської лікарні, допитуються свідки, які твердять, що М.А.Цукерман, як завідуючий

скарлатинозним відділенням недбало вів історію хвороби, приймав в лікарню дітей, яких лікував в порядку приватної практики. А саме головне, з метою штучного збільшення смертності дітей, клав на ліжко легко хворих дітей і відмовляв тяжко хворим дітям.

Усі ці вигадки слідчий вніс до протоколів допиту і домагався щоб Цукерман обмовив себе.

Із протоколу допиту М.А.Цукермана від 29 вересня 1939 р.: «Я вынужден был делать следствию ложные показания, потому что меня трое суток непрерывно держал следователь на допросе, угрожал репрессировать мою жену. Следователь Беркута говорил мне, что если я не дам показаний, то он доложит мое дело на тройке... Я же знал, что решения тройки в большинстве своем сводятся к расстрелу... Я, прямо говоря, подло струсил и дал вымышленное показание...».

В справі вигаданої шпигунської організації, таким чином, за серпень-листопад 1938 р. було заарештовано 9 чоловік. Кожного із них слідчі допитали від 6 до 10 разів. На багатьох із протоколів допитів вказано час проведення допиту, наприклад «Допрос начат в 0 часов 30 минут». Найважчими були очні ставки, які були проведені пересічно з кожним заарештованим в справі.

Шляхом поборів, погроз, залякування, шантажу та репресій слідчий Беркута особистим оформленням допиту формував зразу дві лінії: по-перше, звинуватити Г.П.Калину як зав. кафедрою мікробіології в спробі бактеріологічних диверсій, по-друге, довести, що для проведення цих диверсій Г.П.Калина планував використати джаз-ансамбль. Особливо чітко це проявилось в протоколі, складеному Беркутою 23 жовтня 1938 р., де записано: «Вопрос: Каким путем Вы предполагали осуществление терактов?». Ответ: «Являясь руководителем кружка джаза, я мог бы это обстоятельство использовать в своих террористических намерениях, т.е., бывая на торжественных вечерах, областных и городских конференциях, в доме Красной Армии и т.п. Я имел такую же возможность совместно с другими участниками нашей группы бывать на вечерах в военных клубах, что обеспечивало доступ к руководителям и военным работникам».

Нав'язування версії про можливість використання джазу в здійсненні терористичних актів проти радянської влади надто сильно налякало музикантів. Перебуваючи в стані психічного розладу, окремі оркестранти розгубилися, що проявилось в сумніві доцільності існування самого оркестру та їх діяльності в ньому. Так, піаніст Б.М.Чернецький у своїх показах власноручно писав: «Я виновен перед советской властью в следующем: я занимался распиской нот для джаза, которым враг пользовался для маскировки...».

Маючи невисоке становище в органах НКВС, Беркута намагався розгорнути слідчу справу про джаз до всесоюзного масштабу. Як вказував Г.П.Калина, мета у Беркути була шкурницька: «Заработать капитал,

состряпать крупное групповое дело, получить повышение, лишний кубик». Але такі масштаби звичайному слідчому виявилися не під силу.

Згідно власноручних показів Г.П.Калини та сфабрикованих протоколів його допиту слідству необхідно було допитати велику кількість людей, які проживали за межами Вінницької області, особливо України — колишнього директора Харбінського санітарно-бактеріологічного інституту В.В.Сукнева, професорів Ташкентського санітарно-бактеріологічного інституту О.Д.Грекова та В.Д.Штібена, професора Ленінградського інституту ім. Пастера С.С.Казарновську, дядька А.Х.Калину та лікаря Бродського з Москви, професора Київського університету Г.О.Ручко та багатьох інших.

Військова прокуратура постійно відхиляла справу, сфабриковану Беркутою, рекомендуючи доглянути, уточнити та перепроверити окремі факти. Будучи не в змозі впоратись з слідством, Беркута 20 лютого 1938 р. постановляє порушити клопотання перед НКВС СРСР про продовження терміну ведення слідства та утримання під вартою Калини Г.П. та інших на два місяці, до 20 травня 1939 р. Саме ця постанова відіграла трагічну роль в долях заарештованих.

В кінці лютого – на початку березня 1939 р. в Москві відбувся пленум ЦК ВКП(б), який засудив масові репресії в СРСР. Радянське суспільство тимчасово перевело дух, ковтнуло свіжого повітря, але не надовго. Ніхто з репресованих не був реабілітованим. Ніхто із заарештованих членів джазу не був звільненим. Навпаки, слідство над джазом доходило до кульмінаційної точки. Слідчий Беркута шляхом брехні, залякування та обіцянок добивався від заарештованих підтвердження своїх попередніх визнань.

Виписка із листа Г.П.Калини до голови Військового трибуналу 437 ВП КОВО: «Наказание мне было обещано легкое – 8-10 лет. О, я рад был вырваться из-под следствия в тюрьму не только на 8-10 лет, а на 20-25 лет... Мне представлялось, что за тюремной решеткой безопаснее сейчас, чем на воле, где невинного человека может арестовать Беркута и делать из него врага...».

На початку червня 1939 р. Г.П.Каліні, М.М.Щавинському, М.А.Чернецькому, Ц.Ш.-Д.Лошаку, П.А.Бернасовському, Л.М.Гроберу, Д.Й.Васерштрому, М.А.Козаку було пред'явлено звинувачення, в якому говорилося про створення японо-німецької диверсійної групи, яка ставила завдання «подрыв оборонной мощи и поражение СССР во время войны путем шпионажа, бактериологических диверсий и террора против руководителей партии и правительства». Повідомлялося, що усі, крім Гробера і Васерштрома, визнали себе винними.

Судове засідання Військового трибуналу 437 ВП КОВО відбулося 3-6 червня 1939 р. у Вінниці під головуванням бригадир-військюриса Конова та членів – військюриса 2 рангу Котова і військюриса 3 рангу Васильківського. Доповідав військюрис 3 рангу Сушанський, який протягом усього слідства здійснював нагляд за справою.

Можна здогадатися, що рішення лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) дійшло до тюремних камер і якоюсь мірою вплинуло на підсудних, посилило їх опір слідчим та суддям. Так, перед судом винними себе не визнали М.М.Щавинський, П.А.Бернасовський, Д.Й.Васерштром, М.А.Козак, Ц.Ш.-Д.Лошак, але погодились давати покази суду. Твердо стояв на позиції своєї невинності Л.М.Гробер. М.А.Цукерман визнав себе винним тільки в шпигунстві на користь Польщі та Японії, але, мовляв, від цього ніякої шкоди не було.

Сам Г.П.Калина вперто стояв на позиціях свого обмовлення, визнавав звинувачувальні висновки слідства. На запитання головуючого: «Что Вас побудило руководить джаз-оркестром?» Калина Г.П. відповів: «Просто это была любовь к музыке. И позже, когда я получил задание со стороны руководителей организации (шпигунської. – *Авт.*), я также получил задание использовать джаз в своих целях».

Стенограма суду відкриває багато випадків, коли підсудні самі переходили в наступ, звинувачували слідчого Беркуту, розповідали про звірства під час допитів, наводили приклади нелюдських знущань з боку слідчих. Характерне в цьому відношенні заключне слово М.М.Щавинського: «Я начал клеветать потому, что когда я сидел в камере, со мной сидело человек 20, которые мне рассказывали о грубых методах следствия. Я не хотел быть уродом, не хотел харкать кровью. В силу этого, если бы от меня потребовали сказать, что я связан с Гитлером, я бы и это сказал... Я взрослый человек, но в знаниях людей я был ребенок...»

Неможливість проведення бактеріологічних диверсій в умовах кафедри мікробіології чи санстанції аргументовано довів в останньому слові П.А.Бернасовський.

Симптоматичним було заключне слово студента М.А.Козака, який сказав: «Я хочу жить, хочу заниматься, хочу быть полезным гражданином».

Вирок суду був надзвичайно жорстоким. Г.П.Калина та М.А.Цукерман були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу, обидва з конфіскацією усього майна, яке їм особисто належало. М.М.Щавинського суд позбавив волі з утриманням у виправно-трудовах таборах терміном на 10 років, Б.М.Чернецького – на 15 років, Ц.Ш.-Д.Лошака – на 10 років, усіх з поразкою в правах на 5 років та з конфіскацією усього майна, яке їм особисто належало. Л.М.Гробера, Д.Й.Васерштрома та М.А.Козака суд виправдав і прийняв рішення звільнити їх з-під варти.

Засуджені до розстрілу мали право порушити питання про помилування перед Президією Верховної Ради СРСР. По відношенню до Цукермана М.А. вирок міг бути оскаржений в касаційному порядку Військовою Колегією Верховного Суду СРСР через Військовий трибунал протягом 5 діб з моменту вручення копії вироку засудженому.

Після вручення копії вироку суду усі дружно взялися писати: Г.П.Калина – Військовому Прокурору 437 військової прокуратури КОВО,

М.А.Цукерман – до Військової Колегії Верховного Суду СРСР, інші – до різних судових інстанцій.

Зовсім несподівано трапилось чудо. Розглянувши касаційну скаргу М.А.Цукермана, Військова Колегія Верховного Суду СРСР під головуванням армійськюрюриста Ульріха відмінила вирок суду 437 військової прокуратури КОВО, поставивши вимогу ретельно перевірити матеріали звинувачення, провести експертизи тощо.

Були призначені нові комісії для перевірки роботи кафедри мікробіології медінституту, водоканалу, санепідемстанції, кафедри дитячих хвороб Другої міської лікарні, які не виявили жодних спроб підготовки до диверсій проти Червоної Армії чи мирного населення. Було доведено, що карта з нанесенням спиртових та цукрових заводів була виготовлена на замовлення О.Т.Данильченка (а не Калини Г.П.) з метою використання її під час лекції для працівників облвиконкому. Відповідала вона адміністративній карті Вінницької області, яка продавалась у звичайних книжкових магазинах. Ц.Ш.-Д.Лошак був виправданий.

До управління держбезпеки по Вінницькій області прийшло нове керівництво. Слідчий Беркута був звільнений з роботи і тепер сам писав пояснення. І.М.Корабльов та А.М.Запутряєв були звільнені з роботи. В квітні 1941 р. вони заарештовані, а в травні цього ж року за масові репресії у Вінницькій області засуджені до розстрілу⁴.

Слідчу справу про вигадану шпигунсько-диверсійну групу Г.П.Калини вирішено було продовжити до 20 грудня 1939 р. За цей період новими слідчими були допитані усі підозрілі, свідки, які пояснювали свої обмовлення надзвичайно жорстоким ходом слідства, упередженістю слідчого та інше.

Під час допиту, який проводив зам. начальника 3 відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області лейтенант Воронеж, Г.П.Калина заявив: «Я отказываюсь от всех своих показаний, данных мною на предварительном следствии и затем подтвержденных на суде. Они являются вымыслом. Шпионажем, диверсией я никогда не занимался, участником каких-либо контрреволюционных формирований также не был».

Нагляд за слідством було доручено військовій прокуратурі 37 стрілецького корпусу. Бажану рішучість в остаточному вирішенні справи виявив помічник прокурора Горний, який 20 грудня 1939 р. вніс пропозицію: слідство в справі Г.П.Калини, М.М.Щавинського та П.М.Чернецького проводженням припинити, а їх самих з-під варти звільнити. 22 грудня 1939 р. відповідну постанову схвалив заступник начальника 3 відділу УДБ УНКВС до Вінницькій області лейтенант держбезпеки Воронеж.

Справи П. А.Бернасовського та М.А.Цукермана були виділені в окреме виробництво і повернуті на дослідження прокурору 437 військової прокуратури КОВО. Знову були створені спеціальні комісії для вивчення роботи обласної санепідемстанції та дитячого відділення при Вінницькій другій лікарні, заново допитані свідки.

З матеріалів дослідження видно, як 437 військова прокуратура всіляко намагалася «зберегти честь мундира», упереджено підбирала факти, щоб таки засудити свої жертви. Чіплялися за все. Особливо підозріло ставилися до публікацій М.А.Цукермана за кордоном – у Франції та Німеччини, його переписки з берлінськими книжковими магазинами.

Рішення слідчих 3 відділення УНКВС по Вінницькій області та 437 військової прокуратури КОВО було одностайним: П.А.Бернасовський та М.А.Цукерман люди освічені, тому не можуть бути лояльними до радянської влади, їх справи вирішено було направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Фактично це означало новий, але більш жорстокий суд, який у більшості закінчувався смертними вироками.

Знову тепер уже в справі П.А.Бернасовського та М.А.Цукермана втрутився помічник військового прокурора 37 стрілецького корпусу Горний, який не погодився з заключенням обласного управління НКВС і поставив вимогу справи виробництвом припинити, П.А.Бернасовського та М.А.Цукермана з-під варті звільнити.

Багатотомна справа про джаз – яскравий зразок, як НКВС з чесних людей ліпило «змову», вигадуючи «змовників». Адаже при обшуках у заарештованих не було знайдено жодних речових доказів причетності до шпигунської та диверсійної діяльності. Слідство не виявило жодних форм організаційної єдності підозрюваних, жодної практичної діяльності, спрямованої на повалення радянської влади або конкретних диверсійних дій.

Примітки

¹ Час расстрелянной литературы. – Правда. – 1990. – 29 декабря.

² Кобзарський ешелон. – Шлях перемоги. – 1995. – 24 червня.

³ Документи з історії НКВС УРСР. – Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 58.

⁴ Державний архів Вінницької області. – Ф.Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 7692. – Арк. 316.

З літопису колишніх спецслужб

НЕ ПОДЛЕЖИТ ОГЛ АШЕНИЮ

Пролетарии всех стран. соединяйтесь!

Украинская Социалистическая Советская Республика

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ

ОТЧЕТ О ПОЛУГОДИЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (Январь-июнь 1922 года) *

*т. Иванову А.
№ 39
Харьков
1922*

I. Административно-организационная деятельность

Организационная работа

Накануне реорганизации.

Уже к концу 1921 года, в связи с новыми задачами, поставленными перед чрезвычайными органами Республики коренным переломом экономической политики Соввласти и последовавшим ограничением материальных ресурсов — возник вопрос о сокращении аппарата и соответственном изменении его структуры и организационных форм.

Подготовка к сокращению штатов была начата в декабре, когда местным органам было предложено произвести тщательный пересмотр личного состава и уволить 30 % сотрудников — из числа наименее способных и непригодных по тем или иным соображениям к работе в чрезвычайных органах.

Сокращение штатов.

В январе и феврале сокращение штатов продолжалось и к марту общее число сотрудников с 34000 человек (одних гласных) было доведено до 18000 человек (вместе с секретными); ввиду возрастающего материального кризиса было предписано продолжать сокращение, переводя остающихся сотрудников по возможности на коллективное снабжение.

За этот период аппарат некоторых Губчека был сокращен с 2000 чел. до 400-300 (Харьков, Николаев, Одесса, Киев). В результате последующего сокращения штаты Губчека 1-й категории (Киев, Одесса, Волынь, Подолия) были доведены до 197 человек (кроме цензуры), Губчека 2-й категории (Харьков, Донбасс, Екатеринослав, Николаев) до 152 человек и 3-й категории (Полтава,

* Друкується зі скороченнями. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 254.

Запорожье, Чернигов, Кременчуг) до 117 человек.

“Демобилизационные” настроения.

Обстановка переходного момента создавала в центре и на периферии некоторую неуверенность и колебания, что повлекло за собой застой и упадок работы на местах. Организационная деятельность за этот краткий период выразилась в борьбе с теми «демобилизационными» настроениями, которые росли под влиянием создавшейся обстановки. Были приняты все меры к поддержанию дисциплины и постановке текущей работы на должную высоту. Во всех этих начинаниях как в центре, так и на местах, на помощь ЧК пришли партийные органы, своим авторитетом оказавшие известное давление на руководящее ядро работников-коммунистов.

Партийные директивы.

Угроза разложения заставила поставить вопрос о положении чрезвычайных органов на обсуждение ЦК партии и в заседании от 13-го февраля Политбюро ЦК по вопросу «о реорганизации ЧК» выносит решение: «дать директиви Губкомам решительно бороться с демобилизационными настроениями по отношению к ЧК, как в партийной организации, так и среди самих работников ЧК. Указать, что переформирование ЧК, вызванное подготовкой к Генуэзской конференции отнюдь не означает умаления значения ЧК, и что приняты срочные меры к образованию секретного фонда. Все секретные сотрудники ЧК должны остаться на местах».

В дальнейшем последовала телеграмма ЦК КП(б)У от 10 марта следующего содержания: «В последнее время в связи с переформированием ЧК замечаются вредные демобилизационные настроения по отношению к ЧК, как в партийной организации, так и среди самих работников ЧК, от которых стали поступать массовые заявления о переводе на другую работу. Между тем реорганизация ЧК, вызываемая подготовкой к Генуэзской конференции ни в коем случае не должна быть истолкована не только как упразднение, но даже, как умаление значения ЧК. Как боевой орган пролетарской власти, особенно на Украине, в связи с ожидающимся весной усилением бандитизма, ЧК должна иметь постоянную поддержку партии. ЦК предлагает категорически бороться с демобилизационными настроениями и не переводить на другую работу основных работников ЧК. В центре принимаются меры к образованию секретного фонда для нужд ЧК».

Подготовительные мероприятия.

В этой первой подготовительной стадии реорганизации в центре и на местах в спешном порядке проводилась работа по разгрузке чрезвычайных комиссий от всех дел, не имеющих прямого отношения к основной задаче — *политической охране Республики* от всех покушений отечественной и закордонной контрреволюции.

В первую очередь расформирование коснулось групп СП и ПД (по борьбе со спекуляцией и преступлениями по должности) и общих; функции этих органов были переданы нарсудам и ревтрибуналам; все дела уголовного характера, дела по спекуляции и должностным преступлениям были переданы по принадлежности в органы юстиции. Экономотделы в результате

реорганизации сохранили за собой работу исключительно информационно-осведомительного характера, а затем во многих губерниях также были упразднены.

Изменение структуры аппарата губернских органов выразилось в сокращении оперативного отделения, общем упрощении и уплотнении, слиянии родственных отделений (по политпартиям, по контрреволюции, по бандитизму) и переходе от многочисленных отделений к двум основным — секретному и оперативному (первое с подразделением на группы уполномоченных).

ГПУ.

22-го марта 1922 года, Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет, на основе решения 9-го Всероссийского Съезда Советов, издает декрет об упразднении Всеукраинской Червычайной Комиссии и ее органов на местах и организации при НКВД Государственного Политического Управления. Задачи и права органов ГПУ.

В задачи органов Госполитуправления, согласно этого положения, входит:

а) предупреждение и подавление открытых контрреволюционных выступлений, как экономических, так и политических.

б) Борьба со всякого рода бандитизмом и вооруженными восстаниями.

в) Раскрытие контрреволюционных организаций и лиц, деятельность которых направлена к подрыву хозяйственной жизни Республики.

г) Охрана государственных тайн и борьба со шпионажем во всех видах его проявления (осведомительным, вредительным, политическим, военным и экономическим).

д) Охрана железнодорожных и водных путей сообщения, борьба с хищением грузов и преступлениями, направленными к разрушению транспорта или понижению его провозоспособности.

е) Политическая охрана границ Республики, борьба с экономической и политической контрабандой и незаконным переходом границ.

ж) Выполнение специальных заданий верховных органов власти по охране революционного порядка.

Для выполнения возложенных задач ГПУ и его местным органам предоставляется право: производство обысков, арестов и выемок по преступлениям, кои входят в сферу их компетенции, причем не позднее двух недель со дня ареста задержанному должно быть предъявлено обвинение и не позднее двух месяцев арестованный освобождается; в случае необходимости дальнейшей изоляции, ГПУ испрашивает на то разрешение у президиума ВУЦИКа.

Структура центрального аппарата.

Государственное Политическое Управление (ГПУ) УССР представляет собой строго централизованное учреждение с правами действующих частей Красной армии. Ответственным руководителем работы ГПУ — его председателем является народный комиссар внутренних дел, одновременно состоящий полномочным представителем ГПУ РСФСР по Украине и Крыму. При председателе ГПУ имеется коллегия для общего направления работы и разрешения вопросов организационного характера.

Центральный аппарат ГПУ делится на части: административно-организационную, секретно-оперативную и транспортный отдел (ЮЖОКТОГПУ).

Местные органы.

Местными органами ГПУ, осуществляющими возложенные на него задачи являются: Губотделы при Губисполкомах, Транспортные отделы на железнодорожных и водных путях сообщения, Особые отделения при Губотделах, корпусах и дивизиях.

Губотделы.

Схема строения Губотделов ГПУ сводится к следующему: отдел делится на две части — общеадминистративную (сокращенно — «ОАЧ») и секретно-оперативную («СОЧ»). Последняя в свою очередь образует: секретное отделение, контрразведывательное, военную группу (подчиненную непосредственно Нач. СОЧ), закономгруппу, группу по борьбе с бандитизмом, информационно-агентурную, регистрационно-статистическую, комендатуру и ВЦО.

В состав ОАЧ входят: хозяйственное отделение (хозяйство, связь), административное отделение (общая канцелярия, стол личного состава).

В Губотделах 2-й и 3-й категории в СОЧ имеются группы: военная, по борьбе с бандитизмом, контрразведывательная, экономическая, информационно-агентурная, регистрационная, комендатура и ВЦО.

В результате всех реорганизаций центр тяжести работы ГПУ падает на Губотделы, каковые по положению делятся на три категории: 1-я (Киев, Одесса, Волынь, Подолия) со штатом 150 человек (без цензуры), 2-я (Харьков, Николаев, Екатеринослав, Донбасс) со штатом 125 человек, 3-я (Полтава, Кременчуг, Запорожье, Чернигов) со штатом 100 человек.

Штаты отделений военно-политической цензуры колеблются в зависимости от обслуживаемой местности — от 6 чел. (Чернигов, Кременчуг, Запорожье, Полтава) до 36 чел. (Одесса).

Во главе Губотдела ГПУ стоит начальник, назначенный центральным органом по соглашению с местным Губисполкомом, несущий единоличную ответственность за работу своего отдела. Коллегия Губотдела упразднена и начальники частей ответственны непосредственно перед начгуботдела.

Уездные органы.

Постановление ВЦИК'а о расформировании уездных чрезвычайных органов, — политических бюро — (в РСФСР уездчека давно не существует) не коснулось Украины. В виду особых условий политической обстановки в отдельных местностях, ВУЦИК разрешил оставить на Украине в районах, наиболее угрожаемых по бандитизму и контрреволюции 15 уездчека, каковые после реорганизации их в уездотделения Губотделов ГПУ сохранили за собой оперативные функции, право разработки и передачи дел по подсудности и общего отделения со штатом в 43 чел.

Уездные уполномоченные.

Во всех прочих уездах, в целях постановки планомерного осведомления и розыска, учрежден институт уполномоченных Губотделов, работа которых

ведется главным образом в области информации. Уездные уполномоченные права арестов и обысков лишены и могут производить таковые лишь с санкции Губотдела.

В задачи уездных уполномоченных входит:

а) Всестороннее освещение политической и экономической жизни уезда.
б) Выявление, установка и освещение деятельности лиц, политических группировок и партий, враждебно настроенных к Советской власти, собирание и обработка материалов и данных, уличающих в преступных деяниях указанные лица и группировки.

в) Выявление, установка и освещение деятельности лиц, подрывающих военную экономическую мощь государства, и в исключительных случаях, со специального разрешения Губотдела, подбор материалов и сведений о крупных должностных преступлениях.

г) Наблюдение за сохранением политических, экономических и военных тайн Республики от посягательства на них шпионажа.

д) Своевременная информация Губотдела о преступной и вредительской деятельности вышеуказанных лиц и группировок с расчетом своевременного предупреждения и пресечения их преступной деятельности.

е) Регистрация и учет перечисленных выше категорий преступных и подозрительных лиц.

Средствами к осуществлению вышеизложенных заданий, возлагаемых на уездных уполномоченных, являются:

а) Широко организованная информационно-осведомительная сеть.

б) Наружное и внутреннее агентурное наблюдение за преступными и подозрительными лицами.

в) Регистрация и учет преступного и подозрительного элемента, как справочник об их прежней деятельности.

г) Своевременная и регулярная информация Губотдела и предоставление ему уличающих материалов для привлечения к ответственности указанных преступных лиц.

Аппараты уездных уполномоченных делятся на две категории: 1-я со штатом 25 чел., 2-я — 10 чел.

Судебные функции.

Судебные функции ГПУ были урегулированы целым рядом отдельных положений и постановлений, часть которых была вызвана исключительно своеобразными условиями политической обстановки на Украине.

К концу о.п. ВУЦИК'ом выработано положение об *организации «чрезвычайных сессий военных отделений ревтрибуналов»*.

Чрезвычайные сессии Ревтрибуналов.

Согласно этого положения в местностях, объявленных угрожаемыми по бандитизму и контрреволюции, и в пограничных губерниях, дела, публичное рассмотрение которых не представляется возможным по государственным соображениям и в целях конспирации, по соглашению Губотделов, с государственным прокурором, — передаются в «чрезвычайные сессии военных отделений ревтрибуналов», образуемые в составе: в центре — председатель

ГПУ или его заместитель, член коллегии ГПУ и член коллегии Наркомюста, на местах — предгуботдела ГПУ, его заместитель и председатель Губревтрибунала. Дела слушаются в закрытых судебных заседаниях и чрезвычайным сессиям предоставлено право приведения приговора в исполнение, в случае если в течении 48-ми часов от осужденного не поступает кассационной жалобы.

Особо важные дела, подлежащие передаче местными органами ГПУ в Ревтрибунал, но требующие полной конспирации также слушаются в особых сессиях в составе председателя Губотдела и двух членов — одного по представлению местного Губотдела, другого от Ревтрибунала.

Новые методы работы.

Необходимость отказа от прежних способов борьбы с контрреволюцией путем производства массовых операций, вызвала переход к более утонченным методам работы, путем более тщательного осведомления, перенесения центра тяжести на постановку информации, разработки, изучения и учета, превращения пассивной регистрации лиц и партий в активную, связанную с разработкой, изменения системы вербовки осведомителей, при привлечении которых главное внимание обращено на качественное улучшение их состава. Улучшение агентурной разработки дает возможность производить ликвидацию лишь после детального изучения организации и причастных к ней лиц, не нарушая правовых норм, установленных декретами Советской власти.

В новых условиях борьбы исключительное значение приобретает постановка агентурной работы. Учет этой работы концентрируется в регистратуре и последняя, таким образом, переходит от количественного (цифрового) учета к качественному — систематизации всех материалов, проходящих через органы ГПУ.

Изменения структуры и методов работы.

В начале о. п. в связи с общей реорганизацией аппарата ЧК и преобразованием его в Госполитуправление, органы по борьбе с бандитизмом претерпели значительные изменения в своей структуре и методах работы.

Центральный аппарат (отдел по борьбе с бандитизмом) СОЧ ГПУ был освобожден от следственных и агентурных разработок и сосредоточил в своих руках лишь оперативное руководство, выражающееся: а) в постановке очередных задач, б) направлении внимания и сил местных органов в центры наибольшего развития бандитизма и в) разрешении затруднений, возникающих в процессе работы на местах.

Организационная работа на местах заключалась в реформировании отделов по борьбе с бандитизмом в группы при полит. и контрразведывательных отделениях. Попутно с этим велась работа по организации собственного агентурного осведомления и направлении общего осведомления по определенным заданиям группы б/б.

Методы и формы борьбы с бандитизмом.

Методы и формы борьбы с бандитизмом, весьма разнообразны по своему характеру, в основе делятся на борьбу активную и пассивную.

Главные формы активной борьбы составляют:

А) Развитие активной агентуры вокруг банд и подполий и введение ее в таковые, с целью выяснения, разложения и выполнения террористических актов по отношению к главарям и наиболее видным деятелям, устранение которых может послужить стимулом к уничтожению банды.

Б) Открытая борьба с бандитизмом при посредстве вооруженных сил, под непосредственным руководством работников ГПУ, дающих определенные задания военному командованию.

Роль органов ГПУ.

Остановившись на роли органов ГПУ в общей работе по борьбе с бандитизмом, необходимо отметить, что 95% ликвидированных банд приходится на долю органов ГПУ. Остальная часть работы по ликвидации – выполнена военкомандованием и другими органами.

Таким образом, доминирующая роль органов ГПУ в деле борьбы с бандитизмом вполне очевидна, не говоря уже о том, что военкомандование производило свои операции главным образом на основании данных органов ГПУ.

Взаимоотношения с военкомандованием.

Взаимоотношения органов ГПУ в центре и на местах с военкомандованием в деле борьбы с бандитизмом вылились в истекшем полугодии в самый тесный контакт. Выражающийся в согласовании действий и во взаимной помощи через “Постоянное Военное Совещание” при Совнаркоме – в центре и Уездвоенсовещание – на местах, а также во взаимном обмене информацией по движению бандитизма.

Но наряду с этим, неоднократно на местах наблюдались случаи отказа командиров частей в высылке отрядов по требованию органов ГПУ, даже в такие моменты, когда обстановка требовала выступления самих начальников частей, не ожидая вызова из органами ГПУ.

Роль войск ГПУ в борьбе с бандитизмом.

Роль войск ГПУ в деле борьбы с бандитизмом приобретает значение постольку, поскольку их работа в большей своей части сводится к выполнению заданий органов ГПУ. Неся специальную службу, части войск ГПУ ведут самостоятельную борьбу лишь в тех случаях, когда это позволяют им силы и условия, а также, когда создающаяся на местах обстановка, требует принятия экстренных мер, не ожидая указаний и распоряжений с какой-либо стороны.

Более значительная роль войск ГПУ выявляется в деле обороны транспорта от налетов банд и, в частности, в охране железнодорожных мостов. Характеризуя эту деятельность необходимо оговориться, что из общего числа операций, проведенных всеми органами, боровшимися с бандитизмом, на долю войск ГПУ выпадает 14,5 % (в цифрах — 221). Результаты эти заслуживают должного внимания. Рассматривая же их, как работу одного из органов ГПУ, являющегося подсобным аппаратом в борьбе с бандитизмом, приходится придавать им еще большее значение.

Состояние войск на 1 января.

Войска ГПУ.

На 1 января 1922 года, войска ВЧК на Украине и в Крыму составляли 75

военных соединений, насчитывающих: комсостава — 2016 чел., административно-хозяйственного состава — 759, политсостава — 933, медперсонала — 661 и красноармейцев — 43141 чел. Всего в войсках насчитывалось 47512 чел. (ошибка в подсчетах. Надо 47510 — Е.С.).

...К 1-му июня (войска) насчитывали комсостава, админхозсостава и политсостава — 2596 человек, медперсонала — 606 и красноармейцев — 23508.
[...]

Особорганы

До реорганизации.

Согласно существовавшего положения об особых отделах ЧК, функции таких сводились к охране интересов Красной Армии и Флота, борьбе с контрреволюцией и разложением ее, а также к выполнению специальных на сей счет заданий Реввоенсовета Республики.

Особорганы были замкнуты и независимы в своей работе от параллельно существовавших рядом с ними других чекистских органов.

В начале о.п. органами, подчиненными Особому отделу ВУЧК, являлись Особые Отделы Харьковского и Киевского Военных округов с подведомственными им особотделениями при дивизиях, особпунктами при бригадах и полках.

Охрана границ в 1921 г.

На пограничные особотделения, подчиненные во всех отношениях ОО округов, была возложена охрана границ. Наряду с этим в пограничных губерниях существовали Губособотделы, обслуживающие территориальные части, не входящие в состав пограничных войск. Вооруженная охрана границ находилась в ведении войск ВЧК.

В ноябре 1921 года, согласно постановления Совета Труда и Оборони охрана границ из ведения войск ВЧК переходит к военному ведомству. Непосредственное руководство погранохраной возложено было на Командование соответствующих военных округов, выделившее для этой цели 2 пограндивизии. Месторасположение дивизий на погранохране совпадало с административными границами пограничных губерний.

Вопрос о реорганизации ОО.

В силу этого обстоятельства, а также в целях создания единого чекистского органа, с начала 1922 года, ВУЧК начинает борьбу за реорганизацию погранохраны, одновременно — за упразднение особых отделов округов и подчинение дивизионных особотделений непосредственно Губотделам. ВЧК неоднократно отклоняла разрешение этого вопроса, считая его несвоевременным.

Расформирование губотд. и погранотд.

В конце марта т. г. на Украине происходит расформирование Губотделов и погранотделений, обслуживающих границы, и в местах расположения пограничных дивизий, совпадающих с местонахождением губернского центра, были организованы Участковые пограничные особые отделы: № 1 — в Житомире (44 дивизия), № 2 — в Виннице (24 дивизия), № 3 — Одесса (55 дивизия), № 4 — Николаев (15 дивизия), № 5 — Симферополь (3 дивизия).

Учпогранособоотдел являлся составной частью Губотдела, подчинялся ему во всех отношениях, имея свой собственный оперативный аппарат. Начальник Учпогранособоотдела назначался Особым Отделом округа, по соглашению с Предгубчека и входил членом в коллегия Губчека.

Судебного аппарата он не имел и все дела рассматривались на большой коллегии Губчека. В оперативном отношении Учпогранособоотдел подчинялся, через председателя Губчека, Особому Отделу округа.

Погранособоотделения.

В местах расположения штабов бригад, на погранполосе организованы были пограничные особотделения (со штатом 40 человек), на которые возложено было обслуживание линии пограничной и частей самой бригады. При 3 бригаде каждой пограничной дивизии, являющейся резервной для всего участка, находился информпост. На Волынском и Подольском участках было по 2 погранотделения, на Одесском – 3 (одно морское), на Николаевском – 1. При постах и пикетах были особпосты. Если погранотделение находилось в уездном центре, начальник его входил членом в коллегия Уездчека.

Сокращение Кр. Армии и перестроение особорганов.

Основным моментом, положившем начало реорганизации особых органов, является сокращение Красной Армии и перегруппировка в связи с этим отдельных частей ее.

В мае совещанием коллегии ГПУ РСФСР с участием полпредов вырабатывается новая схема реорганизации особорганов с разделением их функций и задач на две части.

Задачи ОО.

На реорганизованный аппарат особого отдела секр.-опер. части ГПУ возлагаются задачи всестороннего обслуживания Красной Армии и Флота, выявление их нужд, недостатков, условий жизни, настроений, волнений и всевозможных вредных влияний, происходящих в армии внутренних эволюционных процессов — с одной стороны, и борьба с указанными явлениями путем предупреждения, влияния и давления на соответствующие органы военного аппарата Республики, путем борьбы с крупными должностными преступлениями внутри армии и ее учреждений, а также путем принятия всяких иных предупредительных мер — с другой стороны.

Контрразвед. Отд.

Остальные задачи, выполняемые до сего времени особыми отделами, как-то: борьба со шпионажем, белогвардейской контрреволюцией и заговорами, бандитизмом, контрабандой и незаконным переходом границ, сосредоточены отныне в самостоятельном отделе, именуемом «контрразведывательным отделом» Секроперчасти ГПУ. Подобные же отделения образованы в составе СОЧ Губотделов.

В результате реорганизации Красной Армии, военные округа на Украине были упразднены и все особорганы, ранее подчинявшиеся Особотделу ХВО, переходят в непосредственное подчинение ОО ГПУ, а КВО — ОО Полномочного Представительства ГПУ УССР на Правобережье.

Изменение дислокации.

Реорганизация особорганов проводится соответственно с новым принципом разделения Красной Армии, по которому дивизии объединяют не в бригады, а полки (3 пехотных и 1 кавалерийский) и сами сводятся в корпуса, подчиненные непосредственно штабу ВСУ. В июне дается распоряжение, согласно дислокации Красной Армии организовать особое отделение 6-го корпуса в Елисаветграде с подчинением ему Особпунктов — 51, 15 и 25 дивизии, Особотделение 7-го корпуса в Александровске (Запорожье) с подчинением ему особпунктов 30 и 3 дивизий и Особотделение 8-го корпуса в Полтаве с подчинением ему особпунктов 23 и 7-й дивизий.

Корпусные отделения.

Корпусным отделениям придаются функции информационно-розыскные и оперативно-следственные; они обслуживают воинские части и учреждения корпуса, и все законченные разработкой дела направляют по подсудности. Дела особо важные и секретные, а также и дела о преступлениях сотрудников по окончании разработки направляются в ГПУ. Особотделения посылают в Губотдел, на территории которого они находятся, оперсводки, доклады, информбюллетени и проч. материалы о своей деятельности.

Корпусные отделения подчиняются непосредственно особому отделу ГПУ.

Особорганы на Правобережье.

Дивизии, расположенные на Правобережье, обслуживаются особотделением СОЧ ПП (ему подчиняются все дивпункты, находящиеся на Правобережье). 9 дивизия, 2 отдельн. кавбригады (Котовского), 24, 44, 45 дивизии, 1-й конкорпус, первая и вторая кондивизии. Дивпункты (штат 12 человек) оперативных функций не имеют, однако, в исключительных случаях по представлению корпусного отделения, особым отделом ГПУ, таковые могут быть им представлены.

Дивпункты в оперативном отношении подчиняются СОЧ Губотдела, на территории которого они находятся.

Охрана границ.

Непосредственная охрана границ сухопутных и морского побережья УССР возлагается всецело и во всех отношениях на упомянутые контрразведывательные отделы и отделения СОЧ Губотделов ГПУ.

На периферии охрана границ осуществляется Уездпогранотделениями Губотделов ГПУ, образованными слиянием погранособотделений с уездными органами Губотделов ГПУ. Участковые погранособотделы и погранособотделения расформированы.

На линии границы каждого уезда, в зависимости от длины, извилистости и местных условий границы, по соглашению с полевым командованием и органами таможенного управления НКВД организованы погранпункты с подчиненными им погранпостами и погранпикетами.

Все дела из расформированных погранособотделов, касающиеся состояния частей, несущих охрану границ, были переданы в дивособпункты и корпусные особотделения, все дела, касающиеся состояния погранполосы — в соответствующие Губотделы и Уездотделения ГПУ.

К концу о.п. погрануездотделения имеются в 4 губерниях: Волынской, Подольской, Одесской и Николаевской.

Разделение функций ОО и контрразвед. отд. на местах.

В Волынской — в 4 уездах: Новоград-Волынском, Староконстантиновском, Коростеньском и Изьяславском. Участковый погранособотдел № 1 слит с СОЧ Губотдела. Последняя реорганизована и разделена на два отделения: контрразведывательное и особое, коим переданы функции обслуживания 1-й пограндивизии и других воинских частей (кроме полевых и военных учреждений), расположенных на территории губернии.

В Подольской — в 6 уездах: Каменец-Подольском, Могилевском, Проскуровском, Новоушицком, Ямпольском и Ольгопольском. Погранособотдел № 2 слит с СОЧ Губотдела, где проведена аналогичная реорганизация. Особому отделению переданы функции по обслуживанию 2-й пограндивизии.

В Одесской — в уездах: Балтском и Тираспольском. Погранособотдел № 3 слит с СОЧ Губотдела, особое отделение которой обслуживает 3-ю пограндивизию.

В Николаевской — в 2-х уездах: Елисаветградском и Херсонском. Погранотдел № 4 слит с СОЧ Губотдела, реорганизованной в контрразведывательное отделение, которому переданы функции по обслуживанию воинских частей, кроме полевых и военных учреждений, расположенных на территории губернии и входящих в сферу компетенции военной группы СОЧ Губотдела.

Транспортные органы

Изменение структуры ГО.

Транспортные отделы Госполитуправления являются органами, выполняющими возложенные на ГПУ задачи на железнодорожных и водных путях сообщения.

Реорганизация чрезвычайных органов коренным образом изменила также и структуру транспортных отделов.

К началу отчетного года транспортная чрезвычайная комиссия Южного Округа путей сообщения (ЮЖОКТЧК) обслуживала пути сообщения УССР, имея своими подчиненными органами: ДТЧК Южных и Донецких железных дорог, ДТЧК Екатерининских ж. д., ДТЧК Юго-Западных ж. д. и рек Днепровского бассейна и ОБТЧК Одесского линотдела, портов Черного моря и рек — Днестра и Буга.

Подчиненные ОКТЧК органы, были построены соответственно административному отделению НКПС, т. е. ДТЧК при соответственных управлениях ж. д., ОДТЧК при отделениях службы движения и оперативные пункты на крупных узловых железнодорожных станциях, в местах нахождения участков службы тяги, мастерских и депо.

Линотделы и ЛТО.

В начале года, продолжая плановое перестроение дорог на линейные Отделы, Южный Округ путей сообщения выделил из Южных железных дорог — Крымский и из Донецких — Таганрогский линотделы.

Параллельно новому административному делению округа, — ЮЖОКТОГПУ организует аппарат для обслуживания выделенных отделов, непосредственно подчиненный ЮЖОКТОГПУ-ЛТОГПУ Крым и Таганрог, выделив таковой из состава ДТОГПУ Юж.Дон.

В состав ЛТОГПУ Таганрог вошли органы ТО, находящиеся в пределах Таганрогского линотдела, т. е. ОДТОГПУ Таганрог, Гришино и Авдеевка; в состав КРЫМЛТОГПУ - п/ДТОГПУ Юждон. Симферополя.

Задачи ТЧК.

В задачи ТЧК в начале о. п. входило: борьба с технической и политической контрреволюцией на путях сообщения, борьба с бандитизмом, борьба с незаконным использованием транспорта, наблюдение за выполнением производственных программ, борьба со злостной организованной спекуляцией, хищением продгрузов и топлива и выполнение специальных поручений по ударным заданиям.

Внутреннее построение.

Внутреннее построение органов ТЧК было единообразным. ДТЧК делились на три отдела — общий, административно-организационный и секретно-оперативный. Начальник ДТЧК и начальники отделов составляли коллегию, наделенную судебными полномочиями, с правом вынесения приговоров до высшей меры наказания включительно. ОДТЧК делились на две части: секретно-оперативную, общую и судебных функций не имели.

Общее количество сотрудников, подчиненных ОКТЧК органов, достигало 6695 человек, из коих 4695 гласных и около 2000 секретных. С изданием постановления Совета Труда и Обороне о расформировании жел.-дор. и водн. милиции и угрозыска и передаче их в ведение ТЧК, структура транспортных чрезвычайных комиссий несколько изменилась, а полномочия их расширились.

Угрозыск и охр. общественного порядка.

Для выполнения милицейских и уголовно-розыскных задач на путях сообщения, при ТЧК были организованы отделы Угрозыска и охраны общественного порядка.

С реорганизацией чрезвычайных органов в ГПУ, на транспортные отделы в пределах полосы отчуждения жел. дор. и бичевника водных путей возложены следующие задачи:

Задачи ТОГПУ.

- а) борьба с открытыми контрреволюционными выступлениями, в том числе бандитизмом;
- б) борьба со шпионажем;
- в) охрана жел. дор. и водных путей сообщения;
- г) борьба с хищениями грузов;
- д) охрана общественного спокойствия и порядка;
- е) уголовно-розыскные функции, борьба с незаконным использованием транспорта;
- ж) оказание содействия органам НКПС в деле восстановления транспорта; уголовно-розыскные функции, борьба с незаконным использованием транспорта;

з) выполнение специальных поручений по охране революционного порядка.

Реорганизация аппарата.

В результате реорганизации, коллегиальность и судебные функции ТОГПУ были упразднены. Общая и административно-организационная часть ДТО и ЛТО слились и образовали одну часть — общеадминистративную. Секретно-оперативная часть преобразовалась в секретную, причем ж. д. и экономотделения были расформированы и включены в Информотделение.

Политотделения.

В новых условиях работы исключительное значение в секретно-оперативной деятельности ТОГПУ приобретают политотделения.

До реорганизации ЧК политотделения в процессе работы по борьбе с контрреволюцией на транспорте проводили приемы двойственного характера, как чисто легально-оперативного, так и подпольно-конспиративного. Последний применялся реже и реальных результатов не давал, вследствие слабой подготовки работников отделения, привыкших действовать по шаблону. В конце 1921 года был принят целый ряд мер по усилению конспиративной работы политотделения, с организацией внутреннего осведомительного аппарата и т. д.

С момента реорганизации органов ЧК в ГПУ на Украине, политотделения ТОГПУ перешли к методу строгой конспирации и централизации своей работы, с основным источником специального внутреннего осведомления (из среды организаций и партий), параллельно пользуясь широкой информационной сетью информотделений и наружным наблюдением агентуры, как чисто вспомогательным аппаратом и имея также у себя в исключительных случаях, по мере надобности, одиночных информаторов.

Основными принципами работы отделений являются: единообразное построение работы, придание ей планового характера и единого территориального руководства, в деле борьбы с контрреволюцией.

Работу по борьбе с шпионажем политотделения ТОГПУ специально не ведут, а являются в этой области как бы филиальными отделениями территориальных особых отделов ГПУ. Весь поступающий материал по шпионажу политотделениями ТОГПУ не разрабатывается, а передается в особые отделы территориальных органов ГПУ. Таким образом, в этой области политотделения являются исполнителями общих директив особых отделов.

Охрана обществ. порядка (ЧООП).

Охрана общественного спокойствия и порядка, ранее частично входившая в круг ведения жел.-дор. милиции, с начала т. г. целиком перешла к органам ГПУ, в составе которых образована ЧООП, включившая в себя также и функции уголовного розыска.

Милиция и угрозыск.

В начале (до всероссийского съезда нач. ЧООП) работа части велась крайне слабо, по старым методам, которые не оправдали себя. Развал ж. д. милиции и угрозыска достигал колоссальных размеров; имевшийся на лицо штат сотрудников, совершенно не удовлетворял своему назначению).

Сотрудники и агентура как угрозыска, так и милиции, не получая по несколько месяцев ни жалования, ни пайка, ни обмундирования, шли на всякого рода преступления и этим не только подрывали авторитет учреждения, но и теряли всякую активность в борьбе с преступными элементами. Таким образом при слиянии ж. д. милиции и угрозыска с ТЧК, последняя получила очень незначительное количество сотрудников, могущих быть оставленными на службе и желающих действительно служить делу охраны порядка и борьбы с преступностью; большинство же должно было быть уволено, как элемент абсолютно непригодный.

Кроме того, согласно распоряжения ОКТЧК, врид. нач. отдела угрозохраны были назначены председатели дорпятерок и учтстроек, которые, в большинстве, также не соответствовали своему назначению.

Реорганизация ЧООП.

Приняв на себя в таких условиях функции ООП, органи ГПУ прежде всего приступили к укомплектованию части и созданию сильного и работоспособного аппарата. В деле улучшения личного состава ТОГПУ пришлось преодолеть множество препятствий в смысле завербования и подбора нужных людей, но постепенно вопрос этот был урегулирован, хотя и по сие время не потерял своей остроты.

В дальнейшем главная задача, поставленная перед ЧООП, сводилась к укреплению и поднятию революционной дисциплины в подведомственных органах и полной их военизации, на основе приказа ГПУ от 3 апреля за №837, устанавливающего в ЧООП новый распорядок, соответствующий принципам воинского устава Красной Армии.

Несмотря на все трудности, возникающие на пути к проведению в жизнь этих принципов, начало делу военизации ЧООП уже положено и покоится на твердых основаниях, обещая в скором будущем принести желанные результаты.

Главными тормозами дела являются: а) неподготовленность младших агентов и незнание ими даже основных требований воинской дисциплины, б) необеспеченность их с материальной стороны, в) отсутствие опытных руководителей и инструкторов военного дела и г) неналаженность общего аппарата в связи с новизной дела и недавней реорганизацией.

Кадр работников.

Создавшимися условиями был вызван к жизни вопрос о создании нового кадра работников, обладающих известной подготовкой и знаниями. Организация первой школы агентов охраны общественного порядка на путях сообщения Южного Округа, явилась ударной задачей в о.п. Ремонт помещений и оборудование таковых всеми необходимыми в казарменном обиходе предметами уже заканчиваются. Главным препятствием нормального функционирования школы является полное отсутствие снабжения. До настоящего времени не имеется никаких материальных средств и на неоднократные настоятельные просьбы об отпуске таковых, соответствующие центральные учреждения отвечают отказом. Неблагополучно обстоит дело со снабжением школ уставами и другими военными и специальными учебными пособиями. Открытая 14 июля в Киеве 2-я школа испытывает подобные же

затруднения. Если в ближайшем будущем таковые не будут устранены, школе грозит закрытие.

Весьма крупная работа проделана органами ООП в области постановки на должную высоту дела уголовного розыска на транспорте.

При слиянии желдор. милиции и угрозыска с ТЧК, обнаружилось, что в вышеназванных органах, вливающихся в ТЧК, как сама постановка дела, так и качественный состав сотрудников, — далеко не соответствует своему назначению. Уголовный розыск, не имея определенных инструкций, не знал кому он должен подчиняться и стал объектом различных притязаний: с одной стороны — на него простирала свои права ТЧК, с другой — желдормилиция. Угрозыск же всячески стремился сохранить самостоятельность.

Ненормальное положение это в настоящее время изжито и в результате длительной и упорной работы к концу о.п. деятельность розыскных органов значительно улучшилась.

Новая структура ТОГПУ.

Структура ТОГПУ на местах, после реорганизации, рисуется в следующем виде: подведомственные ДТОГПУ и ЛТОГПУ делятся на три части: обще-административную, секретную и охраны общественного порядка.

Штаты.

Штаты их отличаются друг от друга в зависимости от значения и протяжения обслуживаемого участка.

Так,

ДТОГПУ	Юж. Дон.	имеет	штат	153	человека
ДТО	Ю.-З.	—	—	115	—
ОБДТО	Одесса	—	—	98	—
ДТО	Екатер.	—	—	86	—
ЛТО	Таганрог	—	—	90	—
ЛТО	Крим	—	—	89	—

(не считая секретных сотрудников).

ОДТОГПУ также делится на три части: обще-административную (ОАЧ), секретную (СЧ) и охраны общественного порядка (ЧООП) со штатом — 1-й разряд 60 чел., второй 55 чел. В непосредственном подчинении ОДТОГПУ находятся оперпункты 1-го и 2-го разряда и оперпосты, обслуживающие крупные станции.

Изменения дислокации.

Изменения в дислокации местных ДТО выразились:

В расформировании ОДТОГПУ Основа Дон. д. и передаче участка ОДТОГПУ Лиман, расформирование ОДТОГПУ Луганск и передаче его участку ОДТО Дебальцево, тоже — ОДТОГПУ Полтава с передачей участка ОДТО Бирзула (Одесского линотдела).

С 1-го марта т. г. вышло из ведения Кавказской ОДТОГПУ и перешло к ЮЖОДТОГПУ обслуживание Азовского моря с находящимся там органом КАВОКТОГПУ-АЗМОРОДТОГПУ-Мариуполь.

Таким образом, периферия ЮЖОКТОГПУ в настоящее время представляется в следующем виде.

Наименование Органов	ДТО ЛТО	ОДТО 1 раз.	ОДТО 2 раз.	ОПЕР П 1 раз.	ОПЕР П 2 раз.	Постов
ДТО Юж. Дон.	1	9	2	4	7	47
ДТО Ю.-З.	1	2	7	2	4	45
ОБТО Одесск.	1	5	-	1	11	11
ДТО Екатерин.	1	2	2	2	4	43
ЛТО Таганрог	1	1	11	2	1	15
ЛТО Симфероп.	1	-	-	1	3	44
Итого	6	19	12	12	30	145

Военно-Политическая цензура

В связи с ликвидацией военных фронтов и изменившимися условиями жизни страны — просмотр внутренней частной почтовой корреспонденции был прекращен, и взамен того в соответствующих пунктах была установлена проверка международной входящей и исходящей корреспонденции.

В.-П. цензурные погранпункты.

В задачу Военно-Политических Цензурных погранпунктов входит сохранение военных, политических и экономических интересов Республики, путем контроля международных писем и посылок, отправляемых за пределы Украины по почте, специальными вагонами и поездами, торгово-промышленными заведениями, Красным Крестом и т. д., а также на основании особых конвенций с иностранными государственными и благотворительными обществами.

Изменившиеся условия, в связи с новой экономической политикой и реорганизацией чрезвычайных органов, вызвали усиление цензуры и перенесение центра тяжести ее работы в область политическую.

Реорганизованный аппарат включает в круг своего ведения также и цензуру зрелищ (театральных, концертных, цирковых, кинематографических постановок, художественных, фотографических и иных выставок государственных и частных, лекций, диспутов и проч.)

Политконтроль.

Ввиду выделения, согласно декрета Совнаркома, цензуры и печати в особый орган Главлит при Наркомпросе, предстоит новая реорганизация Военно-Политической Цензуры в Политконтроль СОЧ ГПУ.

Полномочное Представительство на Правобережье

Задачи и функции.

Для непосредственного руководства и объединения оперативной деятельности органов ГПУ на Правобережной Украине, в июне с.г. в Киеве было организовано ПОЛНОМОЧНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ГПУ УССР, со всеми оперативными правами, с распространением деятельности на 6 губерний (Киевскую, Волынскую, Подольскую, Одесскую, Николаевскую и Черниговскую).

В задачи Полномочного Представительства входит:

а) Руководство всей оперативной работой органов ГПУ, в том числе

ведение закордонной разведки в 50-верстной полосе, прилегающей к границе;

б) административный контроль над всей деятельностью органов ГПУ, на территории Полномочного Представительства инспектирование, ревизия, переброска и смещение их личного состава, с уведомлением админоргчасти ГПУ и начальников Губотделов особотделов и секретных частей Губотделов – с согласия ГПУ.

Права и обязанности.

По вопросам организационного характера Полпред самостоятельных распоряжений не издает, а представляет свои соображения ГПУ с материалами для проведения в общем порядке.

Все оперативные сводки и доклады по разработке направляются подведомственными органами Полномочному Представителю непосредственно, а в копиях – в центр. Полномочное Представительство в свою очередь передает их в ГПУ в подытоженном виде с отданными распоряжениями.

[...]

Административная деятельность

Учет и распредел.

Административная деятельность ГПУ в области учета и распределения сотрудников была особенно интенсивна в начале о/п. в связи с массовым сокращением штата и последующей коренной ломкой аппарата.

Повседневная же работа заключалась в выполнении всех деталей, связанных с прибытием и откомандированием сотрудников и налаживании всестороннего учета таковых и разработке статистических данных.

За отчетное полугодие через Распределительное Отделение АОЧ ГПУ прошло 1 054 человека, из коих откомандировано в подведомственные ГПУ и другие органы – 835, уволено 211.

Состояло в резерве назначения:

1) Членов Коллегии	16
2) Ответственных работн.	98
3) Канцелярских	65
4) Прочих.....	24
Всего	203

из них: партийных – 129

беспартийных – 74

Прибыло по командировке в ГПУ – по делам службы – 718 человек, из коих коммунистов – 301.

Чистка местных органов.

В результате чистки местных органов, произведенной Аттестационными Комиссиями, было уволено – 2198 человек, из коих приходится:

На Харьковский	43	На Запорожский	158
Губотдел			
Полтавский	29	Николаевский	76
Донецкий	313	ДТО Южных-Донецких	178
Волынский	219	ОБТО Одесский	139

Одесский	119	ЛТО Одесский	117
Киевский	57	ДТО Екатерининск.	210
Черниговский	28	Особый Отдел КВО	232
Подольский	140	ХВО	631
Екатеринославский	36	Крымские органы	41

За о/п. число лишенных права работы в органах ГПУ по разным причинам достигло – 220 чел., из коих:

В ГПУ УССР	26	В Киевском Губотделе	9
Харьковском Губотделе	6	Черниговском	1
Полтавском	1	Екатеринославском	10
Кременчугском	2	ДТО Юж.-Дон.	17
Запорожском	9	ДТО Екатерининск.	10
Крымском	1	Юго-Зап.	2
Николаевском	5	ОБТО Одесса	9
Одесском	22	Особ. Отдел КВО	16
Донецком	9	ХВО	22
Волынском	5	ЛТО Крым.	3
Подольском	31	ЛТО Таганрог.	1

В феврале было произведено распределение местным органам 100 мест, предоставленных ПУР'ом для незаменимых работников, подлежащих парт-мобилизаций, родившихся в 1899-1900-1901 гг.

Убито и умерло.

За отчетный период количество убитых и умерших сотрудников выражается следующей цифрой:

	УБИТО	УМЕРЛО
ГПУ УССР	8	—
Екатеринославск. Губотдел.	2	—
Кременчугский	—	1
Запорожский	—	2
Волынский	—	5
Полтавский	3	1
ОБТО Одесса	2	7
ЛТО Таганрог	1	—
Итого	16	Итого 16
		Всего 32

Награждено за различные заслуги 98 чел.: ценными подарками – 94, орденом Красного Знамени – 4. [...]

II. Секретно-оперативная деятельность.

Отечественная контрреволюция и шпионаж.

Новые методы к.-р. работы.

После неудачной попытки петлюровского наступления в конце 1921 года, работа контрреволюционных организаций вступила в новую полосу. Ее можно охарактеризовать как переход от бесплодных попыток вооруженного свержения Советской власти к планомерному накоплению сил. На такую

точку зрения прежде всего стали петлюровские организации, по своей активности, занимающие на Украине, в ряду других группировок, первое место.

Выжидая исхода переговоров Советской России и Украины с капиталистическим миром, контрреволюция притаилась, перестраивая свои ряды, принаровляясь к новой обстановке, готовя новые удары.

Использование НЭПа.

С этого момента, разбитая на фронтах контрреволюция направляет все свои силы и стремления в определенную область — использования создавшегося при НЭПе положения, для внутреннего подрыва Соввласти.

В глубину Советского организма, в его кровеносные артерии, стремится проникнуть яд контрреволюции. Восстановление промышленности и транспорта является вопросом жизни или смерти Советской Республики и черная работа врагов ее проникает во все уголки промышленной жизни. Монархисты и кадеты орудуют в главках, центрах, трестах и различных объединениях, в центральных и местных органах НКПС. На фабриках и заводах, в селах и городах, в профсоюзах и учреждениях, в красноармейских казармах и на железных дорогах — сверху, снизу, путем саботажа, забастовки, агитации — единым фронтом наступает контрреволюция, стремясь сорвать дело восстановления народного хозяйства Федерации.

В закордонных центрах.

В начале отчетного полугодия среди закордонных политических центров наблюдалась некоторая растерянность в связи с тем неопределенным положением, какое заняли в отношении их Польша и Румыния. Оказанное на польское и румынское правительства давление советской дипломатии возымело свое действие и заставило их в значительной мере «сократить» деятельность петлюровских организаций.

Петлюровщина.

Тем не менее, полная ликвидация петлюровщины не соответствовала планам и намерениям интервенционистских групп Антанты. Сохранившаяся, как живая сила, армия УНР приковывала к себе внимание этих групп, имевших в виду использовать ее в дальнейшей своей борьбе с Советской Россией. Поэтому естественно, что интернирование и разоружение петлюровцев поляками, было фиктивным. Под диктовку Франции, Польша делала все возможное, для того чтобы сохранить эту боевую силу, и в тоже время оказывала самую широкую поддержку руководящим петлюровским центрам в их работе по подготовке восстания на Украине.

Под маской ученых обществ, студенческих организаций и пр., создается сеть штабов и громадopных пунктов желто-блакитной контрреволюции за кордоном. При правительстве УНР снова реорганизуется повстанческий военный совет, перекраивается подпольно-партизанская карта, меняется персональный состав руководителей, идут переброски и перегруппировки. Основными методами новой системы работы петлюровщины являются: осторожность в связях и вербовках, уход в глубокое подполье, усиленная конспирация и перенесение центров работы в места наименее уязвимые

органами ГПУ.

Врангелевщина и др.

Деятельность контрреволюционных организаций других оттенков, в отчетном полугодии, не приняла широких размеров. Если петлюровщина еще пытается создавать свои ячейки среди кулачества на Правобережье, то врангелевщина потеряла всякую возможность опереться в своей работе на какие-либо группы населения. Еще меньшее значение нужно придавать работе савинковских агентов, носящей случайный характер.

После ликвидации в июне 1921 года Всеукраинского Повстанческого Комитета, уцелевшие остатки его, идейные вдохновители петлюровски настроенной части шовинистической украинской интеллигенции, не могут примириться с фактом существования рабоче-крестьянской власти, переходящей к мирному строительству, и в августе того же года изыскивают новые формы объединения для вооруженной борьбы с Советской властью. [...]

Врангелевщина.

В связи с поспешной эвакуацией Крыма, врангелевщина не могла оставить после себя сильного подполья. Не успевшие эвакуироваться врангелевцы и сочувствующие им, создают на юге Украины и в Крыму сеть подпольных организаций, поставивших своей задачей: 1) организацию подпольных ячеек в Красной Армии, 2) разрушение промышленности и 3) восстановление связи с эвакуировавшимся штабом Врангеля.

В конце 21 года были ликвидированы врангелевские организации в Одессе, Мелитополе, Бердянске, Симферополе, Севастополе, Феодосии и организация в 30-й дивизии. Разгромом врангелевской организации в Запорожской губернии и Донбассе и ряда отдельных врангелевских ячеек и резидентур на территории Крыма и Украины работа их была подорвана.

В начале 22-го года среди врангелевцев наблюдается попытка возрождения своей деятельности. Снова нарастает целый ряд врангелевских организаций, разбросанных преимущественно по Черно-Азовскому побережью. Задачи и цели врангелевской работы в целом остаются теми же, причем сугубое внимание обращается на внедрение своих агентов в ряды Красной Армии, с целью ее разложения.

Закордонным врангелевским центром обращается внимание на организацию террористических отрядов. Такие организации создаются из фанатиков монархистов, которые посылаются на советскую территорию с целью убийства ответственных советских работников. Из врангелевских ячеек, ликвидированных в частях Красной Армии, можно отметить организацию, созданную в 30-й дивизии.

В этой организации принимали участие не только врангелевские офицеры, попавшие в комсостав дивизии, но и их жены, проводившие агитацию среди красноармейцев. В работе врангелевских организаций необходимо отметить, что их базой является главным образом некоторые круги городской русской интеллигенции (монархически настроенной) и бывшие офицеры старой армии, им сочувствующие.

Подводя итоги врангелевской работы за полгода, можно констатировать,

что органами ГПУ таковая в значительной степени парализована.

Савинковщина.

Центра возглавляющего савинковские организации на Украине нет. Работой отдельных савинковских организаций, создавшихся на Украине, руководит заграничный центр, именуемый «Всероссийским Комитетом Народного Союза Защиты Родины и Свободы». За отчетное полугодие центральным и местными органами ГПУ было ликвидировано на территории УССР до 10-ти савинковских организаций.

В феврале с/г. в Черниговской губ. в Нежинском уезде была ликвидирована крупная организация во главе с полковником «П», состоявшая из местной интеллигенции и зажиточных крестьян: всего в организацию входило 24 человека.

Другая организация была обнаружена в Одессе. Во главе ее стоял морской офицер. Организация сгруппировала вокруг себя преимущественно моряков (комсостав). Эта разработка дала возможность Одесскому Губотделу ликвидировать деятельность жандармского полковника Лося и ряда других видных деятелей савинковского подполья. В Одессе же ликвидируются организации «Макеева», «Крушиницкого», «Масловского», «Патровского», «Панасенко» и др. Работа савинковских агентов ограничивалась на территории УССР шпионажем.

Польско-румынский шпионаж.

Говоря о роли в украинском контрреволюционном движении наших соседей (Польши, Румынии и др.), необходимо отметить, что румынской сигуранцей и польской оффензивой оказывалось содействие в переправке курьеров, посылаемых заграничными контрреволюционными организациями на Украину. В каждом отдельном случае подпольные агенты снабжаются документами на право перехода границы. Агенты, имеющие документы, пользуются всеми правами, кои предоставляются контрразведками своим сотрудникам. Так, в ликвидированной организации «Казачьей Рады» агенты, посылаемые из-за кордона, пользовались документами и средствами передвижения румынской сигуранции и контрразвед. отд. 6-й польск. армии. Польшей и Румынией был создан целый ряд шпионских организаций в Волынской и Киевской губерниях, во главе которых стояли ксендзы и настоятели местных костелов. Наиболее крупная организация охватила следующие города: Житомир, Староконстантиновск, Новгород-Волыньск, Изяслав и ряд других. Вдохновителем и непосредственным руководителем этой организации был комендант 6-ой польской армии. Организация имела самостоятельную боевую террористическую единицу. Все директивы организация получала из Львова. При ликвидации было арестовано 11 человек. Таких организаций за отчетный период было ликвидировано несколько десятков.

В отчетном полугодии ГПУ удалось установить шпионскую деятельность польской миссии. Отдельные члены посольства и репатриационных комиссий выполняют задания по шпионажу в той или иной области.

По имеющимся материалам установлено, что шпионская деятельность сводилась к собиранию информационного материала о финансовом, политическом и экономическом положении Украины, отдельных учреждений, заводов, фабрик. Вызывает интерес наша деятельность в области народного образования и, в особенности, работа польсекций Наркомпроса и ЦК КПУ.

Особенную активность в отношении развития шпионской деятельности польская миссия проявляет в Киеве. В своей работе по шпионажу польская миссия связывается с петлюровскими деятелями и завербовывает среди них много агентов.

Антисоветские партии.

Приспособление к НЭПу.

К началу 1922 года антисоветские партии на Украине уже успели несколько оправиться от нанесенного им в прошлом году органами ЧК удара и снова подняли голову, пытаясь приспособиться к новой обстановке жизни советских республик, «перерождающихся» в условиях Нэп'а.

С самого начала этого «перерождения», с момента перехода от военного коммунизма к Нэп'у, эсэры и меньшевики горделиво заняли непримиримую позицию защитников завоеваний революции, критикуя Соввласть и компартию, с точки зрения нарушения, ими же провозглашенных в октябре, лозунгов.

«Подходы» к массам.

Ища новых подходов к массам трудящихся эсэры и меньшевики стали твердить о банкротстве коммунистов, о том, что теперь «правлящая партия начинает осуществлять ту самую программу по отношению к крестьянству, за которую наша партия пропагандирует уже свыше 3-х лет и за которую большевики клеймили ее, как прислужницу буржуазии и наемницу Антанты».

Своими демагогическими выпадами и меньшевики и эсэры пытались спровоцировать рабочих и крестьян, выставляя антисоветские партии как организации, стоящие на страже интересов трудящихся и борющиеся за революционные лозунги в противовес коммунистам, *«идущим на соглашение с капиталистами»*.

Ставка на эволюцию.

С другой стороны те же меньшевики и эсэры с лихорадочным нетерпением ожидали, когда же на конец последует дальнейшая «эволюция» рабоче-крестьянской власти, когда же за экономическими уступками мелкобуржуазной стихии последуют и политические. *«Приспособляйте политическую надстройку к создаваемому ныне новому экономическому базису»*, заявил один из лидеров меньшевиков – Дан, выражая этими словами заветные мечты своих единомышленников.

Но ставка «на изменение всей экономической и политической линии власти» оказалась проигранной. Первый же год существования соввласти, в условиях новой экономической политики, обнаружил непоколебимость ее и правильность взятого курса.

Использование легальных возможностей.

Тогда, отказавшись от неудачной активной вооруженной борьбы,

давшей в итоге лишь одни репрессии со стороны соввласти, меньшевики и эсэры решили вступить на путь «мирного завоевания», использования легальных возможностей в своих контрреволюционных интересах, «вращения» в советский режим и «перерождения» его таким образом. Эсэры и меньшевики выступают на арену «общественности», привлекая на свою сторону некоторые элементы городского населения и воспрянувшее духом сельское кулачество.

Внутрипартийная деятельность.

Развивая в этом направлении интенсивную и энергичную деятельность антисоветские партии одновременно устремляют внимание на укрепление своих рядов, создание в них внутренней спайки, всячески задерживая обозначавшийся в них процесс распада и разложения.

Незначительность сил, их распыленность и уход большого процента членов партий от активной работы — все это заставило антисоветские партии перенести центр тяжести своей работы в организационную сторону — воссоздания расшатанных ячеек и поднятия уровня политического развития членов их.

Неурожай и голод на Украине был большим ударом для провинциальных антисоветских организаций: в некоторых организациях наблюдалось повальное бегство или же выход из партии; недостаток денежных средств и ненадежность связи с центрами — Москвой и Харьковом — окончательно парализовали работу меньшевиков и эсеров в отдаленных углах Республики.

Методы работы орг. ГПУ.

Считаясь с довольно «мирным» характером деятельности антисоветских партий, органы ГПУ, в отчетном полугодии в своей работе по борьбе с ними, вступили на путь бескровных репрессий, применяя меры изоляции, высылки и пр. Широко поставленное осведомление и наблюдение позволяло органам ГПУ не только бороться с активными проявлениями деятельности антисоветских партий, но и принимать на себя в иные моменты руководство внутрипартийными дрязгами в конечном итоге, служившими к вящему разложению организаций.

Меньшевики (РСДРП).

Из всех существующих на Украине антисоветских партий выделяется по своей сплоченности и политическому значению, обладающая сравнительно с другими партиями, довольно широко разветвленной организацией, имеющей к тому же достаточный кадр старых опытных работников РСДРП, являющаяся наиболее активной партией. Деятельность ее за отчетное полугодие во всеукраинском масштабе можно разделить на три резко разграниченных периода:

Три периода.

Первый (с января по март) характеризуется, как период активной работы, в области как агитационной, так и организационной; второй, начинающийся с момента повсеместного изъятия активных членов партии, являет собой картину полного упадка и разложения, и третий, начинающийся

с июня, кладет начало постепенному налаживанию и оживлению организационной работы на местах.

Разгром местных организац.

Активная деятельность РСДРП в первом периоде своевременно была пресечена ГПУ и его органами; произведенной операцией все местные организации были лишены наиболее активных работников. Всего было изъято 54 члена партии, из которых 48 были высланы в Туркестан.

Раскол партии.

Вскоре после разгрома, Главком и комитет Харьковской организации РСДРП, в начале отчетного периода, начинают развивать работу. Наметившиеся в партии два течения получили свое отражение на общем собрании (4 января) членов центрального района РСДРП, на котором присутствовало свыше 30 человек; в связи с выступлением представителей обоих течений собрание носило бурный характер. «Правые» энергично и зло нападали на левое крыло, обвиняя его в определенном тяготении к другим партиям, особенно к эсэрам. «Левые» меньшевики опровергали предъявленные обвинения, хотя и не отрицали подготовки некоторых членов партии к такому объединению. Ввиду малочисленности левого крыла, правой группе удалось провести свои резолюции. Правое течение в партии, наиболее сильное, объединяет активную группу работников, имеющих своих представителей в Главкоме.

Агитпроп. работа.

В начале о.п. Главком выпускает большое количество печатных резолюций, тезисов и постановлений по различным вопросам. Кроме того, Главком издает три листовки под названием: «Под угрозой новых репрессий», «Итоги Октябрьской Революции» и «Кого надо судить или к очередному погрому». Все эти листовки заполнены обычными меньшевистскими нападениями на соввласть и компартию. Энергичная работа велась правым крылом партии накануне Всеукраинского партийного съезда, которому придавалось большое значение, как долженствующему значительно подвинуть работу и тем самым положить начало «новой эре в жизни партии». Усиление деятельности РСДРП проявилось в мобилизации своих членов для партийной и агитационной работы.

10 и 23 января Харьковский комитет РСДРП выпускает 2-й и 3-й номер «Социал-демократ».

Усиленная работа ведется Харьковской организацией среди учащейся молодежи, где создаются ячейки и кружки. Активную группу меньшевикам удалось организовать в Харьковском технологическом институте.

Новый удар.

Операция по изъятию, проведенная в момент развития организационного строительства партии, наносит ей жестокий удар. Оставшиеся на свободе, подавленные разгромом, меньшевики, отстраняются от всякой работы, опасаясь новых репрессий.

Оживление в июне.

Такое состояние партии продолжается до июня, когда деятельность ее

начинает постепенно оживать. Вновь конструируются Главком и Харьковский губком и налаживается связь с местами. Главком, в целях укрепления организации и изгнания из нее сомнительных элементов, затевает чистку. Чистка производится совершенно негласно и поставленных «под сомнение», не объявляя им об этом, незаметно отстраняют от организации. В июне Главком и губком ведут внутрипартийную работу; в каждом районе происходят чтения, имеющие задачей осветить положение и работу РСДРП, в целом как в РСФСР, так и за границей, а также ознакомить членов партии с новой литературой. На собраниях читаются «Социалистический Вестник», «Бюллетень Главкома» и «Социал-демократ», после чего открываются дискуссии по тем или иным вопросам. Уполномоченные районов информируют собравшихся о текущих работах комитета, его ближайших задачах и о партийных новостях. В июне месяце проведено два общих собрания и два собрания уполномоченных районов совместно с секретарями и членами комитета. 28 июня состоялась общегородская конференция РСДРП по вопросу о страховой компании; принимается резолюция, которую предложено оглашать от имени РСДРП. Однако в связи с происшедшими в Москве арестами меньшевиков, Харьковская организация воздерживает[ся] [от] дальнейших выступлений на предвыборных собраниях и резолюции их не оглашались, за исключением единичного случая на собрании Наркомсобеза. Московские аресты вносят панику в ряды Харьковской организации; в ожидании очередного разгрома прячется литература и партдокументы. В городе распространяются листовки под названием «Террор против пролетариата», «Социалистический Вестник № 31». Листовки изданы в Харькове, но прикрываются вывеской заграничного издания, с целью *ввести в заблуждение органы ГПУ*. В конце июня выходит двойной номер (11-12) «Социал-демократ». На Подолии, Черниговщине и Запорожье организации РСДРП, как таковые, прекратили свое существование, отмечается лишь присутствие отдельных членов партии, которые совершенно не ведут никакой работы.

Организации РСДРП, имеющиеся в остальных губерниях Украины, незначительны и активной работы не проявляли. Произведенные обыски и аресты среди членов партии еще раз доказали, что работа этих организаций не носит систематического и планомерного характера. Необходимо выделить, заслуживающую внимания по своей активности, работу Екатеринославской организации РСДРП, имевшей сплоченную группу работников, которая некоторое время пользовалась влиянием среди рабочих, преимущественно швейной, кожевенной и полиграфической промышленности. В ответ на арест меньшевиков, губком разразился двумя листовками, которые, однако, никакого впечатления на рабочие массы не произвели. За последнее время влияние меньшевиков там, где они пользовались некогда большим авторитетом, среди печатников и других, свелось к нулю.

Правые эсэры.

ПСР, являющаяся одной из самых ярких и непримиримых антисоветских партий, в отчетном полугодии перестает быть сколько-нибудь

значительной политической величиной, а следовательно и не представляет опасности для соввласти. Тем не менее партия С-Р. в результате всех пертурбаций, сохранив большинство старых и стойких своих членов, ведет работу по укреплению уцелевших организаций на Украине, устраивает кружки молодежи, студенчества и пытается создать новые ячейки, всячески стараясь привлечь туда рабочую беспартийную массу.

Агитационная работа.

Агитационная работа сводится к изданию бюллетеней и листовок, в большинстве своем посвященных вопросам текущего момента и партийной политике.

В Харькове, где помимо местной организации ПСР, являющейся одной из наиболее крупных, находится левобережное бюро Всеукраинского комитета ПСР, работа в начале о.п. ведется обычным темпом и не носит особенно активный характер, что видно из циркулярного письма ЦК ПСР от 28 января 22 года, где констатируется, что постановление 10-го съезда партии о привлечении к работе всех ее членов не проводится в жизнь, так как вся тяжесть работы падает исключительно на весьма небольшой круг работников, членов комитетов. Далее циркуляр рекомендует обратить внимание на организационную работу, вербуя из беспартийной массы новых членов партии.

В ожидании Московского процесса.

С февраля деятельность ПСР повсеместно на Украине принимает более активный характер, Приближающийся процесс эсэров широко используется в агитационных целях ПСР, и в апреле, мае и июне, издается свыше 10 листовок и бюллетеней всесторонне обсуждающих и трактующих предстоящий в Москве процесс. Распространяемые листовки не оказывают никакого влияния на рабочие массы и отношение последних к процессу еще раз указывает на то, что рабочий класс далеко ушел от эсэровской идеологии, в резких резолюциях порицая прошлую деятельность партии. Харьковская организация ПСР имеет налаженную связь с Москвой, откуда получает заграничную литературу и партийную прессу («Революционная Россия», «Дело народа»), а также регулярную информацию о ходе процесса эсэров.

Одесская орг.

Из прочих организаций, проявивших некоторую активность на Украине, необходимо отметить Одесскую, служащую одновременно объединяющим и руководящим центром всех эсэровских организаций на Правобережье, ввиду пребывания в Одессе Южного бюро всеукраинского комитета партии.

Одесская организация ведет интенсивную работу по созданию рабочих и студенческих кружков самообразования. Что касается остальных организаций ПСР на Украине, то в некоторых местах они как нечто организованное и цельное, отсутствуют (Подольская, Запорожская губ.), а в других губерниях настолько малочисленны и нежизненны, что о деятельности их говорить не приходится.

Энергичная агитационная деятельность, проводимая партией, главным

образом в Харькове и Одессе, не могла пройти мимо ГПУ и в конце мая во всеукраинском масштабе была произведена операция по изъятию активных эсеров.

После этого Харьковская и Одесская организации уходят еще глубже в подполье и тщательно конспирируются.

Остальные губернские организации распадаются и в дальнейшем влачат самое жалкое существование.

Левые эсэры.

Партия левых эсеров, разбившаяся на несколько мелких группировок, не представляет собой цельного и здорового организма и по сравнению с другими антисоветскими партиями играет совершенно ничтожную роль. Все эти группировки в силу своей малочисленности и идейного разброда нежизненны и неспособны к активной работе. Однако, в середине о.п., среди левозэсеровских группировок намечаются тенденции к их объединению и в этом направлении ведется дальнейшая работа.

Объединение левонародничества.

В феврале на состоявшемся в Москве Всероссийском совещании союза СР-максималистов, где были также представлены и украинские делегаты, был поднят вопрос об объединении левонародничества. Совещание приняло решение, предлагающее местным организациям ЛСР вести совместную работу с другими левонародническими группами, создавая практическую почву для полного слияния на правомочном объединенном съезде всех группировок.

Слияние максималистов с интернационалистами.

В марте происходит слияние СР-максималистов с интернационалистами. ЦК объединенной партии ЛСР обращается с воззванием ко всем членам партии, призывая их к немедленному воплощению в жизнь идеи полного объединения левонароднических групп и ведению широкой работы по устройству кружков, лекций, усилению литературно-издательской деятельности и т.д.

28 мая вместо предполагавшейся Всеукраинской конференции, из-за малочисленности прибывших делегатов с мест, происходит совещание ЦК ЛСР совместно с Харьковским комитетом, на котором присутствовало еще два делегата из провинции. Совещание прошло вяло и никаких существенных результатов не дало.

Состоявшаяся 1-го июня Всероссийская конференция объединенной ПЛСР ни в организационном, ни в политическом отношении ничего не сделала.

Существовавшая на Украине, помимо вышеуказанных, левозэсеровская организация в Донецкой губернии, на почве тяжелого материального положения и усиливающегося среди членов партии голода совершенно распалась.

В Черниговской губернии имеются бывшие члены партии ЛСР, пытающиеся создать левозэсеровские ячейки.

В Киевской и Полтавской губерниях левозэсеровские ячейки настолько незначительны, что говорить о них совершенно не приходится.

УКАПИСТЫ.

«Украинская коммунистическая партия» в о.п. достигла полного развала. Провинциальные организации, как таковые, почти прекратили существование и занялись всевозможными внутренними дрязгами. Уже в начале года в Харьковской организации УКП, не представляющей собой никакой положительной и актуальной силы, имеются налицо все признаки разложения: пассивность членов партии при посещении собраний, отсутствие дисциплины – все это говорит о какой-то внутренней болезни партии. Разложение прогрессирует и дезорганизация чувствуется на собраниях, где повестка дня не обсуждается, не протоколируется, где не выносятся по обсуждаемым вопросам никаких определенных постановлений и решений. За весь отчетный период было проведено всего лишь 6 собраний. Собрания эти проходили вяло и инертно, вследствие немногочисленности собравшихся и отсутствия интереса у последних к прочитанным докладам.

Также не чувствуется работа и ЦК УКП, который, за отсутствием работников и денежных средств, не может развернуть работу и ограничивается рассылкой циркуляров, где указывается на необходимость подтянуться и усилить работу местных организаций.

Ахтырская организация УКП совершенно распалась, так как секретарь ее арестован за покушение на «экспроприацию» (кражу коровы), а его заместитель, являющийся одновременно секретарем ком'юна, перешел в ряды КП(б)У, захватив с собой партийные дела и печать. Вместе с ним вышли из партии 4 наиболее видных члена.

Донецкая орг.

Донецкая организация УКП не является активной организацией и влиянием среди донецких шахтеров не пользуется. Собрания за отчетный период были редки и посещались незначительным числом членов партии. В июне состоялся пленум губкома, на котором были заслушаны доклады по двум вопросам: 1) международное и внутреннее положение Совреспублики и очередные задачи УКП и 2) организационный вопрос. Выступивший по первому вопросу докладчик, критиковал международную политику РСФСР, а также яростно нападал на РКП, проводящую НЭП, в результате чего «диктатура пролетариата превратилась в диктатуру буржуазии над рабочими и последние по прежнему стали эксплуатироваться, как и раньше». Докладчик также нападал на соввласть, обвиняя ее в непринятии достаточных мер в борьбе с голодом. По организационному вопросу было предложено в целях проведения энергичной практической работы создать рабочие ячейки, затребовать из ЦК лекторов и вменить в обязанность каждому члену изучить статут и программу своей партии.

Екатеринославская орг.

Екатеринославская организация за отчетный период активной работы не проводила ввиду малочисленности членов ее, а также провала укапистской агитации среди крестьянства. Среди членов партии наблюдается апатия и желание уйти от всякой работы. Ослаблению организации способствовал голод, заставивший некоторых членов партии выехать из города. Собрания систематически не ведутся и носят совершенно случайный характер.

Лозовская организация УКП малоактивна и обладает весьма небольшим удельным весом.

Верхне-Днепровская организация, насчитывающая небольшое число членов, в связи с голодом распалась и совершенно прекратила работу.

Киевская, Полтавская и Подольская организации активно себя в отчетный период ничем не проявили и деятельность их носила обычный характер.

В Волынской губернии организации УКП, как таковой, не имеется, отмечается лишь присутствие отдельных членов.

Цейрей-Цион.

Фракция Цейрей-Цион в отчетном периоде повсеместно развила широкую организационную и агитационную работу. Организуются кружки молодежи, ведется культурно-просветительная работа, оказывается содействие желающим выехать в Палестину, собирается денежный фонд для Палестинского национального банка. Часто проводятся собрания, где ставятся доклады по разным вопросам (положение еврейских рабочих масс в России и за границей, еврейская школа и т.д.).

Арест 3-го Всероссийского съезда в Киеве.

Особенно оживленная работа велась в ЦЦ на Правобережье, где агитация партии находила благодатную почву. 4 мая с.г. в синагоге «Морио» по Межигородской ул. в г. Киеве арестован нелегальный 3-й Всероссийский съезд сионистской народной фракции «Цейрей-Цион» в составе 37 делегатов из разных городов и местечек Украины и России. Съезд был арестован на 3-й день своей работы, ввиду чего не успел принять резолюций по обсуждавшимся вопросам. Фракция «Цейрей-Цион» устроила съезд конспиративно в Киеве, не имея надежды получить разрешение на съезд в силу своей контрреволюционности.

Анархисты.

Существование анархистских группировок на Украине в о.п. не отмечается. Имеются лишь отдельные лица — анархисты, ничем себя не проявляющие и не имеющие между собой никакой связи. В Полтаве имеются три анархистских кружка: анархисты-синдикалисты, анархисты-коммунисты и анархисты-федералисты, все они немногочисленны; социальный состав последних двух группировок — рабочие.

Духовенство

Октябрьская революция и дух-во.

Октябрьская революция, быстро охватившая всю жизнь страны, в течении 3 ½ лет не касалась древней цитадели реакции — церкви и непримиримого врага соввласти, оплота контрреволюции — духовенства, в целом. Это контрреволюционное болото все время продолжало жить в советском государстве своей обособленной жизнью, сохранив в нерушимости весь свой внутренний строй и распорядок. Все стремления и «черного» и «белого» духовенства были направлены лишь к охране церковного добра от «безбожников-антихристов» и соблюдению заветов патриарха Тихона, преподанных им в своей пастве еще в 1918 году.

Признаки разложения.

Но как ни крепка была эта твердыня, как ни поддерживали ее единение и сплоченность заправил, «тлетворный дух» революции не миновал сей тихой обители. Первым признаком грядущего разложения церкви явилось нарастающее среди низшего духовенства недовольство политикой «князей церкви», наложивших на все свою тяжкую лапу. Как элемент находившийся всегда в самом строгом подчинении и угнетении, низшее духовенство представляло собой будирующее ядро недовольных. Но опасаясь «сильных мира сего», дрожа за свои насиженные места оно не нашло в себе смелости выступить открыто и нужен был лишь толчок извне, чтобы долго сдерживаемое недовольство вылилось наружу и сдвинуло церковь с мертвой точки.

Автокефальное движение украинизации церкви и изъятие церковных ценностей открывают собой новую эру в жизни церкви. Огромная твердыня, пропитанная насквозь контрреволюционными тенденциями, рухнула также стремительно как и поддерживаемый ею много лет престол Романовых. На обломках ее тотчас же появились борющиеся группы, оспаривающие друг у друга право на первенство.

Этот момент в жизни церкви требовал исключительного внимания и органы ГПУ тактично и осторожно повели работу по дальнейшему разложению рядов духовенства, углубляя и формируя раскол, направляя движение в желательное русло и одновременно сохраняя за собой общее руководство им.

Автокефальное движение.

Кампания украинизации церкви еще в конце прошлого года приняла обширные размеры. Искусственно раздувая движение это, националистически настроенные элементы имели на сей счет свои соображения, предполагая, завладев церковью и привлекая на свою сторону сельское и городское духовенство, получить возможность распространять шовинистические идеи и «обрабатывать» в этом направлении массы селянства. Однако украинизация не встретила сочувствия в широких массах селянства и духовенства, а со стороны некоторых слоев населения напротив – самое энергичное противодействие. Борьба за украинизацию церкви приняла затяжной характер и во многих местностях (Харьковская, Киевская, Подольская губ.) сопровождалась бурными эксцессами и конфликтами среди «верующих» – мирян и духовенства. Последнее в подавляющем большинстве, относясь к этой затее отрицательно, все-же имело в своей среде «постепеновцев» сторонников украинизации из числа «русского» духовенства, полагавших, что украинизация церкви неизбежна, но не должна проводиться «сплеча», как это делают наиболее рьяные ее сторонники, а должна носить эволюционный характер.

Духовенство и изъятие ценностей.

Другим более могучим фактором разложения и раскола церкви явился декрет Соввласти об изъятии церковных ценностей. «Аполитичное» духовенство должно было немедля выявить свое «лояльное» отношение к советской власти, помочь голодающим, перед глазами пухнувших с голоду ве-

рующих осуществить заповеди Христовы. Низшее духовенство пошло по этому пути и тем бросило вызов черносотенным столпам церкви, продолжавшим стоять на прежней позиции в отношении к соввласти, позиции враждебной и непримиримой, еще более усугубленной лишением материальных благ. Не желая так легко сдаваться, эти реакционные элементы развили широкую агитацию противодействия изъятию, пытаясь таким образом создать атмосферу, при которой невозможно бы стало ведение работы и надеясь, устроив несколько «взрывов народного негодования», принудить соввласть отменить злополучный декрет. Первые успехи казалось оправдали эти надежды. Путем разного рода подходов и агитации, выразившихся в распространении воззваний и проповедей, где попы призывали не отдавать ценности «золото и серебро, которыми хотят купить Антанту» (в связи с Генуэзской конференцией), духовенство всячески пыталось сорвать работу комиссий по изъятию.

В некоторых местностях, как, напр. Одесса, Кременчуг и др., при обсуждении вопроса о сдаче ценностей, под влиянием местного духовенства прихожане обращались к соворганам с ходатайством об оставлении ценностей, предлагая взамен деньги.

Более широкое поле деятельности для духовенства открывалось в селах, причем здесь многими декрет об изъятии ценностей был использован для антисемитской агитации (на Правобережье).

Весьма характерно то обстоятельство, что значительная часть контрреволюционно настроенного духовенства проводила свою черную работу под маской внешнего сочувствия изъятию, выпуская даже воззвания, призывающие граждан к «непротивлению» и добровольным пожертвованиям.

Все эти попытки оказались покушением с негодными средствами. Изъятие прошло спокойно, а раскрытие органами ГПУ случаев хищения и сокрытия ценностей окончательно подорвало престиж духовенства, попавшего на скамью подсудимых. Маска лицемерия была сорвана и тогда стало расти и крепнуть обновленческое движение – «живая церковь».

«Живая церковь».

Обновленчество, ставящее своей задачей коренную реорганизацию церкви, переустройство ее на «евангельских» началах и «приближение к народу», первоначально встретило отклик в широких кругах духовенства. Повсеместно организовались обновленческие группы, которые повели энергичную агитационную и организационную работу. В городах и селах началась смена церковников и бразды правления взяли обновленцы.

Центральной фигурой реакционного духовенства на Украине является Харьковский архиепископ – Нафанаил, приспешник патриарха Тихона. Чувствуя под ногами непрочную почву он заигрывает с представителями духовенства, но дни его сочтены. В Харькове, как и в других центрах «берут верх» обновленцы.

В заключение, необходимо отметить, что за последнее время темп обновленчества несколько замедлился. Объясняется это тем, что контингент «Живой церкви» в значительном большинстве своем состоит из карьеристов и

пьяниц, обиженных и недовольных своими «князьями», что подрывает авторитет группы в глазах мирян и способствует развитию антагонизма и междоусобицы. Приток попов к обновленцам прекращается. Степенные, истинные «ревнители православия» отмежевываются от реформаторов.

Возникает оппозиция обновленцам.

Назревает новый раскол.

Бандитизм

4-х летняя кровавая эпопея бандитизма на Украине представляет собою не случайное преходящее явление, но сложный исторический процесс, имеющий свои глубокие социально-экономические корни и значение его как одного из первостепенных факторов в борьбе за расслоение деревни, за «октябрь на селе» неоспоримо.

Порожденный в период расцвета петлюровщины, пышным цветом распутившийся на фоне желто-блакитного национально-шовинистического самостийного угара, перемешанный с лозунгами безвластия, анархо-повстанчества, украинский бандитизм представляет собой не что иное, как целую «систему военной обороны, своеобразную и достаточно живучую, систему обороны от всякого режима, не отвечающего интересам кулачества, систему с наибольшей силой приспособленную для борьбы против власти советов» – власти беднейшего селянства.

Борьба с бандитизмом в 1920-21 гг.

Из анализа классовой сущности бандитизма и его идеологии вытекают и основные принципы борьбы с ним. Еще в 1920 году борьба эта понималась ее военными руководителями лишь как необходимость уничтожения живой силы активного бандитизма» и сводилась к бессистемному преследованию той или иной банды.

В 1921 году с ликвидацией внешних фронтов и с перенесением центра тяжести борьбы с контрреволюцией на фронт внутренний, перед рабоче-крестьянским правительством Украины встал вопрос об изыскании рациональных методов борьбы с бандитизмом и устранения вредного параллелизма в этой области. С этой целью одновременно с созданием «постоянных совещаний», при Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии был организован отдел по борьбе с бандитизмом – гибкий аппарат, сосредоточивший в себе всю работу по внутреннему разложению бандитизма и распространивший широкую агентурно-осведомительную сеть разведки. Созданием этого аппарата было положено начало новому этапу борьбы с бандитизмом, приближающимся уже к предсмертной агонии.

Бандитизм при НЭПе.

Если в прежние времена главной своей задачей бандитизм ставил разрушение административного советского аппарата и классовой организации беднейшего селянства (комнезамов), то в конце 1921 года центр тяжести бандитизма переносится на срыв новой экономической политики. Бандиты перестают производить налеты на воинские части и с ожесточением проводят свою новую разрушительную работу: грабят и уничтожают ссыпные и товарообменные пункты, расхищают и пускают под откос поезда с

продовольственными маршрутами, разрушают железнодорожные сооружения и службу связи. Вся эта работа ведется по указанию и директивам закордонного центра, куда стягиваются все нити политического бандитизма на Украине, – штаба Петлюры и Тютюнника.

Подпольные ячейки.

Усиленное внимание главари политического бандитизма обращают на создание подпольных ячеек, превращая их в местные базы, обслуживающие бандитов во всех отношениях. Эти ячейки постепенно разрастаясь, становятся местными повстанческими центрами, вербуют новые кадры, ведут устную и печатную агитацию, создают новые группировки, координируют их деятельность, короче говоря, готовят и удобряют почву для предстоящего нового «весеннего похода на Украину и восстановления власти УНР». В этом направлении протекает в 1921 году подпольная работа петлюровского бандитизма.

Разгром повстанчества.

Но уже к концу года бандитизм обнаруживает все черты внутреннего разложения. Преследование Махно завершается полным разгромом и побегом его закордон; этот эпизод является «началом конца». Один за другим обрушиваются на бандитов тяжкие удары. Ликвидация целого ряда значительных петлюровских подпольных организаций-повстанкомов, истребление многочисленных хорошо вооруженных банд и, наконец, разгром появившихся из-за кордона войск УНР в лице банд *Тютюнника*, *Палия*, *Пшеника* и генерала *Нельговского*, все это окончательно подрывает как внутреннюю мощь бандитизма, так и веру в него тех слоев населения, которые в течение нескольких лет были могучей опорой повстанчества.

Селянство и бандитизм.

Кулачество, видевшее до сих пор в соввласти своего злейшего и непримиримого врага, с поворотом курса внутренней политики, начинает отворачиваться от политбандитизма, постепенно выходит на сферы его влияния и перестает быть орудием в руках бандитов.

Уже одно то, что кулачество проделало большой путь в сторону лояльности по отношению к Соввласти и становилось безучастным нейтральным зрителем происходившей борьбы с бандитизмом, говорит за то, что отныне и эта испытанная и крепкая позиция, на которую опирался политбандитизм, зашаталась и заколебалась. Но если это явление в значительной степени имело место в отношении кулачества Левобережья, то ни в коем случае нельзя того же сказать о Правобережьи, где кулачество, находясь под влиянием петлюровщины, сочувственно относясь к политбандитизму, поддерживает последний и тем усложняет и затягивает борьбу с ним.

Перелом в настроении селянства явился главным фактором разложения политического бандитизма. Все дальнейшие попытки организации восстаний путем концентрации вокруг остатков крупных банд всех антисоветских элементов и маневрирования ими – оказываются несостоятельными. Неустанное преследование бандитов красными отрядами, на опыте трехлетней

борьбы усвоившими себе лучшие принципы тактики врага, и разъедающая подпольные ячейки агентурная работа органов ГПУ – сделали свое дело. Бандитизм, как боевая единица, могущая противостоять вооруженной мощи Красной Армии — быстро сходит с исторической арены, оставляя еще наследие, в виде бандитизма уголовного, лишенного политических лозунгов, не имеющего под собой никакой идейной подоплеки. [...]

Меры борьбы с бандитизмом.

Мерами борьбы с бандитизмом и пресечения развития последнего служили два метода: активная и пассивная борьба. К методу активной борьбы с бандитизмом необходимо отнести: 1) организацию летучих подвижных истребительных и отдельных групп, имевших задачей уничтожение живой активной вооруженной бандитской силы; 2) ликвидацию подпольных организаций, ячеек и повстанческих штабов, питающих и руководящих бандитизмом и 3) выкачка оружия среди крестьянского населения. К методам пассивной борьбы относятся: 1) организация широкой осведомительной и агентурной сети в деревне; 2) вербовка осведомителей и активных работников из числа амнистированных бандитов; 3) внедрение сексотов в оперирующие банды для агентурно осведомительных целей, а иногда и для активной работы среди них, убийство главарей банд, разложение остатков их и склонение к добровольному переходу на сторону соввласти; 4) введение института ответчиков и 5) разложение бандитизма и подрыв его авторитета в глазах населения, путем проведения усиленной агитационной работы в деревне.

Итоги полугодичной работы.

Комбинированное применение указанных методов борьбы с бандитизмом на протяжении отчетного периода дало весьма существенные результаты, выражающиеся в следующих цифровых данных.

Проведено всего операций	539
Ликвидировано банд	40
Ликвидировано подпольных организаций с общим числом арестованных в	29
895 чел.	
Убито атаманов	53
Добровольно явилось атаманов	6
Арестовано атаманов	69
Убито рядовых бандитов	830
Арестовано рядовых бандитов	2049
Добровольно явилось рядовых бандитов	73

Выкачка оружия среди крестьянского населения дала значительное количество вооружения и боеприпасов.

В течение о.п. по всей Украине и Крыму изъято:

Пулеметов	18
Пулящиков	14
Пульент	172

Винтовок	2741
Винтпатронов	45251
Револьверов	346
Орудийных снарядов	50
Гранат	286
Шашек	316
Седел	83
Телефонаппаратов	8
Походных кухонь	2
Мотоциклетов	1
Велосипедов	3
[...]	

Красная армия и флот

Реорганизация армии.

Новая обстановка внутреннего и международного положения советских республик повлекла за собой полосу реорганизации и перестроения на новых началах как Красной Армии, так и обслуживающих ее органов ГПУ.

Красная Армия шла по пути усовершенствования своего аппарата, повышения качества за счет количественного уменьшения и установления прочных основ военно-политической воспитательной работы; параллельно с этим особистские органы ГПУ, имеющие целью политическую охрану интересов Красной Армии, сообразно с изменениями в жизни последней, в процессе улучшения методов своей работы произвели необходимую организационную перестройку.

С начала 1922 года Красная Армия переживает ряд демобилизаций различных возрастов, что чрезвычайно пошатнуло боевую мощь и политическое состояние воинских частей. Первым следствием демобилизации явился большой некомплект в частях, и до того времени бывший источником непрерывных караулов и нарядов, крайне вредно отражавшихся на строевой и политпросветительной работе.

«Демобилизационные» настроения.

Начавшимся сокращением Красной Армии было вызвано в последней «демобилизационное» настроение, выразившееся в желании оставшихся красноармейцев под тем или иным предлогом уйти из армии. Это настроение усугублялось еще исключительно тяжелым материальным положением и политической неграмотностью массы красноармейцев. Еще сильнее была тяга домой среди красноармейцев, шедших на пополнение.

Политработа.

Отчетный период существования Красной Армии в мирной обстановке показал слабую постановку политработы и несоответствие своему назначению большей части политсостава армии. Новая экономическая политика и возрождение мелкобуржуазной стихии произвели сдвиг в сознании красноармейцев и поставили в затруднительное положение неопытного и, в большинстве случаев, мало подготовленного политрука, не умеющего дать

ответ на волнующие красноармейцев запросы.

Настороженно следя за всеми политическими событиями, как внутреннего, так и международного значения, красноармейцы остро реагируют на них. Наглядным примером тому может служить недовольство, возникшее в частях 45-й дивизии в связи с известной декларацией РСФСР о «признании довоенных долгов».

Снабжение.

Материальное положение Красной Армии в отчетном периоде характеризуется ухудшением под фуражного и технического снабжения. Хуже всего положение воинских частей, расположенных на территории голодных губерний. Нередки случаи, когда красноармейцы, не получая положенного довольствия, питались падалью (51-я дивизия). Выдаваемый паек далеко не достигал причитающейся нормы; фабрикаты и жиры почти совершенно не отпускались. Чрезвычайно мизерное жалование, при стремительном падении покупательной способности рубля, абсолютно ничем не могло облегчить положения красноармейца. Не лучше обстояло дело с вещевым снабжением: в зимние месяцы начала 1922 г. воинские части были обмундированы в общей сложности приблизительно не более, чем на 60 %. На этой почве частым явлением стали случаи ухода красноармейцев с постов на польской и румынской границах. Участились также случаи дезертирства за кордон. В погранчастях 24 и 44 дивизий неоднократно отмечены случаи дезертирства за кордон и комсостава. Объясняется это — с одной стороны — исключительно тяжелыми материальными условиями жизни, с другой — политической неустойчивостью.

С наступлением теплого времени вопрос об обмундировании несколько сгладился, но и по сие время не утратил своей остроты, ибо процент удовлетворения обмундированием частей по-прежнему не высок. Техническое и медико-санитарное снабжение также стоит не на должной высоте. Острый недостаток медикаментов в значительной степени тормозит работу по борьбе с эпидемиями, которые развиваются в армии главным образом на почве плохого питания. Весьма слабо ведется борьба с венерическими заболеваниями, получившими в Красной Армии самое широкое распространение.

Предметами боевого снаряжения воинские части снабжаются регулярно и в достаточном количестве.

Служба связи.

Служба связи Красной Армии находится в не удовлетворительном состоянии, как в отношении наличия аппаратов и материалов, так и ремонта таковых. Воинские части большей частью пользуются правительственными проводами, в то же время не имея средств для оплаты их НКНТ, на почве чего возникают на местах недоразумения и конфликты.

Флот.

Касаясь общего состояния флота, пополненного за последнее время двумя подводными лодками, необходимо отметить, что таковое рисуется в не благоприятном виде.

В отношении технической подготовки команды положение флота можно считать удовлетворительным, так как путем периодических экзаменов, чистки и новых пополнений удалось постепенно вытеснить негодный элемент и выдвинуть на командные должности кадровых моряков, окончивших командные курсы красных военморов и вполне соответствующих своему назначению.

Стоящий на высоте положения в смысле боевой подготовки, комсостав нельзя назвать благонадежным в политическом отношении. Большой процент комсостава состоит из бывшего белого офицерства, и по сию пору настроенного реакционно. Несмотря на неоднократные фильтрации устранить этот элемент из частей флота и морведа не представляется возможным.

Между командным и комиссарским составом часто возникают конфликты. Вызывающее поведение командиров – быв. офицеров порождает недовольство среди красных моряков.

Флот непосредственно не несет охраны границ и сторожевых судов, выделенных специально для этой цели, в настоящее время нет. Сторожевые суда, находившиеся в распоряжении органов ГПУ, сданы военному ведомству. Окончательно вопрос этот еще не урегулирован, что крайне неблагоприятно отражается на охране морского побережья.

Боевую охрану морской границы несут 9 береговых батарей, общая боеспособность которых равняется 50-60%. Батареи принимают непосредственное участие в охране границ выставлением постов и дозоров; некоторые же районы Одесского побережья обслуживаются почти исключительно их командами. Общее состояние батарей, как в техническом отношении, так и в смысле снабжения их, крайне неудовлетворительное. Политработа среди команд поставлена на должную высоту и настроение красноармейцев хорошее.

Контррев. группировки.

Переходя к вопросу о контрреволюционном движении в частях и учреждениях армии и флота, необходимо отметить, что существенных проявлений активной контрреволюции и шпионажа за о.п. не зарегистрировано. В отдельных воинских частях (1-й кон. корпус и др.) имели место единичные случаи антисоветской агитации, не выходящей из обычных рамок недовольства красноармейцев своим материальным положением. Попытки создания контрреволюционных группировок носят случайный характер. Примером может служить организация, зародившаяся в 25-й дивизии, не успевшая развить своей деятельности и своевременно раскрытая и ликвидированная. Все попытки в области насаждения контррев. Ячеек в армии остаются тщетными.

Грабежи и насилия.

В процессе работы особорганам пришлось обратить внимание на те взаимоотношения, которые создались между сельским населением и красноармейцами в результате преступного поведения последних.

Тяжелое материальное положение некоторых частей Красной Армии толкнуло наименее стойкий и наиболее развращенный элемент ее на грабежи,

сопровождающиеся насилиями над крестьянами. Ограбление жителей, налеты и вымогательства в кавалерийских частях (главным образом на Правобережьи) стали обычным явлением. Угрожающие размеры эти явления приняли в частях 1-го конного корпуса, в 7, 15, 25 кавполках, 45-й пех. дивизии и др. Бывали случаи, когда крестьяне в целях самозащиты от нападающих казаков (1-го конкора) самооборонялись и выходили против них, вооруженные вилами и лопатами. Мелкие хищения, кражи у населения по месту расположения частей, принимали массовый характер и были главной причиной недоброжелательного отношения селянства к Красной Армии. В отдельных воинских частях эти ненормальности разрастались и принимали более серьезный характер. Имели место случаи организации бандитских шайк и дезертирства красноармейцев из рядов армии, часто с оружием и лошадьми в банды. Такие случаи произошли в кавполках 7, 25 и 24 дивизии, где были раскрыты бандитские ячейки, имевшие связь с оперировавшими в районе расположения частей бандами.

Военполитсовещания.

Переходя к оперативной работе особ. органов на Украине необходимо прежде всего сказать на весьма важный институт в области устранения ненормальностей в жизни Красной Армии, каковым является политсовещание. Военполитсовещание, как в центре (при штабе ВСУ), так и на местах (див. военполитсовещания), оказали большую поддержку особорганам в работе по оздоровлению армии. Помимо обычных мер, принимаемых особорганами в деле политической охраны армии, не малую роль сыграла и инициатива, проявляемая совещаниями. Проводимые особорганами кампании всесторонне обсуждались на совещаниях и проводились в жизнь в тесном контакте с политорганами, в результате чего наблюдающиеся прежде ненормальности были изжиты.

Условия работы особорганов.

С реорганизацией особорганов характер деятельности их почти не изменился, методы работы, в подавляющем большинстве, сохранились прежние. Деятельность особорганов в отчетном полугодии протекала в чрезвычайно трудных условиях в связи с общим тяжелым материальным положением Республики и в частности Красной Армии. Несмотря на это, возложенная на них задача охраны интересов вооруженных сил Республики была выполнена, что проявилось в ликвидации целого ряда организаций и проведении различных кампаний по заданиям центра.

Борьба с контррев. и бандитизмом.

Своевременно были разгромлены бандитские шайки, свившие себе гнездо в отдельных частях (преимущественно расположенных на Правобережьи). Изъятие бандитского элемента, всячески пытающегося разложить красноармейскую массу, продолжается непрерывно. Также изъят неблагонадежный элемент из числа бывшего белого офицерства. Оставшиеся же взяты под наблюдение. В тех случаях, когда пребывание отдельных личностей являлось почему-либо нежелательным в данной обстановке, применялась переброска их в другие части. Возможность зарождения контрре-

волюционных группировок нередко предупреждалась распылением их путем откомандирования и т.д.

Преступления по должности.

Особое внимание было обращено на борьбу с преступлениями по должности. Раскрыто множество преступлений: хищений, злоупотреблений, подлогов и проч. Одним из самых крупных дел в этой области является ликвидация тесно спаянной между собой организации в отделе снабжения 51-й дивизии, где весь аппарат был приспособлен к совершению всевозможных «сделок». Наибольший процент по числу должностных преступлений (спекуляция, растрата казенного имущества и пр.) падает на снабженческие органы.

Обслуживание флота.

Особистское обслуживание флота проводится Управлением Особоуполномоченного ГПУ при РВС Севастопольского укрепленного района, а также Одесским и Николаевским Губотделами. Что же касается периферии, то она обслуживается пограничными особотделениями.

Охрана границ

Пограничные войска.

Общее состояние пограничных войск, в смысле выполнения ими специальных заданий по охране рубежа, рисуется в самом неблагоприятном виде. Такое состояние объясняется: во-первых – недостаточным инструктированием пограничников об их задачах, во-вторых, неудовлетворительной дислокацией пограничных войск вследствие их малочисленности, и, наконец, тяжелым материальным положением красноармейцев погранчастей. В связи с этим дезертирство красноармейцев за кордон из погранвойск в о.п. стало обычным явлением, чего не отмечалось в войсках ВЧК.

Помимо всего прочего, пограничные части не отвечают своему назначению, вследствие несогласованности предъявляемых к ним требований. Это выражается в невозможности расположить воинскую часть по системе отдельных отрядов с наиболее целесообразным использованием таковых в охране границы, при условиях сохранения в то же время достаточной маневровой гибкости, необходимой полевой дивизии.

Политическое состояние погранчастей в силу специфических особенностей их жизни и деятельности с каждым днем ухудшается, причинами чего служат следующие обстоятельства: 1) распыление воинских частей на чрезвычайно мелкие единицы, выставленные в непосредственной близости к неприятелю, чем почти совершенно устраняется возможность ведения политработы, 2) разлагающее влияние контрабанды и прочих видов легкой наживы, имеющих широкое распространение в пограничной полосе, крайняя перегруженность погранчастей нарядами. Снабжение довольствием и обмундированием недостаточно и сопровождается большими перебоями.

Контрабанда.

Такое состояние вооруженной охраны границ способствовало развитию экономической контрабанды, завоевавшей себе все «права гражданства» не

только среди населения пограничной полосы, где это занятие уже давно стало главным «промыслом», но и среди сотрудников тех органов, на коих возложена охрана границ и ведение борьбы со злом, подрывающим интересы Республики.

Основным стимулом контрабанды является легкость наживы, большие барыши при сравнительно нетрудной «работе», облегченной попустительством со стороны сотрудников особпунктов и постов. Материальная необеспеченность сотрудников особорганов является главным мотивом, толкающим их на преступления. Учитывая это обстоятельство, контрабандисты легко входят в сделки и «работают» по соглашению с таможенным контролем, участие сотрудников особпунктов наблюдается не только в мелкой контрабанде; отмечались случаи контрабандного экспорта и импорта товаров целыми возами при деятельном содействии сотрудников особпунктов, переправлявших их на нашу границу под своей охраной. Преступная деятельность отдельных лиц, обнаглевших до последней степени, не только способствовала усилению контрабанды, но развращающим и деморализующим образом влияла на остальных сотрудников, на местное население и красноармейцев пограничных воинчастей.

При таком положении вещей понятны те ничтожные цифры, которые фигурировали в официальных отчетах о задержанной контрабанде. Так, за отчетный период официально зарегистрировано 624 случая перехода границы контрабандистами с товарами, оцениваемыми в сумме свыше 800000000 рублей, причем более двух третей контрабанды не оценено. Экспортная и импортная контрабанда получила широкое развитие. Главными товарами экспорта через нашу границу являются: сырье, зерно, скот, кожа, благородные металлы, музейные ценности и т.д. Импортную контрабанду составляют дешевая галантерея, бакалея, полуфабрикаты, медикаменты и мануфактура.

Политическая эмиграция за отчетный период выразилась цифрой 161 человек, а иммиграция за тот же период цифрой – 66.

Одним из главных тормозов в деле постановки на должную высоту погранохраны и ведения борьбы с контрабандой явилась неясность во взаимоотношениях отдельных органов и вытекающие отсюда параллелизм и несогласованность их действий.

На границе, где тесно переплетаются задачи госорганов, ведущих работу по охране политических и экономических интересов Республики, неизбежно в процессе работы должны были иметь место недоразумения и инциденты на этой почве. Несмотря на ряд декретов Совнаркома, военкомандования, Внешторга и ВУЧК, определявших и разграничивающих как компетенцию, так и круг обязанностей подведомственных им органов, все же инциденты не прекращались. Значительная роль в возникновении всякого рода недоразумений и конфликтов принадлежала сотрудникам особпунктов, особистов и разведывательных органов, которые своими действиями, как выше указано, чуть ли не «узаконили» контрабанду и спекуляцию, пользуясь своим служебным положением и характером работы.

Такое ненормальное положение, создавшееся на границе Республики и

вредно отзывающееся на ее политических и экономических интересах, заставило заинтересованные органы в центре принять решительные меры к искоренению подобных явлений и к созданию нормальной обстановки охраны прикордонной полосы.

Органы борьбы с контрабандой.

С этой целью в Харькове была создана *Центральная комиссия по борьбе с контрабандой*, а при особых отделах Харьковского и Киевского военных округов – окружные комиссии, в состав которых вошли представители ВУЧК, военведомства и УпНКВТ. Однако оторванность этих органов от границ не позволяла им чутко и быстро реагировать на все происходящее на границе и вызвала необходимость децентрализации для придания аппарату большей гибкости и работоспособности. Соответствующие губернские комиссии были образованы в Подольской, Волынской, Одесской и Николаевской губерниях под председательством начгуботдела ГПУ, в составе двух членов – представителя веонкомандования и таможенного комиссара. На местах по такому же организационному принципу создаются участковые тройки, наделенные широкими полномочиями в борьбе со всеми видами контрабанды и переходом границ. Организация этих троек на местах внесла большую ясность и согласованность в работу и во взаимоотношения органов Внешторга, Особпунктов и Военведомства. В целях пресечения дальнейшего развития контрабанды, в настоящее время установлен единый пограничный пропуск.

Широко практиковавшаяся до сего времени, маскировка контрабандой сексотов, каковая постепенно вылилась в явный контрабандам – запрещена.

Итоги работы.

Несмотря на сравнительную кратковременность своего существования, центральная комиссия по борьбе с контрабандой развила значительную деятельность, сначала ведя всю организационную и практическую работу по учреждению на периферии губернских и участковых троек, а затем, сохранив общее руководство по инструктированию и наблюдению за работой последних, являлась окончательной инстанцией по разрешению того или иного вопроса, возникшего на местах.

Функционирование центральной комиссии и ее органов на местах в виде губернских и участковых троек по борьбе с контрабандой, наделенных известными полномочиями, разрядило душную атмосферу, царившую на границе, и многим способствовало установлению нормальной обстановки и контакта в междуведомственной работе.

Транспорт

Разруха на транспорте.

Общая экономическая разруха страны, явившаяся следствием империалистической и гражданской войны, особенно пагубно отразилась на состоянии железнодорожного и водного транспорта. Но нигде всеобщий развал не достигал такой степени, как на железных дорогах Украины (Южный округ путей сообщения), в течении трех лет почти не выходявших из сферы военных действий и окончательно подорванных многократными наступлениями и отступлениями. Работа по возрождению транспорта в 1920-21 гг.

проходила с большим трудом, в связи с частыми перебоями в снабжении топливом. Положение на транспорте было тесно связано с положением в Донбассе и работа транспортных чрезвычайных органов велась параллельно в двух направлениях.

Состояние ЮЖОПСа к началу о. п.

В результате длительной упорной работы к началу 1922 года железные дороги Южного Округа уже не представляли той картины разрушения, какую застала на них Советская власть по приходе на Украину после деникинщины. Но все же положение оставалось очень серьезным, а новая экономическая политика поставила перед транспортом целый ряд новых испытаний.

Снабжение.

Прежде всего, в связи с НЭП резко изменился порядок снабжения. Если центр в первое время еще отпускал материал безвозмездно, то местные органы тотчас же стали на путь «хозяйственного расчета» и неуклонно требовали расплаты — денежной или натуральной. Создавшееся положение породило целый ряд ненормальностей, на борьбу с которыми чрезвычайными органами было обращено самое серьезное внимание. Еще в 1921 г. по дорогам было сделано распоряжение, категорически воспрещающее обмен на материалы, нужные для транспорта. Товарообменные операции были возложены на специальные комиссии, что значительно упорядочило дело.

Подвижной состав.

Большим вопросом в жизни желдоргов оставался недостаток подвижного состава. Малочисленность вагонов, пришедших на половину в негодность, не позволяла удовлетворить даже минимальные потребности дорог. Наиболее крупные узловые пункты — Харьков, Полтава, Одесса, Киев, Лозовая, Синельникова и др. — были буквально забиты больными вагонами, паровозами и судами, представляя собой огромные, многоверстные кладбища.

Ремонт.

Ремонт, необходимый в самом срочном порядке, тормозился недостатком материалов, инструментов и, наконец, рабочей силы, которая неудержимо начала отставать в другие предприятия, на те производства, где условия труда и оплата оказались более выгодными. Естественно, что при таком положении задания по ремонту подвижного состава не были выполнены целиком, да и тот ремонт, что был произведен, в значительной своей части оказался настолько недоброкачественным, что после двух-трех поездок вагоны и паровозы шли опять в ремонт.

Что же касается снабжения дорог материалами, необходимо отметить, что, несмотря на то, что заявки материально-хозяйственных служб делались своевременно и сообразно действительной потребности, материалы и инструменты из центра поступали крайне нерегулярно и в самом незначительном количестве, что ставило дороги в безвыходное положение. Текущий ремонт приходилось производить на те скудные средства, которые добывались путем хозяйственных операций. В отношении же капитального ремонта, дело обстояло значительно хуже и производственные программы выполнялись крайне медленно.

Топливо.

Не менее серьезным препятствием в деле восстановления транспорта, помимо недостатка дензнаков и материалов, были перебои в снабжении топливом. Отсутствие в Донбассе продовольствия, рабочих рук, запущенность шахтного хозяйства – пагубно отразилось на продуктивности работ по добыче топлива. Доставка угля немало затруднялась еще отсутствием порожняка для перевозки и неправильным использованием посылаемых в Донбасс составов, каковые перехватывались соседними дорогами для своих нужд.

Лесоразработки.

Касаясь лесоразработок, должно отметить, что здесь в отчетном полугодии работы протекали хуже нежели где-либо. До новой экономполитики лесоразработки «держались» благодаря тому, что рабочая сила и гужевой транспорт предоставлялись в порядке мобилизации, средства же и продовольствие, хотя и в скудных размерах, получались от Укрлескома и Наркомпрода. Теперь же, с переходом лесохозяйственных разработок на самоокупаемость, когда рабочие руки и гужевой транспорт должны регулярно оплачиваться, а государственные субсидии прекратились, положение лесоразработок стало поистине критическим.

Расхлябанность и саботаж.

Если ко всем этим отрицательным явлениям в жизни транспорта прибавить еще широко распространенный злостный технический саботаж и расхлябанность администрации, некомпетентность комиссарского состава, слабый контроль со стороны последнего и объективные условия существования транспорта, то та обстановка, в которой развернулась в отчетном полугодии работа ГПУ на транспорте будет вполне очевидна. С упразднением же комиссарского состава, работа органов ТОГПУ еще более усложнилась.

Если низший административный персонал и рядовые служащие относятся к Советской власти недоброжелательно исключительно в силу тяжелого материального положения, то подавляющее большинство квалифицированных работников, внешне демонстрируя свое участие в работе по оздоровлению транспорта, на самом деле всячески эту работу тормозит и сознательно саботирует. И в центре, и на местах среди служащих выделяются небольшие группы быв. деникинцев и врангелевцев (вернувшихся из Крыма), составляющих контррев. ядро, вокруг которого группируются все элементы, по тем или иным причинам враждебные Соввласти. [...]

Статистические данные о работе ГПУ

Статистические данные о работе ГПУ, как нельзя лучше рисуют полную картину борьбы с контрреволюцией во всех ее разновидностях и все уклоны и колебания преступных деяний. Касаясь движения арестованных и осужденных в отчетном полугодии 1922 года мы в то же время параллельно приводим соответствующие цифры за прошлый 1921 год, что дает возможность сделать необходимые выводы.

К табл. № 1.

Из таблицы № 1 явствует, что общее число всех арестованных органами

ГПУ за первое полугодие 1922 года вместе с остатком 1921 г. составляет 16443 человека. За этот же период времени 1921 года было арестовано 38428 человек.

К табл. № 2.

Анализируя эти цифры дальше, замечаем, что среднее число арестованных в месяц 1922 года равняется 2662 чел., тогда как в 1921 году ежемесячный контингент арестованных достигал 6262 человека. Еще более значительна разница в цифрах при сравнении численности арестованных за сутки в 1922 году – 88 чел., тогда как в 1921 г. имелось 207 чел. В процентном отношении число арестованных в первом полугодии 1922 г. по сравнению с 1921 годом пало на 57 %. Максимум арестованных в о.п. в среднем приходится на Одесский Губотдел (443 человека – в месяц), минимум на Донецкий и Екатеринославский (16 человек). В 1921 году первое место также занимала Одесская ГЧК (1154 человека), последнее – Запорожская (201 чел.)

Причина столь резкого падения числа арестованных в 1922 году коренится в реорганизации чрезвычайных органов, передаче некоторых функций (борьба со спекуляцией, мелким саботажем и преступлениями по должности) в судебные органы и изменении методов работы, путем перехода от массовых операций к персональным арестам. По отношению к количеству населения УССР (25459800) было арестовано 0,1 %, тогда как в 1921 году число арестованных достигало 0,2 %.

За 6 м-цев 1922 г. через Губотделы ГПУ	прошло	13131	арестов
— — — Особые Отд.	—	533	—
— — — Транспортн. Отд.	—	1798	—
— — — ГПУ УССР	—	981	—

По роду преступлений или предъявленных обвинений арестованные распределяются следующим образом:

По контрреволюции	3458	челов.
шпионажу	344	—
бандитизму	3546	—
технической контрреволюции	1854	—
уголовным преступлениям	3627	—
разным преступлениям	896	—

(Сюда не вошли сведения из ООКВО и Одесского ЮГПУ). [...]

Пред. ГПУ УССР
Нач. Адм. Орг. части
Нач. Информотдела АОЧ

В.Манцев
Блатт
В.Летнев

Расшифровка наиболее часто встречающихся сокращений:

о.п. — отчетный период

б.б. — борьба с бандитизмом

о.о. — особые отделы

т.г. — текущего года

ВСУ — Вооруженные силы Украины

П.п. — Полномочное представительство
ЧООП — части охраны общественного порядка
в.п. — военно-политические
Ц.Ц. —Цейрей-Цион

*Підготував до друку доктор історичних наук,
професор Є.М.Склярєнко*

Володимир Семистяга
(Луганськ)

З ІСТОРІЇ ШКОЛИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

Незважаючи на запеклий опір Червоної Армії, війська фашистської Німеччини 1941 року окупували Україну, за винятком східних районів Харківської, Сталінської (зараз – Донецької) і Ворошиловградської (зараз – Луганської) областей. У Ворошиловграді розмістилися уряд, партійно-політичне керівництво, республіканські організації і відомства, штабні установи Південно-Західного фронту тощо. У складних умовах, з урахуванням військової і політичної ситуації, наприкінці 1941 – початку 1942 рр. вони намагалися всіма силами виконувати притаманні їм функції в час війни.

За таких обставин здійснювалась структурна перебудова і Народного комісаріату державної безпеки України. Як свідчать документи, у зв'язку з тимчасовою окупацією української території, його керівництво приділяло особливу увагу організації і координації дій партизанських загонів. З урахуванням першого досвіду штат відповідного відділу комісаріату збільшувався майже вдвічі, а сам він дислокувався при штабі Південно-Західного фронту¹. Невдовзі його було перетворено на IV Управління. Аналогічні структури були сформовані при обласних управліннях. За період з 1 березня до 1 травня 1942 р. співробітники комісаріату разом з відповідними відділами управлінь по Ворошиловградській, Сталінській і Харківській областях сформували і переправили за лінію фронту 19 партизанських загонів та винищувальних груп загальною кількістю 225 чол., підготували для виконання спеціальних завдань у ворожому тилу ще 5 партизанських загонів і 2 винищувальні групи у складі 412 чол. Для посилення диверсійно-розвідувальної роботи ними ж були підготовлені і закинуті у тил ворога 25 груп та 44 агенти-одинаки. Для зв'язку з партизанськими формуваннями та організації розвідувальної роботи лише з Воронезького аеродрому за допомогою ВПС Південно-Західного фронту тоді ж десантували ряд оперативних груп комісаріату².

Особливі надії на широке розгортання антифашистського руху опору в тилу ворога державно-політичне керівництво України покладало на кваліфіковані, спеціально підготовлені партизанські кадри. З цією метою було прийняте рішення про підготовку таких кадрів через IV Управління НКВС УРСР у Ворошиловграді. Саме там організували школу підготовки організаторів партизанських загонів, а для забезпечення радіозв'язку з ними, діючими партизанськими формуваннями – курси радистів. Для цього створили необхідну матеріально-технічну базу. IV Управлінню НКВС України було передано комплекс споруд з багатопверховим будинком

відпочинку «Зелений гай» паровозобудівного заводу ім. Жовтневої Революції. Знаходився він у мальовничій малолюдній приміській зоні Червоний Яр. Сюди завезли відповідне устаткування. Для технічного забезпечення радіозв'язку з партизанськими загонами та диверсійними групами у Ворошиловграді спорудили радіостанцію потужністю 250 ват. Одночасно розпочали будівництво ще двох таких же станцій у Ворошиловграді та Воронежі. Підготували, як на той час, потужну технічну базу готової радіоапаратури, про що свідчить те, що лише заводом №139 були виготовлені і надіслані IV Управлінню НКВС УРСР 100 портативних радіопередавачів спеціальної конструкції³.

1 квітня 1942 р. розпочала роботу школа IV Управління НКВС України, яка після утворення Українського штабу партизанського руху (УШПР) отримала нову назву – спецшкола УШПР. Її ж повна назва – ШОП УШПР – школа особливого призначення Українського штабу партизанського руху, хоч за документацією вона й надалі була відомою як школа IV Управління НКВС УРСР. З перших днів роботи і до ліквідації 1 січня 1945 р. УШПР школа перебувала у віданні ЦК КП(б)У, а в практичній та оперативній діяльності підпорядковувалась начальнику УШПР Т.А.Строкачу. Тому й не дивно, що цей заклад постійно опікали секретарі ЦК КП(б)У М.С.Хрущов, Д.С.Коротченко та інші, заступник наркома НКВС СРСР І.О.Серов, Т.А.Строкач⁴.

Комплектування школи здійснювалось через відділ кадрів УШПР за рекомендацією ЦК КП(б)У лише добровільно. Кандидати подавали заяву до місцевих партійних та комсомольських органів, проходили спеціальну медичну комісію та перевірку територіальними органами НКВС і лише після цього потрапляли до спеціальної мандатної комісії.

Очоловав комісію начальник школи. До її складу входили його заступники, керівники спецвідділів Ворошиловградського ОК КП(б)У та ОК ЛКСМУ, офіцери Управління НКВС по Ворошиловградській області, начальники і командири курсів спеціальних дисциплін, представник відділу кадрів тощо. Пройти такий відбір було нелегко. Наприклад, із загальної кількості рекомендованих до навчання на II курс (радіотехніки) першого набору комісію пройшли лише 92 чол., інші 52 чол. були відраховані⁵.

Отже, школа готувала кадри з двох профілів. Крім спеціалістів для організації партизанських загонів, диверсійно-розвідувальної роботи та забезпечення їх зв'язком з Великою землею, тут стажувалися курсанти і випускники московських спецшкіл, як правило, громадяни України перед десантуванням їх у тил ворога. До числа курсантів першого набору було зараховано 192 чол. Курсанти набували теоретичних знань. Багато часу приділялося практичним заняттям. Ретельно вивчалась зброя різних систем і конструкцій, її застосування, новітня радіоапаратура, орієнтування на місцевості, особливо вночі, робота з картою, встановлення радіозв'язку з різними об'єктами в несприятливих умовах тощо. Отримавши бойове

завдання, радисти додатково опанували матеріальну частину різних радіосистем, порядок входження у зв'язок і правила радіообміну, вчилися самостійно вести радіообмін з різними кореспондентами в умовах, наближених до бойових. Перед десантуванням вивчалась парашутна справа. У залежності від ситуації випускники здійснювали по декілька стрибків з літаків на Воронежських, Ворошиловградських або Ростовських аеродромах, а потім звідти ж відправлялися виконувати спеціальні завдання у ворожому тилу.

В умовах карколомного наростання воєнних дій випуски спеціалістів були прискореними, що не могло не позначитись на виконанні бойових завдань. Особливо це стосувалося радистів: за умов недостатньої кількості радіоапаратури при великому контингенті тих, хто нею опановував, частина випускників була погано підготовлена для двохстороннього радіозв'язку. Якщо кращі з них приймали по рації 100-110, а передавали 80-90 знаків латинського тексту на хвилину, то третина ледве приймали 75-85, а передавала 60-70 знаків. У інших показники були середніми⁶. Тому для виконання бойових завдань керівництво НКВС намагалось досить часто формувати змішану групу: частина випускників московських спецшкіл, особливо тих, хто вже побував у тилу ворога, і частину кращих випускників Ворошиловградської ШОП. З одного боку, це давало змогу уникнути провалу, бо радіоапаратура та живлення до неї було в обох радистів і працювати вони могли лише в парі. Але у випадку непередбаченої ситуації – можливість виконання завдання різко зменшувалась.

Ворошиловградський період був самим складним, напруженим, цікавим і драматичним у житті школи і її вихованців. Саме тоді фундамент її успішної діяльності заклали перший командир і начальник, батальйонний комісар Горбунов, його наступник лейтенант, а в майбутньому полковник держбезпеки Богомолів, комісар школи політрук Шершньов, командир і начальник курсу радіотехніки Теліга, секретар школи Володіна та ін. З курсантами працювало 16 чол. командного складу і 13 чол. вільнонайманих службовців. Незабаром кількість їх зросла до 66 чол. Незважаючи на близькість фронту, а потім розпочату евакуацію особового складу, матеріально-технічної бази, в неймовірно складних умовах 1942 року вони підготували 221 радиста і 1203 підривника. В основному – це представники Донбасу. Так, сімнадцятирічний Володимир Седашев із Слов'яносербська у своїй заяві просив мандатну комісію прийняти його до партизанського загону і запевняв, що він буде чесно виконувати накази командування. Свого слова дотримався: став не лише одним із найкращих курсантів школи, а й радистів УШПР. За зразкове виконання спеціальних завдань в тилу ворога був удостоєний п'яти бойових нагород. При виконанні чергового з них 1944 року загинув у Західній Україні. ...Вісімнадцятирічний Микола Агафонов став курсантом школи після 9 класу. Успішно засвоївши новітню радіоапаратуру, він у листопаді 1942 р. був десантований у глибокий тил ворога, звідки два

роки забезпечував радіозв'язком з'єднання Героя Радянського Союзу Наумова і підрозділ полковника Мельникова, за що був удостоєний п'яти бойових нагород. Після короткотермінового відпочинку 1944 року він знову був десантований у гірськолісову місцевість Чехословаччини і забезпечував особливий підрозділ спеціальним зв'язком з центром. За виконання цього завдання був нагороджений орденом Червоного Прапора і чеським Бойовим Хрестом.

Ворошиловградець Перекотій після сьомого класу 1940 року вступив в обласному центрі до залізничного технікуму, звідки весною 1942 р. з другого курсу пішов до спецшколи. Закінчив її достроково на початку червня і вже в серпні-вересні 1942 р. відзначився як радист оперативної групи при Сталінградському фронті. У ніч з 6 на 7 листопада у складі спецгрупи він вилетів у партизанський загін Потуржанського, що дислокувався в Житомирській області. За кілька кілометрів до місця призначення літак з десантом зачепився за тригонометричну вишку і розбився. Живими залишилось лише п'ятеро. Незважаючи на трагізм ситуації, Перекотій знайшов загін і врятував усю групу. За сумлінне виконання свого військового обов'язку в 1943-1944 рр. Перекотій був нагороджений медалями «За бойові заслуги», «Партизану Вітчизняної війни» I ст., орденом Червоної Зірки. Після невеликого відпочинку 2 вересня 1944 р. він був знову десантований в м. Прешов у Східній Словаччині. 7 вересня противник оточив десант. Розгорівся запеклий бій. Гітлерівці доходили до командного пункту спецпідрозділу, але й тоді Перекотій з пістолетом біля рації відбивав атаки противника, не припиняючи зв'язку з центром. В умовах оточення і безперервних боїв за 1,5 місяці він передав 375 радіограм розвідувального і бойового характеру. Саме завдяки йому партизанське з'єднання ім. Чапаєва прорвало кільце оточення й вийшло у тил 4-го Українського фронту. За цей подвиг Перекотій був удостоєний відразу двох орденів Вітчизняної війни I і II ступенів.

Виконуючи спеціальні завдання, відзначалися й дівчата. Велика шанувальниця поезії вісімнадцятирічна Олена Новікова, виконуючи завдання, потрапила до німців. Загинула героєм, не сказавши жодного слова. Не повернулася із завдання Валентина Точилова, член комсомольського бюро школи, її життя обірвала ворожа куля. Як і життя вісімнадцятирічної Любові Шевцової. Їх подвиг самовідданого служіння Батьківщині – приклад для багатьох поколінь молоді.

Предметом особливої гордості школи стали члени підпільного Ворошиловградського міськкому і обкому комсомолу, зв'язкові ЦК ЛКСМ України, молодогвардійці Віктор Третьякевич, Юрій Алексєнцев, Володимир Серіков, Володимир Загоруйко, Василь і Сергій Левашови, Любов Шевцова. Вони не тільки були кращими курсантами, які достроково засвоїли програму курсів, а й виявили мужність та героїзм при виконанні свого обов'язку і партизанської клятви. Про це сьогодні багато йдеться у літературі. Але невідоме інше. Школа була серйозним «горішком» для абверу та інших

спецслужб Німеччини та Італії. Вони постійно намагалися виявити її місцезнаходження і знищити матеріально-технічну базу, особовий склад. Для цього вони намагалися захопити живими при виконанні спецзавдань когонебудь із її випускників і перевербувати їх, заслати свою агентуру в школу, здобути списки курсантів і викладачів тощо. І де в чому вони досягли успіхів. Завдання полегшувалось тим, що Ворошиловград був окупований і став особливою зоною юрисдикції вермахту. Не обійшлося і без зради, про що свідчать документи керівництва НКВС України.

19 січня 1943 р. заступник наркома НКВС України Савченко інформував ЦК КП(б)У: «Из добытых нами сведений, заслуживающих полного доверия, немецким контрразведывательным органам полностью известен весь личный состав радистов, обучавшихся на курсах в Ворошиловграде, а равно и агентура, подготовлявшаяся там же для использования Украинским штабом партизанского движения и ЦК КП(б)У в тылу противника.

Точно также немецким контрразведывательным органам известны связи по оккупированной территории большинства этой агентуры, которые взяты под соответствующий контроль на предмет ликвидации ее в случае появления в тылу у них.

Значительная часть радистов и агентов из числа подготовлявшихся Вами в Ворошиловграде после выброски их в тыл немецкими контрразведывательными органами задержана, часть из них ликвидирована, а часть перевербована и работает в пользу немцев.

О конкретных лицах, провалившихся и перевербованных немцами, сообщим дополнительно...»⁷.

Безумовно, що це був важкий удар для школи та її керівництва. Сьогодні достовірно відомо, що німецькі та італійські спецслужби влаштували справжнє полювання на випускників першого випуску школи, особливо на В.М.Загоруйка і Л.Г.Шевцову⁸. Вони були виявлені і закатовані разом з більшістю членів краснодонської антифашистської комсомольсько-молодіжної організації «Молода гвардія». Але потрібних свідчень від них так і не отримали. Зрештою, як не отримали вони їх і від тих, що провалилися чи були провалені. Останні воліли за краще загинути, та не стати на шлях зради. Тому повністю розкрити особистий склад Ворошиловградського випуску школи спецслужби противника не зуміли, як і перевербувати на свій бік усіх, що провалилися.

Школа продовжувала діяти і готувати партизанські кадри. Коли на початку липня 1942 р. ситуація різко загострилася і частини вермахту перейшли у наступ, школу із Ворошиловграда евакуювали на станцію Трубецьку, потім – Сальськ і, нарешті, до Сталінграда, куди згідно рішення Військової ради ПЗФ був евакуйований і УШПР. Ще через два тижні школу перевезли у м. Енгельс, а потім перебазували до Саратова, де перебували відповідні українські відомства та організації. У Саратові в 1943-1944 рр.

школа була розташована у міському змішаному ремісничому училищі № 17 по вулиці Циганській. А після звільнення Києва школу перевезли до Святошино, де у 1944-1945 рр. вона продовжувала підготовку спеціальних кадрів.

Усього за роки війни із її стін було випущено 3344 спеціалісти: 769 радистів, 1913 підричників, 572 командири, 14 шифрувальників. За національною ознакою більшість з них склали росіяни – 61,3 відсотка, українці – 34,6 відсотка, 1,3 – білоруси, 2,8 – грузини, вірмени, поляки, євреї та ін. За статтю – 64 % – чоловіки, 36 % – жінки. В основному це була молодь. 66,7 % були комсомольцями, 11 – члени і кандидати у члени партії, інші – позапартійні⁹.

На заключному етапі війни для диверсійно-розвідувальної роботи на території Східно-Європейських держав цей спеціальний центр підготував 930 спеціалістів з числа їх жителів. З них одну групу закинули в Румунію, 11 – в Чехословаччину, 18 – в Угорщину. У цей час навчальний центр відвідували й були залучені до роботи з курсантами разом з українськими спеціалістами керівники урядів, партій і парламентарії цих країн: Ганна Паукер (Румунія), Р.Сланський, К.Готвальд (Чехословаччина), Каллерман, Ревіс, М.Ракоші (Угорщина) та інші.

Отже, незважаючи на складнощі і труднощі воєнного лихоліття, школа успішно витримала двобій з ворожими спецслужбами. Підготовлені нею кадри внесли вагомий внесок у загальний розгром фашизму. Не було жодного випускника школи, який би не мав бойових нагород за виконання спеціальних завдань командування у ворожому тилу. Багато хто з них отримав по п'ять і більше нагород, а три – І.В.Кондратенко, М.М.Фролов, Л.Г.Шевцова були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Примітки

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 23. – Арк. 1-3.

² Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 14-15.

³ Там само. – Арк. 19-20.

⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 12.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 83582. – Арк. 42-43.

⁶ Там само. – Спр. 83578. – Арк. 34.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 74. – Оп. 22. – Спр. 74. – Арк. 8.

⁸ ДА СБ України. – Спр. 28454. – Т. 1. – Арк. 47-49, 57, 62-63; Т. 2. – Арк. 43; Спр. 2457. – Арк. 217-218; Спр. 51741. – Арк. 9, 11, 34, 52 зв., 99-99 зв.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 14-15.

НА КНИЖКОВИХ МЕРИДІАНАХ

Дмитро Веденєєв
(Київ)

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ (1917-1920)

Історія розвідки і контррозвідки української державності 1917-1920 рр. і зараз залишається справжньою «білою плямою» минулого. Радянська історична наука, приділяючи чималу увагу дослідженню історії органів ВНК-ОДПУ-НКВС-КДБ, обминала процес створення та оперативної діяльності спецслужб національно-демократичної державності в Україні або торкалася їх минулого лише з позицій пануючих тоді ідеологічних стереотипів. В історіографії ж української діаспори, незважаючи на солідні доробки в галузі дослідження історії державотворення та військової історії України, також немає наукових праць із згаданої проблематики.

В останні роки потреба всебічного наукового забезпечення розбудови органів безпеки сучасної України викликала необхідність ґрунтовного аналізу історичної спадщини та професійного досвіду попередників. З'явилася низка наукових праць, в яких розглядаються історія розвідки, контррозвідки, військової контррозвідки й військової дипломатії України, спеціальних підрозділів повстансько-підпільного руху в Україні періоду національно-демократичної революції¹.

Найважливішою передумовою об'єктивного відновлення історії спецслужб України зазначеного періоду є пошук, систематизація та залучення до наукового обігу документальної спадщини цих структур. Першим кроком на шляху ознайомлення науковців й зацікавлених читачів з документами вітчизняних спецслужб 1917-1921 рр. став вихід збірника документів і матеріалів, підготовленого фахівцями Інституту підготовки кадрів (зараз – Академії) Служби безпеки України (Розвідка і контррозвідка України. 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів / За ред. В.С.Сідака. – К.: Ін-т СБ України, 1995. – 167 с).

Структурно збірка складається з вступної статті ректора Академії СБУ генерал-майора, професора В.Сідака і чотирьох розділів: «Документи періоду Центральної Ради УНР (березень 1917 – квітень 1918 рр.); «Документи періоду Української держави гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.); «Документи періоду Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1920 рр.)»; «Документи повстансько-партизанського штабу УНР (кінець 1920-1921 рр.)».

Документи, що увійшли до видання, зберігаються у фондах Центральної Ради, Генерального Секретаріату УНР, відомств внутрішніх, військових та іноземних справ Української Держави та Директорії УНР

(Центральний державний архів вищих органів влади України), мікрофільмів з документів повстансько-партизанського штабу (ППШ) в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, слідчих справах членів урядів Директорії УНР в Державному архіві СБУ.

Фактично всі з наведених у збірці документів вперше залучаються до наукового обігу. В зв'язку з цим науковці України отримали реальну можливість ознайомитися з документами ППШ, котрі нещодавно потрапили до нас у мікрофільмах з Бібліотеки народової у Варшаві.

Оприлюднені документи різноманітні за змістом: це акти по розбудові окремих спеціальних служб та органів, організаційно-штатний устрій структур розвідки, контррозвідки, військової дипломатії та спецпідрозділів повстанського руху, службові директиви та інструкції, документи особового складу, проекти вдосконалення форм і методів роботи спецслужб, звіти про їх оперативну роботу та конкретні акції. Такий підбір документів дозволяє простежити процес організаційного становлення української розвідки й контррозвідки, їх практичну діяльність, дає змогу проаналізувати розвиток тогочасних уявлень щодо професійного інструментарію спецслужб.

Зрозуміло, що зазначене документальне видання не може претендувати на всеохоплююче висвітлення архівної спадщини українських спецслужб 1917-1921 рр. Сучасні дослідники в Україні, на жаль, не мають у своєму розпорядженні всього масиву їх документів. Внаслідок громадянської війни, евакуацій українських урядів, переходу Державного центру УНР до еміграції та інших драматичних обставин чималу частину документів було втрачено або розпорошено по різних архівосховищах зарубіжних країн.

Яскравий цьому приклад – доля документів повстансько-партизанського штабу УНР В 1944 р., при відступі німецьких військ зі Львова, документи ППШ та інші фонди Наукового товариства ім. Шевченка було вивезено до Німеччини. Однак, під час транспортування їх по території Польщі, автоколона потрапила під бомбардування і документи тривалий час перебували у непристосованих приміщеннях. Нарешті, вони потрапили до Бібліотеки народової у Варшаві і зберігалися там у невпорядкованому вигляді як частина т.зв. «Військового архіву». Завдяки зусиллям співробітників ЦДІА України у м. Львові, мікрофільми з документів ППШ нарешті повернулися на Батьківщину. До речі, у тому ж «Військовому архіві» перебувають й досі документи штабу Української галицької армії, в рамках якого також діяли відповідні розвідувальні підрозділи.

Робота по пошуку і публікації архівної спадщини українських спецслужб триває. Зараз співробітниками Академії СБУ здійснюється підготовка другого випуску збірника документів з історії розвідки і контррозвідки 1917-1920 рр. До нього мають увійти документи контррозвідувальних підрозділів державної варти гетьмана П.Скоропадського, розвідувальні звіти української дипломатії з Кубані (1918 р.), документи державної жандармерії Західно-Української Народної

Республіки .

Спільно з Інститутом історії України НАН України ведеться робота по підготовці до друку документів радянських органів держбезпеки в Україні. Документальні матеріали залучаються до викладання курсантам і слухачам Академії СБУ нової учбової дисципліни – «Історія розвідки і контррозвідки в Україні».

Примітки

¹ Веденєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова Держави. – 1993. – № 9; його ж: З секретною місією // Старожитності. – 1995. – № 3-4; Сідак В.С. Спецслужби України часів національної революції 1917-1920. – К., 1994; Сідак В.С., Степанков В.С. З історії Української розвідки та контррозвідки (Нариси). – К., 1995; Сідак В.С. Контррозвідка останнього гетьмана. – К., 1995; його ж: Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.). – К. 1995; його ж: На варті військової таємниці // Розбудова Держави. – 1994. – № 1; його ж: З історії військової дипломатії Директорії УНР // З архівів ВЧК-ОГПУ-НКВД... – 1995. – № 1; Сідак В., Сирота А. Так народжувалися спецслужби // Військо України. – 1994. – № 1; Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська Українського // Військо України. – 1993. – № 2-3 та інші.

ДОВІДКОВИЙ ВІДДІЛ

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Львовской области, содержавшихся в тюрьме № 1 г. Львова, приговоренных к различным срокам лишения свободы, расстрелянных 26 июня 1941 года в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ по Львовской области

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождени	Статья обвинения	Приговор	Номер дела
1.	Андросюв Адам Юзефович	1921	54-2- ПУК УССР	8 л. ИТЛ Львовским	57238
2.	Аргасинский Тадеуш Юзефович	1919	54-2- ПУК УССР	В/тр. 6-й арм. к ВМН 29.03. 1941	34680
3.	Бабий Иван Юркович	1905	16,54-9-10 УКУССР	Юл. ИТЛ В/тр. КОВО 19.02.1941	34509
4.	Балюк Андрей Дмитриевич	1920	54-10-11 УК УССР	5 л. ИТЛ В/тр. 6-й арм. 24.04.1941	33315
5.	Бартах Юзеф Кершунович	1900	54-13 УКУССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.06.1941	33397
6.	Барткив Михаил Николаевич	1915	54-2- ПУК УССР		П-8174
7.	Беляковский Станислав-Тадеуш Казимирович	1918	54-2-8- ПУК УССР	В/тр. войск НКВД УССР к ВМН 02.04.1941	29371
8.	Бендерский Ельхунем Янкелевич	1912	104 ч. 2 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	56374
9.	Березовский Иван Иванович	1916	56-17 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	32322
10.	Бесага Григорий Михайлович	1922	16, 56-17, 80 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.1941	П-9181
11.	Богун Федор Степанович	1880	54-10 УК УССР	4 л. ИТЛ Львовским облсудом 02.08.1940	30659
12.	Вечерак Павел Эдуардович	1900	54-2 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	П-30547

13.	Забельский Николай Григорьевич	1912	54-2-11 УК УССР	Львовским облсудом к ВМН 21.01.1941	33318
14.	Забратинская Ришарда Альфредовна	1923	54-2-11 УК УССР	Осуждена. Кем, когда и на какой срок сведений нет	39459
15.	Злонкевич Станислав Игнатьевич	1911	54-12 УК УССР	4 г. ИТЛ В/тр. 6-й арм. 29.03.1941	34680
16.	Кметек Иосиф Францишкович	1900	54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 07.02.1941	33395
17.	Ковалик Агафья Алексеевна	1917	56-17 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	33326
18.	Козубаль Юрий Николаевич	1913	54-10 УК УССР	" – "	18035
19.	Королевич Иосиф Иосифович	1917	80 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ.совещ. НКВД СССР 21. 02. 1941	П- 8742
20.	Котович Нина Анатольевна	1920	54-2-11 УК УССР	8 л. ИТЛ Львовским облсудом 13.05.1941	П- 8174
21.	Кузневич Николай Михайлович	1905	54-6 УК УССР	ЮЛ. ИТЛВ/тр. войск НКВД УССР 04.06.1941	35339
22.	Кулеба Тымко Тымкович	1918	56-18 п. 2 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	57573
23.	Кусяк Иосиф Федорович	1912	54-10-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	34655
24.	Малащук Петр Янович	1912	54-11 ч. 2 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	34047
25.	Мончка Кшастоль Викторович	1919	54-13 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 05.06.1941	33512
26.	Мышогрыб Илья Федорович	1863	54-10 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	56442
27.	Орынич Иосиф Кириллович	1903	56-17 УК УССР	" – "	П- 8311
28.	Пакуляк Василий Иванович	1908	54-10-11 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ.совещ. НКВД СССР 2 1.06. 1941	П- 9275

29.	Познанский Зенон Карлович	1890	54-10-13 УК УССР	Особ.совещ. НКВД СССР 5 л. ссылки 07.06.1941	33408
30.	Пульнарлович Ян Владиславович	1922	54-6 УК УССР	25 л. ИТЛ В/тр. 6-й арм. 16.05.1941	33645
31.	Пшонка Генрих Томашевич	1896	54-9 УКУССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	35348
32.	Романович Мартын Каролевич	1891	54-10 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР.	50461
33.	Рябый Владислав Петрович	1912	54-12 УК УССР	6 л. ИТЛ Львовским облсудом 16.05.1941	32375
34.	Савицкий Валерий Андреевич	1897	54-13 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.41	33572
35.	Сенек Тадей Францевич	1889	54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 25.10.40	33703
36.	Сикора Иван Мартынович	1895	54-13 УК УССР	8 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 03.06.1941	33457
37.	Скригер Михаил Адольфович	1900	33, 34 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок "взвешений" нет	10659
38.	Сулима Иван Теодорович	1914	54-10-11 УК УССР	" - "	П-8174
39.	Чепик Люцен Антонович	1908	54-13 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ, совещ. НКВД СССР 21.06.1941	31323
40.	Зверь (Зверь) Михаил Алексеевич	1889	54-10-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет	П-11160

СПИСОК
граждан, арестованных УНКВД Львовской области,
содержавшихся в тюрьме № 1 г. Львова и расстрелянных
в июне 1941 года в связи с началом военных действий,
уголовные дела на которых хранятся, по данным
ГИБ МВД Украины, в УСБУ Львовской области

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Статья обвинения	Номер дела
1.	Абаноков * Карачей Хамишевич	1918	16, 54-9 УК УССР	092842

* Расстрелян 24.06.1941. Граждане, не указанные в сносках, были расстреляны 26.06.1941.

2.	Адамишин Владислав Мартынович	1921	33, 34, 172, 70 УК УССР	1353
3.	Адамович Андрей Степанович	1906	56-17 УК УССР	57333
4.	Адамцио Леопольд Юзефович	1904		П-20572
5.	Адамчук Евгений Юзович	1899	54-13 УК УССР	П-17797
6.	Андрусенко Юрий Степанович *	1922	56-24 УК УССР	56870
7.	Бабинский Францишек Иосифович	1916	56-24 УК УССР	7562
8.	Баборович Станислав Иванович	1922	54-2-11 УК УССР	32375
9.	Бабюк Михаил Андреевич	1906	54-10 УК УССР	П-32381
10.	Баженко Леонид Геннадьевич	1908	54-6 УК УССР	6885
11.	Базюк Игнат Михайлович	1900	54-2-11 УК УССР	18757
12.	Байсарович Иван Юзефович	1910	54-10 УК УССР	П-26210
13.	Байтола Владимир Александрович	1910	54-13 УК УССР	17648
14.	Баландюк Алексей Феликсович	1914	54-10 УК УССР	56587
15.	Банштель Король Ешевич	1890	54-13 УК УССР	17468
16.	Баран Семен Григорьевич	1907	56-17 УК УССР	57554
17.	Баран Трофим Теодорович	1902	54-6 УК УССР	П-8390
18.	Барановский Иван Александрович	1916	16, 54-2 "а" УК УССР	57628
19.	Барвич Станислав Карлович	1900	54-2, 196 УК УССР	39944
20.	Бардах Иосиф Гершевич	1900	54-13 УК УССР	П-14394
21.	Бартель Иосиф Михайлович	1899	54-13 УК УССР	56435
22.	Барткив Теодор Петрович	1908	54-12 УК УССР	56497
23.	Батицкий Иван Петрович	1893	20, 54-1 "а" УК УССР	57627
24.	Батович Людвиг Иосифович	1885	54-10 УК УССР	32948
25.	Бауэр Марьян Карлович	1897	54-10 УК УССР	29867
26.	Бачанский Ян Янович	1899	54-13 УК УССР	34018
27.	Бачинский Марк Львович	1907	54-13 УК УССР	33984
28.	Башнина Анна Катъевна	1923	54-3, 56-17 УК УССР	56804

* Арестован 03.01.1941. О гражданах, не указанных в сносках, сведений о дате ареста нет.

29.	Башнянина Анастасия Дмитриевна	1905	54-3 УК УССР	57947
31.	Беднаж Томаш Николаевич	1885	54-10 УК УССР	56966
31.	Безиков Алексей Филиппович	1915	170 "е" УК УССР	5004
32	Безкоровайный Матвей Петрович	1915	54-2-10 УК УССР	П-31333
33.	Безпалко Федор Б/о	1921		П-27565
34.	Бек Стефания Ивановна	1920	54-2-11 УК УССР	31110
35	Белостоцкий Стефан Федорович	1889	54-10, 97 УК УССР	56197
36	Бжезицкий Францишек Янович *	1891	54-13 УК УССР	34019
37.	Бзовицкий Францишек Иванович	1888	54-13 УК УССР	33557
38.	Бигун Теодор Теодорович	1917	54-6-11 УК УССР	57625
39.	Блавицкий Йван Якимович	1918	54-13 УК УССР	8508
40.	Бланк Эмиль Моуридович	1888	54-6 УК УССР	8504
41.	Блозовский Степан Дмитриевич	1906	54-1-1 "а" УК УССР	П-8527
42.	Блюменгартен Генрих Ильяшевич	1889	54-10 УК УССР	6815
43.	Бобик Агафья Григорьевна	1889	80 УК УССР	57223
44	Богонис Иван Степанович	1894	54-2- 11 УК УССР	56610
45	Бойко Иван Матвеевич	1905	54-12-13 УК УССР	56917
46.	Бойко Йван Михайлович	1909	56-17 УК УССР	П-31808
47.	Бойчук Адам Дмитриевич **	1913	54-2-6-11 УК УССР	57118
48.	Борак Василий Михайлович	1909	54-8,1 80-1 УК УССР	29386
49.	Бордун Иосиф Григорьевич	1906	54-2-11 УК УССР	П-30260
50.	Борицкий Станислав Мечиславович	1899	54-12 УК УССР	30156
51.	Бохно Юльян Николаевич	1888	54-1 1-13 УК УССР	34050
52.	Бочелюк Яков Иванович	1907	54-11 УК УССР	П-27565
53.	Бочковский Станислав Тадеушевич	1902	56-17, 80 УК УССР	31766

* Реабилитирован прокуратурой Львовской области 28.09.1989. О гражданах, не указанных в сносках, сведений о реабилитации нет.

** Арестован 16.12.1940.

54.	Братко Василий Степанович	1919	54-10-11 УК УССР	56361
55.	Брендас Иван Иосифович	1920	54-2-11 УК УССР	57416
56.	Бугель Владислав Войцехович	1915	54-8-11 УК УССР	56459
57.	Булак Филипп Иванович	1919	16, 54 "а", "г" УК УССР	П-30508
58.	Бурак Василий Федорович	1910	54-10 УК УССР	П-16082
59.	Буровец Иван Иванович	1906	54-8 УК УССР	56246
60.	Бутурин Илько Петрович	1809	17, 80, 54-4 УК УССР	57164
61.	Бухвальд Бернад Рубинович	1911	24, 54, 80 УК УССР	57097
62.	Бучинский Степан Иосифович	1921	54-2- 11 УК УССР	П-26531
63.	Быковский Иван Федорович	1922	16, 54 "а" УК УССР	57604
64.	Бялостоцкий Стефан Федорович	1889	54-10 УК УССР	П-30843
65.	Валевский Юльуш Давидович	1911	11, 13, 56-6 УК УССР	П-31266
66.	Ващишин Федор Николаевич	1913	54-2-11 УК УССР	18907
67.	Вжесьновский Януш Фадеевич	1889	54-10-11 УК УССР	П-8343
68.	Витвицкий Юлиан Албоинович	1896	54-13 УК УССР	П-24086
69.	Виттер Елена Васильевна	1903	54-2-8-11 УК УССР	31329
70.	Войтович Максим Б/о	1906	56-25 УК УССР	37591
71.	Воронин Алексей Григорьевич	1920	54-10 ч. 1 УК УССР	7283
72.	Голубец Григорий Иосифович	1912	54-2-11 УК УССР	56595
73.	Готлиб Михаил Нехеинович	1908	56-24 УК УССР	57425
74.	Гошко Иосиф Михайлович	1903	54-2-11 УК УССР	20275
75.	Границак Осип Васильевич *	1915	54-1"а" УК УССР	П-8196
76.	Грудзинский Григорий Станиславович	1903	54-13 УК УССР	П-14034
77.	Гусак Ольга Григорьевна **	1922	54-2-11 УК УССР	27634
78.	Демчук Осипа Васильевна	1915	54-2-11 УК УССР	56071
79.	Жук Иван Юрьевич	1920	54-1 "а" УК УССР	П-8389
80.	Закидальский Даниил Григорьевич	1913	54-2-11 УК УССР	33960

* Арестован 20.11.1940.

** Арестована 07.09 1940.

81.	Заторский Петр Станиславович	1919	54-13 УК УССР	30937
82.	Зубар Григорий Демьянович	1907	54-2-11 УК УССР	П- 18466
83.	Каламанецкий Степан Иосифович	1922	54-2-11 УК УССР	57416
84.	Каличинский Алексей Дмитриевич	1913	54-2-11 УК УССР	6918
85.	Карванская Вероника Тимофеевна	1911	54-6 УК УССР	П- 8369
86.	Киван Михаил Андреевич	1922	54-2-11 УК УССР	56478
87.	Ких Михаил Онуфриевич	1918	54-6, 80 УК УССР	П-8389
88.	Кишко Михаил Андреевич	1913	54-1-11 УК УССР	П- 2544
89.	Кищук Роман Павлович	1921	54-2-11 УК УССР	П- 11023
90.	Клебан Владимир Петрович	1922	54-2-11 УК УССР	56641
91.	Клеменцов Алексей Павлович	1919	54-10 УК УССР	25836
92.	Климко Петр Лукьянович	1907	142, 156 УК УССР	19047
93.	Клос Ярослава Григорьевна	1922	54-6 УК УССР	П- 8389
94.	Кномбер Иосиф Петрович	1919	54-6, 80 УК УССР	14045
95.	Кобер Бернард Абрагимович	1885	54-10-13 УК УССР	13798
96.	Коваль Дмитрий Степанович	1905	54-2-10-11 УК УССР	17007
97.	Коваль Иван Васильевич	1915	52-25, 196 УК УССР	57163
98.	Когут Онуфрий Павлович *	1909	54-2-11 УК УССР	35599
99.	Козакевич Адам Иванович **	1906	54-13 УК УССР	П- 13903
100.	Козок Иван Николаевич ***	1895	54-2-11 УК УССР	67926
101.	Кольмер Юльян Эдвардович	1868	54-13 УК УССР	1177
102.	Костюк Андрей Андреевич	1914	54-11 УК УССР	56825
103.	Костюков Яков Павлович	1897	54 УК УССР	17089
104.	Кох Франц Францевич	1914		34073
105.	Коцур Юзеф Павлович	1892	54-10 УК УССР	30356

* Арестован 21.12.1940.

** Арестован 10.04.1940.

*** Арестован 16.12.1940.

106.	Кочко Петр Максимович	1910	54-2-11 УК УССР	57357
107.	Кравзе Теодор Чеславович	1922	56-17 УК УССР	56870
108.	Краевский Кароль Иванович	1910	54-13 УК УССР	57624
109.	Красота Григорий Михайлович	1921	54-2-8 УК УССР	П- 17017
110.	Кренципрох Михаил Казимирович *	1898	54-2-13 УК УССР	П- 30193
111.	Креткевский Веслав Евгеньевич	1914	54-2-13 УК УССР	56438
112.	Кригер Мозес Маркулович	1886	54-13 УК УССР	П- 14564
113.	Кришталович Марьян Казимирович	1914	68-2, 196 УК УССР	П- 1119
114.	Крочек Томаш Мартынович	1915	80 УК УССР	П- 2309
115.	Круликовский Тадеуш Б/о	1920	54-2-11 УК УССР	П- 30547
116.	Крутковский Вислав Евгеньевич	1914	54-13 УК УССР	56438
117.	Ксенжек Владимир Владиславович	1923	196 УК УССР	П- 8207
118.	Кукурик Василий Дмитриевич	1893	54-10-11-13 УК УССР	57064
119.	Кулинич Лука Романович	1905	54-13, 80 УК УССР	33077
120.	Кундерский Андрей Тимофеевич **	1909	54-6 УК УССР	57627
121.	Курочка Иван Левкович	1892	54-10 УК УССР	56152
122.	Курпита Иван Максимович	1896	57-10 УК УССР	18341
123.	Кушнир Григорий Николаевич	1913	54-2-11 УК УССР	31329
124.	Кушнир Степан Николаевич	1921	54-2-11 УК УССР	31329
125.	Лещак Петр Григорьевич	1909	54-2-11 УК УССР	П- 27999
126.	Лунев Роман Андреевич	1925	54-2-11 УК УССР	57114
127.	Лущик Анастасия Ивановна	1911	54-2-11 УК УССР	1364
128.	Лыхач Иван Иванович ***	1903	54-13 УК УССР	33976
129.	Марикобыла Марьян Иванович	1911	54-10-11 УК УССР	34655

* Арестован 10.04.1940.

** Расстрелян 27.06 1941.

*** Арестован 20.02.1941.

130.	Марчук Иван Алексеевич	1920	54-2-11 УК УССР	56717
131.	Маршалик Ян Генрихович	1920	54-2-11 УК УССР	24974
132.	Машлянка Иосиф Иванович	1913	54-1 "а" УК УССР	57627
133.	Мжегодский Ян Андреевич	1891	54-12 УК УССР	33549
134.	Михайловский Збигнев Станиславович	1917	54-2-11 УК УССР	П- 20572
135.	Модла Михаил Петрович *	1916	54-2-11 УК УССР	31331 К
136.	Монахов Павел Васильевич **	1917	16, 54-8-10 УК УССР	51585
137.	Москва Евгений Михайлович ***	1921	54-2-8-11 УК УССР	П- 11679
138.	Мота Евгений Филиппович	1912	54-2- 11 УК УССР	П- 29915
139	Ордеха Йван Михайлович	1918	54-2-11 УК УССР	57460
140.	Павлу севич Теофилия Михайловна	1903	54-2-11 УК УССР	П- 8174
141.	Паук Михаил Никитович	1892	54-2-11 УК УССР	56563
142.	Пионткевич Вацлав Станиславович +	1912	54-2-11 УК УССР	34104
143.	Писок Розалия Петровна	1917	54-2-11 УК УССР	31594
144.	Поплавский Владислав Иосифович ++	1913	54-13 УК УССР	П- 19684
145.	Ревин Федот Евсеевич	1916	54-10-11 УК УССР	П- 30346
146.	Ренский Роман Иванович	1867	54-2-11 УК УССР	29378
147.	Реплянский Богдан Захарович	1917	54-4-22 УК УССР	П- 12949
148.	Рингель Мозис Матвеевич	1914	80 УК УССР	57450
149.	Ройман Нусим Соломонович +++	1896	20, 56-24 УК УССР	П- 8311
150.	Румынский Стефан Григорьевич	1896	54-2-11 УК УССР	56605
151.	Рыль Эдвард Густавович	1899	54-10 УК УССР	П- 7053
152.	Сабадош Степан Иванович	1916	54-2- 11, 196 УК УССР	П- 31484

* Арестован 20.02.1941.

** Арестован 17.04.1941.

*** Арестован 10.10.1940.

+ Арестован 05.04.1940.

++ Арестован 20.09.1940.

+++ Арестован 14.08.1940. Расстрелян 16.06.1941.

153.	Сабодаж Степан Антонович	1922	54-2-11 УК УССР	П-11023
154.	Сабодаш Стефан Иванович	1919	54-2-11 УК УССР	П-11023
155.	Савицкий Валериан-Рудольф Андреевич	1887	54-17 УК УССР	П-13777
156.	Савчук Захарий Григорьевич *	1887	20, 54-2-11 УК УССР	33962
157.	Семенюк Стефан Григорьевич	1914	54-2-11 УК УССР	П-32348
158.	Сенк Тадей Францевич	1889	54-13 УК УССР	П-14177
159.	Серый Григорий Иосифович **	1910	54-2-11 УК УССР	10036
160.	Серый Иван Иосифович	1913	54-2-11 УК УССР	П-17810
161.	Сингалевич Рудольф-Мечислав Михайлович ***	1912	54-13 УК УССР	П-18476
162.	Скиба Степан Иванович	1908		33540
163.	Словик Франц Андреевич ****	1911	54-6 УК УССР	6932
164.	Сокол Тадеуш Владиславович	1917	54-8-11 УК УССР	29371
165.	Солимонов Зосим Яковлевич +	1911	54-10, 206-2 УК УССР	13142
166.	Сосновский Юзеф Юзефович	1884	143, 156 УК УССР	П-14424
167.	Стаховский Степан Михайлович ++	1916	54-13-14, 90 УК УССР	П-15096
168.	Сташинский Петр Васильевич	1904	54-6-11 УК УССР	П-15177
169.	Сухорукий Иван Васильевич	1910	54-2-11 УК УССР	П-28922
170.	Татожинский Владимир Теофилович +++	1900	54-13 УК УССР	54910
171.	Тот Тадеуш Янович	1911	54-13 УК УССР	П-31062
172.	Трояновский Тадеуш Мартынович	1924	54-9-11 УК УССР	31321
173.	Фалькевич Юзеф Юзефович ++++	1921	1 9, 54-8-11, 196 УК УССР	6869

* Арестован 21.12.1940.

** Арестован 24.09.1940.

*** Арестован 28.10.1940.

**** Арестован 06.06.1941.

+ Арестован 12.08.1940.

++ Арестован 13.02.1941.

+++ Арестован 24.10.1939.

++++ Арестован 13.12.1939.

174.	Фея Артур Рудольфович	1906	54-2-11 УК УССР	П- 20572
175.	Фиглярж Антоний Войцехович *	1919	54-1 "а" УК УССР	П- 8495
176.	Халевский Збигнев Владимирович	1907	54-13 УК УССР	32578
177.	Хиль Кароль Станиславович	1927	54-2-6-11 УК УССР	П- 27155
178.	Хлопецкий Иван Эдвардович	1914	54- 13 УК УССР	54902
179.	Хлопецкий Мартын Эдвардович	1912	54-13, 196 УК УССР	54902
180.	Хома Михаил Юзефович	1891	56- 17 УК УССР	П- 30978
181.	Хомец Витольд Антонович *	1922	54-6-11 УК УССР	П- 7277
182.	Хомяк Иван Николаевич **	1909	56-25-28 УК УССР	П- 18071
183.	Чабан Иван Михайлович	1907	54-1 "а" УК УССР	57625
184.	Чайка Михаил Ильич	1897	54-2- 11 УК УССР	54901
185.	Чайковский Януш Лешкович	1911	54-4-11 УК УССР	57118
186.	Чемеринская Ольга Николаевна	1910	54-10-11 УК УССР	31329
187.	Чемерис Михаил Ильяшевич	1915	54-1 1 УК УССР	П- 30254
188.	Червинский Станислав Михайлович	1897	54-10-13 УК УССР	П- 29053
189.	Червинский Юзеф Казимирович	1896	54-13 УК УССР	57324
190.	Чернобай Степан Дмитриевич	1910	54-2-10-11 УК УССР	П- 21433
191.	Черцовный Андрей Андреевич	1900	54-1 "а" УК УССР	57459
192.	Чижевский Адам Владиславович	1906	П 54-2-11 УК УССР	П- 20572
193.	Чкмеринский Ярослав Николаевич	1902	54-11 УК УССР	31329
194.	Чопровский Лука Михайлович	1903	16, 54-1 "а" УК УССР	57687
195.	Чубан Иван Михайлович	1907	54-6-11 УК УССР	57625
196.	Шах Иван-Роман Игнатъевич	1913	54-2- 11 УК УССР	57186
197.	Шах Николай Иванович ***	1915		57388

* Арестован 02.11.1940.

* Арестован 24.08.1940.

** Арестован 21.12.1940.

*** Расстрелян 25.06.1941.

198.	Шахновский Мартын Петрович	1908	54-9-10 УК УССР	31321
199.	Шварценберг-Черный Тадей Матвеевич	1903	54-2-11 УК УССР	56309
200.	Швед Антон Семенович	1910	54-6 УК УССР	57410
201.	Шелест Казимир (Антон) Андреевич	1905	54- 13 УК УССР	17086
202.	Шифлити Владимир Иванович	1906	54- 10-11 УК УССР	П-16080
203.	Шот Эдуард Антонович	1899	54-2- 11 УК УССР	П-16081
204.	Шрам Франк Франкович	1884	54- 10-11 УК УССР	П-1 127-А
205.	Штибер Николай Иванович	1898	54-13, 210 УК УССР	П-14207
206.	Шуйский Владимир Григорьевич	1899	6-6 УК УССР	П-13637
207.	Ярошек Иосиф Васильевич	1909	54-2-11 УК УССР	341

СПИСОК
граждан, арестованных УНКВД Львовской области,
содержавшихся в тюрьме № 1 г. Львова, расстрелянных в
июне 1941 года в связи с началом военных действий,
сведения о наличии уголовных дел на которых, по
данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Дата ареста	Статья обвинения
1.	Адашинский Ян Каролевич	1922	Сведений нет	20, 56-1 7 УК УССР
2.	Айдель Рудольф Иосифович	1890	И	54-10 УК УССР
3.	Альтаман Анна Гершевна	1902	И	127 УК УССР
4.	Антоник Михаил Лавренович	1896	И	54-10-12 УК УССР
5.	Бабийчук Людвиг Николаевич	1910	И	54 УК УССР
6.	Багичин Марьян Томашевич	1894	И	54-13 УК УССР
7.	Бадер Мечислав Иосифович	1892	И	54-13 УК УССР
8.	Баер Мечислав Теодорович	1920	И	68 п. "а" УК УССР
9.	Байдалюк Василий Кононович	1915	И	170 п. "2" УК УССР
10.	Байсотмеч Ян Юзефович	1910	И	54-10-13 УК УССР
11.	Байтау Владимир Александрович	1910	И	54-13 УК УССР
12.	Бакитский Иван Петрович	1893	И	20, 54-6 УК УССР
13.	» Баланский Иван Иванович	1899	И	54-2-11 УК УССР
14.	Бандлер Соломон Якубович	1896	И	127 УК УССР
15.	Баран Андрей Михайлович	1898	И	54- 10-11 УК УССР
16.	Бараненко Герш Шминович	1884	И	106 УК УССР
17.	Барович Станислав Карлович	1890	И	54-2-13 УК УССР

18.	Бартель Юзеф Михайлович	1891	II	54-10-13 УК УССР
19.	Бартков Николай Иосифович	1916	II	56-22 УК УССР
20.	Басс Павел Васильевич	1922	II	54-2-11 УК УССР
21.	Баторич Людвиг Юзефович	1885	II	54-11 УК УССР
22.	Бегай Станислав Юзефович	1895	II	54-2-11 УК УССР
23.	Беднауз Йван Томашевич	1906	II	54-10 УК УССР
24.	Белонижка Василий Васильевич	1914	II	54-2, 56-18 УК УССР
25.	Бендер Ян Томашевич	1906	II	54-10 УК УССР
26.	Бернгард Яков Людвигович-Шимонович	1920	II	33, 34 УК УССР
27.	Бжежинский Тадеуш Тадеушевич	1922	II	54-2-11 УК УССР
28.	Бигай Станислав Юзефович	1895	31.10.40	54-10-11 УК УССР
29.	Билаш Дмитрий Яковлевич	1909	Сведений нет	206-7 п. "2" УК УССР
30.	Биллек Климентий-Марьян Войцехович	1896	II	54-2-11 УК УССР
31.	Билый Андрей Юркович	1912	II	57 УК УССР
32.	Билый Степан Иванович	1915	II	196 УК УССР
33.	Бирот Иван Николаевич	1899	II	54, 80 УК УССР
34.	Близнюк Андрей Петрович	1920	II	196 УК УССР
35.	Бляк Эмиль-Самуил Моисеевич	1888	II	54-6 УК УССР
36.	Бобырев Дмитрий Михайлович	1921	II	54-10 УК УССР
37.	Бобюк Михаил Андреевич	1906	II	54-2-11 УК УССР
38.	Божек Григорий Иванович	1920	II	54-10 УК УССР
39.	Бойко Дмитрий Иванович	1902	II	20, 56-17 УК УССР
40.	Бондаренко Василий Игнатович	1913	II	Сведений нет
41.	Бориский Станислав Мечиславович	1899	II	54-12 УК УССР
42.	Боровский Стефан Иванович	1902	II	54-13 УК УССР
43.	Борода Яков Гершевич	1919	03.12.40	54-3-10 УК УССР
44.	Браде Мечислав Иосифович	1892	Сведений нет	54-13 УК УССР
45.	Братко Григорий Кириллович	1914	II	54-10 УК УССР
46.	Брегман Розалия Яковлевна	1905	II	Сведений нет
47.	Бренер Мандель Элулович	1891	II	54-7, 70-2 УК УССР
48.	Брось Зигмунд Юдович	1886	II	127 УК УССР
49.	Брояновский Михаил Адамович	1873	II	53-12 УК УССР
50.	Бубняк Анна Михайловна	1913	II	173 УК УССР
51.	Будзяновский Антон Михайлович	1904	II	196, 170 п. "г" УК УССР
52.	Букаркин Артур Григорьевич	1890	II	54-13 УК УССР
53.	Бунд Николай Васильевич	1920	II	56-25 УК УССР
54.	Бурбеля Василий Васильевич	1918	II	54-6 УК УССР
55.	Бухштаб Адольф Лазаревич	1895	II	104-11 УК УССР

56.	Бучиненко Иосиф Николаевич	1893	II	54-2-11 УК УССР
57.	Бучинский Пиус Владислав Аполинарлович	1904	II	54-13 УК УССР
58.	Вайншток Леон Шимонович	1892	II	54-13 УК УССР
59.	Вальдман Альберт Филиппович	1890	II	54-13 УК УССР
60.	Ваншток Клей Шиманович	1892	II	54-13 УК УССР
61.	Вежбинский Владимир Владимирович	1912	II	54-2-12 УК УССР
62.	Влизло Марьян Иосифович	1910	II	196 УК УССР
63.	Вовк Марк Маркович	1914	10.05.40	54-10-11 УК УССР
64.	Возный Ярослав Яковлевич	1914	Сведений нет	54- 10-11 УК УССР
65.	Войтасевич Тадеуш Янович	1889	II	54-2-9-11 УК УССР
66.	Вокрай Ромуальд Михайлович	1908	II	196 УК УССР
67.	Волошко Филипп Федорович	1913	II	54-12 УК УССР
68.	Вольф Зигмунд Натанович	1917	II	54-11, 80 УК УССР
69.	Врублевский Казимир Иванович	1909	II	54-10, 70 УК УССР
70.	Гаврилев Михаил Васильевич	1906	II	170 п. "в" УК УССР
71.	Гаврин Андрей Севастьянович	1904	II	54-2-11 УК УССР
72.	Гайда Франц Иванович	1898	01.12.40	54-10-11 УК УССР
73.	Ганушевский Петр Петрович	1915	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
74.	Гапогило Степан Иванович	1922	II	54-2-11 УК УССР
75.	Гариш Иосиф Антонович	1912	II	54-13 УК УССР
76.	Герман Эмиль Янович	1903	10.08.40	54-13 УК УССР
77.	Герстель-Кляр Хаим Самуилович	1908	20.02.41	54-13 УК УССР
78.	Гловадский Иван Якимович	1902	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
79.	Голамой Петр Иванович	1914	17.06.40	54-10, 196 УК УССР
80.	Голембиевский Юльян Лукашевич	1899	Сведений нет	54-1 п. "а" УК УССР
81.	Грабовский Бронислав Иванович	1924	12.02.41	54-2-11 УК УССР
82.	Гренишка Николай Михайлович	1922	Сведений нет	54-11, 80 УК УССР
83.	Гриц Михаил Петрович	1912	II	54-2-11 УК УССР
84.	Груббер Петр Томкович	1919	II	54-6 УК УССР
85.	Гунько Иван Васильевич	1921	II	16, 54-2 п. "а" УК УССР
86.	Гутий Иван Авакумович	1887	II	196 УК УССР
87.	Демкив Евгений Владимирович	1923	21.12.40	54-2-11 УК УССР
88.	Деоовский Тадеуш Шимонович	1883	Сведений нет	148 УК УССР
89.	Дидек Екатерина Томовна	1896	11.06.40	54-2-11 УК УССР
90.	Добуш Антонина Антоновна	1923	Сведений нет	54-2-11 УК УССР

91.	Домбровский Влашей Михайлович	1899	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
92.	Дробут Тадеуш Степанович	1888	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
93.	Дуда Ярослава Павловна	1914	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
94.	Дума Анна Петровна	1911	16.11.40	54-2-11 УК УССР
95.	Дума Иван Иванович	1912	01.06.41	54-2-11 УК УССР
96.	Душкевич Петро Андреевич	1894	Сведений нет	54-13 УК УССР
97.	Дыминский Николай Николаевич	1918	<i>II</i>	54-14 УК УССР
98.	Елецкий Михаил Андреевич	1913	<i>II</i>	54-10, 196 УК УССР
99.	Ендер Войцех Степанович	1896	<i>II</i>	54-13 УК УССР
100.	Желизко Иван Иосифович	1881	09.01.41	54-10-11-13 УК УССР
101.	Зававлий Андрей Илькович	1894	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
102.	Закшевский Станислав Михайлович	1893	<i>II</i>	54-13 УК УССР
103.	Залецки Михаил Франкович	1895	19.07.40	54-11-13-17 УК УССР
104.	Замойский Станислав Эдвардович	1912	Сведений нет	33, 34 УК УССР
105.	Зарицкая Екатерина Мироновна	1910	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
106.	Затовский Петр Степанович	1919	<i>II</i>	54-10-11 УК УССР
107.	Зведа Людвиг Войцехович	1894	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
108.	Зекнер Ришард Леопольдович	1922	<i>II</i>	54-8 УК УССР
109.	Зелинский Дмитрий Данилович	1921	28.02.41	54-2-11 УК УССР
110.	Зесянский Якуб Францишкович	1912	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
111.	Зобер Ян Францишкович	1907	20.06.39	54-10-11 УК УССР
112.	Зрада Владимир Григорьевич	1911	Сведений нет	54-11 УК УССР
113.	Зубарь Григорий Демьянович	1907	<i>II</i>	54-2-10 УК УССР
114.	Иваневский Эмиль Станиславович	1914	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
115.	Иванников Василий Антонович	1914	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
116.	Иванчишин Николай Иванович	1905	14.12.40	54-10 ч. 1 УК УССР
117.	Иванчук Ирина Ивановна	1888	21.12.40	54-10-11 УК УССР
118.	Илькуб Петр Николаевич	1897	Сведений нет	54-10 УК УССР
119.	Иржек Кароль Францишкович	1906	10.04.40	54-13 УК УССР
120.	Истеревич Александр Александрович	1916	14.01.40	54-13 УК УССР
121.	Исторевич Алексей Алексеевич	1916	Сведений нет	54-13 УК УССР
122.	Каволь Василий Матвеевич	1897	13.03.41	54-6-12 УК УССР
123.	Кагамешский Степан Осипович	1922	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
124.	Кам Регина Самуиловна	1889	<i>II</i>	58 ч. 2 УК УССР

125.	Капсух Иван Степанович	1907	<i>II</i>	54-2-7, 56-17 УК УССР
126.	Карашевский Евгений Федорович	1919	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
127.	Карпинский Илья Михайлович	1913	<i>II</i>	54-10 УК УССР
128.	Карпович Стефан Ильич	1912	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
129.	Кваснецкий Ежик Петрович	1923	<i>II</i>	54-4-11 УК УССР
130.	Кендза Бронислав Иванович	1910	<i>II</i>	174 ч. 3 УК УССР
131.	Кжижановский Иван Стефанович	1902	<i>II</i>	54-10 УК УССР
132.	Кизам Емельян Иванович	1905	<i>II</i>	54-6 УК УССР
133.	Кирка Алексей Иванович	1918	<i>II</i>	54-10 УК УССР
134.	Кичалес (Кичилес) Яков Эмануилович	1898	<i>II</i>	170 "Г", 196 УК УССР
135.	Кичилес (Кичалес) Изидор Эмануилович	1900	<i>II</i>	170 "Г" УК УССР
136.	Кичма Антон Янович	1896	<i>II</i>	54-10, 70 ч. 1 УК УССР
137.	Кишак Григорий Федорович	1907	21.12.40	54-2-11 УК УССР
138.	Кишак Иосиф Ильич	1899	21.12.40	54-10 УК УССР
139.	Кишак Филипп Степанович	1915	23.03.40	54-11 УК УССР
140.	Клиш Адам Людвигович	1924	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
141.	Коваль Дмитрий Андреевич	1915	<i>II</i>	54-10-11 УК УССР
142.	Коваль Петр Станиславович	1905	16.05.41	20, 54-6 УК УССР
143.	Ковальчук Алексей Васильевич	1908	Сведений нет	56-17 УК УССР
144.	Ковальчук Василий Васильевич	1916	18.03.41	54-2-11 УК УССР
145.	Ковтало Михаил Васильевич	1892	Сведений нет	54-10 УК УССР
146.	Когут Михаил Иванович	1911	<i>II</i>	56-17 УК УССР
147.	Козак Антон Григорьевич	1904	26.04.41	54-10 ч. 2-11 УК УССР
148.	Козак Роман Петрович	1918	Сведений нет	170 "Г", 196 УК УССР
149.	Козин Михаил Васильевич	1907	<i>II</i>	54-10-11 УК УССР
150.	Колитовский Петр Илькович	1917	<i>II</i>	56-17 УК УССР
151.	Колоамунецкий Остап Семенович	1921	09.08.40	54-6 УК УССР
152.	Колосовский Александр Дмитриевич	1924	Сведений нет	54-10 ч. 1 УК УССР
153.	Колоткевич Василий Михайлович	1921	25.03.41	54-6 УК УССР
154.	Контный Иван Михайлович	1904	Сведений нет	56-17 УК УССР
155.	Корванский Тимко Тимкович	1905	<i>II</i>	54-6 УК УССР
156.	Косакевич Антон Андреевич	1913	<i>II</i>	Директива № 898/6
157.	Коспельный Томаш Михайлович	1895	<i>II</i>	54-13 УК УССР
158.	Кот-Бубновский Юзеф Михайлович	1918	<i>II</i>	54-13 УК УССР

159.	Которский Болевслав Андреевич	1906	<i>II</i>	54-13 УК УССР
160.	Кохановский Степан Иванович	1921	26.04.41	54-2-11 УК УССР
161.	Кравчук Павел Мартынович	1909	Сведений нет	54-10 ч. 2 УК УССР
162.	Криса Степан Яковлевич	1919	<i>II</i>	54-11 УК УССР
163.	Крицкий Владислав Иванович	1908	<i>II</i>	54-13, 68 УК УССР
164.	Крыль Антон Григорьевич	1907	<i>II</i>	54-6 УК УССР
165.	Ксеминенко Казимир Станиславович	1902	<i>II</i>	54-13 УК УССР
166.	Ксенофонтов Афанасий Ксенофонтович	1920	<i>II</i>	7, 16, 206 УК УССР
167.	Кубатек Казимир Петрович	1908	<i>II</i>	54-13 УК УССР
168.	Кузьма Карл Антонович	1915	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
169.	Кукиз Марьян Павлович	1897	<i>II</i>	Директива НКВД № 898/б
170.	Кулай Богдан Иванович	1914	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
171.	Кулис Станислав Вицентович	1904	24.03.40	54-8 УК УССР
172.	Кульчитский Михаил Степанович	1909	07.07.40	56-17 УК УССР
173.	Кураш Богдан Дмитриевич	1921	21.12.40	54-2-10-11 УК УССР
174.	Курпа Александр Иванович	1918	Сведений нет	54-10 ч. 2 УК УССР
175.	Курчинский Бронислав Иосифович	1912	<i>II</i>	73 ч. 11, 170 "в" УК УССР
176.	Кухарчук София Доминниковна	1906	13.05.41	20, 173 УК УССР
177.	Куц Василий Иванович	1922	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
178.	Кушаба Григорий Васильевич	1921	<i>II</i>	56-17 УК УССР
179.	Кушнир Степан Степанович	1921	<i>II</i>	16, 48, 56, 80 УК УССР
180.	Кшеминский Казимир Станиславович	1902	<i>II</i>	54-13 УК УССР
181.	Ласько Екатерина Константиновна	1902	02.05.41	54-2-11 УК УССР
182.	Ливач Михаил Макарович	1911	Сведений нет	54-13 УК УССР
183.	Лихач Иван Федорович	1922	<i>II</i>	54-1 "а" УК УССР
184.	Лишев Всеволод Сергеевич	1910	<i>II</i>	54-2-8-11 УК УССР
185.	Лубкевич Михаил Янович	1896	<i>II</i>	54-9-11 УК УССР
186.	Лывак Григорий Михайлович	1917	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
187.	Мадецкий Казимир Петрович	1902	<i>II</i>	54-10 УК УССР
188.	Мазберг Шапсель Янкелевич	1887	<i>II</i>	54-13 УК УССР
189.	Мазепа Михаил Петрович	1921	21.12.40	54-2-11 УК УССР
190.	Малик Адам Станиславович	1914	16.09.39	54-2-11 УК УССР
191.	Малоид Иван Григорьевич	1905	15.01.41	54-10-11-13 УК УССР
192.	Маренич Андрей Николаевич	1901	20.12.40	54-10-11 УК УССР
193.	Маркус Евстафий Иванович	1909	24.10.40	20, 54-1 "б" УК УССР

194.	Мартынюк Михаил Григорьевич	1920	16.04.41	54-10 УК УССР
195.	Марцин Мечислав Юзефович	1922	Сведений нет	170 п. "в", 196 УК УССР
196.	Марциховский Витольд Стефанович	1928	20.04.40	19, 54-2-11 УК УССР
197.	Марчишек Михаил Иосифович	1900	22.06.40	78 УК УССР
198.	Маслянка Василий Иванович	1912	Сведений нет	54-6 УК УССР
199.	Уатвеев Григорий Степанович	1906	29.04.41	54-13 УК УССР
200.	Матир Соломон Иоганович	1904	Сведений нет	54-13 УК УССР
201.	Мацейко Бронислав Иосифович	1913	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
202.	Мельник Иван Евкович	1921	24.05.40	54-2-11 УК УССР
203.	Меносович Ян Юзефович	1915	Сведений нет	196 УК УССР
204.	Мецгер Юзиф Иванович	1909	<i>II</i>	54-13 УК УССР
205.	Мещеряков Михаил Иванович	1918	<i>II</i>	54-10 УК УССР
206.	Миглатюк Иван Константинович	1896	<i>II</i>	54-1 п. "а" УК УССР
207.	Милевец Иван Петрович	1897	<i>II</i>	54-10 УК УССР
208.	Михолик (Михальский) Вельджон (Гельст) Б/о	1889	<i>II</i>	54-13 УК УССР
209.	Могельницкий Иосиф Степанович	1918	<i>II</i>	54-10 УК УССР
210.	Модзер Станислав Григорьевич	1897	<i>II</i>	54-10-13 УК УССР
211.	Мойсак Василий Гаврилович	1921	10.08.40	17, 24, 56, 80 УК УССР
212.	Мороз Иван Иосифович	1914	25.03.40.	56-17 УК УССР
213.	Мостыкаш Иван Антонович	1915	Сведений нет	54-8 УК УССР
214.	Мотыга Теодор Николаевич	1909	<i>II</i>	54-10 УК УССР
215.	Нелех Иван Павлович	1891	<i>II</i>	54-10-13 УК УССР
216.	Немчиновский Вацлав Степанович	1919	18.10.41	16, 54-1 "а" УК УССР
217.	Новгородский Игнатий Войцехович	1892	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
218.	Новолоцкий Петр Михайлович	1919	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
219.	Новороцкий Франк Карлович	1920	24.03.40	54-13 УК УССР
220.	Нудвекич Симон Лейбушевич	1917	Сведений нет	80 УК УССР
221.	Оберг Тадеуш Яцович	1909	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
222.	Оленик Александр Иванович	1910	<i>II</i>	54-13 УК УССР
223.	Опельбаум Симха Абрагамович	1901	<i>II</i>	180 УК УССР
224.	Орехова Вера Григорьевна	1921	<i>II</i>	54-1 "г" УК УССР
225.	Островский Василий Михайлович	1909	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР
226.	Палибоговский Яцек Ежевич	1922	<i>II</i>	54-2-11 УК УССР

227.	Палий Юзеф Михайлович	1891	<i>II</i>	54- 10-11 УК УССР
228.	Паночко Иван Михайлович	1910	22.08.40	54-10-11 УК УССР
229.	Пануляк Владислав Иванович	1894	Сведений нет	54-2 "а" УК УССР
230.	Парапуняк Михаил Петрович	1913	26.08.40	20, 54-11 УК УССР
231.	Пастух Иосиф Иванович	1919	Сведений нет	56-17 УК УССР
232.	Пауле Юрий Казимировий	1800	17.05.40	16, 80 УК УССР
233.	Пелешук Степан Степанович	1912	21.12.40	54-2-10 УК УССР
234.	Пельню Василь Ильяч	1890	23.05.41	54-2-11 УК УССР
235.	Пихович Иван Томашевич	1899	22.11.40	54-13 УК УССР
236.	Попович Иван Михайлович	1897	20.03.41	54-10-13 УК УССР
237.	Похалюк Степан Иванович	1921	Сведений нет	143, 156 УК УССР
238.	Приведа Матвей Висильевич	1921	24.04.41	16,54-10 УК УССР
239.	Прийма Стефан Алексеевич	1890	18.12.40	54-13, 56-25 УК УССР
240.	Притула Иван Николаевич	1919	24.06.40	16, 54-2-11, 80 УК УССР
241.	Притула Нестер Герасимович	1920	Сведений нет	54-1 "а" УК УССР
242.	Притула-Нестер Герасим Андреевич	1920	28.01.41	54-6 УК УССР
243.	Притульский Петр Иосифович	1919	22.07.40	54-11 УК УССР
244.	Процайло Мария Игнатьевна	1899	11.06.40	54-2-11 УК УССР
245.	Процайло Михаил Михайлович	1892	20.02.41	54-13 УК УССР
246.	Процик Владимир Романович	1913	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
247.	Прылайдер Станислав Иосифович	1890	<i>II</i>	54-2-13 УК УССР
248.	Рабочинский Казимир Иосифович	1911	<i>II</i>	54-6-13 УК УССР
249.	Радецкий Станислав Станиславович	1918	<i>II</i>	54-13 УК УССР
250.	Радомский Теодор Васильевич	1892	<i>II</i>	30, 56 УК УССР
251.	Райдо Францишка Б/о	1915	<i>II</i>	54-6 УК УССР
252.	Райца Адам Валентинович	1906	28.11.40	54-2-11, 80 УК УССР
253.	Рак Мартын Лаврентьевич	1903	23.03.40	54-13 УК УССР
254.	Ревель Федот Евсевич	1916	Сведений нет	54-1-10-11 УК УССР
255.	Рипель Василий Теодорович	1923	<i>II</i>	16, 54-1 "а" УК УССР
256.	Рогозинский Мечислав Иосифович	1894	21.02.41	54-13 УК УССР
257.	Розняк Ян Францишевич	1899	10.04.40	54-13 УК УССР
258.	Ройко Михаил Тимкович	1920	23.03.40	54-11 УК УССР
259.	Романишин Тадеуш Мартынович	1892	05.03.41	54-2-11 УК УССР
260.	Романовский Генрих Альфредович	1921	30.01.41	54-2-11 УК УССР
261.	Романчук Павел Теодорович	1916	08.03.41	54-2-11 УК УССР

262.	Романчук Роман Теодорович	1914	27.02.41	54-2-11 УК УССР
263.	Романюк Григорий Павлович	1907	27.03.40	54-10-11 УК УССР
264.	Романюк Илья Федорович	1904	Сведений нет	20, 56-17 УК УССР
265.	Роне Францишек Юзефович	1901	II	143, 156 УК УССР
266.	Рубашевская Михалина Станиславовна	1915	II	54-10 УК УССР
267.	Рудольф Екатерина Станиславовна	1912	II	173 ч. "3" УК УССР
268.	Рудый Михаил Васильевич	1912	09.03.40	54-2 УК УССР
269.	Рудыш Алексей Андреевич	1905	14.08.40	56-25 УК УССР
270.	Рыбак Мечислав Михайлович	1922	27.02.41	16, 54-1 "а" УК УССР
271.	Сабодаж Степан Иванович	1916	Сведений нет	54-2-11 УК
272.	Садовый Юрий Юрьевич	1900	23.05.41	54-2-11 УК УССР
273.	Сазонов Константин Кузьмич	1898	04.06.41	138 УК УССР
274.	Сапалюк Петр Иванович	1908	Сведений нет	54-10 УК УССР
275.	Севный Григорий Григорьевич	1909	II	54-2-11 УК УССР
276.	Седлик Владимир Марьянович	1910	23.03.40	54-8-10-11 УК УССР
277.	Селецкий Алексей Иванович	1910	Сведений нет	70 ч. "1" УК УССР
278.	Семенюк Максим Михайлович	1910	23.04.41	54-2-11 УК УССР
279.	Сенецкий Станислав Антонович	1919	Сведений нет	54-13 УК УССР
280.	Сенишин Стефан Иванович	1916	//	54-2-11 УК УССР
281.	Сенюк Петр Иванович	1917	16.01.41	170 "в", 174 ч. 2 УК УССР
282.	Сидорак Иосиф Михайлович	1910	20.12.40	54-2-10 УК УССР
283.	Сидорак Климентий Михайлович	1912	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
284.	Сидорчук Трофим Иванович	1912	II	54-1 "а", 69-3 УК УССР
285.	Симко Михаил Иванович	1921	06.05.41	16, 54-1 "а" УК УССР
286.	Синицкий Станислав Антонович	1919	Сведений нет	54-12 УК УССР
287.	Сиска Зигмунд Сохович	1911	II	54-1 "а" УК УССР
288.	Скавронник Федор Петрович	1913	II	54-11 УК УССР
289.	Скачеляс Леон-Марьян Григорьевич	1910	01.03.40	54-8 УК УССР
290.	Скварий Иоган Власович	1922	10.08.40.	56-2-17, 80 УК УССР
291.	Скиба Петр Иванович	1897	Сведений нет	54-10 УК УССР
292.	Склым Иван Андреевич	1897	20.12.40	54-2-11 УК УССР
293.	Сковронский Михаил Иванович	1881	24.04.40	20, 56-17 УК УССР
294.	Сколоздра Степан Степанович	1917	28.12.40	54-2-11 УК УССР
295.	Скориняк Ольга Григорьевна	1920	Сведений нет	54-10-11 УК УССР
296.	Слабицкий Стефан Иванович	1905	16.04.41	54-13 УК УССР

297.	Славинский Михаил Доминкович	1914	Сведений нет	56-17 УК УССР
298.	Слота Михаил Ильич	1910	15.04.41	54-1 "а" УК УССР
299.	Смолинский Иван Якубович	1880	23.05.40	54-8-13 УК УССР
300.	Смолинский Казимир Якубович	1887	Сведений нет	54-13 УК УССР
301.	Смолинский Станислав Иосифович	1922	II	20, 56-17 УК УССР
302.	Смолинский Гадей Иосифович	1920	II	20, 56-17 УК УССР
303.	Смолинский Эмиль Иосифович	1913	II	54-2-11 УК УССР
304.	Снижа Степан Иванович	1916	II	54-17 УК УССР
305.	Собадаш Степан Антонович	1922	II	54-2-11 УК УССР
306.	Соколюк Петр Иванович	1909	21.12.40	54-2-11 УК УССР
307.	Солик Збигнев Иосифович	1925	04.02.41	54-12, 139 УК УССР
308.	Соловей Михаил Ильич	1911	Сведений нет	54-2-22, 196 УК УССР
309.	Сологуб Станислав Илькович	1912	II	56-17 УК УССР
310.	Солтыс Иван Григорьевич	1919	II	54-2-11 УК УССР
311.	Соронь Михаил Иосифович	1919	II	56-17 УК УССР
312.	Сох Степан Иванович	1877	II	54-2-11 УК УССР
313.	Сох Франк Степанович	1902	II	54-6 УК УССР
314.	Сохатский Станислав Иосифович	1909	II	196, 170 УК УССР
316.	Спецелюк Францишек Марьянович	1915	II	54-2-11 УК УССР
316.	Станкевич Иван Иванович	1900	10.04.40	54-13 УК УССР
317.	Станкевич Павел Михайлович	1910	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
319.	Станкевич Станислав Иванович	1899	II	54-10 УК УССР
319.	Старый Степан Павлович	1907	II	54-10-11 УК УССР
320.	Сташко Алексей Григорьевич	1909	27.06.40	54-12-11 УК УССР
321.	Степчишин Владимир Иванович	1920	21.12.40	54-10-11 УК УССР
322.	Стигорский Владислав Антонович	1904	Сведений нет	54-13 УК УССР
323.	Столерчик Иван Филиппович	1900	29.01.41	54-8, 78 УК УССР
324.	Столярчук Михаил Циприянович	1900	24.04.41	20, 56-17 УК УССР
325.	Сторожинский Антон Владимирович	1923	28.01.41	54-2-11 УК УССР
326.	Сточок Михаил Андреевич	1909	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
327.	Стрихарский Станислав Игнатович	1915	23.03.40	54-10-11 УК УССР
328.	Ступоняк Стефан Станиславович	1899	Сведений нет	54-9 УК УССР
329.	Сурмяк Казимир Войцехович	1922	II	54-9-11 УК УССР
330.	Сухацкий Франк Мартынович	1925	II	170 п. "Г" УК УССР
331.	Сухий Петр Осипович	1904	19.12.41	143,145, 156 УК УССР
333.	Сушко Василий Иванович	1908	10.02.40	54-2-11 УК УССР

334.	Сыровой Никодим Иванович	1907	Сведений нет	18, 54-1 "а" УК УССР
335.	Тарновой Антон Петрович	1923	II	54-2-11 УК УССР
335.	Тежетер Францишек Юзефович	1868	II	54-13 УК УССР
336.	Телепко Василий Павлович	1911	II	54, 80 УК УССР
337.	Теличек Здислав Степанович	1919	07.02.41	54-10-11 УК УССР
338.	Теморинский Степан Николаевич	1905	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
339.	Гененбаум Моисей Нухимович	1915	21.12.40	54-9-11 УК УССР
340.	Тлуш Стефан Михайлович	1917	Сведений нет	78, 196 УК УССР
341.	Трояновский Здислав Генрихович	1913	11.07.40	54-2-11 УК УССР
342.	Тлуш Дмитрий Николаевич	1913	22.03.40	54-2-11 УК УССР
343.	Труш Иван Степанович	1907	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
344.	Труш Степан Григорьевич	1888	04.12.40	54-10 УК УССР
345.	Труш Степан Юркович	1916	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
346.	Унгехоя Леопольд Станиславович	1903	II	54-2-11 УК УССР
347.	Унив Роман Андреевич	1925	II	54-2-11 УК УССР
348.	Файвель Адам Юзефович	1891	II	54-13 УК УССР
349.	Фалькевич Иосиф Иванович	1880	04.12.39	54-13 УК УССР
350.	Федчишин Петр Михайлович	1919	Сведений нет	54-2- ПУК УССР
351.	Ферчик Степан Николаевич	1919	II	196 УК УССР
352.	Фолинский Евгений Лукьянович	1920	21.12.40	54-10-11 УК УССР
353.	Харанский Станислав Михайлович	1910	введений нет	170 п. "г" УК УССР
354.	Хариш Юзеф Антонович	1912	07.08.40	54-2-11 УК УССР
355.	Хебиль Владислав Иванович	1898	Сведений нет	54-7-10 УК УССР
356.	Хмиль Владимир Михайлович	1909	20.12.40	54-2-10 УК УССР
357.	Хмиль Иван Иванович	1914	Сведений нет	54-2 УК УССР
358.	Хома Степан Андреевич	1904	II	56-17 УК УССР
359.	Хром Антон Петрович	1915	II	196, 68-2 УК УССР
360.	Хром Иван Петрович	1915	II	198, 68, 78 УК УССР
361.	Худой Михаил Андреевич	1895	21.11.40	54-10-13 УК УССР
362.	Хушля Владислав-Евгений Герихович	1916	10.11.40	54-6 УК УССР
363.	Дибульский Иосиф Васильевич	1923	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
364.	Ципа Василий Николаевич	1905	II	54-1"а"-2-11 УК УССР
365.	Циран Юзеф Владимирович	1892	10.12.39	54-2-1 1-13 УК УССР
366.	Цихий Иосиф Матвеевич	1879	04.10.40	54-10 УК УССР
368.	Цурик Сима Вольфович	1894	Сведений нет	127 УК УССР

368.	Чачкер Маяр Иосифович	1900	<i>II</i>	127 УК УССР
369.	Черный Кбуда Данилович	1873	<i>II</i>	54-13 УК УССР
370.	Черчев Андрей Андреевич	1900	<i>II</i>	54-10-11 УК УССР
371.	Четыребок Юрий Иванович	1904	<i>II</i>	54-8 УК УССР
372.	Чеховский Артур Б/о	1916	<i>II</i>	54-10-11 УК УССР
373.	Чолпек Луцьян Антонович	1908	<i>II</i>	54-13 УК УССР
374.	Чорпита Аксентий Еремеевич	1892	08.10.40	54-6-13, 196 УК УССР
375.	Чуркин Василий Александрович	1914	Сведений нет	54-8, 70-2 УК УССР
376.	Шах Николай Игнатъевич	1915	01.03.41	54-2-11 УК УССР
377.	Швед Василий Иванович	1916	Сведений нет	54-6 УК УССР
378.	Шик Иосиф Иосифович	1915	16.12.40	54-2-11 УК УССР
379.	Шиманский Бруно Богумилович	1892	Сведений нет	54-13 УК УССР
380.	Шкляр Галина Рафаиловна	1917	<i>II</i>	54-2 УК УССР
381.	Шманевский Адам Августович	1908	10.12.39	54-13 УК УССР
382.	Шнайд Исаак Юзефович	1890	Сведений нет	58 ч. 1 УК УССР
383.	Шнаф Соломон Ицлович	1889	<i>II</i>	127 УК УССР
384.	Шняяр Соломон Евелевич	1889	<i>II</i>	33, 187 УК УССР
385.	Шостак Алексей Иванович	1898	<i>II</i>	138 УК УССР
386.	Шостак Станислав Вицентович	1908	<i>II</i>	56-17 УК УССР
387.	Штеер Бронислав Томашевич	1920	<i>II</i>	54-8-11 УК УССР
388.	Шутяк Михаил Иванович	1903	15.01.41	54-10-11 УК УССР
389.	Щепанский Владимир Иванович	1873	Сведений нет	59-8 УК УССР
390.	Щидловский Станислав Войцехович	1917	<i>II</i>	54-13 УК УССР
391.	Эдельман Казимир Томашевич	1881	10.02.40	54-10-13 УК УССР
392.	Юрчишин Юрий Иванович	1920	08.01.41	20, 54-1 "а" УК УССР
393.	Янковский Людвиг Францишкович	1900	18.12.40	54-13 УК УССР
394.	Янчура Андрей Войтехович	1913	Сведений нет	54-4-11 УК УССР
395.	Янчура Иосиф Войтехович	1895	28.06.40	54-12-11 УК УССР
396.	Янчура Михаил Войтехович	1906	Сведений нет	54-2-11 УК УССР
397.	Яремко Бронислав Владиславович	1901	<i>II</i>	173 ч. 3 УК УССР

СПИСОК
граждан, арестованных УНКВД Львовской области,
содержавшихся в тюрьме № 1 г. Львова, приговоренных
к различным срокам лишения свободы, расстрелянных
26 июня 1941 года в связи с началом военных действий,
сведения о наличии уголовных дел на которых,
по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор
1.	Андрешек Станислав Войцехович	1891	Сведений нет	56-21 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет
2.	Барабах Михаил Федорович	1921	15.02.41	56-17 УК УССР	--
3.	Баробах Роман Васильевич	1911	Сведений нет	196 п. "а" УК УССР	--
4.	Бартов Федор Петрович	1908	II	54-10-11 УК УССР	--
5.	Батор Марьян Михайлович	1912	II	33, 34 УК УССР	--
6.	Баюков Николай Герасимович	1920	II	170 п "г", 206 п. "6"	--
7.	Бергер Бернанд Юхимович	1908	II	54-13 УК УССР	--
8.	Бергер Шая Аронович	1915	II	170 п. "В" УК УССР	--
9.	Берездовский Константин Тарасович	1906	II	54-18 п. "б, г" УК УССР	--
10.	Беркит Остап Петрович	1891	II	54-13 УК УССР	--
11.	Бидерман Иван Карлович	1873	II	58-11 УК УССР	--
12.	Биненвальд Эльяш Якубович	1888	II	58 ч. 2 УК УССР	--
13.	Бияновский Станислав-Тадей Казимирович	1918	II	54-8-11 УК УССР	--
14.	Боарев Дмитрий Михайлович	1921	II	54-10 УК УССР	--
15.	Богун Федор Степанович	1900	II	54-10 УК УССР	4 г. ИТЛ Львовским облсудом 02.08.1940
16.	Бондар Семен Иванович	1900	II	70-1 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет
17.	Бороденко Дмитрий Иванович	1913	II	206-7 п. "д" УК УССР	--
18.	Боцура Александр Адамович	1917	II	68 п. "а" УК УССР	--
19.	Браунер Иохим Маврицович	1881	II	127 УК УССР	--
20.	Брик Станислав Андреевич (Григорьевич)	1910	II	137 УК УССР	--

21.	Булковский Владислав Каролевич	1911	II	20, 72-1, 174 УК УССР	" --
22.	Бучнев Александр Ильич	1921	II	206-12 УК УССР	" --
23.	Вольф Айзик Леонович	1881	II	7, 56-20 УК УССР	" --
24.	Вояк Нунч-Людвиг Марьянович	1922	II	54-2-11 УК УССР	" --
25.	Гвоздевич Стефан Павлович	1912	II	54-2-11 УК УССР	" --
26.	Гой Григорий Васильевич	1915	II	54-13 УК УССР	5 л. ИТЛ Особ. совещ. НКВД СССР 17.05.1941
27.	Гончаров Петр Дмитриевич	1918	II	173-4 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет
28.	Иванчук Елена Ивановна	1908	21.12.40	54-10-11 УК УССР	" --
29.	Иванчук Мария Ивановна	1906	21.12.40	54-10-11 УК УССР	" --
30.	Касмин Юрий Алексеевич	1888	Сведений нет	58 УК УССР	" --
31.	Квасница Филипп Васильевич	1917	II	74-10, 196 УК УССР	" --
32.	Ковалик Иван Стефанович	1912	II	Сведений нет.	" --
33.	Кожушко Иван Михайлович	1915	22.03.40	54-10 УК УССР	8 л. ИТЛ Львовским облсудом 17.10.1940
34.	Коляса Валентин Станиславович	1892	Сведений нет	54-2-11 УКУССР	10 л. ИТЛ Львовским облсудом 18.11.1940
35.	Кором Павел Васильевич	1914	II	54-2-9-11 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет
36.	Космин Марк Ульянович	1897	II	58 ч. 1 УКУССР	" --
37.	Котелков Николай Степанович	1920	II	54-2-11 УК УССР	10 л. ИТЛ Львовским облсудом 13.05.1941
38.	Крук Андрей Илькович	1900	II	127 УК УССР	" --
39.	Крупский Петр Михайлович	1912	II	70-2 УК УССР	" --
40.	Куца Станислав Михайлович	1906	II	54-10-11 УК УССР	" --
41.	Куцвал Владислав Станиславович	1922	II	138 УК УССР	" --
42.	Куш Михаил Иосифович	1900	II	75-1 ч. 2 УК УССР	" --
43.	Марикобыла Василий Иванович	1915	30.05.40	54-10-11 УК УССР	" --
44.	Пец Иван Михайлович	1914	23.01.41	54-2-11 УК УССР	" --

45.	Приндин Михаил Михайлович	1916	25.12.40	54-10-11 УК УССР	" --
46.	Романишин Иван Николаевич	1913	Сведений нет	20, 54-2-11 УК УССР	8 л. ИТЛ Львовским облсудом 12.05.1941
47.	Рубель Леви Озияшевич	1917	II	54-10-11 УК УССР	7 л. ИТЛ Львовским облсудом 15.03.1941
48.	Сава Дмитрий Петрович	1891	24.12.40	54-10 УК УССР	" --
49.	Середа Дмитрий Васильевич	1921	Сведений нет	196 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведений нет
50.	Сикорский Юзеф Адамович	1914	27.02.41	54-2-11 УК УССР	" --
51.	Скляр Сергей Александрович	1912	Сведений нет	56-17, 174 УК УССР	" --
52.	Слепокура Юзеф Францевич	1896	22.04.40	18, 54-2-11 УК УССР	" --
53.	Соболь Владимир Станиславович	1918	Сведений нет	173 ч. 3, 195 УК УССР	" --
54.	Солобун Владимир Павлович	1916	II	173 ч. 3 УК УССР	" --
55.	Сорочинская Мария Б/о	1890	II	127 УК УССР	" --
56.	Сохань Григорий Михайлович	1900	01.01.40	54-10 ч. 2 УК УССР	" --
57.	Стрисовский Мечислав Войтехович	1912	08.02.40	54-10-11 УК УССР	" --
58.	Сулятицкий Франц Иванович	1889	04.07.40	54-2-11 УК УССР	7 л. ИТЛ Львовским облсудом 18.11.1940
59.	Сусла Иван Иванович	1901	10.01.41	54-10 УК УССР	Осужден. Кем, когда и на какой срок сведения нет
60.	Теслюк Алексей Теодорович	1896	Сведений нет	58-11 УК УССР	" --
61.	Хемиль Роман Степанович	1905	II	54-13 УК УССР	" --
62.	Хрипун Иван Григорьевич	1902	II	173 ч. 3 УК УССР	" --
63.	Шемберг Эдвард Михайлович	1921	II	196 УК УССР	" --
64.	Шеремета Людвиг Иосифович	1913	II	127 УК УССР	" --
65.	Якубяк Кароль Иванович	1917	II	54-8 УК УССР	" --
66.	Ясиневич Иосиф Григорьевич	1907	II	58-2 УК УССР	" --

ЛИСТИ НАШИХ ЧИТАЧІВ

МОГИЛИ БИКІВНІ ЧЕКАЮТЬ...

Трагедію Биківнянського лісу тепер знає увесь світ. Це тут, на околиці Києва, у лісі біля селища Биківня, починаючи з 1929 року «великого перелому» і аж до Вітчизняної війни сталінські кати заривали свої жертви. Попередні підрахунки свідчать, що там зарито від 200 до 300 тисяч так званих «ворогів народу». Забирали їх «чорні ворони» звідусіль і звозили або до Лук'янівської в'язниці, або до своєї головної катівні – Жовтневого палацу. Там допитували, мордували у глибоких підвалах, заморювали у бетонних мішках, розстрілювали, складали у штабелі і по ночах таємно вивозили до Биківнянського лісу, де й скидали у задалегідь викопані ями.

У тому лісі у 1936 чи 1937 році постало ціле підприємство по утилізації «ворогів народу» – був збудований «зелений паркан», що огорожував зону площею 5-6 га з усіма необхідними об'єктами. Кривавий шлях від Жовтневого палацу до воріт «зеленого паркану» торувався страшними закритими вантажівками з трупами щонайменше протягом п'яти довоєнних років. Ще живуть люди, які тоді примусово працювали шоферами, вантажниками на цьому хресному останньому шляху патріотів України.

Біля Жовтневого палацу громадськістю і «Меморіалом» було покладено символічну гранітну плиту з написом «Жертвам сталінського терору». Туди постійно навідувалися кияни, щоразу кладучи свіжі квіти, ставлячи свічку.

Страшна робота співробітників органів НКВС обірвалася перед самим приходом німців восени 1941 року. А невдовзі під дулами німецьких пістолетів мешканці Биківні, зігнані у ліс для розкопок ям за «зеленим парканом», остаточно переконалися, що там знаходиться величезне кладовище поспіхом заритих «ворогів народу».

Прогнали німців, і радянська урядова комісія 1944 року засвідчила, а друга у 1971 році підтвердила, що у Биківнянському лісі зариті жертви... німецько-фашистських загарбників.

Йшли роки, скрізь на могилах жертв Вітчизняної війни, включаючи і Бабин Яр, постали пам'ятники, а тут, у Биківнянському лісі, на могилах копалися мародери як на звалищі, розривали ями, викидали звідти кістяки, зриваючи з них золото – зуби, прикраси тощо. Люди обурювалися з цього вандалізму, писали листи у відповідні інстанції та все марно – мародерство тривало.

Волею долі з 1986 року за тяжку і небезпечну справу встановлення Правди про Биківню довелося взятися нам. Робота почалася з фотографування того, у що було перетворено таємні поховання, а також з відбору для наступного аналізу останків розстріляних, решток їхнього взуття та одягу, а також речей, що належали їм. Потім почався довгий виснажливий пошук

живих свідків, людей, які б не побоялися розповісти, що робилося у Биківнянському лісі до війни.

А коли було зібрано достатньо для початку матеріалів, написали доповідну записку у радянські та партійні органи з вимогою впорядкувати могили та поставити там пам'ятник саме жертвам незаконних сталінських репресій.

У 1987 році при підтримці письменників була створена третя Урядова комісія по Биківні на чолі з міністром внутрішніх справ УРСР І.Д.Гладушем. Биківнянський ліс було оточено військовими, декілька місяців там таємно велись роботи по впорядкуванню. Була викопана загальна велика яма, куди збиралися кістки, одяг, взуття та інші речі розстріляних на братній могилі, встановлювався 20-тонний камінь з написом, що тут поховані жертви... німецько-фашистських загарбників. (!?) Відкриття цього фальшивого монумента відбулося у травні 1988 року. Ішов четвертий рік перебудови!

Почався новий етап боротьби за Правду про Биківню, який сколихнув широкі кола громадськості. Новостворене Українське товариство «Меморіал» домоглося перегляду «биківнянської справи». Було утворено вчетверте Урядову комісію по Биківні, водночас прокуратура м. Києва порушила відповідну кримінальну справу. Почалася плідна робота цих установ разом з громадськістю. Було розшукано біля 250 свідків Биківнянської трагедії, проведено повторну ексгумацію останків похованих. Широко відгукнулася на ці події також світова преса і нарешті була встановлена довгоочікувана людьми Правда про Биківню. 22 березня 1989 року газета «Вечірній Київ» надрукувала повідомлення, що нарешті встановлено – у Биківнянському лісі поховані жертви сталінських репресій. А невдовзі після того було збито і фальшивий напис з великого каменя. Залишилося на ньому тільки два слова «Вічна пам'ять», а кому вона ця пам'ять – для більшості людей невідомо.

Отак і стоїть вже кілька років той камінь з загадковим написом, а люди приходять на могили і гадають, що ж то воно буде далі? Правда, на початку 1990 року Міністерством культури УРСР було оголошено конкурс на кращий проект Монумента загиблим, який не приніс бажаних результатів – переможця визначено не було.

Товариство «Меморіал», стурбоване тишею та запустінням, що запанували у Биківнянському лісі, намагалося дещо зробити біля могил. У травні 1990 року на могилі репресованих було поставлено великого дубового хреста, біля могили покладено пам'ятний камінь та поставлено секцію імітованої огорожі з колючого дроту. На страдницькій дорозі до могили вкопано п'ять міцних дубових стовпів – дороговказів, а на самому в'їзді до лісу встановлено шестиметрову залізобетонну панель, на якій чорною фарбою написано два слова «Могили репресованих».

Невеликі можливості, скромне оформлення, але й це полегшує проїжджим знайти дорогу, покласти квіти на могилу та замислитись над нашим страшним минулим. Велика подяка усім добрим людям, що взяли

участь у цій благородній справі!

А що ж буде далі з Биківнянськими могилами у наш складний і суперечливий час? Робити щось треба, занадто вже пекучі вони, ці могили!

Українське товариство «Меморіал» на засіданні робочої групи Координаційної ради обговорило та надіслало ще у серпні 1990 року Голові Верховної Ради УРСР т. Кравчуку Л.М. листа. В ньому викладені наші пропозиції щодо впорядкування Биківнянських могил. За кількістю похованих тут це може чи не найбільше поховання на українській землі – не даремно люди ж вже зараз називають ці могили Голгофою України. Громадськість висловлюється за те, і «Меморіал» це підтримує, щоб ліс (біля 1200 га) праворуч від шосе між Биківнею і Броварами був гідним чином впорядкований і в ньому був створений Український національний меморіальний парк пам'яті жертв репресій. Тому вважаємо за необхідне належним чином оформити і надати вказаній території статус Національного заповідника – Меморіалу репресованих України.

Враховуючи тій, що у першому турі не було названо переможців, необхідно оголосити другий тур конкурсу на кращий проект Меморіального комплексу «Биківня», опублікувавши у центральній та місцевій пресі умови другого туру конкурсу. Для підведення підсумків конкурсу необхідно створити висококваліфіковане журі із залученням представників «Меморіалу» та інших громадських організацій.

Меморіальний комплекс «Биківня», на наш погляд, має включати:

- належно оформлену братську могилу жертв терору з добудовою до неї алтарної стіни для встановлення поминальних свічок, хреста та пам'ятного знака на існуючому постаменті;

- головний монумент – пам'ятник жертвам репресій, що стояв би поруч з могилою у кінці «шляху смерті»;

- каплицю неподалік від могили (ліворуч на пагорбі) для відправи служб різними релігійними конфесіями;

- пам'ятника закатованим і похованим тут польським офіцерам;

- необхідно належним чином оформити «шлях смерті», що проходив би від Чернігівського шосе до головної могили (біля 1 км) і йшов би через «ворота смерті» у колишньому «зеленому паркані». Шлях потрібно було б позначити стовпами з імітованими свічками;

- позначити і належно оформити межі колишньої зони, огороженої «зеленим парканом» (стовпами, хрестами та інше).

- збудувати на краю лісу, неподалік від с. Биківня, діючий Храм Спаса на Крові в пам'ять про невинно убієнних; від Храму до могили обладнати поминальний шлях;

- на в'їзді у Меморіальний парк необхідно створити майданчик, де було б споруджено стоянку для автомобілів, а також стелу «Меморіал Биківня», стенд зі схемою та інформацією про Биківнянську трагедію, альтанку для відпочинку, криницю, кіоск для продажу пам'ятних сувенірів, санітарні

об'єкти. Біля майданчика потрібно влаштувати зупинку автобусів на вимогу з обох напрямків, розрив на шосе для в'їзду і виїзду із Меморіалу та пішохідний перехід .

Необхідно створити про Биківню повнометражний фільм, поки ще живі свідки тих подій, та видати книгу «Биківнянська трагедія» із списками загиблих, викарбувати на плитах Меморіалу з'ясовані прізвища громадян, похованих там.

Майбутній меморіальний комплекс «Биківня» має стати складовою частиною відповідного туристичного маршруту, можливо під назвою «Тернові шляхи України». Люди всієї планети, наша молодь повинні знати усю правду про страшні минулі часи, про те, що пережив народ України і що він має зробити, щоб це ніколи не повторилося.

Безумовно, щоб здійснити все, потрібні чималі кошти, велика праця багатьох. Ми сподіваємось, що уряд незалежної України, Міністерство культури та мистецтв, Церква, товариство «Меморіал», інші громадські організації, діти та онуки похованих у Биківні, всі громадяни України та української діаспори внесуть у цю благородну

справу свої кошти. Потрібно створити спеціальний фонд «Биківня». Для цього розгорнути широку роботу, залучити відповідні проектні та будівельні організації. Меморіальний комплекс «Биківня» повинен постати в усій своїй суворій величі вже в найближчі роки. Биківнянські могили чекають на нас.

*Голова комісії по Биківні Українського товариства «МЕМОРІАЛ»
М.Г.Лисенко*

НАС ЗАПИТУЮТЬ

Наша постійна читачка з м. Вінниця, лікар Світлана Михайлівна Зарецька запитує, чому останнім часом у пресі публікується мало матеріалів про реабілітацію жертв політичних репресій, як проходить цей процес сьогодні.

Прокоментувати цей лист ми запропонували начальнику реабілітаційного відділу Служби безпеки України Олексію Дмитровичу Лябаху.

На рубежі 80-90-х років та в наступні роки одним з головних завдань громадських організацій, передових людей суспільства стало завдання розкрити правду про політичні репресії, з'ясувати і оприлюднити загальне число репресованих громадян. Перші, несміливо-вимушені кроки в цьому напрямку зробило керівництво колишнього СРСР, яке ще у 1988 році зорієнтувало республіканські комітети та місцеві управління КГБ на перегляд кримінальних справ. Однак при цьому чомусь штучно обмежувались хронологічні рамки роботи, яка охоплювала період 30-50-х рр.

Значним поштовхом для активізації процесу реабілітації, вдосконалення методики роботи стало прийняття 17 квітня 1991 року Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Характерно, що згаданий законодавчий акт Україна прийняла першою серед інших союзних республік. В підготовці Закону найактивнішу участь взяли працівники органів безпеки.

Точніше ніж в преамбулі Закону не скажеш: «...На землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання».

Прийняттям Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» Верховна Рада гарантувала народу, що подібне ніколи не повториться в нашій державі, що права людини і законність будуть свято і непорушне дотримуватись.

На виконання вимог Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. наказом голови Служби безпеки України від 26.07.1993 р. був створений реабілітаційний відділ. Його функціональні обов'язки полягали у:

- відборі з архіву СБУ кримінальних справ, їх перегляді, підготовці висновків у відповідності до законодавчих і нормативних актів;
- здійсненні методичної допомоги та контролю за станом вказаної роботи в регіональних органах СБУ;
- розгляді запитів, скарг, заяв, що стосувались питань реабілітації;
- виявленні документальних матеріалів, котрі мають історичну та наукову цінність і можуть бути використані для підготовки серії книг

«Реабілітовані історією».

Реабілітаційний відділ Служби безпеки України в своїй діяльності неухильно керується вимогами Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року про тлумачення окремих положень згаданого нормативного акта, вказівками Верховного суду, Генеральної прокуратури і Служби безпеки України, прийнятими на їх виконання.

Станом на 1 січня 1997 р. Службою безпеки України згідно з Законом України від 17 квітня 1991 р. було переглянуто 259267 архівних кримінальних справ, на основі чого реабілітовано 212052 громадянина, відмовлено у реабілітації 84717 особам.

На 1 квітня 1997 року в архівах Служби безпеки України та її регіональних органів було не опрацьовано 17058 архівних кримінальних справ. Водночас, обласними управліннями Служби безпеки у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Луганській, Миколаївській, Рівненській, Херсонській, Харківській, Черкаській, Чернівецькій областях ця робота повністю завершена. Наближається до кінця вона у Вінницькій, Донецькій, Тернопільській та інших областях.

В останні роки, в процесі перегляду архівних кримінальних справ спостерігається тенденція збільшення кількості справ, за якими відмовлено в реабілітації репресованим громадянам, т. б. підтверджена законність їх притягнення до кримінальної відповідальності. Так, у 1994 році на основі переглянутих 50693 справ було винесено 32436 висновків про реабілітацію репресованих та 29897 — про відмову в ній. В 1995 році у 29714 справах винесено 19169 позитивних висновків та 19182 негативних.

У минулому році Службою безпеки України переглянуто 26500 архівних кримінальних справ, за якими реабілітовано 14849 громадян, відмовлено в реабілітації 15337 особам. За чотири місяці поточного року опрацьовано 8190 справ, за якими винесено 3830 реабілітаційних висновків та 6001 — про відмову.

Цілком природно постає питання, чому збільшується кількість відмов в реабілітації репресованих громадян?

Матеріали кримінальних справ свідчать і про те, що в передвоєнні роки до Радянського Союзу, зокрема до України, активно засиляли свою агентуру розвідки сусідніх держав. При цьому, як правило, використовувалися контрабандисти, перебіжчики, злодії, заарештовані поліцією. Після відповідної вербовки вони засилялися на територію нашої країни. Кому з них не поталанило на слизькій шпигунській стежинці, той і поповнив статистику відмовлених у реабілітації.

Серед контрреволюційних злочинів, здійснених у роки Великої Вітчизняної війни, можна назвати зраду Батьківщині та співробітництво з окупантами. За вчинення таких злочинів репресовані, переважно в судовому порядку, ті, хто служив у каральних органах окупантів, вермахті, його

допоміжних підрозділах та інші особи, що прийняли присягу на вірність Німеччині чи займали відповідальні посади в адміністративних органах окупаційної влади. У відповідності зі ст. 2 Закону від 17 квітня 1991 р. вони не підлягають реабілітації.

Серед кримінальних справ на зрадників Батьківщини спостерігається чимало таких, де як контрреволюційні кваліфікувалися злочинні дії тих, хто фактично вчинив чи намагався вчинити військові злочини, дезертирство тощо. У таких справах складаються відповідні висновки з обґрунтуванням відмови в реабілітації, пропонується перекваліфікація злочинних дій на відповідну статтю кримінального кодексу того часу і справа направляється в органи прокуратури.

Робота по виконанню вимог Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» здійснюється у самій тісній взаємодії СБУ з Генеральною прокуратурою України та обласними прокуратурами.

НАМ ДЯКУЮТЬ

Щиро дякую вашому колективу за журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» № 1/2 1995 р.

В цих журналах надзвичайно цінні матеріали для нашого народу і в т.ч. для нашого району, області. Ми, старше покоління, знали про ті звірства, які робили наші «визволителі», але багато докладно не знали, а молодь сприймала з недовірою ці факти.

Один журнал я віддав в районну організацію «РУХа», де він опрацьовується разом з організацією УРП. Другий журнал я залишив в «Меморіалі» і ХДПУ, де ним користується «Союз українок».

Виносимо ще раз вам велику щиру подяку за журнал від імені наших організацій і партій. Готуємо списки людей, які були розстріляні в тюрмах нашої області, для висвітлення в районній газеті «Придністрянські вісті», з яких люди дізнаються про своїх рідних і близьких, які невідомо до цієї пори де загинули. Також щиро дякуємо пану академіку Петру Троньку за унікальну працю над створенням журналу.

З повагою до вас і щирими побажаннями міцного здоров'я, великої і плідної праці.

Ярослав Галай (Тернопільська область)